

Barcelona
Quaderns
d'Història

Barcelona: del franquisme a la democràcia. El protagonisme de la ciutadania (1973-1983)

Marc Gil Garrusta
Coordinador

BQH27



**Barcelona
Quaderns
d'Història**

Barcelona:
del franquisme
a la democràcia.
El protagonisme
de la ciutadania
(1973-1983)



ARXIU HISTÒRIC
DE LA CIUTAT
DE BARCELONA



Ajuntament
de Barcelona

Barcelona
Quaderns
d'Història

Barcelona:
del franquisme
a la democràcia.
El protagonisme
de la ciutadania
(1973-1983)

Marc Gil Garrusta
Coordinador

BQH27

Arxiu Històric de la Ciutat
de Barcelona, 2021

Edita:
Ajuntament de Barcelona
Institut de Cultura

Arxiu Històric
de la Ciutat de Barcelona

Directora:
Núria Bosom Palau

Coordinador científic:
Marc Gil Garrusta

Coordinació editorial:
Jordi Serch
Inma Nuño
M^è José Gonzalvo

Consell d'Edicions
i Publicacions de
l'Ajuntament de Barcelona

Jordi Martí Grau
Marc Andreu Acebal
Águeda Bañón Pérez
Marta Clari Padrós
Núria Costa Galobart
Sonia Frias Rollón
Pau González Val
Laura Pérez Castaño
Jordi Rabassa Massons
Joan Ramon Riera Alemany
Pilar Roca Viola
Edgar Rovira Sebastià
Anna Giralt Brunet.

Directora de Comunicació:
Águeda Bañón

Directora de Serveis Editorials:
Núria Costa Galobart

Passeig de la Zona Franca, 66
08038 Barcelona
tel. 93 402 31 31
barcelona.cat/barcelonallibres

Il·lustració de coberta:
Autor desconegut.
(Arxiu Fotogràfic de Barcelona)

Disseny gràfic:
PFP, disseny gràfic

Maquetació:
Edu Pérez

Revisió lingüística:
Linguaserve

ISSN: 1135-3058

© del text,
els respectius autors

© de l'edició
Arxiu Històric de la Ciutat
de Barcelona
Casa de l'Ardiaca
Santa Llúcia, 1
08002 Barcelona

© de les imatges:
Els/les autors/es
Arxiu Històric de la Ciutat
Arxiu Fotogràfic de Barcelona

Octubre de 2021
barcelona.cat/arxiuhistoric

Sumari

- 009 **PRESENTACIÓ**
Marc Gil Garrusta
- 017 **I. PONÈNCIES**
Espais i performativitat de protesta de les dones en
la transició democràtica a la ciutat de Barcelona
Mary Nash
- 039 **De Josep Maria de Porcioles a Pasqual Maragall,**
1973-1983. Del caos tardofranquista al primer
intent d'estabilització
Martí Marín Corbera
- 063 **Las instituciones municipales en la Transición**
Rafael Quirosa-Cheyrouze y Muñoz
- 081 **La transformació social de Barcelona (1975-2006)**
Marina Subirats Martori
- 103 **Barcelona en transició. Les dinàmiques urbanes en**
els primers anys de la democràcia municipal
Oriol Nello
- 117 **Barcelona en clau de ruptura: lluites socials, polí-**
tiques i veïnals
Marc Andreu
- 127 **El moviment veïnal i la construcció de la ciutat**
democràtica
Xavier Domènech Sampere
- 141 **La ciutat del sexe, les drogues i el rock and roll**
Josep Maria Martí Font
- 151 **De la cultura de resistència a la gestió de la cultu-**
ra democràtica
Carles Santacana i Torres

-
- 175 **La ruptura municipal de 19791**
Joaquim Nadal i Farreras
- 187 **II. COMUNICACIONS**
CEU-CEUMT (1972-1982). Moviments socials, polítiques urbanes, ajuntaments democràtics
Joan Alemany i Pau Verrié
- 213 **L'atenció a la infància com a eina de transformació social al barri del Raval de Barcelona: 1960-1980**
Enric Canet Capeta
- 235 **La dona, protagonista en la lluita dels barris: els testimonis a les Jornades Catalanes de la Dona**
Maria Jesús Espuny Tomás
- 251 **La lluita pel dret a la planificació Familiar a Barcelona (1976-1985)**
Sara Fajula Colom
- 271 **Locos desahuciados:
una isla de locura en un mar de cuerdos**
La democratización española y la desinstitucionalización manicomial: Estudio de caso del Institut Mental del Hospital de la Santa Creu (1971-1986)
Iván Sánchez-Moreno, Victoria Sedkowski
- 293 **Un patrimoni en transició. les lluites de reivindicació patrimonial, 1973-1983**
Alessandro Scarnato
- 313 **Dones, espai públic, Poble-sec: les noves protagonistes**
Elisabet Velo i Fabregat

Barcelona: del franquisme a la democràcia. Una presentació

Marc Gil Garrusta

Els dies 27 i 28 de novembre de 2019 se celebrà, organitzat per l'Arxiu Històric de la Ciutat, el XVI Congrés d'Història de Barcelona a les instal·lacions d'El Born Centre de Cultura i Memòria. Sota el títol "Barcelona: del franquisme a la democràcia. El protagonisme de la ciutadania (1973-1983)", el congrés representava la culminació d'un any en què el país, a través de multitud d'actes organitzats per diverses entitats, commemorava els 40 anys dels primers ajuntaments democràtics. La rellevància simbòlica de l'efemèride no era menor, 40 anys d'ajuntaments democràtics després de 40 anys de dictadura franquista. Un bon moment, en qualsevol cas, per revisar i actualitzar la recerca sobre la significació que per al conjunt de la ciutat de Barcelona i la seva ciutadania tingué la transició d'un règim dictatorial a un de democràtic.

A redós de l'evolució historiogràfica dels darrers anys, el Comitè Científic¹ tingué clar, des de la primera reunió, que calia definir l'orientació del congrés en tres direccions: en primer lloc, establir una cronologia àmplia per abordar el procés de transició amb una mirada llarga. Es fixà, en aquest sentit, una periodització que partia del darrer consistori franquista de Barcelona, escollit el 1973 encara pel sistema d'elecció per "tercios", i anava fins a la fi del primer ajuntament plenament democràtic. En segon lloc, calia posar èmfasi en la necessitat d'abandonar definitivament les velles concepcions de la història des de dalt, és a dir, la que entén el període de la transició només com un afer que es decidia entre les elits del país i els principals dirigents polítics de les diverses forces d'oposició democràtica, i que convertia el conjunt de la societat en un mer espectador de l'evolució històrica. Era imprescindible, doncs, situar el protagonisme de la ciutadania al centre del debat. Finalment, assumint la voluntat de l'arxiu d'encarar un procés extremament complex, calia abordar l'estudi del període des de diversos angles, amb el convenciment que aquesta aproximació ens oferiria una millor panoràmica sobre la transició a la democràcia en l'àmbit municipal.

Amb l'objectiu d'assolir aquesta visió panoràmica, s'optà per estructurar el congrés a partir de quatre grans blocs, amb ponències dobles compartides: el primer, orientat a l'anàlisi de la institució municipal i el seu personal polític; el segon, dedicat a les transformacions que patí la ciutat durant el període de referència, tant en els aspectes socioeconòmics com urbanístics; el tercer, destinat

1. Joaquim Borràs Gómez, Mireia Capdevila i Canadell, Marc Gil Garrusta, Andreu Mayayo Artal, Manel Risques Corbella i Frances Vilanova Vila-Abadal.

a l'anàlisi de les lluites socials, polítiques i veïnals que contribuïren a erosionar els darrers anys del franquisme i a muscular l'ampli moviment d'oposició al règim, i el quart, dedicat a apropar-se a l'àmbit cultural del procés de transició, tant a les tensions entre el món cultural franquista i el liderat per grups i personatges vinculats a les forces d'oposició, com a tot el món contracultural que eclosionà a Barcelona a principis dels anys setanta.

El congrés es va inaugurar amb una conferència² dedicada al paper de les dones en la transició democràtica a la ciutat de Barcelona, impartida per la professora Mary Nash.³ La ponència abordà les diverses formes en què les dones transgrediren les convencions i els espais de la ciutat i mostraren la seva dissidència política. Analitzant l'acte seminal que va representar la celebració de les Jornades Catalanes de la Dona, al paranimf de l'edifici històric de la Universitat de Barcelona, se'ns mostra com un feminisme emergent aconseguí, teixint xarxes de solidaritat, travessar les fronteres de classe, territorials i ideològiques per articular un muscular moviment feminista que farà seus els carrers de la ciutat, organitzarà respostes col·lectives de protesta i de resistència als barris i esdevindrà un moviment d'oposició al règim franquista de primer ordre a principis dels anys setanta.

Seguidament s'encetà el primer dels quatre blocs que configuraven el congrés, el dedicat al consistori municipal barceloní i la seva classe política. La ponència⁴ compartida la inicià el professor Martí Marín,⁵ que va oferir una panoràmica general de l'evolució de l'Ajuntament de Barcelona des del final del mandat de Josep Maria de Porcioles fins a l'ascens a l'alcaldia de Pasqual Maragall, el 1983. Resseguint els darrers anys del règim franquista al consistori barceloní, s'observa la dificultat creixent per poder desenvolupar, amb una certa normalitat, una política municipal. Ni el consistori de Masó, substituït de Porcioles, ni el de Viola, substituït del primer, pogueren aturar ni reconduir l'oposició creixent que, des de tots els àmbits, es respirava a la ciutat de Barcelona: associacions de veïns, funcionaris, vagues laborals, moviment estudiantil, etc. Només les eleccions a les Corts del 1977 permeteren una treva relativa al substituït de Viola, el darrer alcalde designat pel règim franquista, Josep Maria Socias. Aquest pogué pilotar el consistori amb una certa tranquil·litat, però en coordinació amb les forces de l'oposició, fins a les eleccions municipals del 1979. La victòria de les forces d'esquerres (PSC i PSUC) en aquelles eleccions va obrir les portes al "pacte de progrés" que possibilitaria el primer ajuntament democràtic de Barcelona.

El professor Rafael Quirosa-Cheyrouze y Muñoz⁶ s'encarregà de la segona ponència⁷ d'aquest primer bloc, dedicada a analitzar els processos electorals del 1979. La ponència aborda la paradoxa que es va produir a Espanya entre els anys 1977 i 1979, en què convisqueren unes estructures municipals franquistes al costat d'unes Corts escollides democràticament, fins que es convocaren les primeres eleccions democràtiques municipals, l'abril del 1979. L'article analitza

2. "Espais i performativitat de protesta de les dones en la transició democràtica a la ciutat de Barcelona", pàg. 19

3. Universitat de Barcelona.

4. "De Josep Maria de Porcioles a Pasqual Maragall, 1973-1983. Del caos tardofranquista al primer intent d'estabilització", pàg. 39.

5. Universitat Autònoma de Barcelona - Centre d'Estudis sobre Dictadures i Democràcies (CEDID).

6. Universidad de Almería.

7. "Las instituciones municipales en la transición", pàg. 63.

els resultats globals d'aquelles eleccions per al conjunt del territori espanyol i aborda el volum de vots que assoliren cadascun dels partits polítics que hi van concórrer, així com, més important encara, la lògica dels acords postelectorals que acabaren configurant els consistoris del conjunt dels ajuntaments de l'Estat. En aquest escenari, la consolidació de l'acord preelectoral entre el PSOE i el PCE possibilità que els principals consistoris municipals d'Espanya fossin governats per forces progressistes fins al 1983.

Com a complement del primer bloc de ponències i testimoniatge viu d'aquells primers consistoris municipals democràtics, el congrés va organitzar una taula rodona¹ amb quatre representants polítics de l'Ajuntament de Barcelona del 1979. En aquesta taula, que podríem considerar com l'acte central simbòlic de la trobada, l'exalcalde de Barcelona Narcís Serra i els regidors Josep Maria Culler, Enric Truñó i Rafael Pradas, en una trobada sense gaires precedents, rememoren la configuració del "pacte de progrés" que possibilità un consistori unitari, amb representants de totes les forces democràtiques catalanes a excepció de CC-UCD, i conversaren sobre les dificultats i els reptes que va afrontar aquell primer ajuntament democràtic.

El segon bloc de ponències compartides s'obrí amb la ponència² de Marina Subirats,³ que analitzà els canvis profunds que es produïren en la societat barcelonina en el darrer quart del segle XX i primers anys del XXI. La ponència analitza el fort creixement econòmic que es produí a la fi de la dictadura, a contracorrent del que passava a la resta de països europeus, i la reducció constant de les desigualtats en la societat barcelonina fins al canvi de mil·lenni, moment en què aquesta tendència començà a canviar de sentit. El canvi democràtic també suposà l'enfortiment de l'Estat i, amb ell, la millora del sistema d'educació públic, fet que possibilità un augment substancial del nivell educatiu de la població en tots els estadis educatius. Aquesta evolució va contribuir a modificar d'arrel l'estructura social barcelonina i en va transformar notablement les classes i els grups socials. La ponència també aborda el canvi que l'adveniment de la democràcia suposà per als moviments socials i polítics. L'accés al poder de molts dels líders dels moviments socials i la lògica democràtica municipal provocaren un reajustament del paper polític de cada col·lectiu i dugueren, una mica paradoxalment, a una certa desmobilització dels moviments socials que havien protagonitzat una oposició frontal al règim franquista.

La segona ponència⁴ d'aquest bloc la pronuncià el professor Oriol Nello,⁵ que abordà les transformacions urbanes i demogràfiques que patiren Barcelona i la seva àrea metropolitana en els primers anys de democràcia. La ponència mostra com en els darrers anys del règim franquista i els primers de la democràcia, en el marc també de la crisi del petroli, les dinàmiques de concentració demogràfica pròpies del període anterior es capgiren, els centres urbans co-

1. "Trebant en la democratització de la ciutat", taula rodona moderada per Eulàlia Vintrot. N'existeix un enregistrament audiovisual a disposició dels interessats.

2. "La transformació social de Barcelona (1975-2006)", pàg. 81.

3. Universitat Autònoma de Barcelona.

4. "Barcelona en transició. Les dinàmiques urbanes en els primers anys de la democràcia municipal", pàg. 103.

5. Universitat Autònoma de Barcelona.

mencen a perdre població en benefici dels seus entorns i s'aprofundeix en el procés de desindustrialització de la ciutat al mateix temps que se n'accelera la terciarització. Aquesta evolució culminaria, a mitjan anys noranta, en una nova fase, caracteritzada per la metropolitanització de les àrees al voltant de les grans ciutats espanyoles. En aquest sentit, Nel·lo afirma que el cas barceloní no només és paradigmàtic, sinó que “en bona mesura la precedeix i lidera”. La pèrdua de població al centre, l'extensió de l'àrea metropolitana i l'augment de la seva població en serien les característiques principals. Aquest procés culminarà amb una modificació de la naturalesa de la capital de Catalunya, que passarà de capital industrial de la Península a metròpoli mediterrània europea.

El tercer bloc de ponències compartides aborda el paper dels moviments socials en la transició a la democràcia. La ponència⁶ de Marc Andreu⁷ mostra com el motor de la transició a la democràcia no foren les elits polítiques que la historiografia tradicional ha encimbellat, sinó els moviments socials i d'oposició al règim franquista. Foren aquests moviments, especialment el moviment veïnal vehiculat per la Federació d'Associacions de Veïns de Barcelona (FAVB), els que en l'àmbit municipal pressionaren insistentment els consistoris franquistes amb les seves mobilitzacions i provocaren més d'un canvi en la direcció del consistori municipal. En un mateix sentit subversiu, apostaren per l'*entrisme* a les institucions (a la manera del que havia iniciat CCOO a les empreses) donant suport al candidat de Bandera Roja per Nou Barris. Assolint el triomf electoral van forçar la intervenció de les autoritats franquistes, que van anul·lar aquella elecció. La ponència també destaca el paper de les associacions veïnals en la tutela de la transició després del triomf de les esquerres en la corporació barcelonina, així com la seva capacitat d'influir en el disseny del Pla general metropolità i en l'èxit del consistori Socías a l'hora d'aconseguir 123 hectàrees de sòl públic, un instrument essencial sobre el qual el nou ajuntament democràtic construiria les seves polítiques progressistes.

També és el moviment veïnal el centre de la ponència⁸ de Xavier Domènech⁹, un moviment que, fins fa una dècada, havia estat el menys treballat d'entre els moviments d'oposició franquista en benefici del moviment obrer o de l'estudiantil. La ponència ofereix una aproximació a la historiografia dels moviments socials i mostra com s'ha produït una evolució en l'objecte d'estudi dels historiadors fins a arribar al moviment veïnal. Posteriorment s'apropa a l'origen històric d'aquest moviment, el qual Domènech situa a mitjan anys seixanta als “centres socials vinculats a parròquies o a les comissions de barris”, aquestes darreres més vinculades a l'expansió del moviment obrer als barris de la ciutat. Les xarxes relacionals que es vehicularien a través d'aquests espais i sobre la base dels dèficits i mancances als barris acabarien articulant el gruix del moviment. L'èxit de les reivindicacions a través de la protesta, que assolí millores, lentes però graduals, retroalimentarà el moviment veïnal. Serà a principis dels anys setanta que el moviment veïnal agafarà embranzida, ampliarà les seves bases ciutadanes i diversificarà les formes de lluita. Les reivindicacions esdevenen transversals a tots els

6. “Barcelona en clau de ruptura: lluites socials, polítiques i veïnals”, pàg. 117.

7. Periodista i doctor en Història Contemporània (UB).

8. “El moviment veïnal i la construcció de la ciutat democràtica”, pàg. 127.

9. Universitat Autònoma de Barcelona.

barris i l'oposició i el desafiament al règim esdevenen més frontals. Serà en aquestes lluites veïnals en què el moviment acumularà autoritat per esdevenir un dels elements centrals "en la futura vertebració democràtica de la ciutat".

El darrer bloc de ponències compartides, dedicat a l'àmbit de la cultura, s'obre amb la ponència¹⁰ de Josep Maria Martí Font, en què aborda el moviment contracultural que es desenvolupà a la dècada dels setanta a Barcelona, en el si d'una generació que no havia viscut els anys més durs del règim franquista, influïda pels corrents de ruptura cultural derivats del Maig del 68 europeu i del moviment *hippy* i que havia decidit començar a viure d'esquena a les lògiques socials, morals i culturals franquistes. Una generació que, a partir de les seves propostes trencadores, va modificar substancialment un bon nombre dels hàbits i de les professions vinculades a la cultura, i que va desenvolupar costums morals i socials als antípodes dels imposats pel règim. Un moviment, però, que no va ser capaç de resistir l'arribada de la democràcia i de la institucionalització de la cultura i la seva aposta per una versió de la cultura menys radical i allunyada de la deriva àcrata que havia desenvolupat el moviment contracultural.

La segona ponència¹¹ d'aquest bloc fou a càrrec del professor Carles Santacana.¹² La ponència aborda l'evolució del món cultural barceloní (i, per extensió, català) distingint-ne tres períodes clars. El primer, coincident amb els darrers anys del règim franquista, mostra la tensió entre un règim que manté en vigor una política repressiva i que ha detectat el món cultural com un vector important de dissidència i uns grups culturals cada cop més connectats als corrents culturals occidentals. És un període caracteritzat per la desconexió definitiva de la cultura oficial de la vida real i l'ascens progressiu d'una cultura que, si bé durant molts anys s'havia desenvolupat al marge del règim, ara es posicionava en oposició frontal al franquisme. Es produeix una eclosió d'iniciatives culturals en tots els àmbits (teatral, literari, el món editorial...) i el món cultural adquireix una forta presència en el debat polític i ciutadà. El segon període que destaca Santacana, del 1975 al 1978, mostra un procés en què el món cultural i el món polític, que havien anat plegats en la seva oposició al règim franquista, comencen a prendre camins bifurcats, sobretot a partir del 1977, quan el món cultural segueix operant en una lògica resistencialista contra les limitacions del poder i el món polític d'oposició optava per operar en debats interns, sense presència del món cultural, en el disseny del futur. El tercer període és el batejat com "la institucionalització democràtica", en què es produeix una tensió en les iniciatives culturals des de les institucions i el conjunt del món cultural, no sempre coincidents. També, una pugna entre dues concepcions de la cultura catalana, la que emana de l'Ajuntament, dirigida per partits progressistes, i la que es pretén articular des de la Generalitat, governada pel nacionalisme moderat català.

El congrés es va clausurar amb la ponència¹³ pronunciada per l'exalcalde de Girona i professor Joaquim Nadal.¹⁴ La ponència ens ofereix una aposta decidida

10. "La ciutat del sexe, les drogues i el rock-and-roll", pàg. 141.

11. "De la cultura de resistència a la gestió de la cultura democràtica". pàg. 151.

12. Universitat de Barcelona.

13. "La ruptura municipal de 1979", pàg. 175.

14. Director de l'Institut Català de Recerca en patrimoni cultural. Universitat de Girona.

pel marc municipal com a marc d'anàlisi per ponderar els avenços en la vida dels ciutadans i en el món urbà català. Aquesta defensa l'empeny a esperar la producció científica al voltant d'aquest objecte d'anàlisi, realment poc treballat en el conjunt de la recerca històrica al nostre país. En la segona part de la ponència, Nadal analitza el repte que hagueren d'afrontar els consistoris democràtics per capgirar unes corporacions amb recursos migrats, deutes exorbitants i competències absolutament disminuïdes, per convertir-les en institucions eficients al servei de la ciutadania. Una anàlisi rigorosa dels 40 anys de democràcia municipal, després de 40 de franquisme, el duu a constatar que "l'arribada de la democràcia als municipis ha resultat en l'etapa més fructífera de canvis, progrés i modernització del mapa dels pobles i de les ciutats de tot Catalunya i de tot Espanya", un progrés que es constata en la millora de les condicions de vida de la ciutadania, sense parió en la història contemporània espanyola. Una constatació que permet afirmar que la ruptura municipal del 1979 es convertí en una "revolució municipal democràtica del 1979 al 2019".

La segona part del volum comprèn les set comunicacions que es presentaren al congrés i els autors de les quals manifestaren la voluntat que apareguessin en aquesta publicació.¹⁵ La primera de les comunicacions¹⁶ fou presentada per Joan Alemany i Pau Verrié¹⁷ i aborda la creació del Centre d'Estudis Urbans (CEU), una iniciativa de Bandera Roja per promoure les lluites socials als barris i ciutats i fomentar la crítica a l'urbanisme i les polítiques públiques municipals. La perspectiva de les eleccions municipals del 1979 impulsà que el CEU ampliés els seus objectius i funcions i creés el Centre d'Estudis Urbanístics, Municipals i Territorials, una plataforma que havia de proveir de coneixements i propostes els dirigents dels nous ajuntaments democràtics per a la millora de les polítiques públiques i urbanístiques.

La segona comunicació¹⁸, defensada per Enric Canet Capeta,¹⁹ aborda la reconstrucció de les xarxes de solidaritat del barri del Raval a partir dels anys seixanta, sobretot les referents a la cura dels infants d'un barri especialment degradat, després dels durs anys de repressió de la postguerra. Canet ressegueix també les iniciatives ciutadanes que desembocaran en la creació de l'anomenat *primer Casal dels Infants de Barcelona*. Totes aquestes iniciatives partien del convenciment que la cura dels infants era un vehicle indispensable per a la transformació del barri.

La tercera comunicació,²⁰ presentada per Maria Jesús Espuny Tomás,²¹ mostra la rellevància de les Jornades Catalanes de la Dona per a la visibilització del

15. Com és sabut, els congressos no publiquen la totalitat de les comunicacions presentades. Els autors són sobirans per decidir si cedeixen els seus textos a l'organització del congrés.

16. "CEU-CEUMT (1972-1982). Moviments socials, polítiques urbanes, ajuntaments democràtics", pàg. 189.

17. Els autors van tenir un paper actiu en la creació i direcció del CEUMT entre el 1977 i el 1982, i abans, amb Jordi Borja, en la creació, direcció i activitat del CEU del 1972 al 1977.

18. "L'atenció a la infància com a eina de transformació social al barri del Raval de Barcelona: 1960-1980", pàg. 213.

19. Universitat de Barcelona - Casal dels Infants.

20. "La dona protagonista en la lluita dels barris: els testimonis a les Jornades Catalanes de la Dona", pàg. 235.

21. Universitat Autònoma de Barcelona.

món femení a principis dels anys setanta. Un món femení sempre confinat pel franquisme al món domèstic, subordinat als pares o marits. Després dels anys de reclusió, la dona tornava a ocupar l'espai públic i a intervenir en el debat públic i en les reivindicacions ciutadanes. Espuny mostra com la qüestió de gènere fou un element cohesionador en les diverses vocalies i associacions de veïns i com la seva lluita consolidà la seva presència en els organismes de decisió i la seva capacitat d'intervenir en la vida ciutadana durant la transició.

La quarta comunicació,²² de Sara Fajula Colom,²³ aborda una de les demandes més sensibles i crítiques de les dones durant la transició, el dret a la planificació familiar. La reivindicació del control del propi cos, de l'expressió lliure de la sexualitat femenina i de la capacitat de planificar la vida familiar a través de l'ús lliure dels anticonceptius i, en darrer extrem, del dret a l'avortament xocava frontalment amb la moral ultracatólica del règim franquista. La ponència ressegueix l'evolució del moviment feminista pel dret a la planificació familiar des dels seus inicis fins a la posada en funcionament dels primers centres de planificació familiar.

La cinquena comunicació,²⁴ presentada per Iván Sánchez-Moreno i Victoria Sedkowski,²⁵ és un estudi de cas. Els autors ressegueixen l'evolució de l'Institut Mental de l'Hospital de la Santa Creu com a cas paradigmàtic per analitzar els múltiples i, en general, poc reeixits intents de reforma de la psiquiatria espanyola en el darrer quart del segle XX. Els autors mostren com les diverses reformes implementades no sempre cercaren els beneficis de les persones internades, sinó que sovint responien a interessos econòmics i administratius que anaven més enllà de l'estricta pràctica clínica. La dificultat per superar els creixents interessos contraposats que el període de transició amplificava abocaren a la clausura definitiva del Mental a mitjan anys vuitanta.

La sisena comunicació,²⁶ elaborada per Alessandro Scarnato,²⁷ aborda les lluites veïnals per a la defensa del patrimoni dels barris, especialment als barris que configuren la ciutat vella de Barcelona. Una lluita que responia a la degradació evident que alguns sectors del barri havien patit sota la despreocupació més absoluta dels diversos consistoris franquistes. La comunicació repassa l'evolució d'aquest moviment i la seva capacitat de teixir complicitats amb intel·lectuals i urbanistes compromesos (com Manuel Vázquez Montalbán i Oriol Bohigas), que ajudaren a col·locar les qüestions patrimonials, tradicionalment restringides al món acadèmic, en el centre del debat públic i a influir en l'orientació i les decisions urbanístiques dels futurs consistoris democràtics.

La darrera comunicació,²⁸ proposada per Elisabet Velo Fabregat,²⁹ s'ocupa dels canvis en l'ocupació i l'ús de l'espai públic de les dones del barri del Po-

22. "La lluita pel dret a la planificació familiar a Barcelona (1976-1985)", pàg. 251.

23. Arxivera.

24. "Locos desahuciados: Una isla de locura en un mar de cuerdos. La democratización española y la desinstitucionalización manicomial: Estudio de caso del Institut Mental del Hospital de la Santa Creu (1971-1986)", pàg. 271.

25. Membres del Grup d'Història de Nou Barris.

26. "Un patrimoni en transició. Les lluites de reivindicació patrimonial, 1973-1983", pàg. 293.

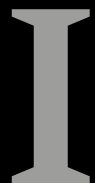
27. Universitat Politècnica de Catalunya.

28. "Dones, espai públic, Poble-sec: les noves protagonistes", pàg. 313.

29. Universitat Autònoma de Barcelona.

ble-sec en els darrers anys del franquisme. La comunicació mostra com les noves generacions de dones, que assoliren uns nivells de formació més alts gràcies a la insistència de la generació anterior, disposaren de nous espais de socialització (esplais, cau escolta...) i pogueren gaudir i aprofitar les creixents iniciatives polítiques i culturals que desafiaven el règim aconseguiren trencar amb les barres socials i morals imposades pel franquisme i ocupar i recuperar, progressivament, un espai públic que havia estat vetat per a les seves mares.

I. PONÈNCIES



Espais i performativitat de protesta de les dones en la transició democràtica a la ciutat de Barcelona

Mary Nash¹

Aquest text se centra en les formes de transgressió que va generar el feminisme a la ciutat de Barcelona i les alternatives que va presentar a la seva agenda durant la transició democràtica. L'eix d'aquest estudi es mou entorn de la dissidència expressada a diferents escenaris d'acció col·lectiva feminista que van sorgir al voltant dels carrers, als àmbits públics i veïnals de Barcelona. A partir de l'esquema interpretatiu de la performativitat visual com a estratègia de lluita i de l'escenificació de la protesta a llocs determinats de la ciutat i al seu entorn metropolità, m'interessa explorar diferents aspectes de les lluites de les dones partint de la fita fundacional de les Jornades Catalanes de la Dona, del maig del 1976, com també de diverses campanyes posteriors per tal de considerar la seva importància en el si de la ciutat (Ferré Baldrich, M., 2017; Larumbe, M. A., 2002; Llinàs, C., 2008; Nash, M., 2007). Es relaciona amb el desplegament del feminisme, la significació dels espais d'expressió i de lluita, com també en relació amb la resignificació dels sistemes de creences de gènere establertes. A la vegada, es tracta d'il·lustrar la interseccionalitat en les dinàmiques de transformació de gènere i d'acció col·lectiva feminista. Des de la perspectiva urbana, entenem que els espais, escenaris i llocs de trobada i actuació tenen una gran rellevància en aquesta performativitat de protesta. En aquesta línia, es planteja el significat dels llocs escollits pel moviment feminista per dur a terme les seves campanyes i marcar la seva presència a la ciutat.

El 1964 l'obra clàssica de Marshall McLuhan *Understanding Media: The Extensions of Man* dedicada al fenomen, emergent llavors, dels mitjans de comunicació de masses va assentar la idea que els mitjans són el missatge (McLuhan 1964). El fet d'asseverar la centralitat dels mitjans en lloc del seu contingut va obrir noves perspectives interpretatives sobre la seva influència en dotar de significació les realitats socials. Anys més tard, Ron Eyerman afirmaria que "Un moviment social és una forma d'interpretació en públic, un performance polític que implica la representació de manera dramàtica, ja que els moviments impliquen emocions dins i fora dels seus límits en el seu intent de comunicar el seu missatge" (Eyerman, R., 2006:193)². A més, la importància dels espais a les protestes socials també s'ha posat en relleu (Sewell, W. H., 2001:51-85). Al fil d'aquestes consideracions, és rellevant considerar com els mitjans reafirmen missatges i les imatges

1. Universitat de Barcelona
2. Text traduït per l'autora.

transmeten creences col·lectives sobre l'acció col·lectiva de manera molt efectiva, de manera similar a com ho fan els discursos o textos. En aquest sentit, cal destacar que les feministes dels anys setanta van inaugurar una nova manera molt efectiva de comunicar la seva dissidència.

De l'espai domèstic als escenaris públics: Les Jornades Catalanes de la Dona i l'espai reivindicatiu del Paranimf de la Universitat de Barcelona

Com és prou conegut, la redefinició del paper de les dones va ser una peça clau en la maquinària repressiva franquista i en la imposició d'una societat patriarcal i nacionalcatòlica. Amb el suport de l'Església catòlica, el règim franquista es va fundar en un rígid sistema de gènere que va establir la desigualtat i la dependència de les dones mitjançant un nou ordre jurídic que sostenia una jerarquia patriarcal de privilegi masculí (Nash, M., 2013; Ruiz Franco, R., 2007; Sánchez, P., 2009; Vinyes, R., 2002). Convertides en éssers subalterns, sense drets, “perfectes casades” relegades a la domesticitat forçada de la llar, van ser obligades per llei a romandre sota la permanent tutela masculina. La legalitat discriminatòria del franquisme va tenir un fort suport en discursos normatius polítics i religiosos que van establir els arquetips domèstics de feminitat: la “perfecta casada” i “l'àngel de la llar”. Aquests arquetips actuaven com a coacció social que legitimava i reforçava la privació de drets, l'exclusió social i la subjugació de les dones. Els discursos normatius reforçaven l'obligat confinament al món domèstic, una estricta divisió sexual de la feina i comeses socials clarament diferenciades entre homes i dones. Dipositàries d'allò natural, el règim les va definir en termes de la maternitat i la reproducció, i les va confinar a la llar amb l'ineludable deure de dedicació exclusiva a l'espòs i la família. El mandat biològic, polític i religiós del franquisme va assignar un sol espai a les dones: el món interior domèstic. Precisament és en aquest context de càrrega normativa i legislativa que cal considerar la resposta feminista als codis de conducta, a l'ordre de gènere franquista i als escenaris tradicionalment assignats.

El lloc escollit per a la fita fundacional del feminisme català i la seva primera presentació en públic va ser el Paranimf de la Universitat de Barcelona. En efecte, les Jornades Catalanes de la Dona es van celebrar els dies 27, 28, 29 i 30 de maig de 1976 al Paranimf (Comissió Catalana 1977; Moreno, A., 1977; Pàmies, T., 1976). Van ser el resultat de l'esforç de crear un gran moviment plural i unitari, englobat en un sol front feminista. Les Jornades es van inaugurar amb el propòsit d'analitzar “los problemas que afectan a las mujeres catalanas, las reivindicaciones a plantear, las formas organizativas y líneas de un movimiento unitario, autónomo e independiente de los partidos políticos”³.

La convocatòria va ser un èxit rotund que va reunir més de 4.000 dones i la trobada va causar un extraordinari revulsiu social i polític tant a la vida de les

3. MORENO, Amparo. “Catalunya. Movimiento de liberación de la mujer. *Ciudadano Dossier*, núm. 5. Maig de 1976.

dones com a la societat. Les joves dones presents a l'esdeveniment tenien la impressió de viure un moment històric. En paraules de la fotògrafa Pilar Aymerich, les Jornades

Superaven les teves expectatives, amb molta alegria. Amb molta consciència que estaves assentant les bases d'una manera de ser... I també una mica que no t'ho creies a vegades. Senties un soroll i deies: 'Ai! Que ve la policia!' Perquè no creies que quatre mil dones podien estar al Paranimf de la Universitat, assegudes per terra, discutint sobre el que era ser dona, el que era el moviment feminista. En aquella època, en el 76, tres o quatre mesos després que hagués mort el dictador, clar, era com impensable que pogués passar allò.⁴

En efecte, es tractava de l'estrena pública de l'emergent moviment feminista que fins aleshores havia actuat a la clandestinitat en alguns fòrums i, en especial, a l'Associació d'Amics de les Nacions Unides al carrer de Fontanella, 14, de Barcelona. Des del 1975 aquesta entitat havia actuat de paraigua per a les trobades inicials del moviment de dones i va aportar un suport oficial a les seves iniciatives (Nash, M., 2007: 73-74). Òbviament, aquelles dones inserides als partits polítics i sindicats d'oposició al franquisme tenien punts de trobada als seus propis locals clandestins. A més, cal destacar que els primers grups de dones impulsores de les Jornades, i d'altres que hi van assistir en gran nombre, ja formaven part del feminisme que va sorgir a partir de principis dels anys setanta. En tot cas, fins aleshores, les dones s'havien reunit de manera clandestina, especialment en els grups d'autoconsciència feminista (GAF). En aquestes trobades informals, habitualment reunions en una casa, i discutint els seus problemes, descobrien que "el malestar sense nom" que patien —ja identificat per l'autora estatunidenca Betty Friedan l'any 1964 (Friedan, B., 2016)— es relacionava amb l'opressió femenina i els arquetips femenins vigents. Un dels primers GAF es reunia a casa de Maria José Ragué, que acabava de tornar de Berkeley, a partir del juny del 1970. El grup de més impacte tant pel nombre d'assistents com per ser el nucli creador d'ANCHE, una de les primeres organitzacions feministes, es reunia a casa de Laura Tremosa, coneguda com l'enginyera de Barcelona (Nash, M., 2007: 32-36).

Les reunions es feien en la clandestinitat i en espais domèstics. Es discutien temes polítics però també experiències personals, la qual cosa va servir per introduir el nou concepte —"el que és personal és polític"— a la nova agenda feminista, que poc després es va traslladar a les propostes presentades en les Jornades Catalanes de la Dona. A més de crear un aprenentatge feminista a partir de la transferència de les experiències compartides al món domèstic, la família i les relacions íntimes, els grups informals d'autoconsciència feminista van fomentar una nova xarxa de sororitat solidària que finalment portaria a l'empoderament i a l'expressió pública de les seves reivindicacions. Aquest llarg procés no es va produir als àmbits públics dels partits polítics antifranquistes sinó als espais domèstics, a les cases de dones que les obrien a altres dones, inicialment per parlar i intercanviar les seves experiències de malestar i discriminacions.

4. Mary Nash entrevista Pilar Aymerich, 10 de maig de 2006.

El trasllat al món públic, a l'escenari del Paranimf de la Universitat de Barcelona el maig del 1976, va ser un pas extraordinari. De fet, el lloc, l'espai i l'escenari són molt rellevants a les protestes socials. Tal com mostren Danielle Endres i Samantha Senda-Cook, els moviments socials sovint despleguen el lloc de manera retòrica a les seves protestes, a la vegada que la construcció de llocs de protesta pot funcionar en línia amb els objectius del moviment (Endres, D., Senda-Cook, S., 2011: 257-282). En aquest sentit, en el cas del feminisme a Barcelona, es van tractar no només estratègies retòriques sinó d'acció col·lectiva efectiva, tot construint els seus espais de protesta i de dissidència.

L'emplaçament de la presentació inaugural del feminisme com a moviment social va ser la Universitat de Barcelona (UB). Es tracta d'un lloc de múltiples representacions com a referent cultural i edifici emblemàtic de gran centralitat simbòlica a la ciutat de Barcelona. L'edifici, present de fa segles a la ciutat, aporta una manifesta tradició simbòlica i històrica. La UB representa un lloc clau de referència a Barcelona com a institució universitària acadèmica. Es tracta d'un lloc simbòlic, de màxima expressió de poder acadèmic que, a diferència d'altres institucions culturals del moment, com l'Institut d'Estudis Catalans, tenia un rol de gran rellevància al món acadèmic, a la ciutat i a la política. Es tracta d'una institució que actuava com a vehicle de transferència dels coneixements i sabers acadèmics. Com a edifici institucional, a més, el reconeixement públic de la seva importància es maximitza amb la gran plaça de la Universitat, que transmet el seu nom i rellevància urbana.

En un altre terreny, la Universitat de Barcelona era un espai emblemàtic de resistència col·lectiva. Va ser un lloc de protesta i de resistència estudiantil antifranquista (Baldó Lacomba, M., 2013). Es va convertir en un lloc de protesta de nou significat simbòlic el maig del 1976 quan per primera vegada va adquirir una identificació amb el feminisme. En aquest sentit, cal destacar l'elecció de la UB com a seu de les primeres jornades de la dona i plantejar la força del lloc en relació amb el moviment feminista i la ciutat de Barcelona.

Les feministes no disposaven de lloc propi per a la celebració de les jornades, ja que les instal·lacions de l'Associació d'Amics de les Nacions Unides eren insuficients per acollir el nombre d'assistents previst. En conseqüència, l'equip organitzador de les Jornades va encarregar a la socialista i feminista Anna Balletbó (Balletbó, A., 2004), resoldre el problema. Trobar un lloc adient per celebrar de manera legal les Jornades va ser difícil, ja que es necessitava el suport d'alguna institució. A més, en aquell moment el feminisme era un col·lectiu social desconegut a Barcelona i tampoc tenia el suport dels partits polítics i sindicats d'esquerres antifranquistes, que, ben al contrari, eren hostils a les demandes feministes. D'altra banda, al període posterior a la mort del dictador, qualsevol acció dels moviments de protesta i les reunions de masses podia ser objecte de represàlia per part de la policia.

Anna Balletbó va prendre la iniciativa de proposar el Paranimf de la Universitat de Barcelona i es va ocupar de negociar-ne la cessió al llavors rector, Fabià Estapé, amic seu. El rector va accedir a la petició però amb dues condicions: que li passessin un informe diversos cops al dia sobre el desenvolupament de les Jornades

i posar els conserges sota les seves ordres⁵. Tal com apunta el testimoni de Balletbó, li adjudicava directament tota la responsabilitat del desenvolupament de les Jornades a la Universitat ja que s'esperava la intervenció repressiva de la policia. Reunir milers de persones representava un risc polític, i va ser encara més excepcional que la petició fos per a una reunió de dones, mai concebudes en aquell moment com a actors socials i polítics. Fins i tot en els partits d'esquerra, les militants continuaven en un rol subsidiari, amb molt poca consideració respecte al valor de les seves aportacions a la política i en els quals predominava un tracte masclista discriminatori que no admetia gaire les demandes pels drets de les dones⁶.

Com a magnífic rector de la Universitat de Barcelona, Fabià Estapé va tenir un paper important, ja que va facilitar la celebració de les Jornades. Personatge polític i catedràtic d'economia, era una figura associada inicialment al franquisme, atès que va formar part del govern entre el 1971 i el 1974, amb el tecnòcrata Laureano López Rodó. Com s'explica la seva complicitat i corresponsabilitat en aquest esdeveniment del feminisme català? Sens dubte, en la seva acceptació de la inaudita proposta d'Anna Balletbó jugava el factor de la complicitat i l'amistat tant amb la mateixa Balletbó com amb Maria Aurèlia Capmany (Palau Vergés, M., 2008)⁷. De fet, poc abans Capmany havia aconseguit finançament per a les jornades feministes de dos representants d'entitats de la banca: Jordi Pujol, de Banca Catalana, que va aportar-hi 100.000 pessetes, i Ramón Trias Fargas, del Centre d'Estudis del Banco Urquijo, que va aportar-hi la quantitat de 25.000 pessetes, diners que van finançar la trobada⁸. En aquest sentit, queda clar que el teixit social i polític d'algunes feministes va permetre aportar recursos per a un moviment feminista.

En el cas del rector de la UB, és rellevant apuntar que, si bé intervenien les xarxes socials de sociabilitat, també la seva disposició positiva es pot considerar en termes de l'emergència d'un nou model de poder i de canvi institucional que volia promoure. En aquest sentit, com a màxima autoritat de la Universitat, sovint seu de la resistència estudiantil antifranchista, posava en pràctica una lògica de concessió de recursos als moviments socials emergents més en consonància amb els profunds canvis polítics de la Transició. De totes maneres, es tractava d'una aposta de futur poc definida, a diferència del seu apropament als moviments de l'esquerra, ja que el feminisme no era conegut en públic i, a més, encara tenia una connotació molt negativa, contestatària i transgressora que divergia dels interessos comuns de l'esquerra política i sindical. Cal destacar, per tant, la perspicàcia de Fabià Estapé d'adoptar una estratègia de concessions a les demandes de les activitats feministes que representaven un nou moviment social al qual el suport de Capmany i de Balletbó conferia un grau acceptable de legitimitat. Acceptant la petició com a rector, feia ús de la seva autoritat institucional per facilitar la trobada obrint espais polítics i socials més adients per al seu futur polític (Rojas, F., 2010: 1263-1280).

5. Mary NASH entrevista Anna Balletbó, 29 de juny de 2005.

6. Les conclusions de les Jornades van denunciar el desinterès dels partits polítics en els drets i l'alliberament de les dones. Precisament les redactores d'aquest text van ser dues dones de partits polítics, la comunista Maria Dolors Calvet PSUC i la socialista Núria Pompeia.

7. Mary NASH entrevista Anna Balletbó, 29 de juny de 2005

8. Mary NASH entrevista Anna Balletbó, 29 de juny de 2005.

El Paranimf representa l'espai més noble i emblemàtic de l'autoritat acadèmica i de les ciències. Assegudes als bancs de la seva majestuosa sala, per a les 4.000 joves que presenciaven la trobada històrica, l'ocupació d'aquest espai contrastava amb les normes franquistes que les recloïen a casa i posaven en qüestió la capacitat intel·lectual de les dones. Conscients de les tradicionals convencions socials de gènere que dificultaven el seu accés a la cultura i a l'ensenyament superior universitari, es van apropiari durant quatre dies d'aquest lloc emblemàtic de manifesta autoritat acadèmica. Precisament per a moltes d'elles, el seu procés de conscienciació feminista es devia a la seva consciència de privacions en el camp educatiu i el seu encarrilament cap a carreres i professions més d'acord amb les exigències de gènere del franquisme i del seu entorn familiar (Nash, M., 2007: 23-31).

La dificultat que tenien per estudiar va ser una experiència important de discriminació. Fins i tot entre les famílies acomodades de Barcelona predominava una educació ornamental que preparava les joves per al matrimoni, destí final de tota dona. Elles només podien aspirar a una cultura general. La cantant Guillermina Motta assegurava que "volia estudiar, però el meu pare no volia" perquè segons les convencions de l'època "les noies amb piano i una mica de francès anaven que xutaven". Només quan va emmalaltir del disgust, va aconseguir, finalment, el consentiment patern per entrar a la universitat⁹. La primera consciència de discriminació que li va quedar gravada a la dibuixant Núria Pompeia va ser el xoc que li va produir el seu pare quan va advertir que no volia dones sàvies a casa i que només havia de fer els estudis ornamentals, piano o dibuix, d'una noia de bona família¹⁰. Anna Mercadé volia estudiar filosofia i lletres però l'havien desanimat perquè en el seu cas no calia per aconseguir el seu destí femení: "tu, com que ets guapa, només que siguis secretària ja et casaràs"¹¹. A més, moltes estudiants que van accedir als estudis superiors van haver de suportar impropis. El maig del 1976, el Paranimf, escenari de monopoli masculí, representava aquesta exclusió i discriminació al món educatiu. En aquest espai, que evocava la llarga genealogia de les ciències i els coneixements acadèmics, decorat per nombrosos retrats d'homes il·lustres del món acadèmic, només s'hi trobaven representades tres dones excepcionals: santa Teresa de Jesús, la doctora en lleis Juliana Morell (1608) i la reina Isabel II (1842). Aquest va ser el lloc escollit per escenificar la presència massiva i la veu pública de les dones en les seves reivindicacions feministes.

Durant els quatre dies de vives discussions es va aconseguir acotar els temes de debat, discutir les aportacions i establir conclusions i recomanacions, tota una fita d'organització. Atesa la pluralitat de procedència social, de posicionaments polítics, socials i feministes de les participants i la diversitat de les seves agendes, lògicament es van produir desacords i tensions, algunes de molt accentuades (Pàmies, T., 1976). Les qüestions que preocupaven les dones van portar a un debat públic amb llibertat d'expressió per part de totes les presents.

9. Mary NASH entrevista Guillermina Motta, 22 de setembre de 2005.

10. FORT, Carmina. "Núria Pompeia: una pionera". *Ciudadano Dossier*, núm. 5. Maig del 1976.

11. Mary NASH entrevista Anna Mercadé, 2 de juny de 2005.

En conjunt, es van presentar un total de nou ponències que van establir les bases d'actuació del moviment feminista entorn dels temes de treball família, educació, la vida ciutadana als barris, mitjans de comunicació, política, legislació, el fet diferencial català i el món rural. Els debats sobre la sexualitat van fer realitat un dels postulats bàsics del nou feminisme d'introduir allò personal a les noves cultures polítiques democràtiques (Nash, M., 2011).

Cal destacar, a més, que el Paranimf va ser l'escenari d'una performativitat feminista que posava en qüestió l'opressió domèstica i el treball femení. Durant la ponència inaugural sobre el treball, la poeta Mari Chordà (Chordà, M., i Clavé, M., 1978) va crear una escenificació teatral que parodiava les feines domèstiques. Com ella mateixa explica: "En una de les accions anàvem amb bates amb aquells *rulos* al cap i una portava un espolsador, de treure la pols, l'altra un parell de draps, dues anaven amb els pals de fregar per la sala... Ens vàrem apropar, netejant els bancs i vam arribar a la taula"¹². Segons Chordà, aquesta performance era per evidenciar l'absència de les dones mestresses de casa, les dones "que s'estan a casa seva tancades". L'actuació va ser rebutjada per un sector minoritari com un incident frívol que desviava l'atenció del debat: "la Lidia Falcón es va enfadar, va dir que estàvem molestant i que aquella era una broma de mal gust". En qualsevol cas, les Jornades van ser la fita fundacional del feminisme i una escola de consolidació de creences i valors col·lectius feministes.

El feminisme: moviment transclassista que traspasa les fronteres dels barris

L'esforç de cohesió de l'equip organitzador va tenir com a resultat un programa consensuat que va establir les bases del moviment feminista i la seva agenda d'actuació. Hi havia una representació transversal transclassista del moviment feminista entre les quasi quatre mil dones presents a les Jornades. De fet, un mes abans de la seva celebració, les organitzadores havien manifestat la voluntat de crear un moviment unitari i plural d'alliberament de les dones on eren compatibles les lluites de caràcter polític per a la conquesta de les llibertats democràtiques amb propostes de caràcter anticapitalista, recollint un ampli espectre de posicionaments, des d'un feminisme moderat a un de radical, que fins i tot prescindia de la política (Nash, M., 2007: 99-130). Aquesta pluralitat política, social i feminista va quedar plasmada en la comissió organitzadora de les Jornades en què, junt amb molts grups feministes i d'altres associacions de dones, hi participaven nombroses vocalies de dones dels barris obrers¹³.

De fet, les Jornades van comptar amb la representació de 21 vocalies de dones dels barris obrers de Barcelona i del seu àmbit metropolità. Si bé va tenir lloc al

12. Mary NASH entrevista a Mari Chordà, 19 de maig de 2005.

13. Es tractava de les vocalies de dones de les associacions de veïns del Carmel, el Turó de la Peira, la plaça de Lesseps, Sant Andreu, la Sagrada Família, la Trinitat, Vallbona, Torre Baró, Campoamor, Can Serra, la Florida, Pubilla Casas, Can Vidalet, Collblanc, la Torrassa, Santa Eulàlia i de les vocalies d'Arrabal, Barri Centre, Santa Rosa de Santa Coloma, els centres socials de Sants i la Florida de l'Hospitalet.

Paranimf, espai connotat en termes de la classe mitjana amb escassa presència de persones de la classe obrera, nombroses dones de la classe treballadora, que fins aquell moment no havien posat un peu a la universitat, van assistir a les Jornades.

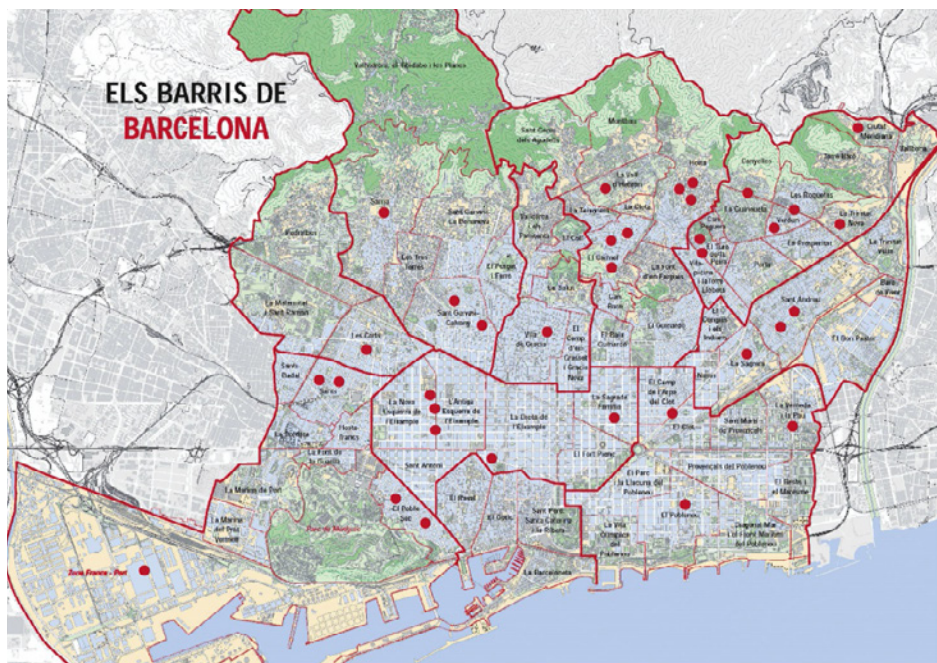


Figura 1. Grups feministes i vocalies de dones dels barris presents a les Jornades Catalanes de la Dona. Elaboració pròpia

El mapa de Barcelona que presentem il·lustra bé aquesta distribució transversal dels grups feministes, d'associacions de dones i de vocalies dels barris, tots ells representats a les Jornades¹⁴. La seva localització mostra l'evident entrecreua-

14. ACIS, Antigues Alumnes Sagrat Cor Sarrià, Antigues Alumnes de l'Assumpció (UMOFC), ANCHE, Associació de Dones Separades Nou Barris (Secció Ciutat Meridiana) de Dones de Vic, de Dones de Sant Quirze de Besora, Universitària de Dones, de Barcelona (plaça de la Universitat), d'Empleades de la Llar, de Dones Treballadores de Mollet, de Dones Universitàries de Dones de Sant Andreu, de Dones del Districte Cinquè, de Dones del Bon Pastor de Sant Cugat, de Mestresses de Casa d'Hostafrancs, de Veïns del Poble-sec, de Dones del Turó de la Peira - Horta - Carmel, de Mestresses de Casa Poble-sec, de Dones de Badalona de Dones, del Maresme, de Veïns de Santa Eulàlia, de Dones de l'Hospitalet, de Dones de Verdun-Roquetes, de Veïns Nou Barris (Secció Guineueta-Canyelles), de Dones de Montcada, de Dones de la Verneda, de Dones de Santa Maria de Barberà, de Veïns del Turó de la Peira, de Veïns del Carmel, Cultural de Canovelles, Barcelonesa d'Educació Mútua Permanent, de Veïns Mossèn Cinto Verdaguier, de Dones del Poblenou, de Dones de Trinitat Nova, de Mestresses de Casa, de Sants, de Veïns de Valldoreix, de Dones de Viladecans, de Veïns del Prat de Llobregat, de Veïns de la Rosaleda, d'Assistentes Socials de Sabadell i Terrassa, de Dones de Cerdanyola, de Dones del Masnou, Agrupació de Veïns Ildefons Cerdà, Centre Cultura Popular Montserrat, de Psicologia Aplicada (Escola ATS), Manresa Influència Catòlica (CIC), de Promoció de la Vídua (UMOFC), Coordinadora de Dones de Santa Coloma, Departament de la Dona de l'Associació d'Amics de les Nacions Unides (Fontanella, 14), Departament de la Dona de l'Associació d'Amics de Vilanova i la Geltrú, Departament de la Dona de l'Associació d'Amics de Terrassa, Donna, Grup de Dones de les Corts, de Dones d'INDO, l'Hospitalet, de Dones Treballadores de la Cia. Telefònica de Sabadell. Dones Vinculades a l'Esport, de Dones del Banc de Bilbao, de Dones de l'Associació d'Horta, de Dones del Col·legi d'Economistes de Barcelona de Promoció i Defensa dels Drets Humans, de Dones de Banca Catalana, de Dones d'Arenys de Mar, de Dones de la SEAT, de Dones de Traumatologia (Residència Francisco Franco), del Tèxtil i

ment de barris de connotació social molt diversa a la ciutat. S'hi trobaven representats grups de dones de capes socials i procedències territorials diverses, tant les provinents de barris perifèrics de recent construcció, com de classe mitjana provinents dels barris de l'esquerra i dreta de l'Eixample. El mapa mostra que aquests grups cobrien gran part del territori de la ciutat de Barcelona. Entre d'altres, podem assenyalar la participació de grups de les localitats de Sants, Turó de la Peira - Horta - Carmel, Verdun-Roquetes, el Poblenou, Nou Barris, el Carmel, la Trinitat Nova, Mossèn Cinto Verdaguer, la Verneda, el districte cinquè, el Turó de la Peira, les Corts, la Sagrada Família, Sarrià, el Clot - Camp de l'Arpa, l'Esquerra i la Dreta de l'Eixample o Sants. També hi van participar grups de dones de perfils professionals molt diversos de fàbriques com la SEAT o Lavis, empleades de la llar, mestresses de casa, empleades de la Telefònica de Sabadell, de Banca Catalana i del Banc de Bilbao, de centres de salut i dones universitàries. Així mateix, tractant-se d'una convocatòria del conjunt de Catalunya, també hi va haver una nodrida representació de grups de dones de diferents nuclis del territori com Valldoreix, Viladecans, el Prat de Llobregat, Sabadell, Terrassa, Cerdanyola, Santa Coloma, el Masnou, Montcada, Mollet i l'Hospitalet, entre molts altres llocs.

L'emergent feminisme tenia la voluntat de traspasar les fronteres dels barris de Barcelona en un intent de crear un front únic. La periodista Montserrat Nebot va apuntar en un reportatge al diari *Tele/Exprés* que "La masiva participación en los debates de mujeres obreras, de integrantes de las Asociaciones de Vecinos y de residentes en las zonas rurales compensaron siempre las intervenciones de las mujeres intelectuales". Malgrat la dificultat de comprensió mútua que existia entre les dones dels barris i les feministes radicals i universitàries, les campanyes posteriors evidencien el perfil interclassista del feminisme inicial de la Transició i la seva defensa dels drets que reivindicaven les dones dels barris obrers. En aquest sentit, va subvertir l'ordre tradicional de divisions entre les diverses afiliacions polítiques, ideològiques i socials. Durant les Jornades van intervenir en els debats treballadores de diverses branques, mestresses de casa, dones dels barris perifèrics, lluitadores obreres, sindicalistes, dones de la Guerra Civil juntament amb les activistes feministes i universitàries. En aquell moment, l'experiència viscuda com a dones va traspasar les fronteres de classe, de localització urbana i de compromís polític i ideològic per crear una comunitat de pertinença com a dones i feministes.

la Confecció del Vallès, de Dones de l'AV de La Floresta, de Dones de Badalona, de Dones d'"Intercontinental Ràdio" (Polinyà), de Dones del Departament de Traumatologia de Dones del Patronat (Cornellà), de Dones de "Lavis, SA", Pares de Família, Unió de Mares Catòliques (UMOF), Seminari Col·lectiu Feminista C. Roger de Flor, 96, Vocalia de Dones del Centre Social de Sants, Vocalia de Dones de Llefi, Vocalia de Dones de Montcada, Vocalia de Dones de l'Associació Veïns S. Josep (Hospitalet), Vocalia de Dones de l'Associació Veïns Can Serra (l'Hospitalet), Vocalia de Dones de l'Associació Veïns La Florida (l'Hospitalet), Vocalia de Dones de l'Associació Veïns Pubilla Casas (l'Hospitalet), Vocalia de Dones de l'Associació Veïns Collblanc-Torrassa (l'Hospitalet), Vocalia de Dones de l'Associació Veïns Barriada d'Horta, Vocalia de Dones de l'Associació Veïns Esquerra de l'Eixample, Vocalia de Dones de l'Associació Veïns del Carmel, Vocalia de Dones de l'Associació Veïns de Can Anglada (Terrassa), Vocalia de Dones de l'Associació Veïns de Sant Andreu, Vocalia de Dones de l'Associació Veïns Vila de Gràcia, Vocalia de Dones de l'Associació Veïns Verdun, Vocalia de Dones de l'Associació Veïns Sagrada Família, Vocalia de Dones de l'Associació Veïns Clot - Camp de l'Arpa, Vocalia de Dones de l'Associació Veïns Sagrera, Vocalia de Dones Federació d'Associacions de Veïns, Vocalia Juvenil de l'Associació de Veïns de Rio (Santa Coloma), Associació Provincial de Dones de Lleida, Associació de Dones de Mallorca, Associació Familiar CIO (València), Centre d'Estudis Maria Cambriels (València), Dones Universitàries de València, Grup Cultural Ateneu Valencià (València), Associació de Dones de Tarragona i Província, Grup de Dones de Tarragona.

LES DONES OCUPEN EL CARRER: RESPOSTES COL·LECTIVES I RESISTÈNCIA ALS BARRIS

Cal destacar la resistència urbana de les dones dels barris obrers perifèrics de Barcelona i la seva defensa dels drets comunitaris. Com a activistes socials van desenvolupar un paper molt actiu en les lluites veïnals (Fernández Lamelas, E., 2009; Nash, M., 2007: 165-169; Parramon, C., 2008: 117-133). Van ocupar els carrers en múltiples protestes socials a diferents barris de Barcelona en defensa dels drets dels seus i del benestar de la seva comunitat. Durant la Transició, les manifestacions de les dones van donar forma al paisatge urbà i van conferir un lloc important als seus propis barris al mapa de Barcelona. De fet, van resignificar algunes de les lluites veïnals en clau femenina. Com d'altres moviments de protesta urbana, les seves protestes eren conflictives, ja que afectaven les funcions normals de la ciutat.

L'acció reivindicativa veïnal va ser impulsada, en gran manera, per dones que vivien les conseqüències directes de la manca d'equipaments en la seva vida quotidiana. Molts barris populars no tenien transport públic; sovint calia caminar una hora per arribar fins al metro. No hi havia escoles, excepte les parroquials, i, per exemple, a Nou Barris, els carrers no estaven asfaltats i hi havia greus problemes d'habitatge. Les protestes dels barris tenien una clara connotació femenina, ja que van ser les dones les que van ocupar els carrers i fer manifestacions i peticions per aconseguir serveis públics bàsics, carrers asfaltats i il·luminats, semàfors, clavegueram i un habitatge en condicions. Les dones es van mobilitzar per disposar de places, mercats, ambulatoris, escoles, transports públics i la fi de l'especulació urbanística. Davant de la duresa de les condicions de vida en els barris perifèrics, des de la resistència veïnal es va reclamar la dignitat de la seva comunitat i protestar contra la carestia de vida. Van dur a terme pràctiques solidàries de recollida de diners i recursos per als treballadors empresonats dels seus barris. Van fomentar xarxes de solidaritat comunitària i defensar el dret a una ciutat habitable.

El 1976, a Nou Barris, arran de la mort d'un jove en un encreuament del barri, es va emprendre una lluita popular per aconseguir semàfors. Durant més d'un mes, les veïnes van tallar el trànsit i mantenir el barri bloquejat cada dia des de les vuit del matí fins a les vuit del vespre. Sabien molt bé com funcionaven les coordenades urbanes, i la seva estratègia va ser interrompre el trànsit. Van desafiar les autoritats i van generar un important conflicte de circulació a Barcelona per reclamar l'establiment de semàfors. Com a activistes urbanes, van possibilitar que les persones, els barris marginats i les àrees descuidades es fessin visibles a la ciutat. Va tenir una gran rellevància la interrupció dels vasos comunicants del trànsit entre el centre i les sortides de Barcelona. Les seves protestes i la seva presència al carrer van desafiar l'establishment a la vegada que es visibilitzava un paisatge urbà marginat, sense equipaments i perillós per la comunitat que l'habitava.

Si bé les dones van protagonitzar la majoria de les mobilitzacions al carrer, el pes dels codis de gènere també hi era present, ja que gairebé no participaven en les reunions de les assemblees de veïns que se celebraven als vespres, ni tampoc se les reconeixia com a interlocutores públiques. L'activista veïnal Lourdes

Ponce explica la contínua imposició de l'autoritat masculina en les protestes veïnals, malgrat el decisiu lideratge de les dones per dur-les a terme:

Las mujeres estaban todo el día, se organizaban, y llegaba las ocho de la noche y todas las noches se hacía una asamblea, para valorar que había pasado en el día, y se decidía qué se hacía al día siguiente. Llegabas a las ocho de la noche y veías a las mujeres chin, chin, chin, para casa a hacer la cena y a todos los hombres que subían a la Parroquia a la asamblea. Entonces les decías de buena manera 'Oye, quédate tú en casa y que venga tu mujer', 'pero si al fin y al cabo son las mujeres las que van a cortar el tráfico'. Y ellos 'no pero no os preocupéis, yo llego a casa y le digo lo que hay que hacer y mañana hace lo que le diga'¹⁵.

Encara no es qüestionava la divisió de rols de gènere en aquestes modalitats d'activisme social i antifranquista. Amb tot, va ser llavors quan va aparèixer la consigna contestatària "Manolo. Hazte tú solo la cena".

La resistència social de les dones va aconseguir notables millores als barris. Les seves protestes per al benestar col·lectiu es van convertir ràpidament en resistència antifranquista. De fet, aquestes protestes urbanes en femení van desafiar les normes de l'*establishment* tot utilitzant els espais de la ciutat de manera transgressora per fer visibles les seves reivindicacions. Van desafiar la política urbanística del consistori i impugnar la corrupció. Tot i que no se'n va reconèixer el lideratge, les veïnes de les vocalies de les dones van desenvolupar formes participatives d'actuar en els barris i en la política municipal que van contribuir a l'assentament de valors democràtics.

APROPIACIÓ DELS ESPAIS PÚBLICS: LES PROTESTES CONTRA EL DELICTE D'ADULTERI

L'abolició de l'adulteri com a delicte va ser una campanya decisiva del feminisme (Nash, M., 2018). Advocades i feministes havien denunciat de manera sistemàtica el tractament discriminatori de l'adulteri en el Codi Penal, que castigava de manera molt severa la dona adúltera. L'article 449 del Codi Penal sancionava amb pena de presó menor de fins a 6 anys qualsevol dona pel fet de tenir relacions sexuals amb un home que no fos el seu marit. Per contra, l'home només va ser considerat adúlter en el cas que tingués una amistançada dintre de la casa conjugal, o amb escàndol notori fora de casa. Aquesta diferència de tracte derivava dels valors patriarcals en la legislació franquista que partia de la noció de la propietat de l'home sobre el cos de la seva esposa. Com que no existia el divorci, en el cas d'una separació o abandonament del marit, i el posterior naixement d'un fill, el marit podia denunciar la mare com a adúltera i reclamar la custòdia del fill.

El novembre del 1976, la supressió del delicte d'adulteri es va convertir en eix prioritari de la mobilització feminista, arran de l'aplicació d'aquesta llei discriminatòria en el notori cas de María Ángeles Muñoz López (Nash, M., 2007: 179-

15 Mary Nash entrevista a Lourdes Ponce, 6 de juny 2005.

187). Aquesta campanya va tenir un clar caràcter transclassista i performatiu on es mostra la interseccionalitat entre feminisme, classe social, espais urbans i moviments de protesta. Inculpada per adulteri, el jutge va ordenar la retirada de la custòdia de la filla de l'acusada. Aleshores va reclamar el suport de l'Associació Catalana de la Dona (ACD), dirigida per la feminista Anna Mercadé, que va reaccionar immediatament en suport de la seva causa impulsant manifestacions, concentracions i actes públics que van concentrar milers de persones durant les setmanes de durada del judici.

Maria Ángeles Muñoz, de Sant Adrià de Besòs, s'havia casat amb Ramón Sotos Gómez el 1969, i l'any següent va néixer la seva filla Yolanda. Separada de fet des del 1972, quan el seu marit la va abandonar i fixar la seva residència a Palma de Mallorca, mantenia la seva filla sense rebre manutenció del pare. Treballava com a assistenta. Durant la separació, ella va quedar embarassada d'una altra filla, que va néixer el 1974. El desembre del mateix any, el marit va instar una demanda de separació conjugal contra ella per adulteri, reclamant la custòdia de la seva filla. El jutge del Jutjat de Primera Instància número 1 de Barcelona va dictar sentència que, mentre se celebrés el judici per adulteri, li prenia la custòdia de la seva filla gran, Yolanda, per entregar-la a l'àvia paterna.

L'ACD va llançar una campanya mediàtica i de mobilització en suport de Maria Ángeles Muñoz, mentre l'advocada feminista Magda Oranich es va ocupar del seu cas i va facilitar la seva defensa per part dels advocats progressistes Enric Leira, Núria Feliubadaló i José Luis Felis García. El dia 12 de novembre, Maria Ángeles Muñoz es va negar a complir l'ordre judicial d'entregar la seva filla al jutjat. Acompanyada per familiars i representants d'ACD, va presentar una declaració al jutge i una sol·licitud de suspensió de l'actuació judicial. El dia següent, quan la policia es va presentar amb l'ordre judicial per endur-se la seva filla Yolanda, les veïnes del Besòs i les feministes de ACD es van mobilitzar per impedir-ne el lliurament. Segons el testimoni d'Anna Mercadé, els veïns van protegir Maria Ángeles Muñoz mentre la nena, Yolanda, va ser amagada a casa seva. En aquesta estratègia transclassista, la casa d'una feminista de classe mitjana es va convertir en santuari protector dels interessos maternals de Maria Ángeles Muñoz.

La performativitat i l'actuació pública feminista en defensa de la causa de Maria Ángeles Muñoz van implicar la realització de diverses actuacions i interpretacions comunicatives en clau de protestes socials tradicionals, però sobretot des de la seva innovadora especificitat com a dones. Les feministes eren transformadores en la seva invenció de rituals i artefactes simbòlics, en particular, amb l'ús de banderes, pancartes i adhesius que van distingir aquesta campanya. Les manifestants portaven pancartes de suport amb lemes "No a les lleis que discriminen la dona"; "No a la pena per adulteri" o "No som propietat del marit". La major part de les concentrades lluien el rètol "Jo també sóc adúltera".

És rellevant la concentració davant dels jutjats com a indicatiu de la importància de la performativitat social en l'escenificació de la protesta. Aquesta performativitat pública va proporcionar la marca narrativa al conflicte. Amb la transgressora estratègia d'atreure l'atenció sobre la seva causa i d'assentar-ne la seva legitimitat, les feministes van optar per una performativitat pública des de la

identitat col·lectiva com a adúlteres. La major part de les concentrades davant dels jutjats corejaven “Jo també sóc adúltera” i lluien pancartes i consignes. Van visibilitzar el seu inconformisme en una autorepresentació de sororitat identitària com a adúlteres, de manera dissident, però, alhora, festiva, de rituals subversius i simbòlics. Efectivament, aquesta mobilització va donar un significat simbòlic a la seva acció social. Va afegir drama, emoció i complicitat compartides en una posada en escena pública que va focalitzar la transgressió sexual i la llibertat corporal femenina. Si bé transgredir les convencions sexuals de gènere va ser considerat escandalós al principi, va atreure l’atenció pública sobre un missatge de drets de les dones, igualtat i llibertat. El repertori de pancartes, rituals de marxes, demostracions i tancada de dones va comunicar el missatge de la legitimitat dels drets personals. Des d’allò personal i la corporalitat, la performativitat va construir un univers de referències públiques que van reptar les normes establertes de gènere. En aquest sentit, aquesta performativitat feminista va narrar una representació col·lectiva sobre el fet que allò privat també té una dimensió pública, que va transcendir les fronteres dels dos àmbits, en el context d’una nova cultura política feminista (Nash, M., 2011: 333-358).

Com a acte massiu de desobediència civil i d’identificació de les dones amb María Ángeles Muñoz, la campanya va tenir una enorme repercussió en els mitjans. Llavors es va iniciar una intensa mobilització amb marxes i signatures, amb la confessió d’adulteri i amb la reiteració de la consigna col·lectiva “Jo també sóc adúltera”. Aquesta identificació de les dones com a adúlteres va crear una consciència de rebuig col·lectiu solidari de totes les dones. Com va manifestar un full volant del 12 de novembre, “L’agressió a M. Ángeles és una agressió a totes nosaltres”¹⁶.

En definitiva, el nou missatge feminista va comunicar que allò personal és polític i va construir el relat d’una comunitat imaginada de pertinença des de la sororitat i la solidaritat. Des d’aquesta perspectiva, es podria argumentar que la seva performativitat reiterada durant la tardor del 1976 va visibilitzar el subjecte “dona” com a col·lectiu subversiu capaç de forjar la resistència pública a les normes establertes. D’aquesta manera, la performativitat social feminista va forjar els recursos necessaris per desestabilitzar el sistema de creences tradicionals i franquistes de gènere. En les successives concentracions davant d’espais emblemàtics com la Catedral o l’edifici de Jutjats, les manifestants van donar suport a María Ángeles Muñoz. Portaven pancartes que reclamaven la despenalització de l’adulteri, la fi del tracte jurídic discriminatori a les dones i el sobreseïment de la causa contra María Ángeles. La campanya feminista va crear una gran pressió social que, finalment, va facilitar trobar una solució a les causes instruïdes contra María Ángeles Muñoz.

PERFORMATIVITAT FEMINISTA I ESPAIS PÚBLICS SIMBÒLICS DE PROTESTA

Les protestes, la desobediència civil i els actes de resistència adquireixen un significat encara més rellevant des de la perspectiva de la seva ocupació d’espais públics

16. Full volant. “L’agressió a M. Ángeles és una agressió a totes nosaltres.” Signada per Colectivo Feminista i Feministas Independientes. 12 de novembre de 1976. (Arxiu particular).

simbòlics de gran rellevància urbana. Charles Tilly ha argumentat que una manifestació implica la reunió en un espai públic amb visibilitat i significat simbòlic (Tilly, C., 2008). També s'ha esbossat que les mobilitzacions col·lectives no parlen per elles mateixes, sinó que han de ser vistes i interpretades per tenir validesa social (Eyerman, R., 2006: 193). Les protestes socials, la performativitat social i les marxes que van donar suport a Maria Ángeles Muñoz van tenir lloc en escenaris emblemàtics de poder públic com els jutjats, lloc de gran transcendència simbòlica de la justícia i la llei, i la Catedral, escenari de poder eclesiàstic per excel·lència (Nash, M., 179-187). Es tracta d'escenaris simbòlics governamentals i religiosos habitualment monopolitzats pel gènere masculí. Amb la seva presència i la seva performativitat transgressora, les feministes van emplaçar les seves demandes al terreny vetat de màxima expressió simbòlica de poder públic masculí.

El 18 de novembre de 1976 diverses associacions feministes i vocalies de dones dels barris es van concentrar a la plaça de la Catedral en un dels actes més multitudinaris, amb presència d'unes 5.000 persones segons la premsa. En aquesta ocasió, Maria Ángeles Muñoz va assumir una veu pública i va dirigir unes breus paraules al públic en agraïment pel suport que havia rebut, la qual cosa va provocar un gran aplaudiment. Anna Mercadé, la presidenta de l'ACD, va fer una crida en el seu nom a favor de la llibertat de les dones i de la seva igualtat legal. En un llarg discurs, la dirigent feminista va exigir l'eliminació de la discriminació legal de gènere, el dret de les mares a la custòdia de les seves

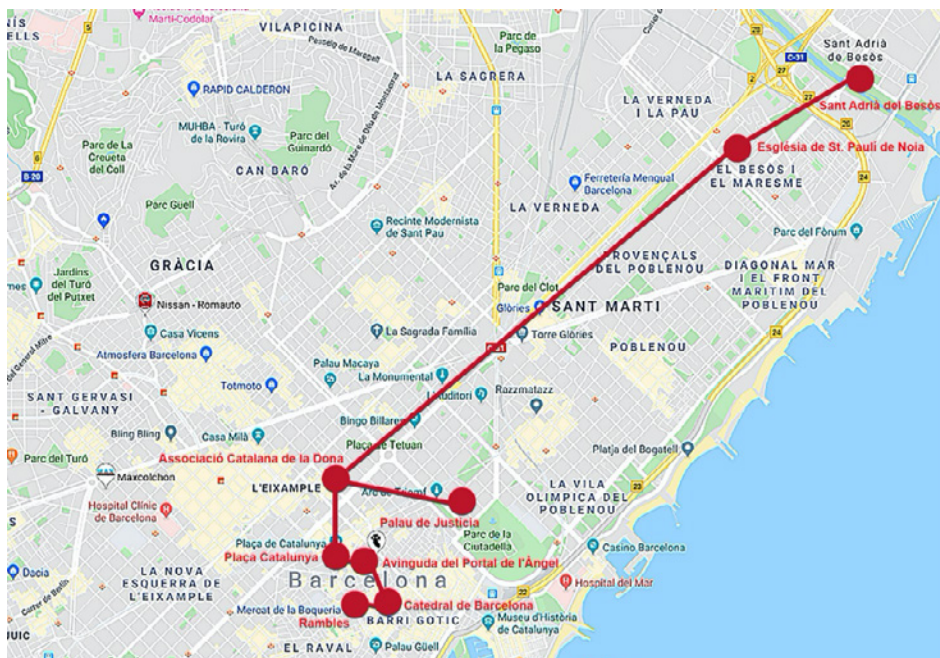


Figura 2. Recorregut campanya per l'abolició del delictes de adulteri 1976. Elaboració pròpia

filles/fills i el restabliment de les lleis catalanes a favor de les dones, establertes durant la Segona República. També va reclamar la igualtat i la llibertat per a les dones com a aspectes centrals en la configuració del nou estat democràtic. Les feministes es van manifestar llavors pel centre de la ciutat de Barcelona, per emblemàtics carrers des de la Catedral, cap a l'avinguda del Portal de l'Àngel, la plaça de Catalunya i després per les Rambles, on la demostració va ser dissolta per la Policia Armada amb equips antiavalots.

El recorregut *transbarris* de la perifèria al centre del poder urbà de Barcelona queda de manifest al mapa del recorregut de la campanya per l'abolicció del delictes d'adulteri que presentem. Les feministes van adoptar un circuit que traspasa les fronteres del barri, de la separació de classes i d'exclusió de llocs de poder públic simbòlic. El trajecte de les marxes i manifestacions es va fer al carrer, amb eslògans i crits públics que corejaven les seves demandes. Reivindicant el seu dret als carrers en espais urbans emblemàtics, les feministes van trencar les normes de gènere i van assumir una veu pública col·lectiva.

L'església de Sant Paulí de Nola a Sant Adrià de Besòs va ser l'escenari d'una altra protesta contra el delictes d'adulteri i de suport a María Ángeles Muñoz. El 20 de novembre l'Associació Catalana de la Dona, la Coordinadora Feminista i les vocalies de dones dels barris populars van organitzar una tancada d'un dia a l'església d'aquesta parròquia. Durant el franquisme, algunes esglésies parroquials i recintes religiosos van ser espais que acollien reunions clandestines antifranquistes, com el cas del tancament al monestir dels Caputxins i del monestir de Montserrat. De fet, el moviment obrer i l'oposició contra Franco ja havia trobat acollida en diverses esglésies. Això va ser rellevant perquè es tractava de la primera vegada que l'ocupació i tancada era protagonitzada exclusivament per dones, moltes del barri obrers però també moltes provinents d'altres zones de Barcelona, que es van mobilitzar des dels paràmetres de solidaritat i sororitat feminista.

L'església parroquial de Sant Paulí de Nola a Sant Adrià de Besòs tenia un significat afegit per la seva ubicació en un barri obrer i per desenvolupar-se com a espai de suport a la resistència obrera. De fet, el pioner tancament de protesta feminista en un lloc sagrat va representar un revulsiu i un canvi de paràmetres en el significat d'un espai eclesiàstic. Així mateix, va significar un cert gir en el rebuig total a l'Església que havia manifestat un sector considerable del feminisme, malgrat la presència dinamitzadora del feminisme catòlic a les Jornades Catalanes de la Dona amb figures de relleu com Rosa Griso i Elisa Lamas, que havien redactat la ponència sobre política. En efecte, l'ocupació del recinte de l'Església va reflectir aquesta mirada més aperturista en relació amb l'església, així com la voluntat inclusiva i l'aposta transclassista i transpolítica del feminisme sorgit de les Jornades Catalanes de la Dona.

A la tancada, unes cinquanta dones, feministes i del barri, van manifestar la seva solidaritat amb María Ángeles Muñoz i amb totes les dones processades per adulteri. Van participar-hi una àmplia representació de grups del moviment feminista (Coordinadora Feminista de Barcelona, Moviment Comunista, col·lectiu lesbiana LAMAR i Col·lectiu Feminista, entre d'altres) i una multitud de dones anònimes que van coincidir amb feministes de renom com Regina Bayo o Anni

Drets. La Coordinadora Feminista de Barcelona va denunciar la injustícia de lleis hipòcrites que fingien defensar altres valors però que “en realitat tenien com a objectiu garantir la protecció dels drets de propietat d’homes sobre dones i nens”¹⁷. D’aquesta manera, va posar de manifest la proposta feminista de resignificar els valors sobre el cos i la llibertat de decisió de les dones.

El 1976 les activistes feministes i dels barris populars coneixien bé els llocs de més rellevància simbòlica i política per comunicar les seves demandes i els seus greuges al públic. El moviment feminista i de les dones dels barris populars va escurçar la divisió social de classes a través de la fundació de xarxes i de l’acció col·lectiva. En aquesta interseccionalitat, les pràctiques rituals de protesta col·lectiva van abastar el feminisme cosmopolita de classe mitjana, obrera i immigrant dels barris perifèrics, creant intersticis d’intercanvi. Els llocs d’actuació van creuar les fronteres urbanes de classe des de l’emblemàtic centre de Barcelona fins als carrers i recintes d’esglésies al barri obrer de Sant Adrià de Besòs. Lluny dels espais domèstics tradicionalment assignats a elles, les manifestants es van reunir en centres públics simbòlicament importants, però fins llavors sense l’atribució d’una marca simbòlica femenina o feminista.

El feminisme de la Transició no tenia llocs públics propis de memòria històrica per ubicar-hi la seva acció política col·lectiva. La repressió franquista i l’eficàcia d’una història androcèntrica havia esborrat la genealogia històrica de les dones. A més, la patrimonialització masculina dels llocs públics va ser de tal magnitud que no hi havia llocs de referència de significat simbòlic de memòria històrica feminista o de les dones. Els espais ocupats i la performativitat de protesta de les dones van deixar la seva marca a la ciutat de Barcelona en els recorreguts de dissidència que van dur a terme. La performativitat reivindicativa al carrer i a edificis emblemàtics va permetre visibilitzar la força del feminisme pel que fa a moviment social. Capaç d’interpel·lar la societat, va dessacralitzar i despatrimonialitzar espais de poder i el monopoli masculí d’espais emblemàtics de poder de Barcelona.

17. MERINO, M. Lluïsa. “Ens ve a veure.” *Dones en Lluita*, núm. 10. Març-abril de 1979.



Manifestació feminista. 1977. Autor desconegut (Arxiu fotogràfic de Barcelona).



Un grup de feministes s'apoderen d'un autobús. 1980. Autor: Pérez de Rozas. (Arxiu fotogràfic de Barcelona)



Manifestació feminista. 1977. Autor: SE-GRÀ
(Arxiu fotogràfic de Barcelona)

Bibliografia

- BALDÓ LACOMBA, M. “Los movimientos estudiantiles en la España de los años cincuenta y sesenta”. A: Bosch, Aurora; Carnero, Teresa; Valero, Sergio (eds.) *Entre la reforma y la revolución. La construcción de la democracia desde la izquierda*. Granada: Editorial Comares, 2013.
- BALLETBÓ, Anna. *Una mujer en la Transición. Confesiones en la trastienda*. Barcelona: Flor del Viento Ediciones, 2004.
- CHORDÀ, M; CLAVÉ, M. *Quadern del cos i l'aigua*. Barcelona: laSal, Edicions de les dones, 1978.
- COMISSIÓ CATALANA D'ORGANITZACIONS NO GOVERNAMENTALS. Secretariat de les Jornades. *Jornades Catalanes de la Dona, maig 1976*. Barcelona: Alternativas, 1977.
- ENDRES, Danielle; SENDA-COOK, Samantha. “Location Matters: The Rhetoric of Place in Protest”. *Quarterly Journal of Speech*, vol. 97, 3. 2011, p. 257-282.
- EYERMAN, Ron. “Performing opposition or, how social movements move”. A: ALEXANDER, Jeffrey C.; GIESEN, Bernhard; MAST, Jason L. (ed.) *Social Performance. Symbolic Action, Cultural Pragmatics and Ritual*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- FERNÁNDEZ LAMELAS, E. “Vocalies de Dones de Barcelona a la Transició Democràtica: una experiència emancipadora”. Tesi de màster, UAB, 2009.
- FERRÉ BALDRICH, Meritxell. *El Maig de les Dones: el moviment feminista a Catalunya durant la Transició*. Tarragona: Arola Editors, 2017.
- FRIEDAN, Betty *La mística de la femineidad*. Madrid: Cátedra, 2016.
- LARUMBE, María Ángeles. *Una inmensa minoría. Influencia y feminismo en la Transición*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2002.
- LLINÀS CARMONA, Conxa. *Feminismes de la transició a Catalunya. Textos i materials*. Barcelona: Horsori Editorial, 2008.
- MCLUHAN, Marshall. *Understanding Media: The Extensions of Man*. Nova York: Mentor, 1964.
- MORENO, Amparo. *Mujeres en lucha. El movimiento feminista en España*. Barcelona: Editorial Anagrama, 1977.
- NASH, Mary “La construcción de una cultura política desde la legitimidad feminista durante la transición política democrática”. A: Aguado, Ana; Ortega, Teresa M (ed.). *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*. Valencia, Granada: PUV, PUG, 2011. p. 333-358.
- NASH, Mary. (ed.). *Represión, resistencias, memoria. Las mujeres bajo la dictadura franquista*. Granada: Editorial Comares, 2013.
- NASH, Mary. “Yo también soy adúltera”: sororidad, hermanas adúlteras y los retos feministas de la Transición a las creencias establecidas sobre el género”. XIX Coloquio Internacional de la AEIHM, “Creencias y disidencias. Experiencias políticas, sociales, culturales y religiosas en la historia de las mujeres”. 2018. (En premsa).
- NASH, Mary. *Dones en Transició. De la resistència política a la legitimitat feminista: les dones en la Barcelona de la Transició*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2007.
- NASH, Mary; TORRES, Gemma (ed.). *Feminismos en la Transición*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2009.

-
- PALAU VERGÉS, Montserrat. *Maria Aurèlia Capmany. Escriure la vida en femení*. Tarragona: Arola Editors, 2008.
 - PÀMIES, Teresa. *Maig de les dones. Crònica d'unes Jornades*. Barcelona: Les Eines, 1976.
 - PARRAMON, Clara-C. "Dones, immigració moviments veïnals i benestar (1970-1980)". A: BORDERÍAS, Cristina; RENOM, Mercè. *Dones en moviment (s): Segles XVIII-XXI*. Barcelona: Icaria, 2008. p. 117-133.
 - ROJAS, Fabio "Power through Institutional Work: Acquiring Academic Authority in the 1968 Third World Strike". *Academy of Management Journal*, 2010, vol. 53, núm. 6, p. 1263-1280.
 - RUIZ FRANCO, Rosario. *¿Eternas menores? Las mujeres en el franquismo*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2007.
 - SÁNCHEZ, Pura. *Individuas de dudosa moral. La represión de las mujeres en Andalucía (1936-1958)*. Barcelona: Editorial Crítica, 2009.
 - SEWELL, William H. "Space in contentious politics". A: Aminzade, Ronald R; Goldstone, Jack A.; McAdam, Doug; Perry, Elizabeth J.; Tarrow, Sidney; Sewell, William H.; Tilly, Charles. *Silence and Voice in the Study of Contentious Politics* Cambridge: Cambridge University Press, 2001. p. 51-85.
 - TILLY, Charles. *Contentious performances*. Nova York: Cambridge University Press, 2008.
 - VINYES, Ricard. *Irredentas. Las presas políticas y sus hijos en las cárceles franquistas*. Madrid: Temas de Hoy, 2002.

De Josep Maria de Porcioles a Pasqual Maragall, 1973-1983. Del caos tardofranquista al primer intent d'estabilització

Martí Marín Corbera¹

Destituït Josep Maria de Porcioles i reemplaçat per Enric Masó el maig del 1973, també a l'Ajuntament de Barcelona semblava que tot hagués quedat *atado y bien atado* de cara al futur, tal com havia dit el dictador pocs anys abans respecte de la dictadura. A més, segons havia difós la propaganda municipal, des de la presa de possessió com a alcalde de Porcioles el 1957 i, sobretot, des de l'aprovació de la Carta municipal el 1960, l'ajuntament de la ciutat s'havia renovat tècnicament i política i tenia ben encarat el futur. L'oposició, doncs, no comptava, perquè des de l'òptica oficial la integraven els "subversius" de sempre —partidaris d'opcions que "*ahora ha[n] quedado al descubierto con la caída del muro de Berlín*", com escriuria l'alcalde anacrònicament a les seves memòries molts anys després (Porcioles, J. M., 1994: 219)— i també els "ressentits" contra els —suposats— èxits del Règim que el 1964 havia celebrat els *Veinticinco Años de Paz*. Res no havia d'aturar la —publicitada— bona marxa dels afers municipals i la seva perfecta integració en un sistema que tenia la seva pròpia via per encarar els reptes de la suposadament veritable democràcia —la *orgánica*— i de la modernitat econòmica —el *desarrollo*—.

Naturalment, tot plegat era pura pretensió, com acabaria quedant palès en una transició política que escombraria el sistema dictatorial i el reemplaçaria per un sistema liberaldemocràtic ràpidament homologat en els escenaris internacionals i, especialment, dins de la cobejada Comunitat Econòmica Europea, avui Unió Europea. En el marc local, aviat, encara en vida de Franco, va ser possible constatar que una cosa era la capacitat del Règim per resistir una i una altra vegada els embats de l'oposició sense cedir i una altra de ben diferent, la dels consistoris per poder actuar en un context de mínima *normalitat*. Una normalitat que havia de garantir una gestió amb cara i ulls, capaç de mostrar en la proximitat la validesa de mantenir l'esquema dictatorial sense canvis. Com a conseqüència d'això, a mitjan anys setanta, menys de tres anys després del darrer canvi en la titularitat de l'alcaldia, la situació sociopolítica de la capital catalana resultava caòtica i s'imposava un nou relleu en la seva direcció —Joaquim Viola per Enric Masó— el 1975. Un caos que es mantindria fins a la renovació del consistori ja en clau electoral democràtica el 1979, tot i haver procedit encara a un altre reemplaçament a l'alcaldia —Josep Maria Socías per Joaquim Viola— el 1976.

La tardana convocatòria electoral municipal del 1979 va posar fi a una situació de màxima inestabilitat i de deteriorament de la imatge pública de la institució,

1. UAB-CEDID

de la mateixa manera que va escombrar completament el personal polític de la dictadura que gairebé no va fer acte de presència en els comicis. El llast dels caòtics anys setanta —com veurem— va pesar com una llosa sobre les expectatives més o menys continuistes respecte dels consistoris de la dictadura. I, tanmateix, el primer període municipal democràtic (1979-1983) va estar lluny d'aconseguir arribar a alguna mena de *normalitat* institucional a causa dels múltiples avatars de la posada en marxa de la tot just estrenada democràcia, a tots els nivells. Aquesta *normalitat* no arribaria fins a mitjan anys vuitanta i seria presidida ja pel segon consistori democràtic (1983-87), fora del quadre del que aquest article pretén explicar.

Les causes d'aquest retard, malgrat la modificació dràstica del panorama institucional general, van ser múltiples. Als canvis en el personal polític dominant —en l'ordre general entre el franquisme i la democràcia (especialment entre el 1979 i el 1982) i en la composició concreta del consistori en la dècada de referència (1973-83), cal afegir-hi la provisionalitat legal, arrossegada fins després del 1985, un cop aprovades les bases de la nova legislació local (*Ley 7/1985, de 2 de abril, Reguladora de las Bases del Régimen Local*), la paral·lela transformació patida per la Diputació de Barcelona (la darrera a constituir-se democràticament a causa de l'ocupació provisional del càrrec de president per Josep Tarradellas fins a l'abril del 1980), la presència en els governs espanyol i català de diferents majories polítiques conservadores (UCD i CiU), ben diferents de la que governava la ciutat (PSC-PSUC), i també la pèrdua d'efectius per motius diversos tant a les files socialistes (Francesc Martí i Jusmet, Narcís Serra) com convergents (Josep Maria Cullerell) i republicanes (Joan Hortalà).

Darrere de la notable inestabilitat del personal polític hi havia, però, factors molt més determinants per assentar els canvis en el model de gestió: la ineficàcia de l'Administració —traduïda en dimensions pràctiques diverses, malgrat la pretesa modernitat amb què la propaganda havia retratat l'Ajuntament de la Carta municipal— i la pràctica fallida de les finances municipals, endeutades molt per sobre del que seria raonable en portes de les eleccions del 1979, com examinarem.

Al final, els canvis del 1979-83 van ser menys en les realitzacions —tot i que també n'hi va haver, i no pocs, naturalment— que no pas en les transformacions de l'escenari polític i de gestió. I, sobretot, van residir en les noves formes que van adoptar molt ràpidament els ciutadans i ciutadanes a l'hora de relacionar-se amb les autoritats locals —i viceversa— i en els usos que van consolidar de l'espai públic, fins que no van arribar els nous límits del que era *possible* a mesura que avançava la dècada dels vuitanta.

Inasequibles al desaliento: el personal polític dels ajuntaments tardofranquistes

Per comprendre correctament el procés descrit més amunt cal començar per avaluar el que havia estat l'evolució política del consistori durant la dictadura

i el caire que va prendre en els seus anys finals. I el primer que cal remarcar és, sens dubte, que els canvis produïts entre la primera i la segona meitat de la dictadura —amb l'any 1957 com a frontissa—, tot i ser notables, no es van correspondre pas amb un abandonament del que podríem considerar la *naturalesa* del règim instal·lat a la ciutat després de l'ocupació militar de gener del 1939. El personal polític ens en dona evidències que estan fora de discussió. Des del 1939, el que podríem considerar com a personal polític representatiu de la majoria dels ciutadans barcelonins, per haver estat massivament votats abans de la Guerra Civil o perquè serien votats en la mateixa mesura del 1979 ençà, havien quedat exclosos del govern de la ciutat. Des de la mateixa data, van accedir al plenari de manera hegemònica sectors polítics que només haurien pogut fer-ho en condicions de dictadura perquè mai —ni abans ni després del franquisme— van assolir la quantitat de vots mínima per fer-ho: falangistes, tradicionalistes, monàrquics autoritaris i altres sectors representatius de la minoritària extrema dreta dels anys trenta (Mota, J. F., 2020). Observem-ho amb precisió.

En les *figures 1 i 2* podem comprovar l'evolució de la pertinença al partit únic de la dictadura —Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista (FET-JONS)— d'alcaldes i regidors des que el 1949 va prendre possessió el primer consistori a causa del sistema pseudoelectoral dels tres terços —familiar, sindical i corporatiu— que havia entrat en funcionament la tardor del 1948 (Marín, M., 2000: 199-251). Com podem comprovar, la majoria de militants de FET-JONS en el consistori va ser una constant en el plenari, excepte en el consistori del 1971, en què episòdicament els militants van ser superats pels no militants (17 a 20), situació que va ser corregida el 1974 amb una nova majoria falangista (22-15). Va ser similar en la permanent, integrada per l'alcaldes i els tinentes d'alcaldes —primer onze i després tretze membres—, anomenada “comissió executiva” des de la posada en marxa de la Carta municipal el 1961 amb disminució del nombre de tinentes d'alcaldes però inclusió d'alguns regidors —deu membres en total—. Tanmateix, en la permanent, la tendència cap a l'equilibri entre militants i no militants iniciada el 1964 —tres anys més tard que al plenari— mai no va donar majoria de no militants. No era, tanmateix, una qüestió de majories o minories, sinó de preferències en el reclutament, pel tipus de perfil que es volia promocionar. Perquè les votacions van tenir sempre l'alcaldes com a element determinant: no es va votar mai en contra de la voluntat del cap, excepte potser, com veurem, en la famosa decisió que va ser coneguda com la del “no al català” el 1975.

La primera conclusió que cal apuntar, doncs, és que la pertinença a la FET-JONS va ser un criteri bàsic per a la formació del consistori de principi a final de la dictadura (Marín, M., 2008: 216-269), malgrat la propaganda i l'ocultació pública d'aquesta militància en algunes ocasions, a mesura que el Règim anava envellint i, en un context de pretesa modernitat, resultava poc “estètic” exhibir militàncies d'origen feixista. Probablement per això, en el futur encara caldrà corregir a l'alça la xifra de militants si es descobreix la militància en el partit

d'alguns dels que, ara per ara, no ens consta que ho fossin a causa de les pobres dades que s'han conservat als arxius sobre alguns d'ells.² Disposem doncs d'unes xifres molt significatives, però encara de mínims.

Figura 1. FET-JONS a l'Ajuntament de Barcelona, 1949-1974. Conjunt d'alcalde i regidors

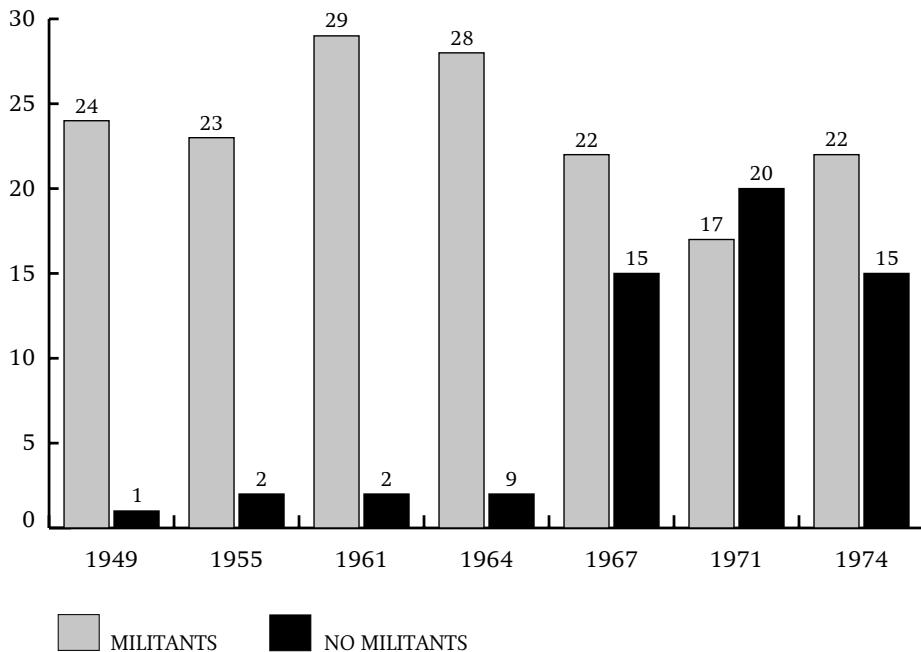
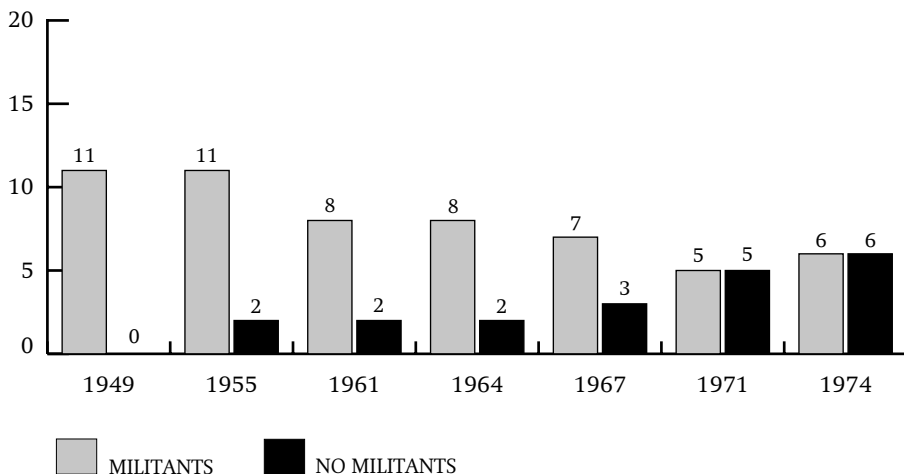


Figura 2. FET-JONS a l'Ajuntament de Barcelona, 1949-1974. Comissió Permanent.



2 Les dades de militància corresponen a la documentació de l'Arxiu del Govern Civil de Barcelona (AGCB), en què no sempre apareix la condició de militant o no del candidat.

És prou sabut, això no obstant, que la militància dins la FET-JONS representava en ella mateixa per a moltes persones poc més que un acte d'adhesió al Règim i que, per tant, no tots els falangistes eren iguals. Caldrà afinar aquesta primera caracterització, tot i voler deixar clar que l'adhesió al Règim no era merament formal perquè ser admès dins FET-JONS sempre va dependre de passar un seguit de filtres que provessin la fidelitat. El carnet de falangista, doncs, calia guanyar-se'l, no era ni un regal, ni —com en ocasions hi ha qui ha pretextat— cap mena d'imposició. De fet, després de l'entrada massiva de militància durant la guerra i la immediata postguerra, aquesta militància va ser depurada a partir del 1941, sota la direcció del secretari general del Movimiento, José Luis Arrese, i fins al 1945 van ser expulsats del partit 2.828 militants (Chueca, R., 1983: 190-199). Les proves documentals del procés són prou conegudes de fa temps i no han estat mai contestades. Mai més no tornaria a produir-se una incorporació massiva de militància: d'aleshores ençà l'admissió va ser molt selectiva, com ja havia passat durant l'any 1938, quan una primera depuració va excloure 1.303 militants del flamant partit per por de la infiltració (Chueca, R., 1983: 192-193). Al marge del moment mateix de la creació del partit en la segona meitat del 1937, l'admissió només va ser automàtica per a aquells que havien obtingut el reconeixement de la condició d'*excombatiente* o d'*excautivo* el 1939 o pels joves que procedien de la militància activa prèvia en les organitzacions juvenils de FET-JONS (masculines o femenines). Per tipus diversos que fossin, doncs, els militants falangistes ho eren per voluntat pròpia i això els conferia la divisa comuna de fidelitat "inasequible al desaliento", com deia el tòpic franquista.

La *taula-1* ens dona una pista més per caracteritzar aquest personal polític i la seva evolució. Hi podem resseguir els orígens polítics previs a la Guerra Civil, en el cas que existissin, o bé la militància activa prèvia esmentada en el *Frente de Juventudes* i el *Sindicato Español Universitario* (FdJ/SEU). Subratllem "militància activa" perquè tenir el carnet del SEU era obligatori per a tots els universitaris i suposava el pagament d'una taxa per al manteniment de l'organització, fins que es va dissoldre el 1965 (Ruiz Carnicer, M. A., 1996).

De la mateixa manera que s'esdevé amb la militància dins la FET-JONS, la presència d'altres militàncies prèvies es mou a la baixa amb el pas del temps, fins que va desaparèixer pràcticament del tot el 1971 en què només l'alcalde (Porcioles) havia tingut una militància de preguerra que no fos falangista o carlista (la Lliga Catalana, en el seu cas). Però cal no deixar-se enganyar per la literalitat de les xifres com si es tractés d'un abandonament conscient de les velles banderes a l'hora de seleccionar el personal. A mesura que passaven els anys, cada vegada era més difícil que la majoria dels regidors hagués tingut participació política anterior a la Guerra Civil, per una simple qüestió d'edat. De fet, en entrar en la darrera etapa del Règim només els més grans de seixanta anys podrien haver exhibit aquesta mena d'antecedents, per la qual cosa calia cercar altres perfils o resignar-se a un consistori gerontocràtic. De la mateixa manera, la dissolució del SEU el 1965 va fer més difícil a mitjan anys setanta que els més joves regidors —d'uns trenta anys— haguessin arribat a prendre-hi part activa.

Taula 1. Orígens polítics dels membres del consistori barceloní, 1949-1974

	1949	1955	1961	1964	1967	1971	1974
FE-JONS	2	7	6	7	5	4	2
Comunió Tradicionalista	5	3	4	4	2	2	2
Lliga Regionalista (Lliga Catalana des de 1933)	5	2	6	2	1	1	
Monàrquics (diversos)	2	2					
Confederación Española de Derechas Autónomas	2	1					
Unión Patriótica	4						
Altres	2		2	2	3	5	5
FdJ/SEU		1	4	7	7	2	1
Sense antecedents	4	11	15	17	19	23	26
Sense dades	2						1
Total*	25	25	37	37	37	37	37

* Les columnes corresponents al 1949, 1955 i 1964 sumen més militàncies que regidors a causa que alguns d'ells havien militat en més d'un partit polític abans de la guerra.

Val la pena remarcar que les dècades centrals del Règim —anys cinquanta i seixanta— van ser presidides per un nombre més elevat de falangistes *històrics* que mai, amb dades rècord el 1955 amb Simarro com a alcalde —ell mateix falangista de preguerra— i, contra tota propaganda, el 1964 amb Porcioles. El que s'ha arribat a escriure sobre el gir catalanista protagonitzat per Porcioles sempre ha passat per damunt del fet que va ser només en el seu primer consistori que es van deixar notar els antics militants regionalistes, però no gaire més que en etapes anteriors (6 amb Porcioles, 5 amb el Baró de Terrades) i que el 1964 van tornar a baixar a 2 i ja no es van recuperar mai més. Passada l'etapa de la propaganda del primer ajuntament de la Carta, Porcioles va tornar als vell equilibris.

Aquesta informació la complementa la *taula 2*, on només figuren els membres del plenari. A mitjan anys seixanta, com podem comprovar, les militàncies anteriors a la Guerra Civil i el seu complement juvenil dins del FdJ/SEU van cedir el pas a una majoria sense antecedents formada per empresaris i dirigents del “sindicat vertical” —la Organización Sindical Española (OSE)— o les dues coses alhora.

Però tenint en compte que el poder de l'alcalde sobre el conjunt del consistori, a causa de les seves atribucions i de l'estabilitat en el càrrec, era incomparablement més gran que el dels seus col·laboradors, aquest pes dels “sense antecedents” cal limitar-lo a l'arribada a l'alcaldia d'Enric Masó. Abans de Masó, Miquel Mateu era falangista de guerra (FET-JONS), el Baró de Terrades monàrquic de *Renovación Española* també afiliat a la Falange en guerra, Simarro ja era de la Falange de José Antonio (FE-JONS) i Porcioles procedia de la Lliga Catalana, passat també durant la guerra a FET-JONS (Marín, M., 2005: 87-91). Tres són les procedències polítiques de preguerra que marquen de manera permanent la direcció del consistori barceloní, de la mateixa forma que marquen les del conjunt

de la Catalunya urbana (Marín, M., 2013: 11-50): la falangista, la tradicionalista i la regionalista. La darrera, perquè va ser la majoritària de preguerra i bona part de la seva militància va passar a militar durant la guerra o just després dins de FET-JONS (com l'alcalde Porcioles o els regidors de distintes èpoques Jordi de Camps, Epifani de Fortuny, Melcior Baixas de Palau, Antoni Julià de Campmany, Narcís de Carreras o Joan Bergada). La segona, perquè dels grups integrats en la nova FET-JONS era el que disposava històricament d'un nombre més elevat de militants i hauria estat incompreensible que no tinguessin part activa en l'esfera municipal (amb noms com José Bonet, Francisco Canes, Pedro Fontfreda, Josep Maria Junyent, Juan Marsans, Juan Todolí o Carlos Luis de Llanzá). La primera, perquè va ser la predilecta del Règim: només així s'explica que la numèricament insignificant militància falangista de preguerra arribés a equiparar-se en ocupació d'espais de poder a les altres dues, amb personatges com Carlos Viñamata, Luis de Caralt, Raimundo Frouchman, Eugenio Fuentes, Alberto de Grau, José Maluquer, José Ribas Seva o Enrique Lacalle.

Taula 2. Orígens polítics dels membres de la Comissió Permanent / Executiva de l'Ajuntament de Barcelona, 1949-1974.

	1949	1955	1961	1964	1967	1971	1974
FE-JONS	1	4	1	2		1	
CT	3	2	1	2	1	1	
LIR (LIC)	2		3	2	1	1	
Monàrquics	2	2					
CEDA	1	1					
UP	2						
Altres			1	2	1		
FdJ/SEU				1	2		
Sense antecedents	1	6	4	3	5	7	12
Total*	11	13	10	10	10	10	12

* La suma de les columnes corresponents als anys 1949, 1955 i 1964 suma un nombre més elevat de militàncies que de membres a causa de la militància en més d'un partit de diversos edils.

Això no obstant, són les *taules 3 i 4* i la *figura 3* les que ens ofereixen les dades complementàries necessàries per entendre tota aquesta evolució. En els dos quadres podem seguir l'activitat tinguda en la Guerra Civil per part dels qui tenien l'edat adequada per tenir-ne alguna, comptant el conjunt del plenari (*taula 3*) o només la permanent (*taula 4*). Podem observar en la *taula 3*, el predomini d'*ex-combatientes* i *excautivos* de la Guerra Civil fins pràcticament al final, malgrat el progressiu rejuveniment dels rengles del regidors, referendat en la *taula 4* (permanent), on aquest predomini va acabar una mica abans —el 1967— fruit d'un rejuveniment que va afectar més els membres del consistori amb un grau més elevat de responsabilitat. Això implica que els mèrits de guerra van ser l'element fonamental a l'hora de seleccionar personal polític, especialment si sumem el conjunt de les activitats de guerra (treball a la rereguarda *nacional*, activitats de

cinquena columna) i si tenim en compte que l'alcalde, com a element decisiu, es va comptar en alguna d'aquestes categories fins a trencar-se la tendència amb Enric Masó (reemplaçat, no obstant, per un *excombatiente* com Joaquim Viola poc més de dos anys després).

Taula 3. Vinculació amb la Guerra Civil dels membres del consistori barceloní, 1949-1974.

	1949	1955	1961	1964	1967	1971	1974
<i>Excombatiente</i>	6	11	11	9	8	6	4
<i>Excautivo</i>	3	5	8	6	4	4	2
<i>Rereguarda nacional</i>	1	2	4	2	2	2	1
<i>Ocults i 5a. columna</i>			2		1	1	
<i>División Azul</i>			1	2	1		1
<i>Combatents republicans</i>			1	1		1	3
<i>Massa grans</i>	9			2	1		
<i>Massa joves</i>		1	8	12	12	9	17
<i>Sense dades</i>	6	6	4	5	9	14	9
Total*	25	25	37	37	37	37	37

* Les columnes 1961, 1964 i 1967 sumen més que el nombre de regidors a causa que alguns d'ells tingueren més d'un "mèrit de guerra", normalment la doble condició d'*excombatiente* i *excautivo*.

Taula 4. Vinculació amb la Guerra Civil dels membres de la permanent del consistori barceloní, 1949-1974.

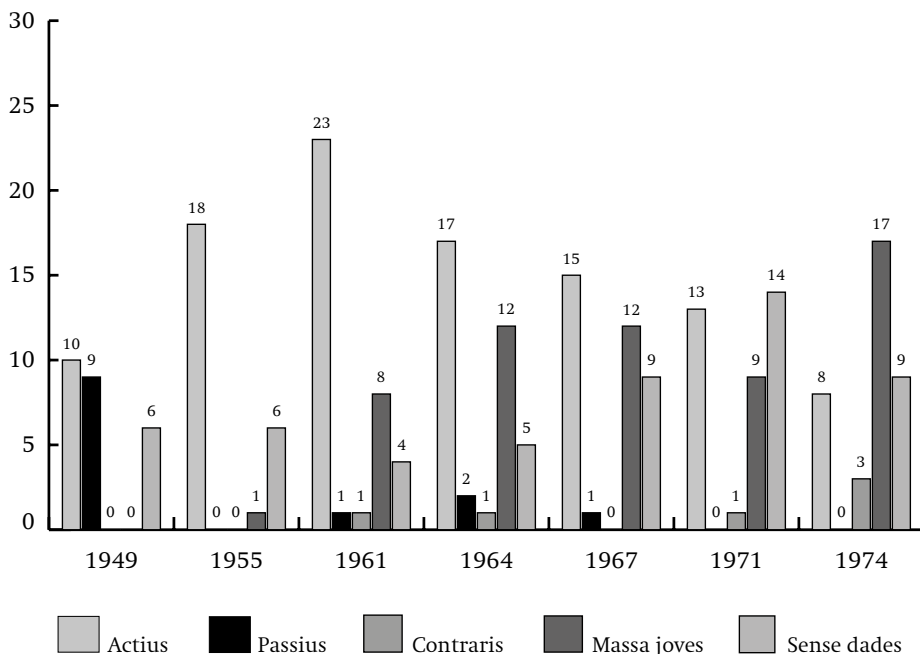
	1949	1955	1961	1964	1967	1971	1974
<i>Excombatiente</i>	4	5	3	2	2	2	2
<i>Excautivo</i>	2	4	2	1	1	1	1
<i>Rereguarda nacional</i>	1		2	2	1	1	
<i>Ocults i 5a. columna</i>			2				
<i>Massa grans</i>	3			1			
<i>Massa joves</i>				2	4	3	8
<i>Sense dades</i>	1	4	1	2	3	3	1
Total*	11	13	10	10	10	10	12

* La columna 1967 suma més que el nombre de regidors a causa que un d'ells va tenir el doble "mèrit de guerra" d'*excombatiente* i *excautivo*.

Val la pena destacar que, el 1974, fins a tres regidors havien combatut al costat de la República, en un intent publicitat de mostrar fins a quin punt les coses havien canviat. Però, significativament, cap d'ells no va entrar a formar part de la comissió executiva ni va tenir un paper gaire destacat en aquell accidentat consistori. I tampoc la seva actuació va mostrar cap mena de pervivència de les seves actituds juvenils.

Finalment, les *taules 3 i 4* mostren de manera agregada aquesta vinculació a la Guerra Civil, que, per efectes d'edat, havia de ser necessàriament decreixent. Com es pot comprovar, tant en el cas del plenari com en el de la permanent, el moment de màxima identificació arriba amb el primer consistori de la Carta municipal el 1961, per començar a baixar lentament a partir del 1964 en la permanent i, més lentament, en el plenari a partir del 1967.

Figura 3. Actitud dels membres del plenari respecte de l'esforç de guerra franquista, 1949-1974



L'Ajuntament d'Enric Masó, 1973-1975.

Enric Masó va prendre possessió com a alcalde de la ciutat de Barcelona en un clima polític intern enrarit a causa de les circumstàncies que havien acompanyat la destitució de Josep Maria de Porcioles, el seu antecessor. Tot i que les cerimònies protocol·làries es van fer amb tota la normalitat possible de cara al públic, la fractura que s'havia esdevingut era evident per als que podien seguir, entre bastidors, la dinàmica interna de l'Ajuntament i les seves relacions amb el Ministeri de la *Gobernación*, responsable últim de nomenaments i destitucions, sempre que Franco no hi fes cap objecció. El dictador tendia a respectar les decisions dels seus ministres en matèria de nomenaments i destitucions perquè li

era impossible tenir candidats propis fora dels més alts càrrecs de l'Estat. I malgrat que molt poques vegades podia plantejar alguna objecció o algun disgust a posteriori —realment molt poques vegades³—, els ministres li presentaven als seus candidats prèviament, per si de cas.

A l'Ajuntament de Barcelona, per la importància de la ciutat i pels problemes d'ordre públic que s'hi plantejaven de tant en tant des de la vaga de tramvies del 1951, aquesta presentació prèvia era prescriptiva. També perquè Franco es va manifestar en diverses ocasions com un (inexplicablement) enamorat de la gestió del primer alcalde de postguerra (Franco Salgado-Araujo, F., 1976: 140, 192, 204, 225 i 245), el seu antic col·laborador del quarter general durant la guerra Miquel Mateu Pla (alcalde del 1939 al 1945), enyorant probablement els anys en què la Ciutat Comtal era una bassa d'oli, gestionada amb una precarietat i una ineficiència colossal, però políticament tranquil·la (Marín, M., 2008).

Aparentment Porcioles havia estat “l'home de Franco a Barcelona”, i per això era considerat gairebé un intocable. A la pràctica, els qui van portar Porcioles a l'Ajuntament de Barcelona van ser el ministre de la *Gobernación* Camilo Alonso Vega, amb l'acord del governador civil de Barcelona, Felipe Acedo —encara que tal vegada no fos la seva primera opció— i assessorat probablement per alguns dels exministres i alts càrrecs que coneixien l'aleshores exdirector general de Registres i Notaries resident a Barcelona des de poc més d'una dècada: s'ha especulat amb Eduard Aunós, exministre de Justícia que li va donar el càrrec de director general esmentat; José Ibáñez Martín, exministre d'Educación Nacional, amb qui havia tingut molt bona relació, i amb l'aleshores secretari general de Presidència amb Carrero Blanco, Laureano López Rodó, però sense proves concloents (Marín, M., 2019: 159-165).

La destitució de Porcioles en un ambient enrarit resulta, en canvi, un fet molt més evident, provocada per la vella animadversió entre l'exgovernador civil de Barcelona, Tomás Garicano Goñi, i l'alcalde. Ambdós havien competit en temes diversos sobre l'àrea metropolitana, sobre la qual defensaven opcions rivals —no necessàriament diferents—, en els anys en què Garicano va ser a Barcelona, entre el 1966 i el 1969. El 1969 Garicano es va convertir en ministre de la *Gobernación* i Porcioles va començar a estar en fals a Madrid, malgrat la protecció de López Rodó. Finalment, el 1973, Garicano el va destituir i el va reemplaçar per Enric Masó, que era soci del ministre en diversos negocis i particularment en la mai concretada empresa de construcció dels Túnel del Tibidabo —que arribaria, ja en democràcia, com a part de les obres més o menys vinculades als Jocs Olímpics (Marín, M., 2005: 158-165). El mateix Porcioles va vincular la seva destitució a aquest afer en les seves memòries (Porcioles, J. M., 1994: 186).

Suposar que el canvi de Porcioles per Masó va ser un triomf de l'oposició local va ser una manera de donar-se ànims en la llarga ruta de l'antifranquisme per

3. Un cas sonor: “ino sé de dónde saca Camilo estos gobernadores! [parlant del governador de Tenerife, Manuel Ballesteros] Nadie les conoce, ni tienen la menor preparación política del Régimen, tal vez se asesore con el Director General de Administración Local, el señor Moris [de l'Opus Dei] o Altozano [exgovernador, també de l'Opus i monàrquic], a quien le molesta la política del Régimen...”. Fragment amb data de 17 de gener de 1963. (Franco Salgado-Araujo, F., 1976: 367). Les sospites que tenia Franco que li estaven col·locant gent de l'Opus per damunt dels falangistes estaven mancades de fonament, perquè Ballesteros era falangista i *excombatiente*.

part dels i de les que la van protagonitzar: com veurem, la seva “primera víctima” seria, en canvi, Masó, ell sí molt tocat per l’acció opositora. Però el 1973, amb Carrero a punt de ser nomenat president del Govern —el primer des de la constitució del primer govern de Franco, el 1938—, no hi havia cap motiu per cedir a les pressions de l’oposició, ans al contrari. Masó se sostindria en el càrrec malgrat la destitució del seu mentor en el ministeri perquè *Gobernación* va passar per una situació d’instabilitat molt notable entre el 1973 i el 1976, amb dos ministres en tres anys (Carlos Arias Navarro, juny del 1973 a gener del 1974, i José García Hernández, gener del 1974 a desembre del 1975). Arias no va tenir temps de plantejar-se cap mena de renovació i va accedir a la Presidència a la mort de Carrero. García Hernández va entrar al Ministeri amb unes prioritats centrades clarament en el control de l’oposició i de “l’ordre públic”. Darrere seu vindria, encara, Manuel Fraga, que només duraria set mesos en el càrrec (de desembre de 1975 a juliol de 1976). Si Masó no va arribar a conèixer Fraga com a ministre —per tres mesos— no va ser per destitució sinó per dimissió.

Tanmateix, i en primera instància, la prova de la continuïtat bàsica, sense concessions, entre Porcioles i Masó va ser la renovació del consistori en el procés “electoral” del 1973-74. Normativament havia de destituir mig consistori —la meitat nomenada el 1967— i calia procedir a la recomposició de l’equip de Porcioles per personal més afí al nou alcalde. Però com s’ha pogut comprovar anteriorment, aquesta “renovació” va consistir a passar de 17 a 22 militants de la FET-JONS (*figura 1*), dels quals 6 integrarien la meitat de la Comissió Permanent (*figura 2*), mantenint idèntica la presència d’*excombatientes* i *excautivos* a la mateixa Permanent (*taula 4*). A la fi, el càrrec clau de primer tinent d’alcalde —primer Félix Gallardo i després Eudald Travé— va quedar sempre en mans d’*excombatientes* i totes tres tinències d’alcaldia en mans de militants falangistes destacats —Mariano Blasi a la segona i Jaime Abella a la tercera—, reclutats entre les generacions de falangistes més joves —Blasi havia nascut el 1932 i Abella, el 1921—. Al marge de la inicial continuïtat del fidel porciolista Félix Gallardo com a primer tinent, no hi ha dubte que Masó va decidir blindar la seva posició de “no militant” i els seus gestos aviat públics en el mateix sentit, amb un entorn immediat fet de falangistes que ell havia introduït al consistori (Travé) o que havien tingut un paper menor (Blasi) o irrellevant (Abella) amb el seu antecessor.

L’equip complet de Masó el tenim reproduït a la *taula 5* i ens mostra una barreja de falangistes, sindicalistes del vertical —alguns amb dues d’aquestes condicions alhora— i dirigents de federacions esportives —que no era pas una anècdota per la intensa barreja entre esport i política que la dictadura mantenia (Boix, J. i Espada, A., 1991) només compensada amb l’entrada d’un parell de professors de la Universitat de Barcelona i algun professional liberal que podien donar un perfil mínimament “tècnic” a un consistori on el que destacaven era la fidelitat política i la voluntat de quedar bé amb el Règim per a eventuais continuïtats o promocions. En els càrrecs superiors dominaven els empresaris de manera incontestable i s’hi van arribar a reunir fins a cinc procuradores en Cortes de manera simultània, càrrec que van arribar a ocupar fins a vuit membres del consistori, abans o després de la foto fixa de febrer del 1974. Cap altre consistori

franquista arribaria a ser més conegut que aquest per la ciutadania de Barcelona, no pas pels seus mèrits sinó per tot el contrari, arran de les repercussions en premsa que va provocar el “no al català”.

Taula 5. Consistori d'Enric Masó

Càrrec	Nom i cognoms	FET-JONS	Altres	Professió	d.1976*
Alcalde	ENRIC MASÓ VÁZQUEZ	NO	Procurador en Cortes	Empresari	
1er. tinent	FÈLIX GALLARDO CARRERA	SÍ	Excombatiente	Empresari	
2on tinent	MARIANO BLASI RIALP	SÍ		Empresari	AP
3er. tinent	JAIME ABELLA DE CASTRO	SÍ	Sindicalista, Federa. Esport.,		
Procurador en Cortes	Empresari				
Executiva	MARIANO GANDUXER RELATS	NO	Sindicalista	Empresari	
	JOSÉ MARIA DOT BOSCH	SÍ	Excautivo	Empresari	
	ALFONSO GUASCH CARRETE	NO	Federa. Esport.	Empresari	
	JACINTO SOLER PADRÓ	NO		Advocat	
	MANUEL SERRA RODRIGUEZ	NO		Professor Univ.	
	EUDALD TRAVÉ MONTSERRAT**	SÍ	Excombatiente, Federa. Esport.	Funcionari	AP
	RAFAEL LUJÁN LÓPEZ	NO	Sindicalista	operari	
	JOSÉ SANGRÁ BOSCH	SÍ	Sindicalista,		
Procurador en Cortes	Empresari				
Regidors	JUAN ABELLÁN HERNÁNDEZ	SÍ	Frente de Juv.	Empresari	
	JOSÉ M. ESPONA REMUS	SÍ		Empresari	FN
	JOSÉ CANALDA VILACHE***	SÍ	Excombatiente	Empresari	
	EDUARDO TARRAGONA CORBELLA	SÍ	Excombatiente,		
Procurador en Cortes	Empresari	AP			
	VICENTE COSTA UGEDA***	SÍ	Excautivo	Empresari	
	LUIS PEVIDAL LOPEZ	SÍ	Sindicalista, Procurador en Cortes	Maître	
	ROGELIO MIR MARTÍ	NO	Sindicalista, Procurador en Cortes	Anestésista	
	JESÚS CALVO MARTÍNEZ	NO	Sindicalista	Obrer	
	JOSÉ GÜELL RAMON	NO	Sindicalista	Comerciant	AP
	RAMON BOSCH ESTIVILL	SÍ	Sindicalista,		
Procurador en Cortes	Empresari				
	LUIS PEREZ PARDO	NO		Professor Univ.	
	FRANCISCO PLATÓN VERDAGUER	SÍ	Federa. Esport.	Empresari	

Càrrec	Nom i cognoms	FET-JONS	Altres	Professió	d.1976*
	GONZALO QUESADA HERNÁNDEZ	SÍ		Empresari	
	PEDRO SALVAT VIRGILI	SÍ		Empresari	
	ALFONSO CÁNOVAS LAPUENTE	NO	Soldat Rep. (ERC)		CDC
	RAMÓN TORRES MUÑOZ	NO	Desertor rep.		
	ANTONIO CAÑELLAS SIDOS	SÍ	División Azul		
	JOSÉ MARIA TORMO MAGRANS	SÍ			
	VICENTE FEBRER SOLSONA	NO			
	MANUEL FONT ALTABA	NO			
	MERCEDES CARBO COLOMER	SÍ			
	JUAN CABAÑERO ALARCÓN	SÍ	Soldat Rep. (UGT)		
Procurador en Cortes					
	SEBASTIAN CALVO SAHUN	NO	Soldat rep. (CNT)		
	PEDRO LLORENS LLORENTE	SÍ			
	RAFAEL DE FERRATER RAMONEDA	SÍ			AP

* Militància posterior al 1976: Alianza Popular (AP); Fuerza Nueva (FN); Convergència Democràtica de Catalunya (CDC).

** Va substituir Félix Gallardo com a primer tinent d'alcalde el novembre del 1974.

*** Procedien de la FE-JONS de José Antonio Primo de Rivera.

Masó no tenia cap mena de programa que pogués encarar els nombrosos problemes de l'Ajuntament ni de la ciutat que governava. Tampoc no havia estat escollit en funció de si el tenia o no. Garicano volia reemplaçar Porcioles per motius personals i de negocis i li quedava poc temps per fer-ho, ja que ell mateix seria destituït al cap de poc temps com a ministre i va improvisar amb un candidat que tenia un perfil de “bon gestor privat”, o sigui, d'empresari d'èxit no vinculat —fins al moment— a les grans obres d'urbanització de la ciutat, entre les quals destacaven principalment les promocions d'habitatges. Era un perfil adequat perquè mantingués el càrrec després de l'anunciada destitució del ministre, jugada que deixava clar que Garicano, ara que la seva política havia tocat sostre, pensava dedicar-se principalment als negocis en abandonar el càrrec, com així va ser. D'altra banda, qualsevol pla per a la ciutat requeria ja, a aquelles altures, una injecció financera de grans proporcions, ja fos de manera puntual —per traspàs de la hisenda central o per crèdit—, o de manera permanent, amb una reforma del sistema de finançament de les hisendes locals: cap de les dues coses figurava tampoc a l'agenda del govern que presidiria breument l'almirall Carro Blanco, ni en la del seu successor, Arias Navarro, que ja va haver d'afrontar les primeres conseqüències de la crisi econòmica del 1973, tot i que es van deixar sentir a Espanya més lentament que a la resta d'Europa Occidental.

D'aquesta manera, Masó es va dedicar a deixar passar el temps i a veure-les venir, fins que la delicada situació política del tardofranquisme li va caure al damunt. El cas que va obrir el foc va ser la crisi provocada per la publicació en premsa d'un afer de corrupció que afectava un dels seus regidors —Espona Remus—, precisament un empresari de la construcció elegit enmig d'unes eleccions del terç familiar que ja havien resultat polèmiques, i el que va culminar la crisi va ser el ja esmentat cas dels “divuit regidors del no”.

El “cas Espona” resulta molt revelador del procés d'afirmació ciutadana davant del Règim, que va tenir com a “víctimes” principals alcaldes i regidors com a agents de proximitat que eren de la dictadura i, per això, més desprotegits pels mecanismes de censura que va regenerar la Llei de premsa del 1966, obra de Manuel Fraga en la seva etapa com a ministre d'*Información y Turismo* —curios binomi que no va sobreviure al Règim—. Imperceptiblement primer, però de manera molt evident amb el pas dels anys, el pas de la censura prèvia a la censura a posteriori i el fet de gaudir de més facilitats per crear noves capçaleres de diari van deixar mínimament exposats a la crítica els gestors municipals, perquè el que pogués dir-se de la seva gestió no era “política”, sinó “administració”. Aquesta porta petita va ser ben aprofitada per una colla de periodistes cada vegada més agosarats, disposats a empassar-se multes i altres represàlies —alguns d'ells van anar a la presó—. Perquè el que no es pot sostenir és que fos intenció de Fraga que els periodistes actuessin així: el ministre mai no els va empènyer a publicar crítiques, i en canvi mai no li va tremolar la mà a l'hora de fer-los objecte de persecució. Més encara, la pèrdua de pes de Fraga en el govern —que culminaria en la seva destitució després de l'escàndol Matesa— va començar precisament quan altres ministres el van acusar, molt exageradament, de deixar les mans lliures a la premsa, malgrat que a cada pas l'acció de la censura resultava més escandalosa i les sancions, més greus i habituals (Molinero, C., Ysàs, P., 2008: 47-137).

Va ser en una etapa avançada d'aquest ambient que va esclatar el cas de corrupció del regidor Espona, que portaria a la seva destitució i que desvelaria un procés d'erosió progressiva de la imatge pública del conjunt del consistori. El cas no tindria avui res de particular en els nostres dies, més aviat resultaria exemplar per la relativa celeritat amb què Espona va ser denunciat, trobat políticament responsable i destituït. Tampoc era una novetat en el franquisme la destitució d'un regidor per corrupció, tot i que se'n van destituir ben pocs tenint en compte els escandalosos nivells de corrupció vinculats als proveïments en la postguerra i a la construcció durant el *desarrollo*. La novetat va ser que la iniciativa no va ser del Règim sinó que va partir d'una denúncia privada, amplificada per la premsa i convertida en un escàndol que va obligar l'alcalde a actuar per donar crèdit a les intencions reformistes i modernitzadores del tardofranquisme. Les (poques) destitucions anteriors de regidors sempre s'havien produït discretament i sense cap mena de debat públic, sovint dissimulades amb falses dimissions per motius personals.

José María Espona Remus era regidor escollit pel terç familiar des de finals del 1973. Home vinculat al *Movimiento* i pertanyent al grup emergent aleshores de *Fuerza Nueva* —agrupat al voltant de la revista del mateix títol—, havia estat derrotat el 1970 en el districte IV (Santa Caterina / Dreta de l'Eixample) pel

futur tinent d'alcalde, el falangista Mariano Blasi. El 1973 va optar a l'elecció pel districte VI (l'Eixample)—prova de la “liberalitat” amb què el Règim administrava la relació entre candidats i districtes— i en va sortir vencedor, amb un eslògan tan cridaner com absurd en el context de les estretes finances municipals: Sí a los *párkings municipales gratuitos*. No havia estat pas el més destacat d'unes eleccions municipals farcides de propaganda barata, denúncies creuades sobre la manca d'idoneïtat dels candidats

—les polèmiques adscripcions segons el districte i rematades amb la desposseïció del candidat guanyador al Districte IX (Sant Andreu / Nou Barris), Francisco Rodríguez Ocaña, que, tot i haver estat clarament vencedor (15.705 vots enfront dels 12.467 del seu seguidor immediat) va ser “desqualificat” per la Junta Electoral amb l'excusa de no haver presentat a temps el seu pressupost de despeses de campanya—. En realitat, la neutralització de Rodríguez Ocaña va venir motivada per la seva condició d'opositor vinculat a la clandestina Bandera Roja (Rodríguez Ocaña, F., 1975) i l'actuació de la Junta Electoral va ser, més aviat, una sobreactuació que va minar la credibilitat dels comicis i va desbordar la voluntat del governador civil Tomás Pelayo Ros, més partidari de deixar-li prendre possessió i després controlar-lo dins l'Ajuntament, com li va escriure a l'aleshores secretari general del Movimiento Torcuato Fernández-Miranda, que s'havia interessat pel tema (Marín, 2000: 404-406). Passades les eleccions, el periodista Rafael Pradas —regidor electe pel PSUC el 1979—, molt atent a la marxa dels afers municipals, manifestava la seva decepció pel que havia pogut contemplar, en un article a *Destino*:

Por un lado la pasión y la dureza han estado en íntima relación con las ganas irreprimibles de algunos señores — y señoras— de sentarse en el sillón de concejal a que aludíamos hace dos semanas. En este sentido se ha recurrido a toda clase de métodos y promesas, métodos tan peregrinos como el lanzamiento de caramelos —como si existiera alguna correspondencia entre el dulce envasado en colorines y la virtud política— las cartas de los hijos de los candidatos a los hijos de los electores invitándoles a una hipotética merienda y a jugar con el tren eléctrico o promesas tan irrealizables como la de ‘aparcamientos municipales gratuitos’. Por otro, a todos nos ha quedado un amargo sabor de boca ante el desarrollo de estas elecciones cuajadas de impugnaciones, denuncias y presuntas irregularidades —no tenidas en cuenta por la Junta del Censo—, con la ‘traca final’ de la descalificación del obrero don Fernando Rodríguez Ocaña (...). El caso es que a pesar de la proclamación oficial de los concejales electos, han sido tantos los incidentes y las irregularidades denunciadas que no nos extrañaría que si las cosas llegaran a plantearse ante los más altos tribunales del país, algunos de los señores concejales electos que hoy están brindando por sus éxitos deban volver nuevamente a la calle a realizar otra campaña electoral para poder permanecer en el soñado sillón. (...) De todos modos el sueño plácido, tranquilo, de muchas personas queda garantizado durante seis años y a lo mejor se trataba de eso...⁴

4. PRADAS, Rafael. “El amargo sabor de unas elecciones”. *Destino*, 24/27 d'octubre de 1973. L'article va ser retallat i guardat en un dossier pels serveis d'informació del Govern civil de Barcelona.

El son tranquil dels regidors que pronosticava desesperançat Rafael Pradas, però, no li va durar gaire a Espona Remus, que va ser expedientat pel *Ministerio de la Gobernación* per “...transformación de dos sótanos en plantas con fachada vista; aumento de una planta más de las concedidas; alteración de las condiciones y características del terreno y haber derribado parte de las escaleras públicas de acceso a la finca...” segons l’informe final⁵⁵. Van ser precisament aquelles escales, utilitzades amb assiduïtat per una comunitat religiosa propera, el desencadenant de la denúncia i el caràcter dels denunciants —pares franciscans— el que va impedir que fos ignorada (Marín, M. 2000: 424-429). Veient l’oportunitat, els periodistes progressistes s’hi van abocar i els ninotaires dels diaris també, esplaiant-se sobretot en el tema de l’escala que era clarament el detonant que el cas hagués esdevingut escandalós.

L’afer Espona va suposar un precedent i va convertir la premsa en encara més agosarada; procés alimentat, també, per l’ambient encara enrarit de postporciolisme, amb grups que es consideraven ara menystinguts i, sorprenentment, la mateixa Falange a través del seu òrgan oficial *Solidaridad Nacional*, que feia esforços demagògics per no quedar-se enrere en la crítica, reivindicant el seu paper purament teòric “d’esquerra del Règim”. Així, a poc a poc, es va anar preparant l’ambient que permetria que, amb la iniciativa ara en mans de l’oposició i especialment amb el protagonisme de la tot just constituïda Federació d’Associacions de Veïns de Barcelona (FAVB), el consistori en ple pogués quedar públicament deslegitimant a la primera oportunitat. També perquè en les seves intervencions públiques, els regidors i els seus entorns van ser qualsevol cosa excepte hàbils, gens acostumats a tractar amb la premsa i menys encara amb periodistes que no fossin servils.

Així, el company de consistori d’Espona i responsable del districte afectat per l’afer —el verticalista Jesús Calvo Martínez— va empitjorar les coses amb declaracions contradictòries de “solidaritat” simultànies amb els veïns afectats i amb el regidor sancionat, l’ultra Alberto Royuela, convocant una precipitada roda de premsa per defensar-lo, *Solidaridad Nacional* acusant la resta de diaris de fer falses insinuacions que el cas era només la punta de l’iceberg de la corrupció i el mateix Espona amb l’acudit de mofar-se dels franciscans que l’havien denunciat a través de les pàgines del *Diario de Barcelona* (Marín, M., 2000: 429-432). En situacions futures, els regidors oscil·larien entre callar i repetir declaracions desafortunades, sense arribar mai a trobar ni el to ni les paraules adequades, acostumats com estaven a la més absoluta impunitat.

No era aquest l’equip adequat per respondre políticament a la proposta que va presentar el març del 1975 el regidor Jacint Soler Padró, advocat i matisadament “neutre” en termes polítics, d’assignar una modesta partida del pressupost a subvencionar cursos de català, tal com reivindicava en aquells moments la FAVB (Andreu, M., 2015). Sobretot no era l’equip adequat per fer-ho autònomament, sense seguir unes instruccions clares de l’alcalde, així com havia estat sempre. Quan Masó va cedir la iniciativa al seu consistori i es va abstenir, pensant probablement que fos quin fos el resultat seria una prova del canvi d’ori-

5. Resolució del Ministeri de la Governació, 9 de setembre de 1974, *Gobernadores Civiles*, caixa sense numerar, GC.19.II.Anexo. Asunto Concejal Ayuntamiento de Barcelona. D. José María Espona Remus, AHGCB

entació “democratitzadora” del Règim, va segellar l'oportunitat per a la més completa deslegitimació del consistori barceloní que l'oposició hagués somiat mai: calia, naturalment, aprofitar-la.

Aquell 1975 el Plenari municipal estava integrat per l'alcalde Masó i 34 regidors elegits en les convocatòries del 1970 i el 1973. Mancaven dos llocs per cobrir que havien deixat vacants, com ja s'ha comentat, el regidor Espona Remus i el primer tinent d'alcalde Fèlix Gallardo amb la seva dimissió pactada (novembre del 1974), per a la qual havia al·legat motius personals mentre exercia com si res, i des del 1972, de president de la patronal *Fomento del Trabajo Nacional*. Pràcticament tot el consistori era considerat *addicte* sense gaire reserves —amb una majoria de militants falangistes, com ja hem vist—, tot i que els informes que arribaven al Govern civil indicaven que dos dels regidors eren poc de fiar: precisament Soler Padró i el professor de la UB Font Altaba. Vistos els antecedents, poca comprensió cap als cursos de català havia d'haver-hi en una majoria de regidors i, com es podria comprovar, tampoc no tots tenien la mateixa opinió del que era políticament desitjable en un moment crític com aquell, amb el dictador que s'acabava de recuperar d'una llarga hospitalització. La reacció d'una majoria consistorial —divuit regidors contra nou, sis abstencions i una absència— va ser desorbitada i puntualment recollida en un llibre que ràpidament va ser publicat (Castellà-Gassol, J., 1975). Els qui hi van votar en contra es van esplaïar en el plenari amb arguments entre cínics i mofetes que després se'ls girarien en contra, fins al punt que van aparèixer tots ells en fotografia mida carnet (i ella, l'única dona, Mercè Carbó, coneguda com *la mamá del millón* per haver guanyat un milió de pessetes en un concurs televisiu)⁶ a la portada del *Diario de Barcelona* del 12 de març de 1975, com si es tractés dels “sospiños habituals” d'una roda de reconeixement, acompanyant la notícia en titular que el governador civil Rodolfo Martín Villa, insubornable falangista *joseantoniano* segons les seves pròpies declaracions, havia iniciat els tràmits per a l'anul·lació de l'acord per defecte de forma. Perquè l'espectacle ofert pels regidors va mostrar vots contradictoris entre falangistes i no falangistes. Entre els primers, alguns com Travé, Quesada o Tarragona hi van votar a favor i d'altres com Blasi, Abella, Pevidal, Bosch i Platón es van abstenir, mentre Dot, Abellán, Canalda, Costa, Salvat, Cañellas, Tormo, Carbó, Caballero, Llorens i De Ferrater ho van fer en contra. Entre els segons, Ganduxer, Luján, Mir, Calvo Martínez, Güell, Torres i Febrer van votar també en contra, i Guasch, Soler, Serra, Pérez Pardo, Cánovas i Altaba, a favor, amb l'absurda abstenció de l'alcalde Masó, que va provocar el caos. Resultava impossible fer una lectura política o ideològica clara de la situació. Només cal pensar que entre els vots a favor s'hi van comptar dos futurs militants d'*Alianza Popular* (Travé i Tarragona) i un que es vincularia al *Pacte Democràtic* de Jordi Pujol com a independent, mentre que entre els del ‘no’ hi va haver també dos futurs *aliancistas* (Güell i De Ferrater) i un futur militant de *Convergència Democràtica de Catalunya* (Llorens), que el 2003 rebria la Creu de Sant Jordi, tot passant pel damunt de la seva trajectòria franquista i verticalista, mai desmentida ni prou assumida.

6 Vegeu el fragment del NO-DO que parla de Mercedes [sic.] Carbó a l'enllaç de YouTube: <https://www.youtube.com/watch?v=E3FiegAtDHI>.

Un cop anul·lat l'acord i implementat un pressupost per als cursos de català superior al demandat per Soler Padró, res no tornaria a ser el mateix. Independentment de la resolució final, el consistori va quedar totalment deslegitimada i va ser una qüestió de temps que Masó dimitís. Les raons eren òbvies: havia estat la reacció popular de protesta, galvanitzada per la FAVB, seguida per bona part de la societat civil —Òmnium Cultural, destacadament— i amplificada per la premsa el que havia tombat l'acord molt abans que el governador ho confirmés. Ara l'opinió pública començava a comptar, però no a causa d'una concessió sinó de la mobilització creixent. Els resultats de les eleccions municipals del 1979 van començar a covar-se aquí.

2. De la deslegitimació a la democràcia, 1975-1983

Joaquim Viola va arribar a l'Ajuntament de Barcelona el setembre del 1975 gràcies al ministre José García Hernández, un dels homes *durs* del govern d'Arias Navarro, *excombatiente* i *alférez provisional* esdevingut advocat de l'Estat (1941), home de llarga trajectòria com a president de diputació (Guadalajara, 1941-47), governador civil (Lugo, 1947-48 i Las Palmas, 1948-51) i director general d'Administració local (1951-57) però, sobretot, home identificat amb el *Movimiento*, encara que no fos *camisa vieja*, i llargament membre del seu *Consejo Nacional* (1955-77) i *procurador en Cortes* (1946-47 i 1952-75). Un individu com García Hernández només podia triar per a Barcelona un alcalde que retornés la ciutat a la disciplina, i Viola semblava adequat. Suposem que també devia ser-ho a parer del nou governador civil Rodolfo Martín Villa, arribat al càrrec el maig del 1974 pel ministre de la *Gobernación* i de l'altre ministre implicat, el *secretario general del Movimiento*, José Utrera Molina.

Viola era *excombatiente* i *alférez provisional* també, pertanyia com el ministre a la generació integrada en el *Movimiento* a partir de la guerra (com el seu cunyat i regidor Eduard Tarragona que tenia, això no obstant, unes actituds públiques molt més prudents). Viola tenia prou experiència política —era *procurador familiar en Cortes* en representació de Lleida des del 1967— i, com a soci de Porcioles en alguns negocis, tornava a posar el joc de les influències allà on era el 1973, abans de l'arribada de Masó⁷. Però el flamant alcalde va quedar desautoritzat en qüestió de mesos i el desembre del 1976 va ser també substituït. La situació, per a ell insuportable, en què va haver de treballar va quedar al descobert en el contingut angoixant de les cartes que va trametre al governador civil Salvador Sánchez-Teran, arribat al càrrec poc després que l'alcalde, el gener del 1976, en substitució de Martín Villa, que passava a ser ministre de *Relaciones Sindicales*. Aquesta angoixa també va quedar reflectida a les memòries del governador (Marín, M., 2000: 438-440, i Sánchez-Teran, S., 1988: 201). Viola no deixava de referir-se a les pro-

7. Per falta de prou estudis, per a les relacions entre el personal polític de l'Ajuntament de Barcelona i el món dels negocis, encara cal acudir a bibliografia de denúncia de l'època. Vegeu Vegeu Borja, J *et al* (1972), Ynfante, J., (1974) i Alibés, J. M. *et al* (1975).

testes de tota mena que va haver d'aguantar durant tot el 1976, a càrrec de veïns, funcionaris, etc., i no deixava de denunciar l'activitat conspiradora de *los rojos rojos* als quals mai no identificava per partits, grups o tendències, sinó amb el "qualificatiu" genèric de l'enemic en la Guerra Civil. El desembre del 1976 va ser premiat amb el nomenament de director general d'Administració local pel nou ministre de la *Gobernación*, ara el reiteradament esmentat Martín Villa. Però Viola només es va mantenir al càrrec fins a l'abril del 1977, quan va començar a veure que les coses estaven canviant i els rojos ja no eren necessàriament l'enemic.

L'epíleg de la seva carrera política va ser dramàtic: va fracassar com a candidat independent al Senat per Lleida el juny del 1977, igual que li va passar al seu cunyat, Eduard Tarragona, per Barcelona, i va ser assassinat juntament amb la seva dona per un escamot de l'*Exèrcit Popular Català* (EPOCA, independentista) el 25 de gener de 1978.

Les eleccions generals del juny del 1977, l'obertura d'unes Corts que acabarien essent constituents per la pressió opositora —no perquè haguessin estat convocades per redactar ni aprovar cap constitució— i el retorn de l'exili del president de la Generalitat, Josep Tarradellas, per fer-se càrrec d'una *Generalitat provisional* finançada amb els recursos de la Diputació de Barcelona, van desviar l'atenció cap a la política general —catalana i espanyola— i van deixar la local en segon o tercer pla. Josep Maria Sociás era un verticalista reclutat com a segon en la jerarquia per l'omnipresent Martín Villa en l'etapa en què havia estat *delegado provincial de Sindicatos* a Barcelona. Aquest canvi d'escenari li va permetre tenir una alcaldia si no plàcida —mai en un context de mobilització generalitzada com aquell—, almenys discreta. Sociás, senador de designació reial el 1977, aprofitaria la treva relativa per aproximar-se al grup parlamentari de l'Entesa dels Catalans (PSCPSUC-ERC) i tàcticament al PSOE, tot i que la seva carrera va declinar en cessar el 1979 i mai no va tornar a ocupar càrrecs de veritable responsabilitat.

Va ser en aquest context de treva relativa —perquè van ser els anys de les més àmplies manifestacions que la ciutat havia vist mai— que l'Ajuntament de Sociás va fer prendre consciència a les autoritats superiors, a través de l'informe pertinent, de la magnitud de la catàstrofe de les finances municipals, amb un dèficit comptable de 9.689 milions de pessetes dels 12.577 que acumulaven les principals ciutats de la província en total⁸. Per comparar, cal pensar que aquell any 1978 el pressupost de la Diputació de Barcelona era de 8.975 milions de pessetes: l'Ajuntament devia més del que gastava la Diputació en un any i no tenia, per tant, marge de maniobra financer, atrapat entre un crèdit del *Plan Especial de Urbanismo* de 3.180 milions, un altre en moratòria de pagament del *Banco de Crédito Local* de 4.171 i un dèficit acumulat només en l'exercici del 1977 de 2.338. Si hi havia dèficit en el pressupost anual era impossible eixugar cap deute sense una gran operació de reforma de l'Administració local. I això no era tot, perquè en el mateix informe s'assegurava que "En lo tocante a la deuda extra contable 1978, el Ayuntamiento de Barcelona manifiesta en su informe que no le es posible dar ninguna cifra al

8. "Información con datos de situación económica de las corporaciones locales -Ejercicio de 1978-". 28 d'agost de 1978, *Gobernadores Civiles*, caixa sense numerar, GC.65.Dirección General de Administración Local. Años 1976 a 1978, AHGCB.

respecto". És a dir que, al marge del que figurava en els comptes municipals, hi havia deutes "extra-comptables" impossibles de quantificar per a l'any 1978 en curs. Els serveis tècnics del govern civil van fer una bona feina, però al final van donar males notícies sobre manca de liquiditat general, petits ajuntaments que "sólo pueden hacer frente a los gastos de subsistencia" malgrat la notòria [sic.] manca d'equipaments socials i d'infraestructures, a banda d'estar "soportando el peso de cuestiones que no les son propias" i que significaven el retorn a una situació crònica de la hisenda espanyola: el traspàs de part del dèficit de la hisenda central a les hisendes locals fent-los finançar serveis i competències que no els corresponien i per a les quals no tenien dotació pressupostària (Marín, M., 2000: 170-181, 194-196 i 462-467).

En portes de la segona convocatòria electoral al Congrés i Senat i de la immediata primera convocatòria d'eleccions municipals, l'1 de març i el 3 d'abril de 1979, aquestes dades no van transcendir a l'opinió pública. Ni mentien ni exageraven els electes del 1979 quan afirmaven que l'Ajuntament no tenia diners per emprendre projectes de gaire volada, perquè aviat haurien d'enfrontar-se a la gestió de posar al dia l'Administració local amb un sistema de finançament heretat de la dictadura que no començaria a canviar fins a l'aprovació de la *Ley 7/1985, de 2 de abril, Reguladora de las Bases del Régimen Local*. La primera etapa democràtica del 1979 al 1983, els ajuntaments elegits haurien de passar com fos tot intentant no frustrar les expectatives ciutadanes. L'únic respir que obtindrien les hisendes locals seria el provinent de la Diputació de Barcelona —constreta per la mateixa cotilla— però amb més marge de maniobra respecte de la liquiditat: va ser aquest l'origen dels 977 milions d'inversions reals que el 1980 va consignar el pressupost de l'ens provincial i que va ser un baló d'oxigen més o menys ben repartit entre l'àrea metropolitana i alguns dels principals municipis de l'entorn. Naturalment, als electes del 1979 els va caldre dividir-se en dos fronts, almenys, si calia fer funcionar una Diputació que podia concedir un respir a les finances locals.

Els resultats de les eleccions locals a Barcelona no van ser cap sorpresa un cop coneguts els de les eleccions generals del 1979 que repetien —més o menys— els del 1977. Van ser setze regidors del PSC-PSOE i nou del PSUC, que feien majoria absoluta, als quals es van unir, d'entrada, els vuit regidors de CiU i els dos d'ERC-FNC, i van aïllar com a única oposició els vuit de la governamental CC-UCD. Aquesta maniobra, pensada per poder fer cau i net amb l'Administració heretada i per continuar mantenint al màxim possible la unitat d'acció de la Transició, va funcionar prou bé simbòlicament, però va posar l'Ajuntament sota el punt de mira dels governadors civils, primer José María Belloch Puig (1977-80) —pare d'un futur ministre socialista, curiosament—, després el diplomàtic Josep Coderch Plans (1980-81) i, finalment, el futur ministre *popular* Jorge Fernández Díaz (1981-82). Cal recordar que l'ordre públic, va ser abans... va ser especialment "cuidat" pels ministres Antonio Ibáñez Freire (1979-80), que venia de ser capità general de Catalunya, i Juan José Rosón (1980-82), exfalangista com tants a la UCD.

Si l'Ajuntament no podia esperar gran cosa d'un govern central d'un altre color polític -aïllat al consistori-, poc a poc i malgrat la bona voluntat dels pro-

tagonistes tampoc no es va salvar la unitat d'acció. L'octubre del 1981, quatre regidors de CiU i un d'ERC van abandonar l'equip de govern, trencant el pacte de progrés al caliu de les lluites polítiques desfermades al Parlament de Catalunya en què CiU i ERC van formar la majoria de govern amb suport extern de l'UCD, de manera que el PSC i el PSUC van quedar fora del primer govern de la Generalitat restaurada l'abril del 1980: com es pot veure, la ruptura no va ser pas immediata, tanmateix. Però la debilitat de l'equip de govern davant la tasca ingent que havia d'afrontar va procedir d'altres circumstàncies, algunes ja esbossades. La majoria de govern ja es va debilitar en termes de "recursos humans" quan Francesc Martí Jusmet —PSC, com a president—, César López Vera (PSC) i Jordi Cunill i Agustí de Semir (PSUC) van passar a ocupar-se de la Diputació, com també ho va fer Francesc Xavier Millet (CiU) pel maig del 1980, un cop va cessar Tarradellas (Marín, 2016). Per aquelles dates, la crisi interna del PSUC tancada amb l'escissió tampoc no hi va ajudar, i igualment, el ball de canvis en els càrrecs —ja esmentat a la introducció— va acabar de generar una notable inestabilitat, corregida per la col·laboració plena d'un grapat de funcionaris demòcrates i l'entusiasme d'uns ciutadans que començaven a tastar de debò les llibertats promeses en la Constitució del 1978 i l'Estatut del 1979.

A la fi, l'Ajuntament dirigit per Narcís Serra —fins que va esdevenir ministre de Defensa el 1982— va obtenir el grau necessari de popularitat per poder capitalitzar el canvi polític i administratiu efectuat. I dins d'aquell consistori, va ser el PSC, ja sota el lideratge de Pasqual Maragall, el que en trauria els corresponents rèdits electorals arribant als 21 regidors, mentre el seu soci —que ho continuaria sent—, el PSUC, queia fins a 3. També CiU va capitalitzar la restauració plena de la Generalitat i va arribar als 13 regidors, però desapareguts del consistori UCD i ERC es quedaria sense socis per intentar donar una rèplica consistent al govern socialista: els 6 regidors de la renovada *Alianza Popular* no serien, d'entrada, de gran ajuda per a la coalició nacionalista conservadora. Seria ja aquell segon consistori, amb la figura ascendent de Pasqual Maragall com a alcalde (1982-97) i sempre amb la col·laboració menor del PSUC —més tard Iniciativa per Catalunya—, ja que mai no hi hauria majories absolutes, el que encarnaria de ple dret la transformació barcelonina que aquell primer i accidentat consistori democràtic només va poder esbossar.



Eleccions municipals. 1973. Autor: Pérez de Rozas (Arxiu Fotogràfic de Barcelona)



El governador civil, Martín Villa, el president de la Diputació, J. A. Samaranch i l'alcalde Masó. 1974. Autor: Pérez de Rozas (Arxiu Fotogràfic de Barcelona)



Presa de possessió de Joaquim Viola com alcalde de Barcelona.1975.
Autor: Pérez de Rozas (Arxiu fotogràfic de Barcelona).

Bibliografia,

- ALIBÉS, Josep Maria [et al]. *La Barcelona de Porcioles*. Barcelona: Laia, 1975.
- ANDREU, Marc. *Barris, veïns i democràcia. El moviment ciutadà i la reconstrucció de Barcelona (1968-1986)*. Barcelona: L'Avenç, 2015.
- BOIX, Jaume; ESPADA, Arcadi. *El deporte del poder: vida y milagro de Juan Antonio Samaranch*. Madrid: Temas de Hoy, 1991.
- BORJA, Jordi [et al]. *La Gran Barcelona*. Madrid: Alberto Corazón, 1972.
- CASTELLA i GASOL, Joan. *Los papeles del no al català*, Barcelona: Dirosa, 1975.
- CHUECA, Ricardo. *El fascismo en los comienzos del régimen de Franco. Un estudio sobre FET-JONS*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, 1983.
- FRANCO SALGADO-ARAUJO, Francisco. *Mis conversaciones privadas con Franco*. Barcelona: Planeta, 1976.
- MARÍN, Martí. *Els ajuntaments franquistes a Catalunya. Política i administració municipal, 1938-1979*. Lleida: Pagès, 2000.
- MARÍN, Martí. *Josep Maria de Porcioles. Catalanisme, clientelisme i franquisme*. Barcelona: Base, 2005.
- MARÍN, Martí. "L'Ajuntament franquista: de la postguerra al desarrollismo (1939-1973)". A: RISQUES, Manel (ed.). *Història de l'Ajuntament de Barcelona. II. De l'ocupació napoleònica a l'actualitat*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2008, p.216-269.
- MARÍN, Martí. "Polítics per als nous temps. La nova classe política i les seves identitats". *Franquisme i Transició* [Barcelona], núm.1 (2013).
- MARÍN, Martí. "La izquierda y la Diputación de Barcelona: un ejemplo de colaboración entre los partidos del antifranquismo" A: MOLINERO, C.; YSÀS, P. (ed.). *Las izquierdas en tiempos de transición*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2016, p. 245 - 268.
- MARÍN, Martí. *¡Ha llegado España! La política del franquismo a Catalunya (1938-1977)*. Vic: Eumo, 2019.
- MOLINERO, Carme ; YSÀS, Pere. *La anatomía del franquismo. De la supervivencia a la agonía, 1945-1977*. Barcelona: Crítica, 2008.
- MOTA, José Fernando. *¡Viva Cataluña española! Historia de la extrema derecha en la Barcelona republicana (1931-1936)*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2020.
- PORCIOLES, José María de. *Mis memorias*. Barcelona: Prensa Ibérica, 1994.
- RODRÍGUEZ OCAÑA, Fernando. *Candidato de los trabajadores*. Barcelona: Avance, 1975.
- RUIZ CARNICER, Miguel Ángel. *El Sindicato Español Universitario (SEU), 1939-1965. La socialización política de la juventud universitaria en el franquismo*. Madrid: Siglo XXI, 1996.
- SÁNCHEZ-TERÁN, Salvador. *De Franco a la Generalitat*, Barcelona: Planeta, 1988.
- YNFANTE, Jesús. *Los negocios de Porcioles. Las sagradas familias de Barcelona*, Toulouse: Monipodio, 1974.

Las instituciones municipales en la Transición¹

Rafael Quirosa-Cheyrouze y Muñoz²

Unas reflexiones iniciales

Las publicaciones centradas en el análisis de la Transición han estado demasiado vinculadas al estudio del papel desempeñado por las élites políticas, especialmente las responsables de la vida pública en el conjunto del Estado, o, según los lugares, las que intentaban regir los poderes autonómicos que se iban creando³. La monarquía, los gobiernos de Carlos Arias y Adolfo Suárez, las Cortes Generales, los órganos de poder de las nacionalidades y las regiones..., en el ámbito institucional, Juan Carlos de Borbón, Adolfo Suárez, Torcuato Fernández-Miranda, Felipe González, Santiago Carrillo, Manuel Fraga, Josep Tarradellas..., si centramos esos protagonismos en personas concretas, han ocupado un espacio central en los millares de páginas dedicadas al proceso histórico que permitió que España pasara de una dictadura, como era el franquismo⁴, a un sistema político democrático.

Pero en esas obras, que son las que más han difundido y extendido el conocimiento de la Transición, no aparecían, o lo hacían en un plano muy secundario, los movimientos sociales que fueron surgiendo a partir de la década de los años sesenta. Nos referimos a la actividad sindical desarrollada por los obreros –sobre todo en torno a Comisiones Obreras, aunque no exclusivamente–, los estudiantes en las universidades, las asociaciones vecinales en los barrios, las organizaciones feministas que iniciaban sus reivindicaciones a favor de la igualdad, o

1. Este texto se ha elaborado en el ámbito del Grupo de Investigación “Estudios del Tiempo Presente” (PAI HUM-756) y del Centro de Investigación “Comunicación y Sociedad” de la Universidad de Almería (CySOC), y forma parte del proyecto I+D “Políticas sociales e instituciones locales en el tardofranquismo y la Transición. La lucha por la democracia en municipios de Andalucía (1963-1986)” (Ref. HAR2017-83744-C3-3-P).
2. Catedrático de Historia Contemporánea. Universidad de Almería
3. Para un seguimiento de la producción bibliográfica sobre el proceso democratizador en España, véase el estudio realizado por PASAMAR, Gonzalo. *La Transición española a la democracia ayer y hoy. Memoria cultural, historiografía y política*. Madrid: Marcial Pons, 2019. También son muy recomendables los artículos de SOTO CARMONA, Álvaro. “Ni modélica ni fracasada. La transición a la democracia en España: 1975-1982”, *Índice histórico español*, núm. 125 (2012), pp. 117-156; ORTIZ HERAS, Manuel. “Nuevos y viejos discursos de la transición. La nostalgia del consenso”, *Historia Contemporánea*, núm. 44 (2012), pp. 337-370; YSÀS, Pere. “Ni ‘modélica’ ni ‘immodélica’. La transició des de la historiografia”, *Franquisme & transició*, núm. 1 (2013), pp. 273-287; y GRANDÍO SEOANE, Emilio. “Sobre la transición democrática y el siglo XXI. Nuevos caminos, nuevas fórmulas”, *Studia Historica. Historia contemporánea*, núm. 35 (2017), pp. 241-264.
4. Quizás el lector más avezado puede considerar una obviedad la aclaración de que el franquismo fue un régimen político dictatorial, pero en los debates y opiniones que se pueden leer diariamente en los medios de comunicación y en las redes sociales, en el momento en el que se redactan estas líneas –primeros meses del 2020–, se advierte que esto no está plenamente asumido por una parte de la ciudadanía, y se demuestra una vez más la necesidad que hay de realizar labores de divulgación del conocimiento histórico.

las vinculadas a los sectores de base de la Iglesia católica, muy influidos por su doctrina social y por el Concilio Vaticano II. Aunque tuvieran un papel mucho menos relevante entonces, también se empezaron a movilizar colectivos de homosexuales, pacifistas, personas con discapacidad, presos y otras minorías, que pusieron su granito de arena para trasladar a la sociedad un mensaje crítico con la situación social y política que se estaba viviendo en España⁵.

Otro ámbito apartado de los estudios sobre la Transición fue el de las zonas rurales. Parecía como si todo lo que se hizo para la democratización en España tuviera como único escenario los espacios urbanos, sobre todo los de un elevado número de habitantes, y que quedaban marginados de esa mirada los miles de pueblos y centenares de pequeñas ciudades que se extienden por la geografía española. A nadie se le oculta la importancia de las actividades desarrolladas en los grandes núcleos de población (Madrid, Barcelona, Bilbao), que actuaban a veces como verdaderas locomotoras que impulsaban el proceso, ya fuera porque allí residían las principales instituciones del Estado, o porque en sus calles se vivían con más intensidad las movilizaciones ciudadanas que reivindicaban sus derechos y, con ello, se incentivaba la necesidad de poner fin a la dictadura. Pero un análisis que solo se centre en las zonas urbanas margina a un porcentaje significativo de la población española, y muestra, cuando menos, un retrato incompleto⁶.

Por último, en estas ajustadas reflexiones iniciales queremos destacar que, en el relato más oficial sobre el proceso de cambio de régimen, tampoco han recibido mucha atención los organismos de poder local y su evolución en las etapas del tardofranquismo y la Transición⁷. No hay que olvidar que estamos haciendo referencia a las instituciones más cercanas a la población, tanto en lo referido a su mayor proximidad geográfica como a las competencias atribuidas en la legislación. Además, durante casi dos años, como nos recuerda la profesora Mónica Fernández Amador, se mantuvo:

[...] una contradicción en los distintos niveles de la Administración pública, con unas instituciones centrales (Congreso de los Diputados, Senado y Gobierno) constituidas a partir de unos comicios realizados en libertad y concurrencia plural, mientras que las más cercanas a la ciudadanía (ayuntamientos, diputaciones provinciales, cabildos y consejos insulares) continuaban

5. La importancia de las movilizaciones sociales aparece reflejada en la obra de SARTORIUS, Nicolás y SABIO, Alberto. *El final de la dictadura. La conquista de la democracia en España (noviembre de 1975-junio de 1977)*. Madrid: Temas de Hoy, 2007. Véase también, en este sentido, el libro de QUIROSA-CHEYROUZE Y MUÑOZ, Rafael (ed.). *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2011; y el capítulo de Manuel ORTIZ HERAS. "La Transición y el papel de los movimientos sociales", en ORTEGA LÓPEZ, María Teresa (coord.). *La sociedad civil andaluza. Punta de lanza de la democracia y la autonomía*. Sevilla: Centro de Estudios Andaluces, 2019, pp. 17-51.
6. Acerca del ámbito rural, QUIROSA-CHEYROUZE Y MUÑOZ, Rafael y MARTOS CONTRERAS, Emilia. "Lo que pasaba en los pueblos", en QUIROSA-CHEYROUZE Y MUÑOZ, Rafael y MARTOS CONTRERAS, Emilia (eds.). *La transición desde otra perspectiva. Democratización y mundo rural*. Madrid: Sílex, 2019, pp. 11-18. Véase también la obra de HERRERA GONZÁLEZ DE MOLINA, Antonio. *La construcción de la democracia en el campo (1975-1988). El sindicalismo agrario socialista en la Transición española*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, 2007.
7. Sobre esta cuestión, podemos remitir al libro de QUIROSA-CHEYROUZE Y MUÑOZ, Rafael y FERNÁNDEZ AMADOR, Mónica. *Poder local y transición a la democracia en España*. Granada: CEMCI, 2010; y al artículo de PONCE ALBERCA, Julio. "Más allá de Madrid. El tránsito político en las provincias tras la dictadura de Franco", *Historia* 396, vol. 4, núm. 2 (2014), pp. 289-317.

regidas por corporaciones designadas conforme a la normativa heredada de la dictadura franquista⁸.

No obstante, hace ya años que algunos historiadores han planteado una perspectiva más amplia, que incluya el protagonismo desempeñado por la sociedad. Si en la visión más estereotipada de la Transición, el pueblo español aparecía como un “mero y juicioso espectador”, las investigaciones que realizan diferentes grupos de investigación vinculados a las universidades nos van mostrando a una ciudadanía cada vez más comprometida en la lucha contra la dictadura y para lograr el establecimiento de una democracia en España. Aunque siempre se pueden producir injustas omisiones, nos gustaría destacar el trabajo llevado a cabo en Cataluña por los grupos de investigación dirigidos por Carme Molinero y Pere Ysàs en la Universidad Autónoma de Barcelona, y Andreu Mayayo en la Universidad de Barcelona, con una destacada contribución para renovar los planteamientos historiográficos en los estudios sobre la Transición, sobre todo en el ámbito de la historia social⁹.

Pero los avances en esta línea no se han circunscrito a una parte del Estado, sino que se han desarrollado por casi toda la geografía española. Así, en Castilla-La Mancha hay que hacer referencia a las actividades organizadas en el Seminario de Estudios del Franquismo y la Transición (SEFT), dirigido por Manuel Ortiz Heras, mientras que para Murcia han sido fundamentales los trabajos realizados por Encarna Nicolás y Carmen González (q.e.p.d.), y sus discípulos, y en Extremadura es imprescindible conocer la labor del equipo encabezado por Mario Díaz Barrado. En las universidades madrileñas, con diferentes perspectivas y cuestiones abordadas, han destacado Álvaro Soto Carmona (Autónoma), Juan Carlos Pereira y Antonio Moreno Juste (Complutense). Tampoco podemos olvidar las publicaciones de Emilio Grandío, Ana Cabana y Daniel Lanero en la Universidad de Santiago de Compostela, ni las aportaciones de Alberto Sabio, en Zaragoza, Rubén Vega y Claudia Cabrero en Asturias, o Abdón Mateos (UNED). En el País Vasco, investigadores como José Antonio Pérez, Gaizka Fernández Soldevila y Raúl López Romo están contribuyendo de forma brillante a un mejor conocimiento de distintas cuestiones relevantes planteadas en ese territorio.

En Andalucía, finalmente, los trabajos sobre la Transición han sido impulsados en la mayoría de las universidades de la región por investigadores como Julio Pérez Serrano (Cádiz), Antonio Barragán y Francisco Acosta (Córdoba), Francisco

8. FERNÁNDEZ AMADOR, Mónica. “Nuevos ayuntamientos para nuevos tiempos”, en QUIROSA-CHEYROUZE Y MUÑOZ, Rafael y FERNÁNDEZ AMADOR, Mónica (eds.). *Poder y Transición en España. Las instituciones políticas en el proceso democratizador*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2017, p. 238.

9. Además de los trabajos firmados por los investigadores citados, y por otros destacados como Martí Marín i Corbera, en estas universidades catalanas se han defendido numerosas tesis doctorales centradas en analizar los movimientos sociales y políticos desarrollados en los últimos años del franquismo y con un protagonismo muy significativo en la lucha por la democratización. Algunos ejemplos son las tesis de Domènech i Sampere, Xavier. *Pequeños grandes cambios. Movimiento obrero y cambio político en la década de los sesenta*. Universitat Autònoma de Barcelona, 2006; Bordetas Jiménez, Iván. *Nosotros somos los que hemos hecho esta ciudad. Autoorganización y movilización vecinal durante el tardofranquismo y el proceso de cambio político*. Universitat Autònoma de Barcelona, 2012; Andreu Acebal, Marc. *El moviment ciutadà i la transició a Barcelona: la FAVB (1972-1986)*. Universitat de Barcelona, 2014; Cuesta Gómez, José Miguel. *El moviment veïnal al Barcelonès Nord (1954-1987)*. Universitat Autònoma de Barcelona, 2014; Sancho París, Daniel. *La transició democràtica i el municipalisme a Catalunya. El cas de l'Alt Penedès*. Universidad de Barcelona, 2018.

Cobo y Teresa Ortega (Granada), Encarnación Lemus (Huelva), Fernando Arcas Cubero (Málaga), Ángeles González y Julio Ponce (Sevilla), Salvador Cruz Artacho (Jaén), Antonio Herrera (Pablo de Olavide) y Mónica Fernández Amador y quien firma estas líneas, como responsables del Grupo Estudios del Tiempo Presente (Almería).

En ese marco, y con esos antecedentes, queremos reflejar en este capítulo la relevancia del ámbito local en el proceso democratizador, fruto de reflexiones e investigaciones desarrolladas previamente¹⁰. Y para ello vamos a centrarnos, fundamentalmente, en las elecciones locales celebradas el 3 de abril de 1979, que significaron un auténtico punto de inflexión en la dinámica política de la Transición, y en las nuevas corporaciones municipales democráticas surgidas de esos comicios, tanto por la identidad política de su composición tras los pactos entre los partidos de izquierdas como por la gestión que pudieron desarrollar en su mandato y, en definitiva, por la influencia que tuvieron en la amplísima victoria del Partido Socialista Obrero Español en las elecciones generales de octubre de 1982.

Las elecciones de abril de 1979

La democratización del poder local en España se demoró más que la de otras instituciones, tal y como ya hemos anticipado. Si a partir de junio de 1977 los españoles habían podido elegir libremente a sus representantes en las Cortes y, tras la constitución de las cámaras, una mayoría de diputados había decidido que Adolfo Suárez pudiera seguir como presidente del Gobierno, ya con legitimidad democrática, en cambio, los ayuntamientos, las diputaciones provinciales o los cabildos insulares, seguían regidos por políticos designados con la legislación de la dictadura franquista. Hubo que esperar hasta el 3 de abril de 1979 para que todo ello pudiera empezar a cambiar. Por tanto, debemos preguntarnos, en primer lugar, por las causas que puedan explicar este retraso.

Como ya se ha estudiado ampliamente¹¹, la situación que se vivía en los ayuntamientos españoles había ido deteriorándose desde los últimos años de la dic-

10. Además de las referencias ya apuntadas en notas anteriores, véanse otras en FERNÁNDEZ AMADOR, Mónica y QUIROSA-CHEYROUZE Y MUÑOZ, Rafael. "La Transición desde los municipios", en CHAPUT, Marie-Claude y PÉREZ SERRANO, Julio (eds.). *La transición española. Nuevos enfoques para un viejo debate*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2015, pp. 127-148; y QUIROSA-CHEYROUZE Y MUÑOZ, Rafael. "El significado de los ayuntamientos de izquierdas en la transición", en DÍAZ BARRADO, Mario, DUPLANTIER, Fleur y THION, Dolores (coords.). *Transición, espacios e identidad*. Cáceres: Editoriales de las Universidades de Extremadura y de Pau et des Pays de l'Adour, 2018, pp. 169-202.
11. Para estudios de casos concretos, y por citar algunos ejemplos, podemos destacar los trabajos de MARÍN I CORBERA, Martí. *Els ajuntaments franquistes a Catalunya. Política i administració municipal, 1938-1979*. Lérida: Pagès Editors, 2000; MARTÍN GARCÍA, Óscar J.. *Albacete en Transición. El Ayuntamiento y el cambio político, 1970-1979*. Albacete: Instituto de Estudios Albacetenses «Don Juan Manuel», 2006; FERNÁNDEZ AMADOR, Mónica. "Los últimos ayuntamientos de la dictadura en los inicios de la transición. Las elecciones de 1976 en la provincia de Almería", en QUIROSA-CHEYROUZE Y MUÑOZ, Rafael y FERNÁNDEZ AMADOR, Mónica (eds.). *Miradas al pasado reciente. De la II República a la Transición*. Almería: Universidad de Almería, 2014, pp. 299-316; SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, Carlos. *Años difíciles de un ayuntamiento: El ayuntamiento de Sevilla en la transición a la democracia, 1969-1979*. Tesis doctoral. Universidad de Sevilla, 2016; COLOMER RUBIO, Juan Carlos. *Gobernar la ciudad. Alcaldes y poder local en Valencia (1958-1979)*. Valencia, Universitat de València, 2017; o GÓMEZ FERNÁNDEZ, Ana Belén. "La transición en la esfera municipal. Gobierno local y democracia. El caso giennense 1975-1983", *Historia Actual Online*, núm. 45 (2018), pp. 103-116.

tadura. Por un lado, el incremento de las actividades del movimiento vecinal, convertidos en auténticas escuelas de democracia de base, había colisionado con unas corporaciones carentes de legitimidad representativa y con una gran incapacidad, en líneas generales, para hacer frente a los graves problemas que se iban acumulando en muchas partes de las ciudades. En los barrios, las asociaciones eran los impulsores del cambio político, reivindicando mejoras en las infraestructuras y servicios que faltaban, al tiempo que generaban conciencia y prácticas democráticas a partir de asambleas y votaciones, enfrentándose a los poderes públicos de la dictadura. Si esto ya era una realidad en el tardofranquismo, tras la muerte del general Franco, los primeros intentos de cambio de régimen político ponían en evidencia las dificultades que ediles de ciudades y pueblos tenían para mantener algún tipo de iniciativa para gobernar. Por ello, se produjeron muchas dimisiones en los ayuntamientos, aunque otras fueron frenadas desde el Ejecutivo para evitar un vacío de poder en unos momentos trascendentales para el futuro del país.

Ante esta situación, y conforme avanzaba el proceso democratizador, los partidos de la oposición fueron incrementando la exigencia de una convocatoria electoral para las instituciones locales, planteando la formación de comisiones gestoras en los municipios, integradas en la proporción de representación obtenida en los comicios a Cortes o con presencia de todas las fuerzas democráticas existentes en la localidad. Aunque en algunos casos se llegaron a constituir estos organismos, fueron más una excepción en el conjunto de España y se mantuvieron las corporaciones que habían accedido al poder según la legislación franquista. El recuerdo de la experiencia negativa de las gestoras designadas en la Segunda República, utilizadas tanto en el bienio derechista como tras la victoria del Frente Popular en febrero de 1936, desaconsejaba la generalización de esta fórmula.

Pero, también quedó pronto clara la negativa gubernamental a convocar las elecciones locales. ¿Por qué Adolfo Suárez y sus ministros no querían democratizar estas instituciones, las más cercanas a la ciudadanía? En buena medida, debemos buscar la respuesta a esta pregunta en la memoria histórica. El recuerdo de la jornada del 12 de abril de 1931 tuvo un peso importante en el debate. En los años setenta, no era tanto el peligro de que ganaran posiciones los defensores de instaurar la Tercera República, sino el fundamentado temor de que en las ciudades, sobre todo en las más importantes por número de habitantes, los partidos de izquierdas pudieran ocupar muchas alcaldías, ya fuera como consecuencia directa del voto popular o como resultado del pacto con otras fuerzas progresistas. En definitiva, el Gobierno de UCD temía que se constituyera un poder alternativo fuerte, que pudiera disputar el que se tenía en las instituciones centrales del Estado por el partido centrista. Y ya se sabía que en ciudades como Madrid, Barcelona, Valencia, Sevilla.... los ayuntamientos elegidos democráticamente podrían ser gobernados por los socialistas, solos o en coalición con otros partidos de izquierdas, si se celebraban esas elecciones locales.

Así pues, la renovación de las corporaciones franquistas se demoró hasta después de aprobarse la Constitución, en diciembre de 1978, y tras la celebración de nuevas elecciones generales, el 1 de marzo de 1979, una vez disueltas las

Cortes que habían elaborado la Carta Magna¹². Previamente, en el verano del año anterior, se había aprobado la Ley 39/1978, de 17 de julio, que regulaba la convocatoria para elegir a esas nuevas corporaciones locales¹³. Un problema que se podía advertir y que, incluso, fue reflejado en la prensa, era el peligro de una menor participación de la ciudadanía ante la sucesión de tres llamadas a las urnas en menos de cuatro meses, además de la menor financiación disponible para las candidaturas al haber gastado los partidos políticos buena parte de los fondos disponibles en las elecciones generales.

Ya antes de votar, al confirmarse las listas presentadas, se pudieron constatar las dificultades de las fuerzas políticas para presentarse en todos los municipios. Así, sabemos que en la cuarta parte de las circunscripciones no llegó a haber competencia electoral porque solo se presentó una lista. Es cierto que esto ocurrió sobre todo en localidades con escaso número de habitantes, pero también lo es que Unión de Centro Democrático estuvo presente en más del 76 por ciento de los municipios, mientras que el PSOE, principal partido de la oposición en aquellos momentos, tuvo candidatura en algo menos de la mitad.

La campaña electoral se desarrolló, según describía Pedro Altares para *El País*, “de manera lánguida, abúlica y aburrida”, sin despertar el interés de la ciudadanía, al tiempo que denunciaba un excesivo presidencialismo, impropio de lo que entendía que debería ser el mensaje de democratización de los municipios¹⁴. Unos días antes, un editorial de este mismo medio de comunicación ya alertaba de que la primera semana de la campaña “no parece haber sacado de su indiferencia y de su sopor, al menos en las grandes ciudades, a unos ciudadanos fatigados de la propaganda, la publicidad y las promesas de las dos recientes convocatorias a las urnas”, haciendo referencia al “tono mortecino y casi funerario de la actual campaña”¹⁵. En *ABC* se señalaban cuatro motivos para explicar “la débil actividad de los partidos políticos”:

1. La carestía del material propagandístico.
2. La reacción unánime del vecindario que arrancaba inmediatamente los carteles que se pegaban en las fachadas de sus municipios o en los establecimientos públicos.
3. El cansancio del electorado ante los mítines y actos públicos organizados por las diferentes candidaturas.
4. La comprobación de los partidos minoritarios de que la lucha había quedado ya entablada entre los partidos que mejores resultados habían obtenido en las elecciones a Cortes Generales¹⁶.

No obstante, en las últimas horas, la campaña se animó y, en cierto modo, se crispó, como quedó demostrado en los ataques personales intercambiados entre

12. Como dejara constancia en uno de sus libros el sociólogo vasco Javier Angulo, “el retraso de las elecciones municipales y de la definitiva constitución de Ayuntamientos democráticos implica, a mi juicio, una falta de valoración sobre la importancia política que las elecciones municipales y los Ayuntamientos democráticos tienen, como si la política se hiciera sólo en el Parlamento”, concluyendo que “mientras no se celebren elecciones municipales, caminamos hacia la democracia”. ANGULO URIBARRI, Javier. *Municipio, elecciones y vecinos. Por unos ayuntamientos democráticos*. Madrid: Ediciones de la Torre, 1978, p. 93.

13. *Boletín Oficial de Estado*, núm. 173, 21 de julio de 1978, pp. 17.267-17.274.

14. ALTARES, Pedro. “Municipales: de Fuenteovejuna a Superman”, *El País*, 31 de marzo de 1979.

15. *El País*, 21 de marzo de 1979.

16. *ABC*, 20 de marzo de 1979, p. 15.

candidatos o desde los dirigentes de los partidos. Así, por ejemplo, Felipe González manifestó que el número uno de UCD en Madrid, José Luis Álvarez, era “un tecnócrata de dudosa conducta, vinculado a las grandes empresas constructoras” y que “la derecha se tiene que acostumbrar a que Madrid no es un cortijo de cuatro; en la derecha no hay ideologías, no hay más que carteras”¹⁷. Paralelamente, el candidato centrista a la alcaldía de Barcelona, Carlos Güell, afirmó que los comunistas “coaccionan el voto en las fábricas y que hablan de igualdad, pero que luego protegen a sus afiliados”, o no dudaba en pedir por carta a los ciudadanos que no votaran a la lista presentada por Coalición Democrática en la capital catalana, encabezada por Magín Pont¹⁸.

Cuando se abrieron las urnas, se pudo constatar el aumento de la abstención que ya se temía. Los españoles que habían participado en los comicios locales apenas superaron el 63 % del total censado, lo que significaba un retroceso de 5 puntos respecto a las elecciones generales del 1 de marzo anterior y más de 13 en relación con la convocatoria de Cortes del 15 de junio de 1977.

El recuento dio como resultado la victoria de UCD, que logró 5.018.784 votos, lo que representaba el 30,63 % de los emitidos¹⁹ y un descenso de apoyos de más de 4 puntos en comparación con los obtenidos un mes antes. El partido del Gobierno consiguió los registros regionales más altos en Extremadura, con el 45,13 %, Canarias (42,77 %), Baleares (42,59 %), Castilla-La Mancha (42,07 %) y Castilla y León (41,85 %). Como ya había ocurrido en otros comicios, las comunidades en las que hubo un respaldo menor a las candidaturas centristas fueron el País Vasco, donde apenas sobrepasó el 8 %, Cataluña (13,59 %) y Navarra (18,16 %)²⁰.

El Partido Socialista Obrero Español quedó en segundo lugar, como en las Generales, consiguiendo el apoyo de 4.671.837 españoles, lo que equivalía al 28,17 por ciento del total. Eso significaba que los socialistas tampoco consiguieron mantener los porcentajes obtenidos el 1 de marzo y sus listas redujeron los apoyos en más de 2 puntos respecto a la consulta popular anterior. En la Región de Murcia alcanzaron el 39,29 ciento de los votos, sus mejores resultados, seguidos de Madrid (38,79 %), la Comunidad Valenciana (35,53 %), Asturias (34,1 %), Extremadura (31,08 %) y Andalucía (29,84 %). El respaldo fue menor en Galicia, con un 14,42 por ciento, País Vasco (15,27 %) y Canarias (17,60 %)²¹.

Si sumamos los apoyos logrados por las listas presentadas por el PCE y los catalanes del PSUC, sabemos que 2.139.570 ciudadanos apoyaron a los comunistas para las instituciones municipales, lo que significaba el 13,06 % de los votos y un significativo incremento de más 2 puntos respecto a las elecciones anteriores, a diferencia de UCD y PSOE. En Cataluña, el PSUC llegó al 20,32 %, mientras que

17. *El País*, 3 de abril de 1979.

18. “Ataques de todos contra todos”, *La Vanguardia*, 3 de abril de 1979, p. 7.

19. Los resultados electorales fueron publicados ese mismo año por CARMONA GUILLÉN, José Antonio. *Estructura electoral local de España*. Madrid: CIS, 1979. Para este trabajo hemos seguido los datos publicados por el Ministerio del Interior en su página web www.infoelectoral.mir.es/infoelectoral/min/

20. Las provincias que, en el conjunto de sus municipios, más apoyaron a UCD fueron Ávila, Segovia y Cuenca, todas ellas por encima del 50 % de los votos emitidos. En Vizcaya, Barcelona, Gerona, Navarra y Lérida, la opción centrista no consiguió llegar al 20 %. En Guipúzcoa, UCD no presentó candidaturas con sus siglas, lo que también nos ayuda a entender la reducida cifra de sufragios obtenidos en Euskadi.

21. Junto a Murcia y Madrid, los socialistas lograron resultados notables en las provincias de Jaén, Ciudad Real, Valencia y Alicante, y no superó el 12 % en las de Lugo, Orense y Lérida.

las candidaturas del PCE en Andalucía y la entonces provincia de Madrid alcanzaron al 17,87 % y 16,78 %, respectivamente. En Navarra, con un escaso 2,1 por ciento de los votantes en toda la comunidad foral, los comunistas obtuvieron sus peores cifras, y tampoco sobrepasaron el 5 % en La Rioja, Galicia, País Vasco y Canarias²².

En el caso de Coalición Democrática, la formación que dirigía Manuel Fraga al frente de una Alianza Popular que entonces buscaba disputar el centro-derecha a UCD tras el colapso derivado del debate constitucional, obtuvo un nuevo fracaso al lograr la cifra de 489.581 votos, rozando el 3 % del total. Ya en las legislativas del mes anterior, la coalición formada con Areilza y Osorio sólo había obtenido la confianza de algo menos del 6 % de los votantes, más de 2 puntos inferior a lo logrado en junio de 1977, cuando llegó al 8,21 %. Los mejores resultados se dieron en Galicia, con el 13,78 % por ciento de los sufragios, La Rioja (12,48 %) y en Baleares (7,04 %). En cambio, Coalición Democrática ni siquiera presentó candidaturas en Navarra, el País Vasco o Melilla, y la retirada de Madrid capital propició que en el conjunto de la actual comunidad autónoma sus resultados quedaran reducidos a un insignificante 0,62 por ciento, algo menos que lo logrado en Extremadura (0,9 %)²³.

El resto de los votos, un poco más de la cuarta parte del total, se distribuyó entre las fuerzas nacionalistas, regionalistas, independientes y otros grupos minoritarios. En el bloque de las candidaturas vinculadas a un ámbito geográfico regional, sumados todos sus apoyos, lograron recibir 1.848.769 votos (el 11,28 % por ciento de los que habían sido emitidos en toda España). Entre esas fuerzas políticas destacaban *Convergència i Unió*, un 27,3 % de esos sufragios nacionalistas o regionalistas, el Partido Nacionalista Vasco (19,36 %), el Partido Socialista de Andalucía (13,28 %) o *Herri Batasuna* (8,93 %). También lograron cierto respaldo popular en sus comunidades *Esquerra Republicana de Catalunya* (5,57 %), el Bloque Nacional Popular Galego (4,23 %), la coalición *Unidade Galega* (3,7 %), *Euskadiko Ezkerra* (3,2 %), el Partido Aragonés Regionalista (3,17 %) y Unión del Pueblo Canario (3,02 %)²⁴.

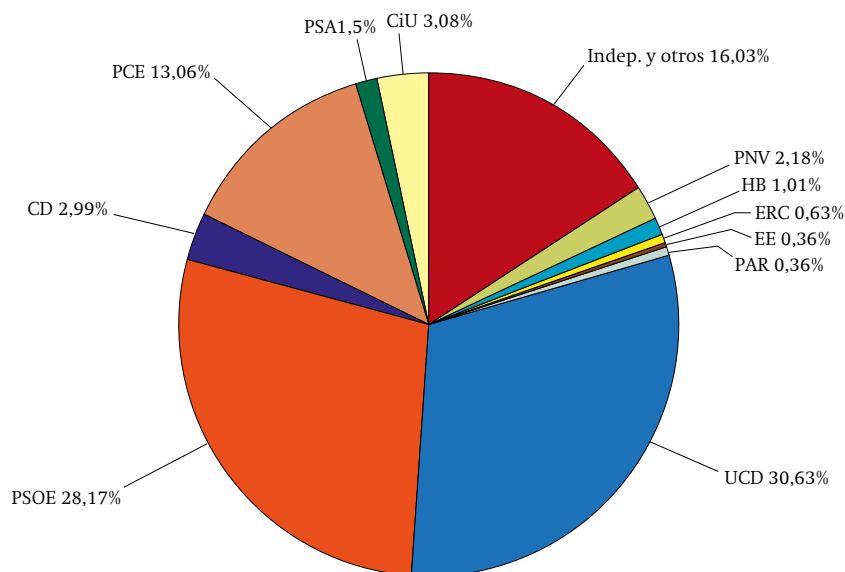
Además de los apoyos recabados por las candidaturas de extrema derecha, con la Unión Nacional del ya diputado Blas Piñar como la opción más significativa (en algunas provincias sólo con Fuerza Nueva), y de los que fueron recogidos por los candidatos de partidos situados a la izquierda del PCE (PTE, MCE-OIC, ORT...), hay que hacer referencia a las autodefinidas como candidaturas inde-

22. El mayor éxito provincial del PCE fue obtenido en Córdoba (24,25 %), pasando del 20 también en Barcelona y Sevilla. En cambio, en Lugo, Zamora, Soria y Teruel quedó por debajo del 2 %. Estos resultados se entienden mucho mejor al saber que en la mayoría de municipios de estas circunscripciones el Partido Comunista de España no pudo presentarse. Incluso, en ciudades como Ceuta, no hubo ninguna lista del PCE.

23. Coalición Democrática tampoco presentó candidaturas en los municipios de la provincia de Gerona y consiguió muy pocos apoyos en Huesca, Cáceres y Huelva. En el sentido contrario, superó el 20 % en las provincias de Lugo y Orense. Además, sabemos que habían retirado sus propuestas en municipios como Bilbao, Guecho, Córdoba y las también localidades cordobesas de Cabra, Lucena y Nueva Carteya. En Euskadi, la Unión Foral del País Vasco (nombre adoptado por CD en esa comunidad) había decidido apartarse de la disputa electoral y constituirse como partido político. *El País*, 15 de marzo de 1979.

24. Los 8 puntos porcentuales restantes de estos votos nacionalistas se distribuían, sobre todo, entre el Partido Regionalista de Cantabria, Unión Regional Valenciana, Unión del Pueblo Navarro, el Partit Nacionalista del País Valencià y el Partido Socialista de Mallorca, además de una muy extensa relación de candidaturas con escaso respaldo popular.

Figura 1. Resultados de las elecciones municipales de 1979.



Elaboración propia a partir de los datos recogidos en la página web del Ministerio del Interior.

pendientes. En abril de 1979, sus listas obtuvieron algo más de la décima parte de los votos emitidos en el conjunto del Estado y casi quince mil concejales, además de un indeterminado número de alcaldes²⁵. Aunque en principio no se conoce con rigor la orientación ideológica de estas opciones, los estudios que se están realizando demuestran la mayor vinculación con posiciones políticas derechistas, herederas del municipalismo franquista o como “marcas blancas” de Alianza Popular para atraerse el voto local²⁶.

Ante los resultados electorales que se iban conociendo, y que hemos resumido en los párrafos anteriores, el ya influyente diario *El País*, a las pocas horas, no dudó en afirmar en su editorial que:

[...] un sistema pluralista no consiste solo, y ni siquiera fundamentalmente, en que el partido del Gobierno concentre todos los poderes de la Administración y deje, en cambio, la libertad de expresión y el ejercicio de la crítica a una oposición cuya función se agotaría en la protesta y la denuncia. La clave del arco de un régimen democrático es la difusión del poder en múltiples ins-

25. En Andalucía, en cambio, el voto a favor de los independientes se quedó en el 5,9 %.

26. Hemos podido analizar a fondo las listas de independientes presentadas en las provincias de Málaga y Jaén, y, aunque algunas candidaturas eran de orientación izquierdista y en otros casos resulta difícil ubicar su ideología, en su mayoría se ha podido confirmar la posición claramente derechista de sus integrantes, ya por su pasado político en la dictadura, su comportamiento tras las elecciones o el alineamiento en futuras convocatorias. QUIROSA-CHEYROUZE Y MUÑOZ, Rafael. “Los ‘independientes’ de los pueblos en la Transición. Los casos de Málaga y Jaén en las elecciones locales de 1979”, en QUIROSA-CHEYROUZE Y MUÑOZ, Rafael y MARTOS CONTRERAS, Emilia (eds). *La transición desde otra perspectiva... op. cit.*, pp. 235-268.

tancias independientes y, a veces, encontradas. Y en esta distribución vertical y horizontal de los recursos del poder, la ocupación por la oposición de zonas periféricas tan importantes como las que corresponden a la Administración local constituye un saludable contrapeso a la concentración de la autoridad en el centro, una valiosa escuela de aprendizaje de los procedimientos de gobierno para quienes tradicionalmente han sido mantenidos al margen de la responsabilidad de los asuntos públicos, y una materialización concreta de que existen alternativas a los profetas del milenio²⁷.

Las nuevas corporaciones democráticas

La clave de estas elecciones locales no estaba tanto en los resultados del día 3 de abril, con ser importantes, como en los acuerdos que se pudieran establecer para alcanzar la presidencia de los ayuntamientos. La legislación aprobada el año anterior, ya comentada, preveía que los alcaldes fueran elegidos por la mayoría absoluta de los integrantes de las corporaciones en primera vuelta, y, si esto no se lograba, el cargo quedaría en poder de quien hubiera encabezado la lista más votada. Los pésimos resultados de Coalición Democrática²⁸ hacían difícil que UCD pudiera lograr las alcaldías si no había obtenido la mayoría absoluta de los ediles, sobre todo en las ciudades más pobladas. Hay que recordar, en este sentido, que el partido centrista solo había obtenido esa mayoría cualificada en 4 de las 50 capitales de provincia (Ávila, Badajoz, Cuenca y Segovia), aunque sus candidaturas habían sido las más votadas en otras 31²⁹ y siempre podría beneficiarse de que los ediles de Coalición Democrática o de Unión Nacional, incluso muchos independientes, nunca se sumarían a los concejales socialistas o comunistas para la elección de los alcaldes.

Las dos principales fuerzas de izquierdas —PSOE y PCE— ya habían previsto formalizar acuerdos tras la celebración de los comicios, por lo que se abría un nuevo escenario de la vida política española, con muchos ayuntamientos gobernados por los socialistas³⁰. De hecho, en la región valenciana unos días antes de las elecciones ya se había anunciado un acuerdo de bases entre los dos partidos, formando una comisión mixta, con el fin de garantizar que “en aquellos municipios donde el voto popular sea mayoritariamente de izquierdas, el nuevo ayuntamiento sea también de izquierdas”, acordando también dar mayor relevancia al Pleno y fomentar que las comisiones informativas limitaran las atribuciones del alcalde. En los puntos con-

27. “Los límites del poder”, *El País*, 4 de abril de 1979.

28. Esta coalición sólo ganó las elecciones en una capital de provincia, Guadalajara, al beneficiarse de la anulación de la candidatura de UCD por presentarla fuera de plazo. La lista conservadora obtuvo sólo 50 votos más que la del PSOE e igual número de concejales (7). Aunque la ultraderechista Unión Nacional logró tres ediles, los cuatro alcanzados por el PCE facilitarían el gobierno a las izquierdas en la ciudad alcarreña.

29. Nos referimos a Albacete, Almería, Burgos, Cáceres, Cádiz, Ciudad Real, La Coruña, Granada, Huelva, Huesca, Jaén, León, Logroño, Lugo, Madrid, Orense, Oviedo, Palencia, Palma de Mallorca, Las Palmas, Pamplona, Pontevedra, Salamanca, Santa Cruz de Tenerife, Santander, Sevilla, Soria, Teruel, Toledo, Valencia y Zamora.

30. En solitario, los partidos de izquierdas solo habían ganado las elecciones en Alicante, Barcelona, Castellón, Gerona, Lérida, Málaga, Murcia, Tarragona, Valladolid y Zaragoza, en el caso del PSOE, y Córdoba, en el del PCE.

sensuados se incluía la iniciativa de implantar una fiscalidad propia que permitiera financiar a los ayuntamientos, así como la creación de consejos consultivos o comisiones mixtas ciudadanos-concejales para abordar la resolución de problemas, incluyendo la participación de las asociaciones vecinales en los debates y decisiones³¹.

Con este antecedente valenciano, y otros contactos previos extendidos por toda la geografía española, el 4 de abril de 1979 se reunieron las delegaciones designadas por el PSOE y el PCE, presididas por sus secretarios generales y máximos responsables Felipe González y Santiago Carrillo³², confirmando la voluntad de los dos partidos para elegir alcaldes de izquierdas y gobernar en pueblos y ciudades. Para cerrar los acuerdos se constituyó una comisión mixta, formada por los socialistas Alfonso Guerra, Enrique Múgica, Luis Fajardo y Luis Pérez, y los comunistas Simón Sánchez Montero, Ignacio Gallego, Carlos Alonso Zaldívar y Manuel Castell³³. El pacto, además, quedaba abierto a otros partidos como los nacionalistas de las diferentes regiones, incluidos los más radicales, y las organizaciones situadas a la izquierda del PCE (sobre todo las que más votos habían tenido, como el Partido del Trabajo de España y la Organización Revolucionaria de Trabajadores), así como a aquellas candidaturas presentadas como independientes, pero con clara identificación progresista.

La reacción de las derechas políticas, y de sus medios de comunicación afines, ante la posibilidad del acuerdo de las izquierdas para gobernar los ayuntamientos, no tardó en llegar. El destacado dirigente centrista valenciano, Emilio Attard, que había presidido la Comisión Constitucional en las Cortes elegidas el 15 de junio de 1977, no dudó en calificar el pacto como “fraude electoral”³⁴, mientras que el alcaldable de Madrid por ese mismo partido, José Luis Álvarez, declaró que era “torcer la voluntad popular”³⁵. Los intentos a la desesperada de Gobierno de Suárez para abortar el acuerdo izquierdista llegaron a incluir propuestas de pactos a los comunistas, en el sentido de reconsiderar la solicitud del Santiago Carrillo cuando pedía una política de concentración nacional, si no confirmaban el acuerdo de política local con el PSOE. Tras el fracaso obtenido en esta estrategia, quisieron garantizar a los socialistas el número de alcaldías que le podían facilitar los ediles del PCE, que fracasaron también³⁶.

En la prensa progresista, como la revista *Triunfo*, se reflejaba la denuncia de estos intentos, publicando que:

[...] esta tentativa denunciada por ambos partidos es el resumen de quince días de esforzadas maniobras de los neofranquistas por descomponer la unidad de la izquierda y mantener bajo el continuismo político el mayor número de alcaldías. En efecto, la inmediata constitución de los Ayuntamientos

31. “PSOE y PCE suscribieron un acuerdo-marco en el País Valenciano”, *El País*, 31 de marzo de 1979.

32. Además de los dos dirigentes citados, participaron en la reunión Alfonso Guerra, Enrique Múgica, Luis Fajardo, Guillermo Galeote y Luis Gómez Llorente, por el PSOE, y Simón Sánchez Montero, Eugenio Triana, Manuel Azcárate, Ignacio Gallego, Enrique Curiel y Carlos Alonso Zaldívar, por el PCE. *La Vanguardia*, 6 de abril de 1979, p. 12.

33. *El País*, 6 de abril de 1979.

34. *La Vanguardia*, 6 de abril de 1979, p. 12.

35. *El País*, 6 de abril de 1979.

36. *El País*, 11 de abril de 1979.

encierra un amplio abanico de operaciones políticas, en las que no ha faltado ni el soborno, apoyadas con una fuerte intoxicación ideológica en los medios de comunicación sobre los supuestos peligros de tal acuerdo³⁷.

En los siguientes días, fueron cerrándose los acuerdos concretos en cada región. En la andaluza la situación era más compleja porque requería la suma del Partido Socialista de Andalucía, sobre todo en las capitales de provincia. Hay que recordar las buenas relaciones que el partido dirigido por Alejandro Rojas Marcos tenía con el presidente Suárez, al que sus cinco diputados habían apoyado en la investidura votada en el Congreso pocos días antes. Además, el PSA había sido de las pocas organizaciones socialistas regionales que no se habían integrado en el PSOE tras los procesos de convergencia y unidad llevados a cabo en torno al grupo dirigido por Felipe González desde las elecciones de 1977, y, por tanto, competían en el mismo espacio ideológico. Hubo incertidumbre en el proceso negociador, iniciado formalmente el 14 de abril, porque los andalucistas no negaban la posibilidad de llegar a un acuerdo con los centristas. De hecho, el pacto no se cerró hasta la madrugada del mismo día 19, pocas horas antes de la celebración de los plenos para constituir las corporaciones y elegir a sus alcaldes³⁸.

También con el tiempo justo, socialistas, comunistas y nacionalistas pudieron firmar el acuerdo para los gobiernos locales de Galicia, el llamado Pacto del Hostal, a pesar de los intentos de UCD con Unidade Galega, ofreciéndole formar parte de la Xunta regional a cambio de la presidencia de la corporación de La Coruña. El pacto firmado garantizaba la gobernabilidad de 24 municipios, con 9 para alcaldes socialistas (entre ellos, Vigo y Ferrol), 6 para Unidade Galega (incluido el de La Coruña), 4 para el Bloque Nacional Popular Galego, 2 para los comunistas y 3 para la denominada Agrupación Municipal Democrática Galega, formada por independientes progresistas³⁹.

En los ayuntamientos de Cataluña, los centristas quisieron llegar a un acuerdo con los sectores más moderados del nacionalismo. Sin embargo, el catalanismo político prefirió facilitar el gobierno del denominado “bloque de progreso”. Además, los concejales de Esquerra Republicana de Catalunya se unieron al pacto de izquierdas, mientras que Convergència i Unió dejó libertad a sus ediles, a pesar de la negativa de muchos a firmar acuerdos con los comunistas⁴⁰. Así, tras resolver los principales problemas surgidos en los distintos lugares de la geografía nacional, el día 18 de abril se pudo firmar el pacto definitivo que iba a po-

37. LÓPEZ AGUDÍN, Fernando. “El primer asalto contra la unidad socialista-comunista”, *Triunfo*, núm. 847 (1979), p. 16.

38. El último escollo en la negociación se planteó para decidir el gobierno del ayuntamiento de Sevilla. Los andalucistas exigieron la alcaldía de la capital hispalense, pese a no haber sido la lista de izquierdas más votada, aunque tenía el mismo número de ediles que los socialistas. Estos cedieron y el pacto estableció que los candidatos del PSOE presidieran las corporaciones de Almería, Cádiz, Granada, Huelva, Jaén y Málaga, y quedó Córdoba para el PCE y Sevilla para el PSA. El pacto de izquierdas en Andalucía se extendió a otros partidos, y destaca el acuerdo con el Partido del Trabajo, que facilitaba el pacto en otras poblaciones de la región. Para un seguimiento del proceso, RUIZ ROMERO, Manuel. “El pacto municipal de izquierdas en la Andalucía de la Transición. Las corporaciones locales ante el procedimiento autonómico (1979-1982)”, en MARTOS CONTRERAS, Emilia, QUIROSA-CHEYROUZE, Rafael y SABIO ALCUTÉN, Alberto. *40 años de ayuntamientos y autonomías en España*. Zaragoza: Servicio de Publicaciones de la Universidad, 2019, pp. 164-187.

39. Sobre distintos aspectos del proceso en la región gallega, véase el libro colectivo publicado por PRADA RODRÍGUEZ, JULIO (Dir.). *Galicia en transición*. Madrid: Sílex, 2019.

40. *El País*, 8 de abril de 1979.

sibilitar que socialistas y comunistas dirigieran los principales ayuntamientos de España hasta 1983. Al inicio del documento se defendía el acuerdo para “trabajar conjuntamente por la democratización plena de los municipios y por una gestión eficaz y honrada, por una mejora en las condiciones de vida de los pueblos y las ciudades”. Asimismo, el pacto quedaba abierto a “todas las fuerzas progresistas en las distintas nacionalidades y regiones que quieran formar con los dos partidos mayorías municipales estables para llevar a cabo una actuación municipal que responda a las aspiraciones populares”. Se hacía constar que abarcaba todas las situaciones resultantes de los comicios; es decir, tanto si la mayoría era conjunta de los dos partidos, como aquellos en que uno de los dos dispusiera de la mayoría absoluta, o donde estuvieran en minoría, con el fin de llevar “a cabo iniciativas conjuntas para defender adecuadamente los intereses de los ciudadanos”. En la primera cláusula del texto firmado quedaban definidos los objetivos concretos siguientes:

1. Obtener para los ayuntamientos la autonomía organizativa y financiera garantizada por el artículo 140 de la Constitución.
2. Llevar a cabo un plan de actuación municipal que solucione las necesidades más urgentes de la población; dicho plan será establecido en base a los programas que cada partido sometió a la votación de los electores.
3. Democratizar el funcionamiento interno de los ayuntamientos en la búsqueda de un equilibrio entre las atribuciones del alcalde y los poderes de la Comisión Permanente y del pleno de concejales. En el caso de las ciudades se descentralizarán competencias hacia los barrios y distritos.
4. Asegurar la eficacia, transparencia y honradez de la gestión municipal, informando a los ciudadanos de todos los asuntos importantes.
5. Desarrollar la participación ciudadana en la política local mediante comisiones mixtas (Ayuntamiento–asociaciones) para el estudio de los problemas que vayan surgiendo.

En la segunda cláusula, para alcanzar esos objetivos fijados, se planteaba el propósito de constituir mayorías estables junto a otras fuerzas progresistas en todos los municipios en los que el resultado electoral lo permitiera. Para ello, los concejales del PSOE y del PCE se comprometían a apoyar en las votaciones para la alcaldía al cabeza de lista más votada de entre los dos partidos “con las excepciones ya acordadas en algunos municipios”. Además, se pactaba la distribución de las responsabilidades para garantizar la gestión de los ayuntamientos donde gobernarán, alternando los puestos para los representantes de los dos partidos y se establecía una próxima reunión para “fijar las líneas principales de un plan de actuación municipal en base a los programas electorales de los dos partidos”.

Un tercer punto del pacto exponía que, en el momento de la votación, cada uno de los concejales de un partido debía dar a conocer su papeleta, antes de depositarla, a un compañero del otro partido. Aunque podría ser considerado como el reconocimiento de un cierto recelo entre ambas organizaciones, los responsables del acuerdo quisieron justificarlo por no estar conformes con la normativa vigente que establecía una votación secreta para la elección del alcalde.

Para finalizar, se incluyó que “la toma de posesión de los nuevos alcaldes supone el inicio de una administración local democrática, por lo que no da lugar a ceremonias de transmisión de poderes de las anteriores corporaciones”, un gesto muy significativo que mostraba la cierta connotación de ruptura con el pasado franquista que los partidos de izquierdas querían dar a los nuevos ayuntamientos.

Con estas premisas y antecedentes se constituyeron las nuevas corporaciones, las primeras elegidas democráticamente desde los años de la Segunda República. En líneas generales, los acuerdos fueron cumplidos y, si bien UCD se convirtió en el partido que más alcaldes tuvo (49,4 % del total), muy por encima del porcentaje alcanzado por el PSOE (14 %) y el PCE (2,9 %), en las capitales de provincia los centristas presidieron la corporación en 20 ciudades⁴¹, los socialistas en 23⁴², los nacionalistas vascos en las 3 de su región, y comunistas, andalucistas, galleguistas y nacionalistas canarios en las cuatro restantes⁴³.

Si tuviéramos que resaltar las principales características que definieron la experiencia de los ayuntamientos que desempeñaron su actividad en el período 1979-1983, podríamos enumerar las siguientes:

1. La extensión de la democratización al conjunto de la sociedad, incluidas las localidades más reducidas.
2. La implantación de un nuevo modelo de gestión municipal.
3. La existencia de un poder alternativo, de izquierdas, en las instituciones españolas.
4. La constatación de un cierto declive del movimiento vecinal tras la constitución de los ayuntamientos democráticos.
5. La confirmación de que, junto a elementos de ruptura, se mantuvieron otros de clara continuidad respecto a las etapas políticas anteriores.

Respecto a la primera afirmación, hay que recordar que los nuevos ayuntamientos elegidos en 1979, como antes había ocurrido con las asociaciones vecinales, se convirtieron en auténticas escuelas de democracia. En primer lugar, porque permitían que los ciudadanos vieran de cerca el funcionamiento de unas instituciones elegidas en libertad y con pluralismo político. Ya no era algo que se contemplaba solo en la televisión o en los periódicos, como el Congreso de los Diputados, sino que bastaba con acercarse a la casa consistorial de la localidad donde se vivía, por muy recóndita que fuera. Además, en los plenos municipales se podían seguir

41. Además de los cuatro elegidos por mayoría absoluta en Ávila, Badajoz, Cuenca, Melilla y Segovia, fueron alcaldes de UCD solo con sus votos los de Cáceres, Ciudad Real, Huesca, Logroño, Lugo, Orense, Pontevedra, Santa Cruz de Tenerife, Santander, Soria, Teruel y Zamora. En otras ciudades, como Oviedo y Palencia, necesitaron únicamente el apoyo de ediles de Coalición Democrática, mientras que en Burgos también tuvieron que sumar a los independientes y en Toledo a Unión Nacional.

42. Los socialistas consiguieron la alcaldía solo con el voto del PCE en Albacete, Guadalajara, León, Salamanca, Valladolid, Madrid, Murcia, Alicante y Valencia; tuvieron el apoyo del PSUC y de CiU en las cuatro capitales catalanas –en Barcelona y en Lérida también se sumó ERC–, necesitaron a PCE y PSA en Almería, Cádiz, Granada, Jaén, Málaga y Huelva –aquí también le votó la ORT–, mientras que, además de los comunistas, en Castellón recibieron el respaldo de los independientes, del PTE en Zaragoza y del PSM en Palma de Mallorca. Por último, el PSOE consiguió la presidencia de la corporación de Pamplona al lograr el voto de los concejales del PNV y Herri Batasuna.

43. Como ya hemos adelantado, el cabeza de lista del PCE fue elegido alcalde de Córdoba, con el apoyo de socialistas y andalucistas; el dirigente de Unidade Galega fue el designado en La Coruña con los votos de socialistas, comunistas y el Bloque Nacional Popular Galego; mientras que la Unión del Pueblo Canario logró la presidencia del Ayuntamiento de Las Palmas de Gran Canaria con el respaldo de socialistas e independientes; y el PSA consiguió encabezar la corporación de Sevilla gracias al pacto con PSOE y PCE.

los debates, muchas veces con argumentos muy confrontados, pero en la mayoría de las ocasiones con la cordialidad institucional debida y planteados de forma pacífica, lo que servía de ejemplo para sus convecinos. Y los protagonistas eran gente corriente, de los barrios, de distintas clases sociales; no necesariamente había que ser de determinada familia para llegar a ser alcalde de la ciudad. El periodista Álex Grijelmo lo resumió muy bien al afirmar que los ayuntamientos recobraron “la alegría del debate y la ironía; acababa una época de miedo y servidumbre y se venía abajo la dictadura de los empresarios de la construcción”⁴⁴.

Si, en segundo lugar, hacemos alusión a un nuevo modelo de gestión municipal, es porque se advierte una mayor actividad política que la meramente administrativa de las corporaciones anteriores. Aunque los gobernadores civiles mantuvieron influencia sobre las instituciones locales, sobre todo en los ayuntamientos gobernados por UCD, ahora ya no eran alcaldes designados por la primera autoridad provincial, como sucedía en el franquismo. Sabían que muchas de las obras y servicios venían de Madrid gestionadas a través de los gobiernos civiles, y debían cuidar la relación con el representante del Gobierno en la circunscripción, pero la legitimidad procedente de las urnas les reforzaba su autonomía respecto a las otras instituciones. Y eso les va a permitir llevar a cabo un trato más directo con los vecinos, buscando la participación ciudadana, y con los grupos de la oposición, haciéndoles copartícipes de las decisiones adoptadas o designando a concejales de otros partidos para cargos de la corporación. Y en esa nueva gestión, destacó especialmente la voluntad de obtener recursos financieros para los ayuntamientos y, relacionado con ello, la puesta en marcha de amplios programas de obras para paliar las graves carencias de infraestructuras existentes. Es ilustrativo, en este sentido, el testimonio de Adolfo Pérez López, alcalde centrista de Garrucha:

Tomé posesión del cargo de alcalde y pasaron los dos o tres primeros días que estabas como en una nube, no sabes en dónde estás, ni lo que has aceptado. Pero yo sí sé que, acompañado de algún concejal, que se llamaba Caparrós, y un concejal del PSOE que se llamaba José Pérez Valle, con esos dos hombres me fui a patear las calles del pueblo, y estuvimos desde las tres de la tarde hasta de noche, viendo calle por calle, a los seis o siete días... Y cuando bajábamos ya de allí, yo iba auténticamente horrorizado de lo que había que hacer, ide lo que había que hacer!, no había de nada, cero⁴⁵”.

En relación con el significado político de la nueva realidad municipal, coincidimos con Mónica Fernández Amador, cuando nos dice que “los nuevos ayuntamientos actuaron como una plataforma de poder alternativo al gubernamental gracias a la experiencia adquirida por las fuerzas de la izquierda, que a través de su trabajo en las instituciones locales pudieron demostrar su capacidad de gobierno y atraer un mayor apoyo por parte de la ciudadanía”⁴⁶.

44. GRIJELMO, Álex. “La democracia en los ayuntamientos”, en VV. AA. *Memoria de la transición. Del asesinato de Carrero a la integración en Europa*. Madrid: El País, 1995, p. 247.

45. Entrevista realizada en Garrucha (Almería) por Mónica Fernández Amador el 23 de junio de 2007.

46. FERNÁNDEZ AMADOR, Mónica. “Nuevos ayuntamientos para nuevos tiempos”, en QUIROS-A-CHEYROUZE, Rafael y FERNÁNDEZ AMADOR, Mónica (eds.). *Poder y Transición en España. Las instituciones políticas en el proceso democratizador*. Madrid: Biblioteca Nueva, p. 247.

Ciertamente, si UCD mantenía el control del Gobierno central y disponía de una mayoría en las cámaras legislativas, la dirección de muchos de los ayuntamientos más importantes por parte del PSOE —incluidos los emblemáticos de Madrid y Barcelona—, permitieron a los socialistas equilibrar algo el reparto del poder político institucional en la España de la Transición. Además, con su actividad en los ayuntamientos, los alcaldes del PSOE trasladaban a la ciudadanía una experiencia que contribuía a superar la imagen de no haber tenido la responsabilidad gubernamental en muchas décadas. Relacionado con esto, la aparición cada vez más frecuente de las nuevas autoridades en los medios de comunicación, y su legitimidad democrática, contribuían al surgimiento de nuevos líderes y a su mayor popularidad. Álvaro Soto Carmona, prestigioso especialista de la Transición, lo ha resumido muy bien al afirmar que el acceso a las alcaldías “supuso para el PSOE una magnífica plataforma electoral y política, ya que la mejora en la gestión de los ayuntamientos democráticos demostró a los ciudadanos la capacidad de los socialistas para la acción de gobierno”⁴⁷. Además, el control municipal —con los presupuestos incluidos— también permitió a las izquierdas ampliar sus redes de influencias en la sociedad y generar clientelas políticas, en algunos casos en relación directa con el necesario incremento de plantillas de personal que el crecimiento en las tareas de gestión demandaba. Y todo ello, como es lógico, benefició a los socialistas en su camino hacia la Moncloa, confirmado en las elecciones generales del 28 de octubre de 1982 por una amplísima mayoría absoluta.

En cuarto lugar, podemos constatar la pérdida de fuerza de las asociaciones de vecinos. En esta cuestión no debemos hacer afirmaciones maximalistas ni establecer conclusiones generales. En muchos lugares se ha demostrado que el movimiento vecinal se mantuvo muy activo durante muchos años, llegando incluso hasta la actualidad. Pero, hay dos aspectos que fueron una realidad tras las elecciones del 3 de abril de 1979. Por una parte, las corporaciones que salieron de las urnas alcanzaron la legitimidad democrática de la que los ayuntamientos franquistas carecían, por lo que las asociaciones de los barrios perdían una de las características que las había definido frente a las instituciones oficiales: ser los organismos que podían reflejar la voluntad popular a partir de las asambleas que celebraban y los intereses generales, comunes a sus conciudadanos, que defendían. Pero, además, hay que tener en cuenta que una parte de la nueva clase política local en las ciudades procedía de los dirigentes del movimiento vecinal, por lo que este proceso de cooptación debilitó a las asociaciones o, en cualquier caso, disminuyó su capacidad reivindicadora al encontrarse en el poder institucional a los que eran sus antiguos correligionarios.

Por último, si es cierto lo expuesto respecto a la culminación de la democratización en el conjunto del Estado cuando se eligieron las nuevas corporaciones locales en abril de 1979, no lo es menos que en el análisis de esos ayuntamientos hallamos elementos de continuidad de poder político procedente de la dictadura. Así, junto a la renovación —incluso rupturista— de las instituciones locales, advertimos que antiguos políticos franquistas, sin ninguna evolución ideológica sincera, siguieron controlando pueblos y ciudades. Es cierto que esto se dio más

47. SOTO CARMONA, Álvaro. *La transición a la democracia. España, 1975-1982*. Madrid: Alianza Editorial, 1998, p. 87.

en poblaciones pequeñas que en capitales de provincia y que su capacidad de influencia fue menguando progresivamente. Pero, además de los que encontraron la oportunidad de mantener sus prerrogativas en partidos como Alianza Popular o Unión de Centro Democrático, vías más visibles del continuismo, consideramos que una de las principales claves para entender este fenómeno debemos encontrarla en las agrupaciones de electores o candidaturas de independientes. Aunque fueron utilizadas por algunos sectores políticos vinculados a organizaciones de izquierdas, lo cierto es que en su mayoría estuvieron relacionadas con dirigentes políticos locales que procedían del pasado franquista y no se habían integrado en los partidos derechistas creados para la Transición (Fuerza Nueva, AP, UCD), o, vinculados con alguno de los que estaban en posiciones más extremistas, entendían que con la etiqueta de independiente podrían obtener más apoyos de los electores. Para poder confirmar esto de forma exhaustiva, es necesario que se hagan investigaciones pormenorizadas por provincias y municipios, superando las conclusiones generalistas que a veces se publican.



Elecciones generales. 1977. Autor: Pérez de Rozas (Arxiu Fotogràfic de Barcelona).



Miting P.S.O.E. i P.S.C. a la plaça de Braus Monumental. Arribada de Felipe González. 1977.
Autor: Pérez de Rozas. (Arxiu fotogràfic de Barcelona)



Unes ciutadanes llegeixen premsa obrera. 1977. Autor: SE-GRÀ
(Arxiu fotogràfic de Barcelona)

La transformació social de Barcelona (1975-2006)¹

Marina Subirats Martori²

Al llarg del període 1975-2006 es va produir un gran canvi de la societat barcelonina, i, alhora, aquest temps va constituir una etapa que, en certa manera, es va iniciar i cloure en aquests anys. En efecte, al voltant del 1975, a partir de la mort de Franco i dels primers passos vers la democràcia, es va anar cloent l'etapa de la dictadura i va començar un moment d'expansió i de canvi profund de la societat barcelonina; cap al 2006-2007 es va anar acabant aquest moment de creixement i diversificació, clos a partir del 2008 amb la crisi econòmica, que obriria una inflexió i un nou període al món i també a la ciutat. Aquests aproximats 30 anys marquen, doncs, un període prou específic, amb unes característiques pròpies i, en certa manera, viscuts com una etapa de benestar creixent i de llibertat per a la ciutat, cosa que no es tradueix especialment en un creixement dels moviments socials, sinó més aviat en una tendència creixent a la individualització.

En aquest article em referiré fonamentalment a dos aspectes: en primer lloc, a les variacions generals de la societat barcelonina en aquesta etapa, variacions referides a l'evolució de la població, de la riquesa, dels habitatges, de les llibertats, etc. És allò que podríem considerar com el marc general en el qual s'inscriuen els canvis en els grups i els moviments socials. I en segon lloc, l'evolució de l'estructura social barcelonina, que també va experimentar una variació notable en els 30 anys que analitzarem aquí.

Abans d'entrar en matèria cal, però, fer una advertència relativa no a l'etapa analitzada, sinó a l'abast del territori. Parlem de Barcelona, però, a quin espai ens referim, exactament? Hi ha una Barcelona geogràfica delimitada administrativament pel municipi; és la que més sovint es pren com a referència. Socialment, però, Barcelona no correspon a la delimitació municipal, sinó que s'estén molt més enllà; podem discutir si abasta l'antiga àrea metropolitana o fins i tot si, cap al 2006, era ja la regió metropolitana l'espai que calia prendre en consideració per entendre la dinàmica social i política barcelonina. Per un conjunt de raons de caire polític, prou contradictòries, la ciutat de Barcelona no ha ampliat el seu municipi seguint el creixement real de la seva població; una població que, d'altra

1. Aquest article està basat en les dades obtingudes a través de l'Enquesta metropolitana en la qual vaig participar des del 1985, quan es va iniciar, fins al 2006. La síntesis dels resultats obtinguts es troben en el meu llibre Subirats, Marina. *Barcelona: de la necessitat a la llibertat. Les classes socials al tombant del segle XXI*. Barcelona: L'Avenc, 2012. En el llibre trobareu moltes més dades i ampliacions del que s'exposa en aquest article.

2. Catedràtica emèrita de Sociologia de la UAB

banda, no és tampoc socialment homogènia en totes les zones de la regió metropolitana, sinó que forma un teixit diferenciat, gairebé concèntric respecte del municipi central. Si tenim present només la població que viu a la ciutat, difícilment podem comprendre la dinàmica social i política que s'ha produït des dels anys de la transició, perquè és com si, en lloc de fixar-nos en un cos complet, només ens fixéssim en el cap o en el cor i a partir d'ells féssim el diagnòstic de tot el cos.

Dit això, i per no estar contínuament fent la diferència entre la dinàmica de la Barcelona municipal i la del conjunt, utilitzaré en aquest article el terme Barcelona per parlar del conjunt, i faré la menció de l'abast territorial diferent quan sigui significatiu i necessari establir aquesta diferència.

L'evolució de la societat barcelonina a partir del final de la dictadura

L'evolució demogràfica barcelonina mostra que, durant els últims anys de la dictadura i la dècada següent, els anys vuitanta, la població es va mantenir estable. Acabat el cicle migratori de procedència espanyola i en una etapa de baixa natalitat, no hi va haver gran expansió de la població; és més, Barcelona ciutat tendia a perdre població, mentre l'àrea metropolitana en guanyava, però en quantitats poc importants. A partir dels anys noranta, però, amb l'arribada d'un nou contingent d'immigració procedent, en la seva majoria, de fora d'Europa, va començar un nou cicle demogràfic que va repercutir en tota la regió metropolitana, que a partir de l'any 2000 ja comptava amb uns 5 milions d'habitants, i també en la ciutat de Barcelona que aquell any tenia 1.496.000 habitants, i el 2006 arribava a l'1.605.000.

Al marge del creixement numèric cal tenir present que són també els anys de més diversificació territorial; d'una ampliació dels espais de vida de la majoria dels barcelonins, i una gran diversificació ètnica i cultural. Barcelona ha estat tradicionalment una ciutat receptora d'immigració, però mai amb la intensitat numèrica i la diversitat d'orígens que es va produir en aquesta etapa. Una primera conseqüència, en l'àmbit demogràfic, del procés de globalització que va trencar el binarisme català-castellà vigent tradicionalment i sobretot des dels anys de postguerra i va introduir cultures, llengües, mentalitats i religions molt diferents a les nostres al centre mateix de la ciutat de Barcelona i en el conjunt de la regió metropolitana.

L'EVOLUCIÓ ECONÒMICA: MÉS RIQUESA I DISMINUCIÓ DE LES DESIGUALTATS

Un altre aspecte en el qual es van produir canvis de gran importància és el de la riquesa i la seva distribució. En aquest àmbit es van produir dos fets fonamentals: d'una banda, un fort creixement de la riquesa; de l'altra, un procés de disminució de les desigualtats econòmiques, que va tenir lloc especialment en el

període 1980-2000, va començar a alentir-se a partir del 2000, aproximadament, i canviaria totalment de direcció amb la crisi iniciada el 2008.

En aquest sentit, cal destacar un fet interessant. La tendència que observem en aquests anys al creixement del PIB i a la disminució de les desigualtats econòmiques apareix a Espanya en un moment en el qual l'evolució que es comença a produir al món occidental és justament la inversa. En efecte, mentre el període 1945-1980 va ser, especialment a Europa, una etapa de disminució de les desigualtats³ fins a nivells potser mai assolits anteriorment, a partir dels anys vuitanta hi va haver un canvi de signe, amb l'arribada del predomini neoliberal, i va començar un cicle de creixement de les desigualtats que l'any 2020 encara no ha acabat. En el cas d'Espanya, però —i també de Catalunya, evidentment—, l'evolució va ser la inversa, pel fet que en els anys posteriors a la Segona Guerra Mundial Europa va començar a desenvolupar l'estat del benestar i, en canvi, el franquisme va accelerar les desigualtats a Espanya; i, contràriament, en el moment d'iniciar-se la democràcia és a Espanya on es van dur a terme un conjunt de polítiques que anirien introduint l'estat del benestar i, en conseqüència, la disminució de les desigualtats, mentre la tendència global canviava de direcció. Aquesta mena de “pas canviat” de la situació espanyola en relació amb a la majoria de tendències globals va permetre un període de 20 anys en el qual es van produir una mena de “posada al dia” respecte del que havia passat a Europa, una contratendència, per dir-ho així, que s'acabaria amb la crisi del 2008, que igualava ja els ritmes d'igualtat i desigualtat que es produeixen a Espanya amb els generals a Europa i al món.

Anem, doncs, a veure quines van ser les tendències econòmiques a partir dels anys vuitanta, tot i sabent les dificultats que sempre comporta mesurar la riquesa col·lectiva i sobretot individual. A partir dels anys setanta i fins al 2007 es va produir un fort creixement dels recursos, mesurats en termes de PIB. Del 1970 al 1975, aproximadament, ja es detectava un elevat creixement interanual del PIB a Espanya, que va decaure a partir del 1975 i es va mantenir relativament baix fins al 1987. Però del 1987 al 2007 el creixement del PIB va ser superior al 2% anual, amb l'excepció del període 1991-95. Aquest creixement permet la confluència amb la mitjana europea dels 15 i està per damunt de la mitjana dels 27; per a UE27=100 el PIB per capita espanyol era, l'any 2006, de 104.

Pel que fa al PIB català, la tendència és molt similar a l'espanyola. L'any 2006 el PIB *per capita* a Catalunya era de 26.124 euros, per sobre de l'espanyola de només 22.152 euros i de la mitjana UE15 de 24.500.⁴ Es tracta, doncs, d'un salt econòmic molt important, que situa Catalunya, en aquell moment, per damunt de la mitjana europea dels 15.

Més riquesa, doncs, i també més ben repartida. Òbviament, estem molt lluny de la igualtat econòmica, com també d'un tipus de redistribució que impliqui que els grups més rics perdin una part dels seus béns i el grup més pobre els guanyi. No es tracta d'això, sinó del fet que, d'una banda, hi ha hagut més riquesa, i de l'altra, aquesta riquesa més elevada s'ha distribuït de manera que una part relativament més important que en el passat ha anat als grups més desfavorits.

3. Per una ampla discussió d'aquesta qüestió podeu veure Piketty 2019.

4. Font: INE, *Contabilidad regional de España. Base 2000*.

I això no només en termes estrictament econòmics, sinó també en termes de millores urbanes, de millora de l'ensenyament, d'oportunitats de feina, etc.

El debat sobre la redistribució de la riquesa és força feixuc i ple d'incerteses, a causa de les dificultats per obtenir dades que puguem considerar realment fiables. No hi entraré, doncs, en detall; el podeu trobar més desenvolupat en el meu llibre sobre Barcelona⁵. Una taula que dona la informació relativa a la distribució dels ingressos de les famílies a la regió metropolitana, diferenciant per corones, ens mostra prou explícitament com ha anat aquesta evolució.

Taula 1. Distribució dels ingressos de les famílies, per anys* i territoris. Distància primer/últim decil (90/10) i primer i últim quintil (80/20).

Barcelona					Primera corona					Segona corona			
1984	1989	1994	1999	2005	1984	1989	1994	1999	2005	1989	1994	1999	2005
15,22	11,65	10,93	6,31	7,49	11,82	7,90	6,69	6,41	6,09	8,80	8,10	5,47	6,33
8,61	7,79	6,49	5,50	4,98	6,90	5,24	4,32	3,60	4,15	5,70	5,42	4,79	4,17

*Els anys de referència són els anteriors a la realització de l'enquesta, atès que les preguntes relatives als ingressos sempre es referien als anys anteriors. Per a la segona corona no hi ha dades de l'any 1984 pel fet que el territori abastat en aquella enquesta exclouia la segona corona.

Font: IERMB. Monografia de la Regió Metropolitana 1995. Barcelona Economia, núm. 28, segon trimestre 1996; Idescat i IERMB, Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya 2006 i elaboració pròpia.

Aquestes xifres poden semblar relativament modestes si les comparem amb altres dades que ens donen, sobretot a partir de la crisi econòmica, nivells de desigualtat molt més elevats. Cal tenir present que no estem parlant de propietats, de rendes de capital, sinó d'ingressos familiars. I en aquest sentit, les dades de la *taula 1* són prou eloqüents: del 1984 al 1999, en els tres àmbits territorials va anar disminuint la distància entre el 10% més ric de la població i el 10% més pobre, i també entre el 20% més ric i el 20% més pobre. Amb proporcions diferents, de manera més pronunciada a Barcelona, on les distàncies econòmiques entre famílies són més acusades, i en una proporció inferior a la primera i a la segona corona, però d'una manera també inequívoca. L'any 2005, en canvi, comença a apuntar un canvi de tendència, encara limitat i amb diversa incidència entre territoris; però, en qualsevol cas, ja no és visible la tendència general a la disminució de les desigualtats, sinó que en alguna zona repunten de nou. Res tan greu, però, com l'enorme creixement de les desigualtats que es produiria a partir del 2008.

Un altre fenomen característic d'aquesta etapa és la millora dels habitatges i, sobretot, el creixement de la propietat d'aquests. Es tracta d'un fenomen que ja havia començat abans, durant el franquisme: el de la compra de l'habitatge propi, que anteriorment havia estat majoritàriament en règim de lloguer. L'any 1985 el 59% dels habitants de Barcelona ciutat eren ja propietaris del seu habitatge. El 2000, i comptant tota la regió metropolitana, aquest percentatge

5. Subirats, M. (2012)

arribava gairebé al 85%. Al cap d'uns anys aquest percentatge va disminuir lleugerament: l'arribada d'immigrants de fora d'Europa, sense capacitat d'accés a la propietat de l'habitatge, va fer canviar una mica aquesta tendència, que, de tota manera, continuava vigent per al conjunt de la població d'origen autòcton.

Aquest canvi, que podríem considerar únicament com a fenomen econòmic, va tenir també conseqüències socials importants: pel fet de convertir-se en propietaris i tenint present la forta pujada dels preus dels habitatges que es produïria en aquells anys, l'actitud de bona part de la població va canviar, es va fer més conservadora i, sobretot, es va donar el fenomen que s'ha anomenat "*not in my backyard*", és a dir, "no vull que prop de casa meva hi hagi cap instal·lació que pugui implicar una pèrdua de valor del meu pis". De manera que el moviment veïnal, que tradicionalment en els anys setanta i vuitanta havia estat progressista i solidari, tendia a perdre adeptes per aquesta raó, i s'operava un canvi d'actitud en molts dels barris populars que havien lluitat per tenir més equipaments i que anaven tendint a acceptar aquells que podien ser atractius per a possibles compradors i a rebutjar els que d'alguna manera pensaven que els podien desafavorir, però no tant per raons d'ús com per l'avaluació econòmica. Aquestes actituds van tendir a accelerar-se justament durant la segona meitat dels anys noranta, és a dir, amb l'arribada massiva d'un tipus d'immigració que era vista com un element d'empobriment i pèrdua de valor dels habitatges i dels barris.

Paral·lelament es va produir un altre fenomen en relació amb l'habitatge. L'augment de la riquesa va permetre en sectors de classe mitjana i classe treballadora un cert estalvi i, per tant, es pensava a dur a terme algun tipus d'inversió. I la inversió que es va generalitzar, en aquesta etapa, va ser la inversió immobiliària, no només en relació amb el propi habitatge sinó també en d'altres tipus per llogar i treure'n un benefici immediat o fins i tot per pagar una hipoteca a través del lloguer i poder disposar d'un capital per recuperar-lo quan fes falta. Així, l'any 2006 un 35% de la població de la regió metropolitana era propietària d'una finca urbana que no destinava a habitatge propi i que tampoc no era la segona residència. Moltes de les persones que van fer aquestes inversions són les que es van trobar amb dificultats i pèrdues importants en esclatar la crisi del 2008, però crec que és important recordar aquesta evolució per poder comprendre també les actituds polítiques i socials que es van produir en aquesta etapa.

En conjunt, doncs, com he dit, més riquesa, més benestar, fins i tot més propietats. I un últim detall: l'any 1985 un 66,2% de la població declarava tenir dificultats econòmiques; l'any 1990 ja només ho deia el 41%; i l'any 2006, aquesta xifra havia baixat fins al 33%, amb només un 6,8% que deia tenir dificultats econòmiques molt greus. És a dir, tot confirma que les grans dificultats i les grans desigualtats anaven en camí de disminuir, malgrat que a partir del 2000 el procés ja no estava tan clar. Com sabem, les coses van anar per un altre curs a partir del 2008 i la continuació ha estat un període de gran creixement de la pobresa i de les desigualtats.

ELS CANVIS EDUCATIUS I CULTURALS. DE LA REPRESSIÓ A LA LLIBERTAT.

Paral·lelament es van produir molts canvis de tipus cultural, tant en relació amb l'educació com en els hàbits i creences de la vida privada.

En relació amb l'accés als estudis: el període que estem considerant va representar un salt quantitatiu i qualitatiu enorme en l'àmbit educatiu. Durant la dictadura el sistema educatiu va ser extraordinàriament precari, atès que no es va construir escola pública, i la que hi havia era, en general, d'una qualitat molt baixa. Les escoles privades, una gran part de les quals eren religioses, van suplir la carència de centres per a les classes altes i mitjanes; per a la classe treballadora i la classe mitjana baixa, els nivells educatius assolits estaven, en general, per sota fins i tot de les necessitats productives que van anar creixent ja des dels anys seixanta. La reforma de 1970, amb la Ley General de Educación, va ser un intent de millorar l'educació també per a les classes populars; amb tot, el seu finançament no va ser l'esperat i no es va poder resoldre suficientment la carència anterior. De manera que durant els anys setanta, sobretot, les lluites per l'educació van ser constants, i a Catalunya —especialment a Barcelona— van sorgir un conjunt d'escoles privades petites, amb dificultats de finançament i voluntat de convertir-se en públiques, com a alternativa a una escola pública —llavors se'n deia *estatal*— molt degradada, que no satisfieia les necessitats educatives d'unes classes mitjanes que començaven a prosperar.

Amb la democràcia va començar una etapa de construcció i millora de l'escola pública, d'impuls també a l'ensenyament secundari i d'obertura de les universitats. De manera que el creixement educatiu es va produir molt ràpidament, a tots els nivells. Algunes dades ens permeten comprovar-ho: l'any 1985 hi havia a Barcelona un 27% de persones sense estudis i un 30% amb només estudis primaris. Més de la meitat, per tant, tenien un nivell educatiu molt limitat. Els que havien acabat estudis superiors eren només el 12,5%. L'any 2006 els "sense estudis" ja només eren el 6,8% de la població, i això tenint present que havia arribat una població immigrant amb nivells educatius molt més baixos que els de la ciutat. A l'altre extrem, el 29% de la població tenia ja una titulació universitària: en un període d'uns 20 anys la població titulada universitària s'havia multiplicat per 2,3.

Aquest canvi va suposar que la universitat deixés de ser un reducte gairebé exclusiu de les classes altes i mitjanes i es va obrir a persones procedents de la classe mitjana-baixa i de la classe treballadora. Evidentment en unes proporcions inferiors a les de la classe alta i mitjana-alta, però en un nombre considerable d'estudiants, atès que numèricament les classes populars són més nombroses que les classes altes. I, com a conseqüència d'aquesta obertura d'accés a la universitat i també a la formació professional de nivell més alt, i alhora de l'expansió del sistema productiu, que es va anar convertint en un sistema basat en els serveis, es va produir també una mobilitat ascendent que permetia que persones procedents de les classes populars s'insertessin en la classe mitjana-alta.

Aquest procés va tenir una gran importància per a la societat barcelonina i va repercutir també en els moviments socials i en el canvi d'estratificació que va tenir lloc durant aquests anys. Més endavant tornaré a parlar sobre aquest aspecte, que modifica en profunditat les posicions de classe social i les opcions polítiques

d'aquestes classes. Que quedi aquí només apuntat el fet del creixement educatiu i del seu impacte damunt el conjunt de la societat barcelonina, tant reforçant la cohesió entre classes socials com entre persones autòctones i persones procedents de la immigració, encara que fossin ja nascudes a Catalunya. Una dinàmica d'una importància cabdal, que es trencaria posteriorment en els anys de la crisi econòmica i de la reivindicació independentista, en part com a conseqüència del final de la possibilitat de mobilitat ascendent per a les classes populars.

Però no és només l'accés a la cultura acadèmica allò que va canviar en aquest temps. És també la cultura ètica i moral, el punt de vista sobre la vida i sobre els comportaments correctes o incorrectes. Cal tenir present que el franquisme havia estat un temps d'immensa repressió en tots els aspectes: sexuals, d'una manera extraordinàriament acusada; polítics, òbviament; religiosos... en fi, gairebé es podria dir en tots els aspectes imaginables, especialment a Catalunya, on també la llengua i la cultura havien estat objecte de repressió i de destrucció sistemàtica. El final del franquisme va significar, ja cap al 1977, amb les primeres eleccions democràtiques i els primers canvis, una explosió de llibertat extraordinària, una afirmació del canvi possible, dels drets individuals i col·lectius, que només es produeix en una societat que ha estat sotmesa durant molt temps a la rigidesa d'una Església i un govern extraordinàriament reaccionaris, en un moment en què Europa havia ja evolucionat cap a les llibertats individuals. De cop el sexe ja no es veia com a pecat, sinó com una font de vida; la família tradicional, únic marc col·lectiu acceptat durant el franquisme, i que havia constituït el paisatge de la gran majoria de trobades, festes i celebracions, i també de transmissió de les repressions i del control social, va entrar en decadència; les llars van anar perdent la seva composició tradicional, bastida damunt una parella, els seus fills i filles i sovint també algun dels seus progenitors, i es va diversificar en formes noves, amb parelles que se separaven, gairebé es va acabar la convivència amb les generacions anteriors, hi va haver un augment de les persones que vivien soles, etc. La cultura catalana va tornar a les llibreries, als teatres, a les festes populars. I es va produir una destrucció sistemàtica de totes les velles icones de la dictadura, les pomposes cerimònies religioses, les processons, o la presència policial, entre d'altres.

Un canvi que implicaria l'entrada d'una visió molt més individualista de la vida, que suposava desfer-se de molts dels models de comportament anteriorment obligatoris, per exemple respecte del matrimoni, de la família, de les persones grans, dels capteniments imposats en funció del sexe, etc. Un canvi que no es va esgotar en els primers anys de la democràcia, sinó que aniria penetrant en la societat barcelonina, perdent part de la seva alegria inicial, però com un tret distintiu de la manera de viure de finals del segle XX i començaments del segle XXI.

MOVIMENTS SOCIALS I CANVIS POLÍTICS

Un altre aspecte en el qual s'han produït canvis molt importants en la societat barcelonina durant aquest període és el de les formes d'acció social i política. Els

anys setanta van ser, des de l'inici, anys de gran mobilització, sobretot del món obrer i estudiantil, però també posteriorment, de manera creixent, dels barris, professorat, professions liberals i molts altres contra la dictadura, amb el clam de democràcia i el molt conegut de "Llibertat, amnistia, Estatut d'autonomia". Era, efectivament, una mobilització molt àmplia que abastava, a Barcelona i la seva àrea metropolitana, gran part de la població, especialment les generacions nascudes després de la guerra que havien fet l'aprenentatge de les seves mobilitzacions ja durant els anys seixanta. Amb uns objectius que apuntaven, en primer lloc, a posar fi a la dictadura i poder instaurar la democràcia, i alhora també a millorar les condicions de vida, a recuperar l'autogovern de Catalunya i a modernitzar les institucions i tota la vida social.

Els moviments socials que van protagonitzar aquesta etapa van sorgir, inicialment, de reivindicacions molt concretes, de mancances tan patents i escandaloses que ningú no podia negar-ne la legitimitat: manca d'equipaments públics, d'habitatge, d'escoles, de sistema sanitari de qualitat, i així un llarg etcètera. A mesura que els moviments anaven creixent i enfortint-se, anaven adquirint també una dimensió política més important, i les seves reivindicacions ja no eren estrictament orientades a aconseguir més equipaments, sinó que van anar imaginant altres formes d'organització de la societat i confegint propostes de canvis que suposaven modificacions molt importants en el funcionament de les institucions. És a dir, va ser la societat civil, mitjançant un conjunt d'associacions i institucions tant legals —com per exemple els col·legis professionals—, com també clandestines —Assemblea de Catalunya, partits polítics, sindicats i tantes altres— la que va anar confegint un programa per bastir la nova societat catalana en tots els seus diversos aspectes.

A partir del 1979-80 aquesta situació va anar canviant, i aquella immensa ebullició de la societat barcelonina que en els anys anteriors es manifestava a totes hores, es reunia en mil trobades, discutia amb passió de tots els temes possibles, s'aniria apaivagant. Per quina raó? Doncs perquè amb la democràcia la capacitat d'acció sobre la societat es desplaça a les institucions. Es desplaça en un doble sentit: d'una banda, ara els correspon a les institucions —ajuntaments, diputacions, Generalitat, govern de l'Estat— dur a terme els canvis pels quals tant s'havia lluitat, i de l'altra, perquè en molts casos van ser les persones que havien participat i fins i tot liderat els moviments socials les qui van accedir als càrrecs institucionals, i això va representar una certa descapitalització dels propis moviments.

Aquest canvi va tenir conseqüències importants. Els nous dirigents polítics, una vegada es van trobar a les institucions, van descobrir una lògica diferent de la que coneixien com a membres dels moviments socials. La societat era més complexa, i no tothom volia el mateix ni hi havia recursos per a tot; de manera que la lògica del dirigent, una vegada accedia a una institució, havia de tenir en compte un conjunt de necessitats, pressions i demandes que no sempre anaven en la mateixa direcció; la mateixa persona canviava d'actitud i no actuava igual que quan era una activista. I, davant les reivindicacions i exigències dels que poc abans eren els seus companys, les actituds dels nous gestors polítics van anar

distanciant-se de les propostes dels moviments, encara que en molts casos les propostes que s'havien anat elaborant durant els anys setanta van servir de base per a les transformacions necessàries.

Aquesta dinàmica va anar minant els moviments socials. No els va portar a la desaparició, però sí a una certa desmobilització, i a un tipus d'actitud diferent. El pas a la democràcia implica, després dels temps inicials, una certa dispersió de la societat civil. El que havia estat un esforç col·lectiu d'una gran part de la població per posar fi a la dictadura i confegir una societat diferent es va anar transformant en un moviment cap a l'individualisme, en el qual els afers col·lectius van quedar en mans de les institucions —a les quals, de fet, pertocava ocupar-se'n— i la resta de les persones van deixant les militàncies per ocupar-se sobretot del seus afers privats en un replegament cap a la vida personal, que no vol dir la vida solitària: es van refer cercles d'amics i trobades, però no tant sobre una base política sinó més aviat de lleure, i es van posar de moda un conjunt d'estils de consum, molt diferenciats per classes socials, òbviament, en els quals es buscaven formes de gaudi i de refinament de les quals fins a aquell moment havia estat privada gran part de la societat barcelonina.

La transformació de les classes i grups socials

He parlat fins aquí d'un conjunt de canvis que es van produir a Barcelona i l'àrea metropolitana des de 1975, aproximadament, fins al 2006. Però, com és sabut, la societat no és homogènia; ans al contrari, està dividida en grups diversos, i aquests grups tenen importància a l'hora d'entendre la dinàmica social, perquè solen tenir objectius diferents i també diferent capacitat de protagonisme i intervenció. De manera que de la força relativa dels diversos grups, de les seves formes d'acció i d'organització en depèn, en bona mesura, la societat resultant i les seves mutacions.

De tots els grups existents en aquesta etapa veurem aquí, molt concretament, l'evolució de les classes socials. No es tracta d'una tria arbitrària ni ideològica, sinó d'un resultat empíric molt treballat i repetit al llarg de 20 anys de recerca sobre la societat barcelonina mitjançant un instrument molt potent, l'Enquesta metropolitana de Barcelona. No entraré aquí en detalls metodològics; com he advertit a l'inici d'aquest article, la base de la qual parteixo es troba àmpliament desenvolupada en el meu llibre sobre Barcelona i les classes socials, ja citat. Si algú està interessat a conèixer la metodologia seguida per arribar a la conclusió que les línies de divisió més potents a Barcelona i la regió metropolitana en aquesta etapa són les que separen les classes socials, trobarà una àmplia explicació en el llibre esmentat, així com en una sèrie d'informes relatius als resultats de les diverses edicions de l'Enquesta que exposen l'anàlisi de classe obtingut a partir de les dades recollides⁶.

6. Els informes en que s'exposa la metodologia i resultats relatius a grups i classes socials de cadascuna de les edicions de l'Enquesta metropolitana de Barcelona són els següents: SUBIRATS, Marina (dir). *Enquesta de la regió*

Abans, però, de passar a la descripció empírica de la composició de les classes socials a Barcelona, cal encara fer algunes precisions sobre el concepte i el que ens està dient en aquest context. El concepte de classe social, encara que anterior a Marx, agafa en la seva obra una dimensió política que va més enllà de la descripció de les condicions socials de cadascuna d'elles. I aquesta dimensió política ha quedat vinculada al concepte de classe de tal manera que sempre imaginem que les diverses classes tenen no solament objectius diferents, sinó que estan enfrontades en una lluita que constitueix, precisament, la prova de la seva existència. Durant un llarg període s'ha entès que l'existència d'una classe quedava demostrada en funció de la seva lluita en l'escenari social, i hi havia un conjunt d'estereotips respecte al comportament social i polític de les grans classes típiques de l'etapa de desenvolupament industrial.

En realitat, veiem que en la majoria de les conjuntures històriques han existit les classes socials com a grups que presenten situacions econòmiques, polítiques i culturals molt diferenciades, situacions que tenen una influència cabdal en la vida de les persones, de manera que queden marcades pel fet d'haver nascut en una o altra classe, i fins i tot si més tard en la seva vida passen a formar part d'un altre grup social, tals marques no desapareixen totalment, i sempre deixen rastres en les actituds, accents, capteniment general, o fins i tot aspecte físic. Les classes d'origen marquen, i marquen profundament. Dit això, la constitució d'una classe com a actor polític ben diferenciat, amb un programa propi, una organització pròpia i una ideologia ben diferenciada no és pas la situació habitual. S'ha produït en algunes conjuntures històriques, però és més aviat excepcional.

L'anàlisi contemporània tendeix a mostrar que la diferenciació ideològica i política basada en la divisió de classes va ser molt forta, sobretot en el món occidental, durant l'etapa 1945-1980, aproximadament.⁷ Però que precisament a partir dels anys vuitanta i noranta del segle passat, aquesta correspondència entre classe i partit, que sense ser rígida era bastant pronunciada, s'ha anat desdibuixant, per una sèrie de raons, i cada vegada hi ha menys correspondència entre la classe alta i mitjana-alta, d'una banda, votant partits de dretes, és a dir, tenint un projecte polític totalment diferent del de la classe treballadora, i aquesta votant els partits d'esquerres. En el període que estem analitzant, aquest procés de dissolució dels vincles entre classe i partit polític ja estava en marxa, amb més o menys claredat segons els anys de què parlem. Però en qualsevol cas, el projecte polític de la classe treballadora com a tal es va anar diluint des de començament dels anys noranta, a Espanya, seguint, de tota manera, encara que amb particularitats pròpies, dinàmiques molt similars a les que s'estaven produint en altres països europeus.

Aquesta característica fa que sovint ja no es raoni en termes de classe social, o s'empri aquest concepte a partir només de les diferències de recursos entre les persones, sense el gruix real, cultural i polític, que conté el concepte de classe i

metropolitana 1990. *Condicions de vida i hàbits de la població. Informe General*. Vol. 5; SUBIRATS, M. et al. *Grups i classes socials*, Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans, 1992; SUBIRATS, Marina. "Nivell d'estudis de la població", "Els trets lingüístics" i "Classes socials i estratificació", GINER, S. et alli. *Enquesta de la regió de Barcelona 2000. Informe general*. Barcelona: Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona, 2002. SUBIRATS, M.; SANCHEZ, C.; LÓPEZ, "Clases y grupos sociales a la Región Metropolitana de Barcelona", "La sociedad metropolitana de Barcelona". *Papers* n. 52 [Barcelona: Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans, setembre 2010].

7. Piketty, 2019.

que retrobem quan analitzem les realitats socials actuals. De manera que l'anàlisi de les classes barcelonines a les quals em referiré aquí són, sobretot, "classes en si", és a dir, grups que viuen en unes determinades condicions econòmiques, polítiques i culturals molt diferents els uns dels altres, i que, per tant, tenen també unes possibilitats diferents dins de la societat, i en la famosa igualtat d'oportunitats. Però, en canvi, no en parlaré en la seva dimensió de "classe per si", és a dir, com a actors històrics diferenciats i amb projecte propi. Sabem que l'existència d'una determinada classe o d'un determinat fragment de classe té sempre conseqüències específiques en l'àmbit polític, però això no significa que es tracti d'un projecte revolucionari o que objectivament tingui relació amb els seus interessos. L'evolució recent de la política en diversos països mostra que en el període actual la classe treballadora opta sovint per opcions polítiques profundament reaccionàries, precisament com a forma d'oposar-se a les opcions dels grups dominants, però són formes que, clarament, no corresponen als que podem considerar com els seus interessos objectius.

LES CLASSES SOCIALS A LA REGIÓ METROPOLITANA I A CATALUNYA

La composició de les classes socials barcelonines i catalanes ha variat molt en l'etapa democràtica, en comparació amb l'etapa anterior. No disposem d'estudis comparables per al temps de la dictadura, però es pot dir, d'una manera molt general, que era una societat amb una classe treballadora majoritària, en la qual es podien distingir ben bé tres capes diferenciades: la dels encarregats i capatassos, que sovint ha estat anomenada "l'aristocràcia obrera", la dels treballadors nascuts a Catalunya, que ocupaven els llocs més qualificats de la indústria i, per sota del grup anterior, la dels immigrants sense qualificació, la immigració vinguda de la resta d'Espanya en els anys posteriors a la guerra, que ocupava l'esglaió més baix de l'escala social.

Pel que fa a la classe mitjana, era numèricament bastant reduïda i la majoria estava formada per empresaris petits i mitjans, comerciants, artesans, i també per professionals liberals. Amb el temps, la classe mitjana va anar variant, i va anar creixent el que anomenem la "nova classe mitjana", formada per persones que treballen com a assalariades però que, pel fet de tenir un nivell d'estudis elevat, gairebé sempre de tipus universitari, tenen uns salaris més alts que els de la classe treballadora, i unes formes de vida —consum cultural, llocs d'habitatge, costums, etc.— ben diferenciats dels de la classe treballadora.

La classe alta era la que tradicionalment s'ha reconegut com a *burguesia catalana*, una classe que ha tingut una importància cabdal en la nostra història, atès que va ser la que va desenvolupar la indústria des de finals del segle XIX i la que va bastir la Barcelona moderna, amb l'Eixample i la majoria de grans edificis i institucions que coneixem. Amb tot, aquesta classe en l'etapa franquista no va tenir el mateix protagonisme que en etapes anteriors; la repressió característica de la dictadura en els afers de Catalunya, la divisió entre els sectors més col·laboracionistes amb aquell règim i els sectors més catalanistes i l'estretor econòmica de l'època van ser factors que van frenar l'acció de la burgesia damunt de

Barcelona, la seva ciutat emblemàtica. Però si la seva acció política no va ser tan visible com en etapes anteriors, en canvi va mantenir la seva posició econòmica.

Què és el que trobem, com a resultats empírics, l'any 2006, feta ja la transformació en la composició de classes? A la *taula 2* podem veure els trets generals del que passava en aquell moment a la regió metropolitana i a Catalunya.

En primer lloc, pot sorprendre que la classe alta no figuri en aquesta taula. Com que les dades van ser obtingudes per enquesta, amb una mostra excepcionalment alta i ajustada, però que com tota enquesta presenta una oscil·lació mostral, la classe alta no pot ser detectada amb un nombre suficient per ser tinguda en compte. El raonament és el següent: en tots els estudis que estan apareixent i que fan referència a la distribució de la renda es parteix d'una divisió en decils —el 10% de la població que té ingressos més alts— o bé l'1% que té els ingressos més elevats i es constata que en aquest moment és el que creix en acumulació de riquesa. Ara bé, les dades d'enquesta mostren que la declaració d'ingressos o de capital és molt incompleta, sobretot en les franges altes, o fins i tot inexistent, de manera que no podem partir de dades fiables per aïllar aquest grup. Partim, doncs, del fet que a Barcelona hi ha aproximadament un 1% de la població que podríem considerar superrics, però dels quals no tenim dades suficients per descriure'ls amb el detall que ha estat possible descriure els altres grups socials. Cal tenir present, doncs, que no figura en aquesta taula, però que representa aproximadament l'1% de la població barcelonina i metropolitana.

Ara bé, si des del punt de vista numèric no podem dimensionar d'una manera exacta el pes d'aquest grup social, sí que podem parlar de quina ha estat la seva evolució des de l'etapa franquista als primers anys del segle XXI. He dit més amunt que la burgesia catalana, que va desenvolupar un rol de primera magnitud en altres etapes de la història, i molt especialment al segle XIX i gran part del XX, va tenir menys protagonisme, o un protagonisme menys visible, durant l'etapa franquista. Va continuar sent dominant en l'aspecte econòmic, però políticament no va tenir la mateixa influència, o, almenys, no tots els seus membres ni en la proporció dels anys anteriors. Però alhora, al llarg d'aquest període, i especialment en els darrers anys, aquest grup social es va transformar en profunditat. En efecte, quan analitzem els grups i classes socials, cal tenir present que en els darrers 40 anys, aproximadament, s'ha accelerat el fenomen que coneixem com a "globalització", un fenomen que incideix de ple en la composició i característiques de les diverses classes socials, però d'una manera més intensa sobre algunes d'elles. I la classe que probablement s'ha transformat de manera més ràpida i radical ha estat justament la burgesia, que ha passat de ser una burgesia nacional a ser una burgesia transnacional, o millor dit, part d'una burgesia transnacional.

Què vol dir una burgesia transnacional? Doncs bé, les burgesies nacionals tenien un conjunt de característiques que han anat variant. Eren grups de persones i famílies —l'aspecte familiar era molt important en la seva dinàmica— que es caracteritzaven per tenir en propietat mitjans de producció molt importants, majoritàriament indústries, però també grans magatzems, banques, grans finques, etc. Però es tractava sobretot d'una burgesia industrial, sorgida de mitjan

segle XIX fins cap als anys seixanta del segle XX. La seva clientela era majoritàriament local —Catalunya i Espanya—, encara que també hi podia haver part d'exportació. Els seus treballadors eren també majoritàriament locals. És a dir, el seu món d'acció tenia una base principalment local, com local era l'escenari de la seva vida social, del grup al qual pertanyien, etc. El seu interès pel país de pertinença era molt alt, atès que era la base del seu desenvolupament, de l'ostentació de la seva riquesa, de la normativa que regulava la seva acció, etc.

El procés de globalització va introduir elements que modificaven en profunditat aquestes característiques: el diner es va desplaçar cap a l'àmbit financer, àmbit en el qual tenia una gran mobilitat en funció de les oportunitats de guany que apareixen arreu; a Catalunya, la indústria va anar desapareixent, empesa per diverses crisis i fenòmens com la deslocalització, l'arribada de productes manufacturats en zones més pobres del planeta i, per tant, a costos menors i altres reorganitzacions que s'hi van anar produint. La burgesia catalana no va desaparèixer, però es va transformar: va perdre visibilitat en l'escena social —en part perquè ja l'havia perdut en l'etapa franquista i no va arribar a recuperar-la en l'etapa democràtica—; la mobilitat dels seus negocis i inversions va fer que augmentés també la seva pròpia mobilitat, que l'escenari de la seva acció s'ampliés i es diversifiqués. Aquesta pèrdua de visibilitat va ser fins i tot física: la burgesia catalana que vivia a l'Eixample central en cases ben visibles i luxoses es va traslladar a zones allunyades, poc visibles, amb cases que continuaven sent luxoses però que ningú no coneixia. I ocupava edificis de perfil singular, torres de vidre aparentment transparent però realment opaques respecte dels negocis i transaccions que s'hi produïen. Un conjunt de metàfores que, de tota manera, deixaven traslluir d'una manera prou exacta la transformació d'una burgesia nacional en una classe corporativa, vinculada a les grans corporacions, no forçosament propietària o no propietària única, sinó a vegades sota la forma de gerències o d'altres funcions que no sempre lligaven una persona de per vida a una empresa o una ocupació, sinó que permetien un alt grau de mobilitat de llocs de treball, de llocs de residència, etc. Una transformació, doncs, que va canviar radicalment les formes d'intervenció d'aquest grup social, cosa que no vol dir que no continués tenint un gran pes en la dinàmica del país i en les decisions polítiques que s'hi preniën, però no d'una manera directa, sinó a través de l'actuació dels lobbys, de les organitzacions empresarials, dels suborns a polítics o de les organitzacions transnacionals.

Sabem també que aquest grup ha acumulat més riquesa, en termes comparatius, en els darrers anys, sobretot a partir de la crisi del 2008, i que, de fet, ha anat guanyant pes en moltes decisions que es prenen a escala internacional, amb conseqüències sobre la vida quotidiana de la gent. Però tot aquest procés s'ha anat accelerant a partir del 2008, que és una etapa que ja no tractaré en aquest article.

Taula 2. Percentatge de cada classe i capa social a la regió metropolitana de Barcelona, a la resta de Catalunya i al conjunt de Catalunya. Any 2006.

	Catalunya	RMB	Catalunya sense RMB
Total classe mitjana	40,4	41,0	39,1
Empresaris amb assalariats	5,0	4,4	6,3
Empresaris sense assalariats i autònoms	6,8	5,9	8,7
Nova classe mitjana	18,1	20,2	13,5
Joves de classe mitjana	10,5	10,5	10,6
Total classe treballadora	59,6	59,0	60,9
Classe treballadora jove i adulta	25,7	25,5	26,2
Classe treballadora gran	26,1	25,8	26,7
Immigrants	7,8	7,7	8,1
<i>N mostral</i>	<i>(10.398)</i>	<i>(7.109)</i>	<i>(3.289)</i>

Font: Elaboració pròpia a partir de l'Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya (2006)

Vegem ara què ens diu la *taula 2*, en què podem veure la divisió entre classe treballadora i classe mitjana en tres àmbits territorials: la regió metropolitana, el conjunt de Catalunya i Catalunya sense la regió metropolitana. No hem posat Barcelona ciutat exclusivament perquè, tal com he explicat més amunt, Barcelona ciutat és només una part del sistema social barceloní. La regió metropolitana mostra molt més la realitat d'aquesta zona; en qualsevol cas, veiem que no hi ha grans diferències entre les tres demarcacions territorials considerades, i tampoc amb Barcelona ciutat, que presenta un percentatge una mica més elevat de nova classe mitjana i lleugerament més baix de classe treballadora que el conjunt i que la pròpia regió metropolitana, però tampoc una composició de classes totalment diferent.

Tenint en compte aquestes dues grans classes, veiem que la població es divideix en dos grans grups diferenciats per la seva mida. Una classe mitjana que comprèn aproximadament un 40% de la població i una classe treballadora que en comprèn un 60%. Ambdues serien lleugerament inferiors si haguéssim pogut dimensionar la classe corporativa, que, com hem dit, situem en aproximadament un 1% del total de població.

Però aquestes dues grans classes, que presenten entre si característiques molt diferenciades, no són tampoc internament homogènies. Cadascuna d'elles conté fraccions, que, bàsicament, es diferencien per edats; però no perquè amb l'edat es canviï de fracció, sinó perquè, en una societat tan canviant com la nostra, les diverses edats impliquen situacions molt diferents, que marquen també les persones d'una manera diferent. Però l'edat no és estrictament l'única variable que origina diferents fraccions: n'hi ha una altra que és el tipus d'inserció en el mercat de treball i un altra encara que és el fet de ser immigrant o no ser-ne. Vegem algunes de les característiques de cadascun d'aquests grups i com han evolucionat en l'etapa democràtica.

L'EVOLUCIÓ DE LA CLASSE MITJANA I DE LA CLASSE TREBALLADORA A LA REGIÓ METROPOLITANA

L'evolució de la classe mitjana en aquests anys ha estat espectacular. Tradicionalment, la classe mitjana estava formada per famílies que treballaven pel seu compte, és a dir, que tenien la propietat dels mitjans de producció dels que viuen, ja fossin comerciants, artesans o professionals liberals. Persones, per tant, que no eren assalariades, sinó autònomes, i que podien també tenir personal assalariat treballant per a ells. Però la classe mitjana actual ja no és així. Del total de la població de la regió metropolitana, ja només un 10%, aproximadament, compleix aquesta condició, la de ser empresaris, amb assalariats o sense; a la resta de Catalunya aquest grup és una mica més nombrós, proporcionalment, i arriba fins al 15% de la població; en conjunt, però, es troba en retrocés numèric, especialment a la regió metropolitana, on les grans empreses i els grans magatzems han anat eliminant una part important dels petits comerços tradicionals i les petites empreses; malgrat que, com sabem, són encara àmpliament majoritàries a Catalunya des d'un punt de vista numèric, però que econòmicament es troben amb força dificultats.

Una de les capes socials que componen aquest grup són els autònoms; de fet, petits empresaris sense assalariats o amb un nombre molt reduït de personal a càrrec. D'ençà de la realització de l'enquesta que és la base d'aquestes dades, aquest grup sembla haver crescut bastant, però sobre una base falsa; en certa manera, allò que s'ha anomenat "falsos autònoms", perquè no es tracta tant de persones que vulguin treballar per compte propi com de feines que les grans empreses han descentralitzat fent que siguin assumides per persones no assalariades, de les quals, per tant, poden prescindir molt fàcilment en moments de dificultats econòmiques. En aquest sentit, podria semblar que anem cap a una societat de menys assalariats i més persones treballant pel seu compte; la realitat, però, és que aquest no és un signe de més riquesa sinó, ben al contrari, d'una certa descomposició del món del treball que fa que moltes persones, especialment gent jove, busquin la manera de guanyar-se la vida com poden, davant la impossibilitat de trobar feina assalariada.

Tradicionalment, les capes de la classe mitjana formades per petits propietaris han estat grups força conservadors, amb un nivell de vida superior a la classe treballadora i amb una sensació d'independència pel fet de "no tenir amo", però alhora amb un gran esforç i disciplina per tirar endavant els seus negocis. I efectivament, és el grup que més hores treballa —especialment els autònoms— i un dels que en els darrers temps més ha vist degradar-se les seves condicions de vida, de manera que les seves posicions polítiques, habitualment molt vinculades a CiU i a partits catalanistes conservadors, poden estar variant pel descontentament que genera la competència exercida per les empreses i comerços grans. És, de fet, un dels grups perdedors en l'etapa de la globalització, i que en certa manera es troba en retrocés, tal vegada no numèric, perquè fa esforços per mantenir la seva autonomia, però sí en termes econòmics i d'influència social.

Al costat d'aquesta capa de la classe mitjana, però, en trobem un altra que es troba en una situació gairebé contrària, un grup que ha tingut una notable

expansió en l'etapa de consolidació de la democràcia i que durant bastant de temps va anar guanyant posicions socials i influència política. És el grup que sol ser conegut, en sociologia, amb el nom de "nova classe mitjana", i que té unes condicions molt diferents de la vella classe mitjana ja descrita. Numèricament, a la regió metropolitana pertany a aquest grup un 30% de la població, aproximadament, i a la resta de Catalunya una mica menys, un 24%. Aquesta diferència de composició de la classe mitjana en el territori es deu al fet que la nova classe mitjana és un grup de caràcter molt urbà, i que els processos de disminució de la vella classe mitjana han estat més ràpids en els àmbits urbans, i concretament a Barcelona ciutat, que a la resta del territori.

I quines són les característiques d'aquesta nova classe mitjana? Doncs que en la seva gran majoria treballa de manera assalariada; però, a diferència de la classe treballadora, que és fonamentalment assalariada, la nova classe mitjana té un tipus de feines de nivell relativament elevat, fet que implica que també els seus ingressos són superiors als de la classe treballadora i els seus nivells i formes de vida també se'n diferencien. I aquest nivell més elevat d'ingressos prové, fonamentalment, del fet del seu nivell educatiu; són, en la seva majoria, persones que tenen títols universitaris i que exerceixen feines més ben valorades que les de la classe treballadora.

En consonància amb el creixement de l'educació superior i dels serveis cada vegada més sofisticats, que demanen nivells tècnics molt superiors als dels antics llocs de treball industrial, s'ha desenvolupat aquest grup. Procedent, d'una banda, de la petita burgesia i les professions liberals, però també parcialment de la classe treballadora mitjançant un procés d'ascens social del qual ja he parlat més amunt, és un grup que es troba en expansió i que té unes característiques molt pròpies de la societat actual: molt urbà, amb tendències cosmopolites, experiències de viatges, consum de productes culturals de qualitat, teatre, concerts, etc., i molt tendent a utilitzar les noves tecnologies i a adoptar formes innovadores, tant en el seu estil de vida com en el seu consum. Un grup poc *familista*, amb poques criatures. I sobretot, una de les seves característiques que considero més significatives és el fet que, encara que en la seva majoria treballa en empresa privada, és també el grup més nombrós que ha ocupat l'Administració pública en aquests anys, de manera que encara que no disposa de quantitats importants de capital privat que li permetin emprendre projectes importants, sí que ha tingut la capacitat d'acció col·lectiva a través de la disposició de diner públic. És el grup que configura el món del "tecnòcrates", per dir-ho així, encara que evidentment no tots els seus membres tinguin la possibilitat d'arribar a disposar d'alguna quota de poder.

És aquest, també, el grup que ha anat modificant les formes culturals, els canvis en les relacions personals; un grup en el qual sobretot ha canviat la posició i l'estatus de les dones, que participen àmpliament en el món del treball i solen tenir també professions d'un cert nivell cultural i econòmic.

Ara bé, mentre a partir dels anys vuitanta la nova classe mitjana va créixer, desenvolupar-se i assolir més poder econòmic i social, la generació següent, la que va arribar al mercat de treball cap a l'any 2005, aproximadament, es tro-

baria ja en un situació molt diferent, amb un mercat de treball molt tancat, saturat, que no la pot absorbir o que la utilitza a baix preu, en forma de becaris, pràctiques, etc., no de llocs de treball ben estructurats i retribuïts. I aquest fet, que es prolonga en el temps i s'agreuja amb la crisi del 2008, va fer canviar totalment les expectatives de la nova classe mitjana, que va veure com començava a degradar-se la seva situació i temia que en la generació següent les condicions fossin molt pitjors de les que havia aconseguit en la primera etapa de la democràcia. Aquests fets van desencadenar un conjunt de fenòmens polítics vinculats a l'independentisme que marcarien fortament la segona dècada del segle XXI. Però aquesta etapa queda fora dels propòsits d'aquests article i, per tant, cal només deixar apuntada la direcció de canvi de conjuntura per a la classe mitjana, que s'apuntava ja cap al 2006.

Vegem, finalment, quina ha estat l'evolució de la classe treballadora.

Proporcionalment, la classe treballadora és una mica més nombrosa a la resta de Catalunya que a la regió metropolitana, on, com hem vist, la nova classe mitjana té percentatges lleugerament més alts que a la resta; no es tracta, però, de grans diferències, de manera que l'estructura social de Catalunya és avui bastant homogènia en el conjunt del seu territori, a diferència del que succeïa en èpoques anteriors.

També dins la classe treballadora podem distingir diverses capes en funció de les seves condicions de vida. Aproximadament un 25% del total de la població pertany a la classe treballadora autòctona que es troba en edat de treballar. Un 26% està format per persones jubilades, pertanyents també a la classe treballadora, però que per edat ja són fora del mercat de treball. I finalment un 8%, aproximadament, són persones d'origen immigrant, que també tenen unes condicions de vida diferents de les de la resta.

La classe treballadora jove i adulta ha variat molt, també, respecte de la composició, les formes de vida i la ideologia que tenia la mateixa classe en l'etapa franquista. En aquell moment es tractava fonamentalment d'una classe treballadora industrial, amb predominança dels homes, i en la qual la proporció de dones que treballaven era molt més reduïda, encara que moltes treballaven també fora de casa però en feines no declarades, fent neteges a domicili. Dues característiques han canviat: la proporció de treballadors a la indústria ha disminuït dràsticament; cap al 2018 més del 80% de l'ocupació a Barcelona ciutat corresponia al sector serveis. Cap al 2006 la indústria es mantenia en una proporció més elevada, però en gran part va desaparèixer amb la crisi del 2008. I, amb el creixement dels serveis, va augmentar també el percentatge de dones treballadores actives i ocupades. És a dir, és una classe que es feminitza —no en el conjunt de la classe, que comprèn homes i dones, actius i inactius, sinó en els llocs de treball— i que passa a ser majoritàriament una classe de serveis. Un canvi dràstic, que té conseqüències importants tant en les seves formes d'organització com en la seva ideologia i cohesió interna.

Pel que fa a la fracció jubilada, és un grup també molt diferenciat, amb unes característiques molt específiques, perquè està format, encara l'any 2006, per persones immigrants dels anys de postguerra, que van arribar a Catalunya en

unes condicions molt precàries, que van lluitar enormement per sobreviure i millorar i que realment van veure com millorava el seu nivell de vida, tot i continuar sent precari i estant entre els sectors més pobres de la ciutat. Curiosament, és una capa de la classe treballadora relativament optimista, perquè la seva trajectòria ha estat ascendent, des de posicions molt humils i difícils a posicions d'un cert benestar, amb la propietat dels pisos, l'equipament que correspon a l'època, és a dir, televisió, rentadora, i fins i tot cotxe, en un 50% dels casos, i unes pensions que són reduïdes però que fins i tot els han permès ajudar les generacions més joves quan ha estat necessari. Culturalment és un sector que continua sent castellanitzat, però fins a cert punt orgullós i defensor de Catalunya, que ha estat l'àmbit de la seva relativa prosperitat. No entro ara en la seva evolució política en la segona dècada del segle, davant del moviment independentista, perquè, efectivament, es tracta d'una etapa que ha quedat exclosa del marc d'aquest article.

La tercera capa de la classe treballadora és la d'origen immigrant de fora d'Europa. És el grup que té més dificultats de tota la societat, òbviament, i el que té menys mitjans per organitzar-se i pressionar per millorar la seva situació. No entro aquí a descriure les diferències respecte a ingressos, habitatges, equipaments, nivells educatius, etc. Només cal dir que és una capa social molt diferent de les altres: viuen en llars molt més nombroses, són persones molt més religioses, també més conservadores en les seves opcions polítiques que la mitjana dels autòctons, i amb molta menys capacitat d'influència i d'acció damunt el conjunt de la societat. Una capa que no s'identifica amb la classe treballadora autòctona i que, en certa manera, aquesta última no reconeix tampoc com a part d'ella. D'aquí venen els nombrosos problemes de tipus racista i xenòfob que han anat apareixent, i la marginalització creixent del grup dels immigrants en les etapes més dures de la crisi econòmica.

En conjunt, la classe treballadora, en l'etapa que estem estudiant, va millorar les seves posicions, però va perdre cohesió interna i projecte propi. Per moltes raons, en les quals no entraré ara, que van de la desaparició de la Unió Soviètica al desmantellament dels sindicats de classe en països com Anglaterra o al propi fet que, en existir més oportunitats d'ascens social, la unió de la classe, fonamentada en la similitud de les condicions de vida i de les reivindicacions, tendeix a la disgregació. En qualsevol cas, una evolució que fa que gran part de la classe treballadora no es reconegui com a tal, i que quan se'ls pregunta a quina classe pertanyen, responguin massivament que a la classe mitjana.

Finalment cal dir que el pas de la dictadura a la democràcia va aportar a Barcelona una etapa de ressorgiment i de millora, tant de la ciutat com de la seva població; però, en canvi, aquesta millora va suposar una desmobilització i una pèrdua d'alternatives polítiques. Només amb l'inici d'un altre període crític, el que va començar l'any 2008, hi haurà un impuls cap a un nou moviment social, l'independentisme, que es mou ja per reivindicacions i objectius molt diferents dels que havien predominat en l'etapa predemocràtica.



Barraques del barri de La Verneda. 1979. Autor desconegut (Arxiu Fotogràfic de Barcelona).



Inauguració del Parc de l'Espanya Industrial. 1985. Autor: Pérez de Rozas (Arxiu Fotogràfic de Barcelona).



Platja de la Barceloneta un dia d'agost. 1985. Autor: Colita (Arxiu Fotogràfic de Barcelona).

Bibliografia

- *Barcelona Economia*, Ajuntament de Barcelona, segon trimestre 1996, núm. 28.
- BOSCH, S. *Sociologie des classes moyennes*, París: La Decouverte, 2008.
- BOTTOMORE, T. *Classes in modern Society*. London: Harper Collins Academic, 1991
- CABANA, F. *La burgesia catalana. Una aproximació històrica*. Barcelona: Proa, 1996.
- CULLELL, P.; FARRÀS, A. *L'oasi català. Un recorregut per les bones famílies de Barcelona*. Barcelona: Planeta, 2001.
- FUNDACIÓ JAUME BOFILL. *Informe per a la Catalunya del 2000. Societat, economia, política, cultura*. Barcelona: Editorial Mediterrània, 1999.
- GOERLICH, F.; MAS, M. *Distribución personal de la renta en España 1973-2001*. Valencia: Universitat de València i Ivie, 2004.
- IERMB *Enquesta de la regió metropolitana de Barcelona 1990. Condicions de vida i hàbits de la població*. Informe general (5 volums) 1992.
- IERMB *Enquesta de la regió de Barcelona 2000: primers resultats*. Papers, 34, 2001.
- IERMB *Enquesta de la regió de Barcelona 2000. Informe general*, 2002.
- IERMB *Habitatge i mobilitat residencial. Primeres dades de l'Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya 2006*. Papers, 46, 2007.
- MIRALLES-GUASCH, C.; DONAT, C.; BARNADES, J. "Habitatge i mobilitat residencial. Primeres dades de l'Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2006". IERMB, Papers, 46, 2007.
- MUR PETIT, R. *Situacions de pobresa i exclusió social a la província de Barcelona* Institut d'Estudis Metropolitans. *Enquesta de la regió de Barcelona 2000: condicions de vida i hàbits de la població*. Monografies 6. 2003.
- NELLO, O. *Ús de l'espai*. *Enquesta de la regió metropolitana de Barcelona 2000*. IERMB, 2002.
- NELLO, O. "Dinàmiques urbanes, activitats emergents i polítiques públiques a la regió Metropolitana de Barcelona". Papers, 36: *Ciutat compacta, ciutat difusa*. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans, 2002.
- OLIVER ALONSO, J. "El model de creixement de Catalunya: alguns elements del debat sobre les seves mancances i perspectives". Consell d'experts de l'Acord Estratègic per a la Internacionalització, la qualitat de l'ocupació i la competitivitat de l'economia catalana, 2004.
- PIKETTY, T. *Capital et ideologie*, París : Editions du Seuil. 2019.
- SÁNCHEZ MIRET, C. *La definició dels grups socials a la regió metropolitana de Barcelona. Un problema teòric i metodològic*. Tesis doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona, 1994.
- SUBIRATS, M. *Barcelona: de la necessitat a la llibertat. Les classes socials al tombant del segle XXI*. Barcelona: L'Avenç, 2012.

Barcelona en transició. Les dinàmiques urbanes en els primers anys de la democràcia municipal

Oriol Nel·lo

Introducció. De la ciutat industrial a la metròpoli terciària

En el darrer quart del segle XX, la ciutat de Barcelona va conèixer transformacions profundes que van afectar la seva base econòmica, les relacions socials, els hàbits i condicions de vida de la població i els usos de l'espai. Es tracta d'un conjunt de canvis de caràcter estructural, sense la comprensió dels quals resultaria impossible tant l'anàlisi dels esdeveniments polítics que els van acompanyar, com alguns dels trets principals de la societat barcelonina dels nostres dies. Així, en les darreres dècades del segle, la ciutat de Barcelona, empesa per la desindustrialització, la internacionalització i la fragmentació dels processos productius, va entrar en una fase de transició: aquella que la conduiria de ser una urbs eminentment industrial a esdevenir una metròpoli terciària estretament dependent dels avatars de l'economia internacional. Aquesta transformació i obertura de la base econòmica van comportar una alteració profunda de les estructures socials i de les dinàmiques urbanes. Des del punt de vista de l'estructura social, en aquest període es va fer palès com les classes que havien protagonitzat la conculsa història barcelonina durant bona part del segle XX —la classe treballadora, la petita burgesia més o menys menestral i la burgesia— estaven evolucionant per donar lloc a la formació a grups socials de noves característiques (Subirats, M., 2012). Així, la classe treballadora industrial, el grup social numèricament més nombrós, va anar reduint-se i envellint-se a mesura que les activitats manufactureres declinaven. En part, va ser reemplaçada per treballadors ocupats en els serveis, sovint en llocs de treball poc qualificats i cada vegada més precaris. D'altra banda, l'antiga burgesia coneixeria també una notable diversificació: una petita minoria, gairebé indetectable estadísticament, passaria a formar part de la classe dirigent transnacional, gestora i principal beneficiària de l'economia global; una altra part, numèricament més substantiva, desplaçaria els seus interessos cap als sectors immobiliari, financer i dels serveis.

El declivi de les dues gran classes tradicionals —aquella que havia engendrat els “capitans de la indústria” i la que amb el seu treball havia construït la ciutat dels segles XIX i XX— va anar acompanyat del sorgiment de nous grups socials. En primer lloc, d'aquell que s'ha denominat la “nova classe professional”, en la qual s'integrarien bona part dels plançons de la petita burgesia, així com d'alguns de l'antiga classe treballadora, empesos per l'accés a l'educació superior i els meca-

nismes d'ascens social. Dos grups menors, de característiques específiques, completarien el conjunt. D'una banda, els treballadors autònoms integrats en part per efectius de la petita burgesia tradicional, en part per treballadors manuals als quals l'evolució del mercat laboral no permetia accedir al treball assalariat. De l'altra, els joves, dotats d'uns nivells de formació sense precedents i afectats per notables dificultats a l'hora de desenvolupar projectes de vida autònoms, en un marc d'inseguretats laborals, econòmiques i vitals superiors, encara, a les que van haver d'afrontar els seus progenitors. A aquests grups s'afegiran, a partir sobretot del darrer quinquenni del segle, nombrosos contingents de població estrangera, que suposen avui gairebé una cinquena part de la població metropolitana. En bona mesura, aquests han passat a formar part dels treballadors ocupats en la construcció i els serveis, però també dels autònoms i de la classe professional.

Les mateixes transformacions de la base econòmica que van propiciar els canvis socials que acabem d'esmentar, van comportar profundes alteracions en el procés d'urbanització. Així, en el darrer quart del segle passat es van produir alteracions molt notables tant en el sistema d'assentaments com en els usos del territori: el procés d'urbanització, que s'havia caracteritzat al llarg de pràcticament els dos segles XIX i XX per la tendència a la concentració de la població i l'activitat, va conèixer una inflexió decisiva i va emprendre una ràpida expansió del poblament, les xarxes, els usos i les formes de vida urbanes sobre el territori. Així, a la Barcelona del darrer quart del segle XX, els canvis socials, econòmics i urbans es trobaven estretament interrelacionats i eren, alhora, causa i efecte de la transició experimentada per la ciutat. Dedicarem aquesta aportació a exposar breument quins van ser els trets principals d'aquestes dinàmiques territorials, tot centrant la nostra anàlisi al període comprès entre el 1975 i el 1996. Des del punt de vista dels avatars polítics, el període estudiat comença, doncs, amb la mort del dictador i acaba amb l'accés de José Maria Aznar a la presidència del govern espanyol, i comprèn els mandats de quatre alcaldes de Barcelona: Joaquim Viola (1975-1976), Josep Maria Socías Humbert (1976-1979), Narcís Serra (1979-1982) i Pasqual Maragall (1982-1997).

De la implosió a l'explosió urbana

Com hem explicat d'altres vegades¹, el procés d'urbanització a Catalunya durant la segona meitat del segle XX s'adiu bé a les figures d'"implosió" i "explosió" urbana de les quals va parlar Henri Lefebvre ja en els anys setanta: la juxtaposició consecutiva d'una etapa d'aguda de concentració de la població i l'activitat sobre el territori, seguida de l'eixamplament de les àrees urbanes, la dispersió de la urbanització i la creixent integració de l'espai regional. En aquestes transformacions poden definir-se diverses fases, comunes al sistema urbà espanyol

1. Hem tractat aquesta qüestió en diversos treballs: Nel·lo 2001, Nel·lo 2004, Nel·lo & López 2016, Nel·lo i Checa 2019 i Nel·lo 2020 que seguim aquí en línies generals.

en el seu conjunt, que és convenient recordar per tal d'emmarcar l'evolució de Barcelona en el període aquí estudiat.

Entre el 1950 i el 1975, el procés d'urbanització es va caracteritzar encara per la concentració de la població i les activitats sobre el territori, amb el consegüent creixement de les ciutats més grans. Aquesta concentració tenia antecedents que es remunten almenys al segle XIX, però va assolir la seva fase més aguda en les dècades dels anys seixanta i setanta, a partir de l'aprovació del Pla d'estabilització de l'economia del 1959, que, com és sabut, va propiciar la modernització econòmica i el creixement de l'activitat industrial. En un país que comptava amb infraestructures deficientes, aquesta modernització va tenir lloc de manera molt concentrada, en particular en les àrees urbanes del litoral mediterrani, la vall de l'Ebre, el País Basc i Madrid, les quals van atreure grans contingents de població procedent de les àrees rurals. Com a resultat d'això, les grans ciutats, densificades i creixentment reblides, es van expandir sobre el territori, superant en la majoria dels casos els seus límits municipals, tot produint-se una conurbació amb les localitats veïnes. Així, les set principals àrees metropolitanes espanyoles —Madrid, Barcelona, València, Bilbao, Sevilla, Màlaga i Saragossa— que l'any 1961 allotjaven, en conjunt, 7.434.051 habitants (24,4% de la població total), van passar a comptar ja amb 12.933.784 habitants el 1981 (34,3%).

La dinàmica concentradora va conèixer, però, una notable inflexió a partir del 1975, per efecte de la crisi del petroli i els inicis de la deslocalització de la producció industrial, amb la consegüent terciarització de l'economia, el fre del creixement demogràfic i de les migracions camp/ciutat. Aquests són precisament els trets característics del període 1975-1996 que estudiem aquí. En efecte, en aquesta fase, el creixement de les grans àrees urbanes, que, com hem vist, havien incorporat 5,5 milions d'habitants entre el 1960 i el 1981, es va estancar, de manera que en els 15 anys següents va conèixer un augment d'encara no mig milió de persones, i va assolir els 13.428.825 d'habitants l'any 1996. Ara bé, aquesta disminució tan destacada del creixement en termes absoluts va estar acompanyada d'una molt notable redistribució de la població a l'interior dels àmbits metropolitanos.

Aquests canvis en el poblament van comportar, en termes generals, la disminució de la població i el pes relatiu dels centres metropolitanos davant el creixement i l'extensió dels seus entorns. Així, entre el 1975 i el 1996 totes les ciutats centrals de les set principals àrees metropolitanes espanyoles van reduir de manera molt acusada el seu creixement demogràfic i algunes d'elles —Madrid, Bilbao i, com veurem, Barcelona— van perdre fins i tot importants contingents de població en termes absoluts. Aquestes dinàmiques contrasten amb el creixement de la resta del territori metropolità: si entre el 1981 i el 1996 les ciutats centrals, en el seu conjunt, van perdre prop de mig milió d'habitants, la resta dels seus àmbits metropolitanos en guanyaven, en conjunt, prop d'un milió. Més encara, si des del punt de vista morfològic, en les fases anteriors els creixements urbans havien tingut lloc en forma de taca d'oli, tot estenent-se sense solució de continuïtat, en aquest període van proliferar les extensions de baixa densitat, sense connexió física amb les trames urbanes preexistents. Es passava així de la

concentració, els creixements en continuïtat i l'alta densitat a una nova fase caracteritzada per la desconcentració, els creixements discrets i la baixa densitat. En l'etapa que aquí estudiem, el sistema urbà espanyol estava transitant, doncs, de la implosió cap a l'explosió urbana.

A partir del 1996, en els anys immediatament subsegüents al període al qual ens referim aquí, el procés de metropolitanització entraria en aquella que hem anomenat la seva tercera fase. Aquesta es va caracteritzar per un nou augment de la població de les grans àrees metropolitanes espanyoles en termes absoluts, fins als 15.132.179 habitants. Ara bé, el seu pes sobre el conjunt de país va romandre estable, al voltant del 33,8% de la població: el període de les grans migracions rurals internes, propi de la fase 1959-1975, podia donar-se, doncs, per acabat. En aquest tercer període, en canvi, el renovat creixement demogràfic va ser fruit de l'existència de migracions internacionals associades al ràpid creixement de l'economia, en particular dels serveis i de la construcció. En els àmbits metropolitanos, les ciutats centrals no només van eixugar les pèrdues del període anterior, sinó que van tornar a créixer. No obstant això, aquest creixement dels centres de les principals àrees metropolitanes es va deure sobretot a l'arribada de contingents de població estrangera, mentre l'espanyola continuava disminuint. Així, a diferència del període 1975-1996, la tercera fase de la metropolitanització es va caracteritzar per la presència simultània de creixement demogràfic a les àrees centrals i dels entorns metropolitanos, amb la peculiaritat que mentre la població espanyola disminuïa en les primeres i creixia en els segons, la població estrangera augmentava en tots dos àmbits. Des del punt de vista morfològic, aquesta tercera fase, que, a causa de el creixement extraordinari de l'activitat constructiva ha estat batejada com "la dècada prodigiosa de l'urbanisme a Espanya" (Burriel, 2008), va suposar l'exacerbació de les tendències a l'artificialització del sòl.

Per acabar aquest emmarcament del context, cal recordar que la dinàmica de creixement metropolitana a Espanya hauria de conèixer encara una altra inflexió abrupta a partir de l'any 2008, amb l'inici de la crisi econòmica mundial. El creixement de les àrees metropolitanes, que en la dècada 1996-2006 van sumar 1,7 milions d'habitants, va quedar reduït a només 0,6 milions entre 2006-2015, any en què van arribar als 15.739.227 habitants. Ara bé, aquest nou fre en termes absoluts no va implicar la plena detenció del procés de redistribució interna del poblament: així, mentre les ciutats centrals romanien en el seu conjunt estancades, l'augment de la població es produïa sobretot en els entorns metropolitanos, els quals el 2015 superaven ja les ciutats centrals en població absoluta. En aquest període, l'increment de la desigualtat social resultant de la crisi econòmica i les polítiques que el van acompanyar, van exacerbar les tendències a la segregació residencial dels grups socials (Albertos i Sánchez, 2014; Méndez, Abad i Chávez, 2014; Nello i Donat, 2014). En contrast, doncs, amb allò que va passar en el període 1975-1996, l'explosió urbana es combina ara amb una intensificació de la diferenciació social de l'espai.

De ciutat a metròpoli

En el període de la fi de la dictadura i els primers anys de la democràcia municipal, l'evolució de Barcelona no només s'adiu a la dinàmica comuna de les grans metròpolis espanyoles, sinó que en bona mesura la precedeix i lidera². Com és sabut, el procés d'urbanització contemporània a Catalunya va comportar, al llarg del segle XIX i dels tres primers quarts del XX una assenyalada concentració de la població i l'activitat en les principals ciutats, en particular, Barcelona i el seu entorn. Així, al llarg d'aquest període, l'estructura tradicional del poblament, llegada per una societat de base eminentment agrària, va ser radicalment modificada per allò que Pau Vila, en un treball clàssic, va anomenar “les influències trasbalsadores modernes (comunicacions, industrialització, estiuatge)” (Vila, 1938; Nel·lo, 2016).

La tendència concentradora associada a la modernització econòmica i a la industrialització havia pres ja força destacada en el segle XIX i no va beneficiar pas de manera privativa la capital, ja que es va experimentar també en els eixos industrials del Llobregat-Cardener i Ter-Congost, així com en d'altres ciutats industrials. Però va ser Barcelona la que, en termes absoluts, va afermar la primacia de manera inqüestionable. D'aquesta manera, a inicis del segle XX la capital tenia ja més de 537.000 habitants i representava el 27,7% de la població total. Així, no és d'estranyar que s'hagi pogut afirmar que en els primers compassos del segle XX la ciutat estava esdevenint ja “el traç essencial de la fesomia catalana” (Vila, 1937), “l'eina, en un mot, d'un poble renaixent” (Vicens, 1958). El pes de la capital continuaria augmentant de manera destacadíssima durant tota la primera meitat de segle XX, per assolir, tot i les maltempades de la Guerra Civil, 1.280.000 habitants l'any 1950 i allotjar gairebé el 40% del total de la població del país. Al mateix temps, els municipis més xics de 5.000 habitants, on a inicis de segle tenia residència més de la meitat de la població catalana, representaven, a mitja centúria, menys d'una tercera part del total. Va ser aquest creixement el que va donar origen a les alarmes relatives a l'eventual “macrocefàlia” del sistema urbà català, expressades amb vigor (i sovint amb un destacat biaix ideològic de caire conservador) per autors com ara Gaziel o Josep Anton Vandellós (Nel·lo, 2013).

La tendència concentradora i la despoblació de les àrees rurals (catalanes i del conjunt d'Espanya) van arribar al seu paroxisme, com s'ha dit, en el període 1950-1975. La ciutat de Barcelona va continuar creixent fins a arribar al que seria un màxim poblacional històric: 1.751.136 habitants l'any 1975. D'altra banda, des de mitjans de segle el creixement urbà barceloní havia pres ja un caràcter palesament metropolità. Així, els municipis més propers a la capital situats en el delta del Llobregat, el Besòs i el costat vallesà de la serra de Collserola van créixer de manera accelerada i en ocasions (com en els casos de l'Hospitalet de Llobregat, Sant Adrià de Besòs o Santa Coloma de Gramenet) els seus caserius van arribar a assolir una conurbació física amb la ciutat central.

Doncs bé, l'impuls concentrador del poblament, que com veiem, havia estat dominant durant un llarg període que es remunta, com a mínim, als orígens de la industrialització, va conèixer una notabilíssima inflexió entre el 1975 i el

1996, el vintenni qual fem referència aquí. Aquesta inflexió va caracteritzar per tres trets principals: la pèrdua d'habitants de la ciutat, la caiguda del pes relatiu de la seva població sobre el conjunt de Catalunya i el seu afermament com el centre d'una regió metropolitana sempre més extensa. Cap anàlisi d'aquest període històric pot menystenir, al nostre entendre, aquestes dinàmiques de fons.

La pèrdua de població de Barcelona és, segurament, el tret més visible del període. Si entre el 1950 i el 1975, en l'àpex del procés concentrador, la ciutat va guanyar gairebé mig milió d'habitants, en els vint anys següents en va perdre un quart de milió, i va passar d'1.751.136 fins a 1.508.803. La pèrdua de població va ser especialment aguda a partir del 1986 i no començaria a remuntar-se, de fet, fins a l'inici del nou segle. Cal tenir en compte, a més, que la disminució de la població no va afectar només Barcelona, sinó també localitats que, com l'Hospitalet o Santa Coloma, s'hi trobaven ja conurbades. D'aquesta manera, la sagnia demogràfica de la conurbació central va superar de molt els 300.000 habitants i va representar un volum proper a la població que en aquell moment tenia la província de Lleida tota sencera. En el seu conjunt, l'àrea metropolitana estricta, arrossegada per les pèrdues del centre, perdia també gairebé 100.000 habitants. En canvi, la resta de la regió metropolitana, és a dir, la resta del territori comprès entre la Tordera i el Foix, la serralada Prelitoral i el mar, va tenir un creixement de prop de 300.000 habitants que no només va eixugar les pèrdues de l'àrea metropolitana central, sinó que, a més, va permetre que la regió metropolitana assolís una població de 4,2 milions de persones, amb un creixement total de 200.000 habitants entre el 1976 i el 1996. La desconcentració i pèrdua de població del centre s'acompanyava, doncs, de l'extensió de l'espai metropolità i del creixement del seu nombre d'habitants total. En un context d'atonía del creixement natural, l'origen d'aquesta dinàmica desconcentradora i expansiva ha de cercar-se, sobretot, en l'existència de migracions intrametropolitanes associades al mercat de l'habitatge, a la motorització i la millora de les infraestructures de comunicació. El fenomen no va afectar únicament la ciutat central, sinó el conjunt del territori metropolità, de tal manera que cada una de les àrees que l'integren —Barcelona, la resta de la conurbació, la resta de l'àrea metropolitana estricta i la resta de la regió metropolitana— va tendir a presentar saldos migratoris positius amb els quals circumda i negatius envers aquells que l'envolten.

Aquesta tendència a la metropolitanització i la desconcentració del poblament acabaria afavorint la creixent integració de la ciutat de Barcelona i l'àrea metropolitana estricta amb la resta de les comarques del Vallès, del Maresme, el Baix Llobregat i, en bona mesura, el Garraf i l'Alt Penedès, tot donant origen al que avui coneixem com la "regió metropolitana de Barcelona": un àmbit de 3.232 km², amb una estructura urbana complexa que engloba la ciutat central i el seu entorn immediat, les àrees dels antics nuclis industrials i capçaleres comarcals —Mataró, Granollers, Sabadell, Terrassa, Vilanova i la Geltrú, Vilafranca del Penedès— i un conjunt de ciutats emergents —Sant Sadurn d'Anoia, Sant Cugat del Vallès, Calella, Mollet del Vallès, Sant Celoni, Martorell—.

La combinació entre la desconcentració i l'expansió metropolitana, tan notable en el període 1975-1996, va donar un impuls decisiu a la redistribució dels

pesos relatius de la població dels diversos àmbits que integren el territori català. Aquesta redistribució va implicar, en primer lloc, la pèrdua de pes de Barcelona sobre el conjunt. Així, la ciutat, que havia assolit el seu màxim pes relatiu sobre el total de Catalunya l'any 1955 (gairebé el 40%), el veuria disminuir fins a gairebé la meitat (21,4%) en els 60 anys següents. Avui, la proporció de població catalana que viu a la ciutat de Barcelona és notablement inferior a la que hi residia fa 120 anys, a inicis del segle XX (27,7%). Ara bé, aquests canvis no són pas privatis de la ciutat central. Així, l'àmbit de l'actual àrea metropolitana va arribar a representar el 53,4% de la població catalana l'any 1970 i, de llavors ençà, ha vist disminuir el seu pes en més de 10 punts percentuals, sobretot per raó de la pèrdua de pes de Barcelona. Finalment, la regió metropolitana tota sencera va assolir el seu màxim l'any 1981 (71,2%) i, de llavors ençà, ha disminuït de forma lleu però consistent, fins a establitzar-se al voltant dels dos terços del total. Al mateix temps que la metropolitanització ha anat integrant més i més el conjunt de l'espai català, l'espectre de la macrocefàlia barcelonina, que tanta tinta ha fet córrer durant prop d'un segle, s'ha anat esvainit més i més.

De capital industrial ibèrica a metròpolis mediterrània europea

L'expansió de les relacions metropolitanes va tenir, des del punt de vista espacial, tres corollaris: els canvis en l'estructura urbana i els usos del territori, la reducció en les diferències en la distribució territorial de la renda i l'alteració de la posició de la metròpoli barcelonina en el context mundial. Vegem-ho.

En primer lloc, l'expansió de la metropolitanització va comportar, d'una banda, una creixent dispersió de la urbanització sobre el territori i, de l'altra, la progressiva especialització funcional i social de cada una de les localitats metropolitanes en relació amb el conjunt. S'ha estimat que l'any 1956, els usos urbans n'ocupaven encara no 20.000 de les 324.000 ha que avui componen la regió metropolitana de Barcelona, una superfície equivalent a dues vegades el terme municipal de Barcelona que suposa tot just el 6% de l'actual àmbit metropolità. Cinquanta anys més tard, l'any 2006, la superfície artificialitzada s'havia quadruplicat i abastava més de 80.000 ha. Hi ha hagut una notable controvèrsia respecte al fet de quina part d'aquesta extensió és responsabilitat de les autoritats democràtiques reinstaurades l'any 1977 en l'àmbit autonòmic, el 1979 en l'àmbit local. Alguns autors han indicat que el creixement més decisiu va tenir lloc precisament en els vint anys transcorreguts del 1956 a l'arribada de les administracions democràtiques. L'ocupació de sòl hauria estat el resultat tant de l'extensió dels nuclis urbans com de la proliferació en els anys seixanta i setanta d'urbanitzacions destinades, en principi, a la segona residència, moltes d'elles fruit de parcel·lacions il·legals (Font i Carreras, 2005; Carreras, Otero i Ruiz, 2013). D'altres, en canvi, han subratllat que, tot i que els processos d'extensió i parcel·lació podien haver-se iniciat en bona part en la fase anterior, es van consolidar sobretot en el període 1972-1992 (Serratosa, 1998). Sigui com sigui, ja

fos per haver-se iniciat en aquest període, ja fos per haver-se'n evitat la consolidació, el vintenni 1975-1996 va resultar clau per a l'afermament de la dispersió de la urbanització en l'àmbit metropolità. Això donaria lloc a l'agreuament de diverses problemàtiques, tant de caràcter ambiental —fragmentació dels espais oberts, consum d'energia, cicle de l'aigua— com funcional —exacerbació de la mobilitat, producció de residus, contaminació atmosfèrica—.

Conseqüències més positives va tenir, en canvi, el procés de metropolitanització pel que fa a la distribució de la renda. Com és sabut, la ciutat i l'àmbit metropolità s'havien caracteritzat al llarg dels tres primers quarts del segle xx per l'existència de notables desigualtats socials i els conflictes que a aquestes s'aparellaven. Doncs bé, en el període aquí estudiat, marcat per la millora general de les condicions de vida, les migracions intrametropolitanes, les reivindicacions veïnals i l'actuació de les administracions democràtiques, les desigualtats socials i territorials van tendir a reduir-se de manera destacada, tot seguint una evolució que contrastaria notablement amb l'evolució posterior, sobretot a partir del tombant de segle i de la crisi econòmica del 2008. Així, Marina Subirats ha mostrat, a partir de dades de l'Enquesta metropolitana, com la distància entre el primer i el darrer decil de població en termes de renda a la ciutat de Barcelona es va reduir a més de la meitat entre el 1984 i el 1999. La reducció de les desigualtats, tot i no ser tan rotunda, va ser també notable en la resta del territori metropolità (Subirats, M., 2012). Pel que fa a la seva distribució territorial, la renda mitjana a la ciutat de Barcelona havia estat tradicionalment força més elevada que a la resta de l'espai metropolità i, en particular, de les localitats de l'àrea metropolitana estricta, crescudes, en bona mesura, en els anys seixanta i principis dels setanta. Doncs bé, en el període aquí estudiat es va produir també una aproximació força notable entre la renda de la ciutat i la dels entorns metropolitans: si l'any 1984 la renda mitjana de la resta de l'àrea metropolitana (CMB) era el 74,3% de la de Barcelona, l'any 1994 havia pujat fins al 80,5%. La resta del territori metropolità va conèixer en aquests anys una evolució similar. Les transformacions urbanes de Barcelona en el període 1975-1996 van comportar, doncs, una reducció destacada de les desigualtats socials i territorials.

No seria convenient cloure aquesta breu panoràmica sobre l'evolució de Barcelona en els anys de la Transició sense parar esment a un tercer factor de caràcter territorial que a vegades corre el risc de ser oblidat: els canvis en la posició de la ciutat respecte del sistema urbà ibèric, europeu i mundial. En un context marcat pel procés d'integració europea i la globalització econòmica, el procés de metropolitanització va permetre a la ciutat augmentar la seva massa crítica i afermar la seva presència en les xarxes urbanes nacionals i internacionals. Tant és així que el període aquí estudiat, que es va cloure pràcticament amb l'operació olímpica del 1992, ha estat interpretat sovint com una etapa molt favorable per a la internacionalització de la ciutat i la consolidació de la seva imatge exterior. Tanmateix, l'anàlisi del pes demogràfic de la metròpoli barcelonina respecte del context espanyol i internacional obliga a introduir algun matís a aquesta interpretació: mostra com ja en aquesta fase es presenten indicis de pèrdua de pes específic de la metròpoli barcelonina respecte del sistema urbà espanyol i mundial, si més no des del punt de vista de la població.

Durant la primera meitat del segle XIX, tot i les dificultats que es van trobar en les successives fases de la revolució industrial, les taxes de creixement de la població urbana a Catalunya van ser també les més elevades de la Península Ibèrica i Barcelona, amb 238.000 habitants, era ja, l'any 1860, la segona ciutat Ibèrica (Reher, 1994) i en el context europeu superava Roma i Milà. Quaranta anys més tard, a inicis del segle XX, endegada ja la gran expansió de l'Eixample i annexionats els municipis del Pla, Barcelona superava el mig milió d'habitants i esdevenia la primera ciutat de la península Ibèrica. Convertida en el primer pol industrial espanyol, l'àrea barcelonina va mantenir la seva preeminència en el sistema urbà peninsular durant la primera meitat de segle XX, tot i que a partir del 1948 l'annexió al municipi de Madrid de més d'una vintena de localitats del seu entorn va decantar definitivament, des del punt de vista estadístic, la pugna per la primàcia poblacional a favor de la capital de l'Estat. Així, l'aglomeració barcelonina assolí l'any 1950 1,8 milions d'habitants i era, en termes demogràfics, la 30a aglomeració metropolitana del món, en paritat amb metròpolis com ara San Francisco, Roma, Glasgow o Sydney, i ben per davant d'aglomeracions com Hong Kong, Beijing, Johannesburg, Manila o Delhi. L'àrea metropolitana barcelonina mantindria aquesta posició en el rang mundial de ciutats, fins i tot millorant-la una mica, encara per uns vint anys, fins a inicis dels setanta.

Ara bé, a partir d'aquesta dècada, la posició de la Barcelona metropolitana va començar a declinar en la classificació. Així, si atenem l'evolució demogràfica de la metròpoli barcelonina respecte a la capital de l'Estat s'observa que en aquest període la tradicional bicefàlia del sistema urbà espanyol va començar a mostrar ja que les diferències portarien al desequilibri actual: si entre el 1981 i el 1996 la població de la regió metropolitana de Barcelona es va mantenir estable al voltant dels 4,2 milions d'habitants, la de Madrid va créixer de 4,4 a 4,6 milions. En l'àmbit internacional, s'observa també una progressiva pèrdua de posicions pel que fa al pes demogràfic: si l'any 1970, la metròpoli barcelonina era la 28a aglomeració urbana del món en termes de població, el 1985 ocupava el 38è lloc i el 2000 va veure declinar la seva posició fins al 55è. Si a inicis de la dècada dels setanta Barcelona i el seu entorn, amb 3,5 milions d'habitants, contenien el 0,46% de la població mundial resident en aglomeracions de més de 300.000 habitants, l'any 2000, amb 4,4 milions, representaven tot just el 0,27% d'aquell total. Segons dades de les Nacions Unides, l'any 2030 la metròpoli barcelonina ocuparà la 89a posició en la classificació mundial (UN, 2014). Bé és veritat que la massa poblacional no explica totes les facetes del paper d'una ciutat en el sistema urbà mundial: en un context globalitzat, els fluxos de persones, de mercaderies, de capital i d'informació que és capaç d'atraure expliquen sovint millor la posició d'una àrea urbana en la xarxa que no pas la seva població. Tanmateix, l'evolució del procés d'urbanització mundial, que s'afermava ja en el període 1975-1996, ha fet que, també en termes econòmics i d'interrelació, la metròpoli barcelonina es trobi avui al darrere no només de grans centres tradicionals de l'economia mundial —Londres, Nova York, París, Tòquio— o d'altres ciutats europees de grandària comparable —com Milà, Frankfurt, Madrid o Amsterdam— sinó també de nombroses metròpolis asiàtiques, llatinoamericanes i africanes,

entre les quals poden comptar-se Hong Kong, Singapur, Xangai, Pequín, Dubai, Sao Paulo, Kuala Lumpur, Seül o Johannesburg.

Cloenda. De l'impuls ciutadà a la frustració metropolitana

Com hem vist, en el període 1975-1996 es van produir transformacions territorials de gran entitat, transformacions que van reflectir i potenciar els canvis econòmics, socials i polítics que estaven coneixent la societat barcelonina i catalana. Un dels aspectes més decisius d'aquestes dinàmiques és el procés de metropolitanització, és a dir, la tendència de l'àrea urbana barcelonina a eixamplar-se, a integrar progressivament més espai i a dispersar població i activitat sobre el territori. En aquest període el procés d'urbanització va passar, doncs, de la tendència a la concentració que l'havia caracteritzat en les dècades anteriors a una progressiva desconcentració. Aquesta tendència, d'altra banda comuna a les principals àrees urbanes espanyoles, va comportar la pèrdua de població absoluta i de pes relatiu de la ciutat de Barcelona sobre el conjunt metropolità i català. Aquestes dinàmiques territorials van comportar alguns avantatges destacats, entre els quals pot esmentar-se la millor accessibilitat als serveis, la millora d'extenses àrees urbanes, la reducció de les desigualtats de renda entre la ciutat i l'entorn metropolità, així com la capacitat d'atracció d'activitat econòmica i inversió pública. Al mateix temps, però, en aquest període es van afermar les tendències a la dispersió de la urbanització, l'exacerbació de la mobilitat i el consum d'energia, amb les consegüents conseqüències ambientals i socials.

Les transformacions urbanes del període van anar acompanyades, com és sabut, d'una important mobilització ciutadana que, al costat de les llibertats polítiques i els drets socials, va reivindicar millores urbanes concretes en l'àmbit de l'habitatge, l'espai públic, els equipaments, el transport, els espais verds i de tantes altres qüestions (Andreu, 2015; Nello, 2015). A partir del 1979, amb els seus èxits i les seves limitacions, les polítiques de l'Ajuntament de Barcelona i de moltes altres localitats van ser, en molt bona mesura, el resultat de la institucionalització parcial d'aquelles reivindicacions. Ara bé, des del punt de vista del govern del territori, una de les paradoxes més notables del període va ser que els canvis polítics no van comportar l'adopció de les mesures necessàries per aprofitar els avantatges i fer front als reptes derivats del procés metropolità. Així, la transformació metropolitana, decisiva com era per a l'evolució de la societat barcelonina i catalana en aquest període, va estar mancada d'instruments d'orientació i gestió específics, tant pel que fa al planejament territorial com a les polítiques urbanes.

En l'àmbit del planejament, l'any 1976 es va aprovar, com és sabut, el Pla general metropolità de Barcelona, que va oferir una base per a la gestió urbanística dels espais centrals de la metròpoli. Però aquest instrument abastava només 27 dels més de 150 municipis que en aquell període s'estaven integrant de manera cada vegada més estreta en la regió metropolitana i deixava fora centres me-

tropolitans de la importància de Sabadell, Rubí, Terrassa, Granollers, Martorell o Mataró. La limitació hauria pogut ser palliada, en part, a través de l'adopció d'instruments de planejament territorial, però tot i que la legislació catalana els preveia des de l'any 1983, els plans territorials parcials no s'aprovarien fins ben entrat el segle XXI i el Pla territorial general de Catalunya, aprovat el 1995, tenia precisament entre els seus objectius principals "reequilibrar" la relació de Barcelona amb la resta del territori català, quan la ciutat feia prop de dues dècades que perdia població i pes relatiu respecte a la resta del país.

El procés de metropolitització hauria requerit també l'existència d'un sistema de govern supralocal, ja que, des del punt de vista de qüestions com ara la mobilitat quotidiana, el mercat de l'habitatge, la fiscalitat, el medi ambient i l'accés als serveis, els termes municipals —Barcelona inclosa— estaven esdevenint, en bona mesura, una ficció. Les determinacions polítiques van anar, tanmateix, en direcció oposada, i la Corporació Metropolitana de Barcelona, que hauria pogut ser l'embrió d'un sistema de governació metropolitana, va ser dissolta l'any 1987 pel Parlament de Catalunya a instàncies del govern de Convergència i Unió. Barcelona i Catalunya sencera es veien privades, així, d'un mecanisme essencial per a l'endegament de polítiques urbanes i socials. D'aquesta manera, sota l'aparença d'una reforma administrativa i d'una pugna partidista es produïa una inflexió que anys a venir resultaria decisiva tant per a l'evolució de la societat barcelonina i catalana, com per a la seva relació amb la resta d'Espanya i del món.



Un aturat es penja dels cables del Telefèric per demanar feina. 1980.
Autor: Pérez de Rozas (Arxiu fotogràfic de Barcelona).



Manifestació dels treballadors de la SEAT. 1978. Autor: Pérez de Rozas (Arxiu fotogràfic de Barcelona).



Manifestació a la Plaça Catalunya contra el divorci. 1981. Autor: Pérez de Rozas (Arxiu fotogràfic de Barcelona).

Bibliografia

La present aportació està basada en diversos treballs de l'autor:

- NELLO, O. *Ciutat de ciutats. Reflexions sobre el procés d'urbanització a Catalunya*, Barcelona: Empúries, 2001.
- NELLO, O. "¿Cambio de siglo, cambio de ciclo? Las grandes ciudades españolas en el umbral del siglo XXI". *Ciudad y territorio. Estudios territoriales*, XXXVI, 141-142 [2004].
- NELLO, O. "Les dinàmiques territorials a la regió metropolitana de Barcelona(1985-2006). Hipòtesis interpretatives». *Papers: Regió metropolitana de Barcelona*, 51 [2010].
- NELLO, O. "Barcelona y Cataluña: las raíces del debate sobre el policentrismo del sistema urbano catalán". *Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales*, vol. XLV, núm. 176. (2013).
- NELLO, O.; DONAT, C. "Los efectos territoriales de la crisis económica en la región metropolitana de Barcelona", A ALBERTOS, J.M.; SÁNCHEZ, J.L. (ed.). *Geografía de la crisis económica en España*. València: Publicacions de la Universitat de València, (2014).
- NELLO, O. *La ciudad en movimiento. Crisis social y respuesta ciudadana*. Madrid: Díaz i Pons, 2015.
- NELLO, O.; LÓPEZ, J. "El procés d'urbanització". A: GINER, S. ; HOMS, O. (dirs.). *Raó de Catalunya. La societat catalana al segle XXI*. [Barcelona: Institut d'Estudis Catalans / Enciclopèdia Catalana, (2016).
- NELLO, O. "L'hàbitat rural a Catalunya. La masia i les influències trasbalsadores modernes". A: *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 82 (2016).
- NELLO, O.; CHECA, J. "El procés d'urbanització". A: FOLCH, R.; PEÑUELAS, J.; SERRAT, D.; GERMAIN, J. (coord.). *Natura, ús o abús (2018-2019)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (2019).
- NELLO, O. "Transformaciones territoriales en España. De la dispersión de la urbanización a la urbanización extendida". A: LOIS, R.; RIO FERNANDES, J. A.; SPÓSITO, E.. *El mundo visto desde las ciudades* [En premsa, 2020].

D'altres treballs citats:

- ALBERTOS, J. M.; SÁNCHEZ, J.L. (eds.) *Geografía de la crisis económica en España*, València: Publicacions de la Universitat de València, 2014
- ANDREU, M. *Barris, veïns i democràcia. El moviment ciutadà en la reconstrucció de Barcelona (1968-1986)*. Barcelona: L'Avenç, 2015.
- BURRIEL, Eugenio. "La 'década prodigiosa' del urbanismo español (1997-2006)". *Scripta Nova. Revista electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, vol. XII, 270 (64) (2008).
- CARRERAS, J. M.; OTERO, M.; RUIZ, E. *Els usos del sòl a l'àrea i i regió metropolitana de Barcelona, 1956-2006*. Barcelona: Àrea Metropolitana de Barcelona. Direcció de Serveis d'Urbanisme, 2013.
- FONT, A.; CARRERAS, J.M. (dirs.). *Transformacions urbanitzadores: Àrea metropolitana i regió urbana de Barcelona*. Barcelona: Àrea Metropolitana de Barcelona, 2005.
- LEFEBVRE, H. *La révolution urbaine*, París, Gallimard, 1970.
- MÉNDEZ, R.; ABAD, L. D.; ECHAVES, C. *Atlas de la crisis. Impactos socioeconómicos y territorios vulnerables en España*, València: Tirant lo Blanch, 2014.
- REHER, D. S. "Ciudades, procesos de urbanización y sistemas urbanos en la Península ibérica", A *Atlas histórico de las ciudades europeas (vol. 1, La Península ibérica)*, Barcelona: Centre de Cultura Contemporània, 1994.
- SERRATOSA, A. "Els espais oberts en el planejament metropolità: realitats i propostes". *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*, 20, (1994).
- SUBIRATS, M. *Barcelona: de la necessitat a la llibertat. Les classes socials al tombant del segle XXI*. Barcelona: L'Avenç, 2012.
- UNITED NATIONS, DEPARTMENT OF ECONOMIC AND SOCIAL AFFAIRS. *Population Division (2014): World Urbanization Prospects: The 2014 Revision*, edició en CD-ROM, 2014.
- VICENS VIVES, J.; LLORENS, M. *Industrials i polítics (segle XIX)*. Barcelona: Editorial Vicens-Vives, Barcelona, 1983.
- VILA, P. *La fesomia geogràfica de Catalunya*. Barcelona, Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya, 1937.
- VILA, P. *El poblament de Catalunya. El problema geogràfic de l'aigua*. Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1938. Reproduït a VILA, P. *Selecció d'escrits de geografia*, Barcelona: Curial, 1978 (volum III, "Aspectes geogràfics de Catalunya", p. 317-332).

Barcelona en clau de ruptura: lluites socials, polítiques i veïnals

Marc Andreu¹

“La democracia se conquistó desde abajo. Los planes de perpetuar el régimen más allá de la muerte de su creador fueron minados en los primeros años 70 por la persistente movilización de obreros, estudiantes, asociaciones de vecinos y de los movimientos por la autonomía, entre otros. [...] En la práctica, la agitación social se convirtió en motor del cambio político” (Balfour, S. 1994:9)

La citació que encapçala aquest text té ja més de 30 anys i és del llibre *La dictadura, los trabajadores y la ciudad. El movimiento obrero en el área metropolitana de Barcelona*, fruit de la tesi doctoral que Paul Preston va dirigir a l'hispanista britànic Sebastian Balfour. Amb tot, i malgrat que passin els anys i les dècades, encara ara existeix a Catalunya i Espanya el debat historiogràfic, segurament més polític que acadèmic, sobre qui va protagonitzar la transició. I també sobre el nivell o la qualitat de la democràcia assolida en aquell procés de canvi.

Sigui com sigui, entre les tesis encara *mainstream* que sostenen que van ser algunes elits polítiques, i específicament el rei, els qui van pilotar el canvi —no més cal veure les biografies sobre Joan Carles I de Charles T. Powell, Javier Tusell o Paul Preston² i les puixants tesis alternatives (Juan Carlos Monedero, Emmanuel Rodríguez, Ferran Gallego³...) que abominen d'aquell canvi precisament perquè el que ara s'anomena règim del 78 no va ser prou democràtic—, hi ha d'haver espai per reconèixer el que ja va dir Balfour: el motor del canvi polític des d'una dictadura imposada pel feixisme via guerra civil i fins a una monarquia parlamentària amb una Constitució democràtica homologable als països europeus occidentals no van ser ni el rei, ni Manuel Fraga, ni Adolfo Suárez, ni Rodolfo Martín Villa, ni Santiago Carrillo, ni Felipe González... Tots ells van ser protagonistes de la transició, sí, és clar. Però el motor de la transició a la democràcia van ser els moviments socials i l'oposició antifranquista. I d'una forma especialment significada i clara això va ser així a Barcelona, on el moviment ciutadà i les associacions de veïns, conjuntament amb la força del moviment obrer i

1. Periodista i doctor en Història Contemporània (UB).
2. POWELL, Charles T. *El piloto del cambio. El Rey, la monarquía y la transición a la democracia*. Barcelona: Planeta, 1991. TUSELL, Javier. *Juan Carlos I. La restauración de la monarquía*. Madrid: Temas de Hoy, 1995. PRESTON, Paul. *Juan Carlos. El Rey de un pueblo*. Barcelona: Plaza & Janés, 2003.
3. GALLEGO, Ferran. *El mito de la transición. La crisis del franquismo y los orígenes de la democracia (1973-1977)*. Barcelona: Crítica, 2008. MONEDERO, Juan Carlos. *La Transición contada a nuestros padres. Nocturno de la democracia española*. Madrid: Catarata, 2013. RODRÍGUEZ, Emmanuel. *Por qué fracasó la democracia en España. La Transición y el régimen del '78*. Madrid: Traficantes de Sueños, 2015.

del catalanisme polític, van forçar una insòlita ruptura política, social i cultural amb repercussions més enllà de Catalunya i a la resta d'Espanya.

Això no és només una idea o tesi historiogràfica de finals dels anys vuitanta del segle xx o del 2019, ben entrat ja el segle xxi. Va ser també una constatació periodística, en temps real, als mateixos anys setanta. Ens en dona la mesura una mirada externa com la que permet l'hemeroteca de la premsa estrangera, i singularment l'anglosaxona: Roger Matthews (*The Financial Times*), Harold Sieve (*The Daily Telegraph*), Harry Debelius (*The Times*) i Robert McCloughlin (*The Guardian*) van deixar ben clar a les seves cròniques de la Barcelona del 1976 que la força de canvi estava als carrers de la ciutat. Sobretot a partir de l'èxit de les grans manifestacions per l'amnistia de l'1 i el 8 de febrer de 1976 a Barcelona. Organitzades per l'oposició antifranquista i l'Assemblea de Catalunya sota l'impuls i la cobertura de les associacions de veïns i la seva federació de Barcelona, la FAVB, aquestes manifestacions van marcar un punt d'inflexió al procés de transició.

Aquell febrer del 1976, Harold Sieve i Robert McCloughlin van parlar de "la batalla de Barcelona" (Guillamet, J., 2015: 29). La crònica de Sieve a *The Daily Telegraph* sobre la manifestació del 8 de febrer, la més extensa i detallada de tota la premsa internacional, va tenir un impacte que es revela més important que la del famós editorial de *Le Monde* dels mateixos dies "*Le défi catalan*" (*El desafiament català*). Sieve va escriure: "L'impacte de la que ha estat sens dubte la protesta civil més gran d'Espanya des del final de la guerra civil, difícilment pot ser ignorat pel govern del rei Joan Carles" (Guillamet, J., 2015: 30). I, efectivament, així va ser. Amb una doble conseqüència: per al Rei, com veurem després, i per al mateix periodista. El corresponsal a Espanya de *The Daily Telegraph*, que el 16 de febrer de 1976 també va descriure fidelment com "la dissident Barcelona va donar la seva freda esquena al rei Joan Carles amb una manifestació silenciosa de milers de bombers, policies i altres treballadors municipals en l'inici del primer viatge oficial del seu regnat" (Guillamet, J., 2015: 37), va ser rellevat del càrrec a finals de març. El duc de Wellington, bon amic de Joan Carles I, va escriure una carta al diari titllant el periodista de "socialista" i criticant com havia tractat el rei d'Espanya. I *The Daily Telegraph* va canviar el seu corresponsal a Espanya.

Però en van quedar altres, de periodistes amb ofici. Periodistes capaços de deixar material perquè els historiadors extraguéssim després les nostres conclusions. En la línia d'allò que va escriure Eric Hobsbawm a les seves memòries *Interesting times*: "L'examen que ha de passar la vida d'un historiador o d'una historiadora consisteix a veure si és capaç de plantejar preguntes i respondre-les com si fos un periodista" (Hobsbawm, E., 2003: 417). Un d'aquests periodistes va ser Roger Matthews, que a *The Financial Times* va escriure el 18 de febrer de 1976 "*The overground underground*", en la línia del simbolisme que Marx va donar a la imatge del vell talp. Matthews va descriure una Catalunya on tot el que fins aleshores havia estat clandestí sortia gradualment a la llum, donant a Barcelona uns aires de canvi molt més tangibles que a Madrid. No per casualitat, aquell reportatge de *The Financial Times* dedicava una atenció especial al moviment associatiu i comunista dels barris i les fàbriques de Barcelona i la seva àrea metropolitana.

A meitat dels anys setanta, la Barcelona dels barris i dels moviments socials, del moviment obrer i les associacions de veïns, era el que Lawrence McDowd

va definir així a *The Guardian*: “Una ciutat alliberada de la por”. La premsa francesa i italiana va parlar de Barcelona com “el bastió més sòlid de l’esquerra a l’Europa occidental”. Però seguim encara el fil de l’hemeroteca anglosaxona. John Hoagland, en una crònica publicada simultàniament l’abril del 1976 a *The Washington Post* i *The Guardian* (“*Season of chances comes to Barcelona*”) es va titular a Londres), va comparar Barcelona amb la Praga del 1968 (Guillamet, J., 2015: 44-53). No és estrany, doncs, que tant el franquisme com el poder que el va succeir, amb el rei al capdavant, tinguessin els seus neguits respecte a la capital catalana i el seu rol en la transició.

Un primer exemple el marca una anècdota poc coneguda però prou significativa que va viure el 1974 l’arquitecte Joan Antoni Solans i que cal relacionar amb un text de l’economista del Banco Urquijo Ramon Trias Fargas. Mort de forma inesperada el setembre del 2019 i amb les seves memòries a punt d’editar-se, a Solans se l’ha recordat poc i, sorprenentment, encara menys en el seu paper clau com a delegat d’Urbanisme de l’Ajuntament de Barcelona (1977-1980) i com a redactor del Pla general metropolità del 1976, encara vigent. Aquest document urbanístic, conegut aleshores com a reforma del Pla comarcal i aprovat inicialment el 29 de març de 1974, no es va publicar fins al 29 d’abril (quatre dies després de la Revolució dels Clavells de Portugal) i va estar temps guardat en un calaix per pressions al governador civil de poders econòmics alarmats pel que Trias Fargas va descriure a *La Vanguardia* com “un primer paso en dirección a la socialización del suelo” quan “de este lado de los Pirineos, en una especie de revolución enana, que podríamos llamar de Marzo (mes de aprobación provisional del plan), un puñado de tecnócratas, secundados por un par de cachorros del capitalismo más o menos desorientados, pretenden poner en marcha algo de tan capital importancia, sin que los afectados hayan sido consultados siquiera” (Trias Fargas, R., 1974: 19).

Solans era un d’aquests tecnòcrates que havia gosat recollir al PGM bona part dels anhels i reivindicacions del moviment veïnal. I, casualment, perquè treballava també en un pla d’ordenació de Lisboa, la nit del 24 al 25 d’abril de 1974 havia tornat de la capital portuguesa cap a Barcelona amb el darrer avió, just abans que sonés per Ràdio Renascença la cançó *Grândola, Vila Morena* que va marcar l’inici de la Revolució dels Clavells. El xòfer del seu superior Albert Serratosa, que el va recollir de matinada a l’aeroport del Prat, li va fer el següent comentari: “No lo ha organizado usted esto, ¿verdad?” (Andreu, M., 2015: 87-88). És evident que la revolució portuguesa no, però Solans sí que va organitzar el PGM i va donar cobertura a lluites veïnals. Fins al punt que molts propietaris i empreses, en plena crisi econòmica i plena ebullició social i política, es van intentar oposar per tots els mitjans a la reforma urbanística i, davant del temor a un triomf del marxisme urbà durant la transició, van acabar per preferir vendre a preu de saldo a l’Ajuntament del que Solans va ser delegat d’Urbanisme moltes hectàrees de terrenys, finques immobiliàries i solars, amb els quals es van poder satisfer bona part de les reivindicacions concretes en equipaments i zones verdes que el moviment veïnal exigia.

Una segona anècdota significativa, en aquest cas més rellevant com a exemple del temor que inspiraven els moviments socials de Barcelona, va tenir com a escenari el despatx oval de la Casa Blanca, el 2 de juny de 1976. Aquell dia el rei Joan Carles I va descobrir les seves pors sobre Barcelona a Washington, en la seva primera visita a l'estranger com a cap d'Estat després de morir Franco, i va parlar clar davant del president Gerald Ford i del seu secretari d'Estat Henry Kissinger. Els arxius americans permeten accedir a la transcripció desclassificada d'aquella entrevista. Amb sorpreses com aquesta:

President [Ford]: I would be very interested in hearing about developments in Spain since you came to power.

Juan Carlos: All the political groupings didn't want any abrupt change, so it has gone slowly but smoothly. I think it could have gone a little faster, but it is moving. We have had some troubled times —last February, for example [in Barcelona]. And the press has not been helpful.

President: It never is.

Juan Carlos: We have over 150 mini-political groups. We are telling them they must get together. We are having the national elections before the municipalities. That was a mistake my grandfather made in 1931. They will be this fall and the municipalities next spring⁴.

Com és sabut, finalment les primeres eleccions generals no van ser a la tardor del 1976, com Joan Carles I va anunciar a Gerald Ford, sinó el 15 de juny de 1977. I les eleccions municipals que el rei preveia per a la primavera del 1977 es van posposar dos anys, fins al 3 d'abril de 1979, després de les segones eleccions generals del març. I tot plegat sota l'estrict control del ministre de Governació Rodolfo Martín Villa, bon coneixedor de la força del moviment obrer, veïnal i catalanista des que havia estat governador civil de Barcelona entre el 1974 i el 1975. És evident, doncs, que el fantasma del 14 d'abril de 1931 i l'espectre de la proclamació de la República, en una versió actualitzada que tenia molt a veure amb la força del moviment obrer i veïnal de Barcelona, és un fantasma que va planar per sobre la transició espanyola molt més del que s'ha explicitat.

De fet, i al marge de posposar al màxim les eleccions municipals, l'estratègia dels governs de transició específicament en contra del moviment ciutadà va incloure també dues altres grans mesures. Una va ser, el mateix abril del 1977 en què es va legalitzar el PCE, un decret de Martín Villa que va intentar il·legalitzar moltes associacions de veïns. Barcelona va liderar la reacció popular i va deixar aquell decret en paper mullat. En canvi, el moviment veïnal no va poder contrarestar l'altra gran contramesura de l'Espanya en transició, orientada a impedir que les associacions de veïns figuressin a la Constitució del 1978 en el mateix article que els sindicats. Aquesta proposta, feta pel moviment veïnal d'arreu i recollida per esmenes de senadors comunistes, va quedar frenada per l'oposició de la dreta de Suárez i Fraga i l'abstenció del PSOE (Andreu, M., 2015: 380-391).

4. National Security Adviser's Memoranda of Conversation Collection at the Gerald R. Ford Presidential Library. Transcripció de la reunió entre Gerald Ford, Joan Carles I, Henry Kissinger i José María Areilza a la Casa Blanca, Washington, 2/6/1976. <http://cdn.geraldrfordfoundation.org/memcons/1553461.pdf>

En què consistia la força d'aquest moviment social, capaç de suscitar totes aquestes pors? Ho va resumir molt bé un informe confidencial que la primavera del 1975 va rebre el governador civil de Barcelona, Rodolfo Martín Villa. Es titulava *Enfoque correcto de la FAVB*⁵. S'hi explicava que el moviment veïnal de la capital de Catalunya era "una plataforma ideal" de lluita contra la dictadura "que puede superar en influencia" a d'altres instàncies opositores: Comissions Obreres, Assemblea de Catalunya, Església de base... (Andreu, M., 2015: 71-79). Aquell informe confidencial constata que les associacions de barri havien aconseguit fer-se amb el control efectiu d'una Federació creada i legalitzada el 1972 com a agrupació d'entitats comercials burgeses (els *bombillaires*, apel·latiu donat perquè guarnien els carrers per Nadal). Les autoritats franquistes van apadrinar aquesta primera FAVB, precisament, amb la idea de neutralitzar (sense èxit) el moviment veïnal d'arrel popular i hegemonia comunista, en auge des dels finals dels anys seixanta.

Els orígens del moviment veïnal a Barcelona cal buscar-los en el ric teixit associatiu tradicional a Catalunya i, en especial, als barris populars: ateneus obrers, cooperatives, agrupacions culturals... Se li poden trobar orígens també en mobilitzacions urbanes dels anys trenta, com la vaga de lloguers impulsada per la CNT durant la República. Però és sobretot la vaga de tramvies del 1951, com explica Balfour, l'avant-sala del moviment ciutadà com a punt d'inflexió clau en la història del moviment obrer. Perquè el 1951 renova una forma de dissidència tradicional a Barcelona i conté les llavors d'una nova acció popular i urbana de masses, on els militants catòlics de base i els comunistes, amb d'altres actors, es troben per primer cop en la mateixa lluita (Balfour, S., 1994: 47). Cal recordar que una protesta ciutadana contra l'augment del preu del tramvia va acabar en vaga general i amb la destitució de l'alcalde i el governador civil en plena dictadura. Durant els anys cinquanta i seixanta, l'arribada massiva d'immigrants a barris sense condicions o directament en nuclis barraquistes i l'acció de centres socials i organitzacions catòliques com la JOC, la HOAC i l'ACO, així com el treball clandestí de militants antifranquistes de CCOO, el PSUC i altres partits d'esquerra, van crear les condicions i la xarxa on creixeria el moviment veïnal.

El 1968 ja existien algunes associacions de veïns. Algunes fins i tot eren legals segons la restrictiva Llei d'associacions que el franquisme va promulgar el 1964 per rentar-se la cara. Però va ser el 1968 quan tot es va accelerar. Aquella primavera van aparèixer els primers fulls volants de les clandestines comissions de barri, impulsades pels comunistes. I la tardor d'aquell any va néixer Bandera Roja, l'organització que amb el PSUC més va impulsar i teoritzar el moviment ciutadà. I també el 1968 es van crear algunes de les associacions de barri que aviat es coordinarien en la clandestinitat i que, el 1974, entrarien a la FAVB legal i burgesa per subvertir-la. De fet, en dos informes policials secrets del 1973 i el 1975, titulats *Plan Barrio*, el franquisme ja va alertar: "Las organizaciones subversivas tomaron en los últimos años de la década de los sesenta a Barcelona como ciudad piloto para desarrollar una labor de agitación y posterior politización de los barrios populares"⁶. En aquest context, i entre referències comparatives de l'Espanya de la

5. AHGCB. "Enfoque correcto de la FAVB", 27/4/1975. Fons Governadors Civils. Caixa 52.

6. AGA. "Plan Barrio", Madrid, octubre 1973. Fondo Gabinete de Enlace del Ministerio de Información y Turismo. 03107.002. Caixa 42/08906. Dossier 7; i Fundació Utopia d'Estudis Socials, "Plan Barrios. Estudio sobre la subversión en los barrios", gener de 1975. Fons García-Nieto, n° 5110.

fi del franquisme amb la Catalunya revolucionària dels anys 30, l'informe *Enfoque correcto de la FAVB* que Martín Villa va rebre el 1975 conclouia: “Hay que ceder ante el pueblo... de lo contrario no hay quien lo frene”⁷.

I el franquisme va cedir a Barcelona, però no a Madrid. El dia abans de morir Franco, el govern civil de Madrid va desestimar la legalització de la Federació de Barris que les associacions de veïns tramitaven a imatge i semblança de la FAVB catalana. La Federació de Madrid no va ser legal fins a mitjan de 1977. Per contra, només cinc dies després de morir Franco, el governador Martín Villa es va reunir amb la FAVB que era legal i formalment burgesa però que dominaven les associacions de barris populars i els comunistes, en aliança tàctica amb alguns homes afins a Jordi Pujol. De fet, Martín Villa es reunia cada mes amb la FAVB; li servia per prendre la temperatura a l'oposició antifranquista. Això no vol dir que el governador de Barcelona no utilitzés també mecanismes represius contra el moviment veïnal. Però el governador era conscient de la força dels veïns des que el 1973 van aconseguir la destitució de l'alcalde Porcioles després d'aturar-li dos grans plans urbanístics especulatius: el pla de la Ribera al front marítim de la ciutat i un pla parcial a la zona obrera de Nou Barris.

Els veïns de Barcelona van aconseguir altres triomfs. La tardor del 1973 van presentar un candidat a regidor, Rodríguez Ocaña, a les eleccions locals franquistes pel districte obrer de Nou Barris. I van guanyar. La dictadura, aleshores, va anular aquella elecció parcial (Andreu, M., 2015: 56-64). El setembre del 1975, poques setmanes abans de morir Franco, la dictadura també va reaccionar de nou contra el moviment veïnal canviant l'alcalde aperturista que havia rellevat Porcioles, Enric Masó, pel regidor afí al búnquer ultradretà Joaquim Viola. Amb prou feines duraria un any, perquè a finals del 1976 Viola seria destituït també, com Porcioles, de resultes de la pressió ciutadana. Al marge del fet tràgic que l'impopular Viola i la seva dona fossin assassinats el gener del 1978 amb una bomba adossada al pit pel grup terrorista EPOCA, és prou significatiu del pes específic que Barcelona i la lluita veïnal tenien en aquell moment el fet que una de les consignes destacades més corejades durant la celebració de l'11 de setembre a Sant Boi, el 1976, fos precisament “Viola dimisión, por fascista y por cabrón”, com van recollir cròniques de premsa de l'època i un informe policial confidencial conegut fa poc⁸. El substitut de Viola va ser Josep María Socías Humbert, últim alcalde designat a dit pel rei —no democràtic, per tant, però que va assumir durant dos anys, fins a les primeres eleccions municipals del 1979, l'agenda social i política de l'oposició democràtica i, singularment, de les associacions de veïns—.

En cap altra ciutat espanyola es va donar aquesta seqüència de cessaments d'alcaldes franquistes i les seves conseqüències. Són, totes aquestes, evidències que permeten parlar obertament de ruptura democràtica, més que de reforma, per analitzar la transició en l'àmbit de Barcelona. Les destitucions de Porcioles (maig de 1973) i Viola (desembre de 1976), directament o indirectament atribuï-

7. AHGCB. “Enfoque correcto de la FAVB”, 27/4/1975. Fons Governadors Civils. Caixa 52.

8. 3 Ojos, núm. 9 (setembre 1976), Centre Social Trinitat (Nou Barris), p. 4-5. Amat, Jordi. “Sant Boi 76, informe confidencial sobre la primera Diada tras la dictadura”, a *La Vanguardia Española*, [Barcelona] 11/9/2019.

bles a la pressió veïnal, són signes evidents d'una ruptura factual que va aconseguir fites com la presència de les associacions de veïns en les comissions de control municipal, creades el 1977, per tutelar la transició local després del triomf de socialistes i comunistes catalans en les primeres eleccions generals després de Franco. Signes de ruptura van ser també les moltes ocupacions veïnals de solars i edificis, i el segrest d'autobusos com a forma de protesta. Igualment rupturistes i avantguardistes van ser Barcelona i les seves associacions ciutadanes en fer de paraigua i, en alguns casos, fins i tot de llevadora, al moviment feminista, al nou moviment ecologista i antimilitarista, a les reivindicacions de jubilats i pensionistes, a manifestacions culturals i catalanistes de tota mena -començant per la campanya contra els 18 regidors del *no al català* del darrer ajuntament franquista, el 1975-, i en donar suport, el juny del 1978, a la primera manifestació pels drets del col·lectiu que avui anomenem LGTBI, organitzada aleshores encara de forma il·legal pel Front d'Alliberament Gai de Catalunya (FAGC). En síntesi, les nombroses lluites ciutadanes que va protagonitzar la Barcelona d'aquells anys setanta van posar a la defensiva tant a les institucions governatives com el poder econòmic i a significats empresaris.

Hi ha documentació que demostra com la patronal immobiliària catalana va viure pocs però intensos anys atemorida davant la força anticapitalista que va brandar el moviment veïnal, de bracet del moviment obrer, per forçar una ruptura democràtica local que no renunciava a conquestes revolucionàries (Andreu, M., 2015: 319). Una força que cal resumir en els 1.200 activistes i els 70.000 socis que les associacions de veïns tenien només a la ciutat de Barcelona a finals dels anys setanta. Si comptéssim l'àrea metropolitana serien molts més. Ningú, cap partit polític de l'època, va aconseguir aquestes xifres de militants. El PSUC, per exemple, va aconseguir el seu rècord el 1977 amb prou feines 30.000 militants a tot Catalunya. Els socialistes no arribaven a 12.000. I CDC, el partit de Pujol, no arribava ni a 10.000 afiliats. Tampoc el gran sindicat que era CCOO, amb prop de 60.000 afiliats a tot Catalunya, arribava al poder de convocatòria de les associacions de veïns a Barcelona (Andreu, M., 2015: 291). Únicament una institució disputava l'hegemonia als socis de les associacions de barri en els anys setanta i va arribar a igualar-la: el FC Barcelona.

Sense aquesta amenaça real que eren els veïns organitzats, per exemple, no s'explica com i per què Joan Antoni Solans, delegat d'Urbanisme de l'alcalde Socias Humbert durant els dos anys de transició local, va poder comprar a preu de saldo (uns 3.000 milions de pessetes) 126 hectàrees de terrenys immobiliaris (Andreu, M., 2015: 325-328). Solans ho va fer, lògicament, sota la pressió del moviment veïnal. I com a conseqüència que l'alcalde Socias Humbert, que era un home de Martín Villa, va assumir l'agenda política dels barris per rebaixar la pressió social que Barcelona exercia sobre els governs de Suárez i el rei. La veritat és que molts grans propietaris temien una possible municipalització del sòl en donar per descomptat el triomf de l'esquerra a les eleccions locals. Aquestes eleccions que, com ja s'ha dit, el rei va ajornar dos anys per no cometre l'error del seu avi el 1931.

L'acumulació de capital públic en forma de solars, terrenys i edificis -no expropiats però sí comprats a preu barat a Barcelona— va servir a partir del 1979 al

nou Ajuntament democràtic per fer polítiques progressistes. Parcs i jardins, escoles, centres de salut, equipaments culturals... tot això s'ho van guanyar a pols la ciutat i els seus veïns. Un recompte del centenar de victòries veïnals reconegudes per la FAVB entre el 1970 i el 2010 descobreix com el moviment veïnal va influir en les decisions polítiques sobre el desenvolupament de la ciutat. I aporta una dada reveladora: durant el període de transició municipal es va aconseguir una victòria veïnal cada mes. De desembre de 1976 a abril de 1979, sota el mandat de l'alcalde Socías Humbert i el seu efímer successor Manuel Font Altaba, es van guanyar 29 lluites veïnals. En canvi, només hi va haver una mitjana de dues victòries veïnals cada any en període democràtic, durant els 30 anys que van governar els socialistes Narcís Serra, Pasqual Maragall, Joan Clos i Jordi Hereu (Andreu, M., 2015: 260). És cert que la majoria de les victòries veïnals (un 65%) es van assolir en democràcia, encara que moltes eren lluites ja plantejades abans. També és un fet que menys del 10% de les victòries veïnals aconseguides ho van ser sota mandat dels alcaldes franquistes Porcioles, Masó i Viola, entre el 1970 i el 1976, la qual cosa fa més rellevant el ritme de victòries en lluites ciutadanes entre el 1977 i el 1979, justament els anys de transició municipal i d'un buit de poder que va ser omplert i aprofitat pels moviments socials.



Els veïns de Nou Barris es manifesten davant l'Ajuntament per demanar semàfors. 1976.
Autor: Pérez de Rozas (Arxiu Fotogràfic de Barcelona).



L'alcalde de Barcelona Josep maria Socias visita el carrer d'Equador i es reuneix amb els veïns per donar solucions al problema del soroll que provoca el trànsit rodat. 1976. Autor: Pérez de Rozas (Arxiu fotogràfic de Barcelona).



Tancament al Parlament de l'"Escola en Lluita". 1977. Autor: Pérez de Rozas (Arxiu fotogràfic de Barcelona).

Bibliografia

- ANDREU, Marc. *Barris, veïns i democràcia. El moviment ciutadà i la reconstrucció de Barcelona (1968-1986)*. Barcelona: L'Avenç, 2015.
- BALFOUR, Sebastian. *La dictadura, los trabajadores y la ciudad. El movimiento obrero en el área metropolitana de Barcelona (1939-1988)*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1994.
- GUILLAMET, Jaume. *El desafiament català. Un relat internacional de la Transició*. Barcelona: L'Avenç, 2014.
- HOBSBAWM, Eric. *Interesting times. A Twentieth-Century Life*. Londres: Penguin, 2002.
- TRIAS FARGAS, Ramon. "En torno al plan comarcal urbano y otras cuestiones", a *La Vanguardia Española*, [Barcelona] 16/6/1974, p. 19.

El moviment veïnal i la construcció de la ciutat democràtica

Xavier Domènech Sampere

En la triada dels moviments socials clàssics del període franquista, composta pel moviment obrer, l'estudiantil i el veïnal, clarament aquest últim en va ser durant dècades el parent pobre en els estudis sobre els moviments sota el franquisme. Realitat que va canviar clarament a partir del 2008-2010.

La historiografia del moviment obrer, havia comptat amb una extensa bibliografia des del mateix final del període franquista, entrant en una fase d'intensa producció interpretativa durant els anys noranta i principis del canvi de mil·lenni, fins a produir un canvi qualitatiu en la pròpia comprensió del període de canvi polític dels anys setanta.¹ Però aquesta centralitat del moviment obrer en la historiografia dels moviments socials va anar desdibuixant-se cap al final de la primera dècada del mil·lenni i, en tot cas, els valuosos treballs posteriors han anat apuntant ja a nous tipus d'anàlisis, molt més relacionades per exemple amb les xarxes relacionals que configuraran el moviment obrer, que hauran de ser bàsiques per a la continuïtat de la història del moviment obrer sota el franquisme.² Aquest decreixement dels estudis sobre la història del moviment obrer, comprensible també si tenim en compte la veritable explosió historiogràfica de la qual es partia, va anar acompanyada d'una veritable eclosió dels treballs i recerques que se centraven en el moviment estudiantil. Central aquest últim en la lluita antifranquista, havia quedat pràcticament oblidat, després de la publicació d'una sèrie de treballs inicials a la dècada dels setanta³, durant les dècades dels vuitanta i noranta. Un silenci gairebé absolut que ara serà trencat en el que constitueix, sobretot a partir d'algunes importants investigacions, un

1. Sense ser exhaustius: FOWERAKER, Joe. *La democracia española*. Madrid: Arias Montano Editores, 1990; BALFOUR, Sebastián. *La dictadura, los trabajadores y la ciudad. El movimiento obrero en el área metropolitana de Barcelona (1939-1988)*. València: Alfons el Magnànim, 1994; VEGA GARCÍA, Rubén. *CCOO de Asturias en la transición y la democracia*. Oviedo: Unión Regional de CCOO de Asturias, 1995; BABIANO, José. *Emigrantes, cronómetros y huelgas*. Madrid: Siglo XXI, 1995; MOLINERO, Carme; Ysàs, Pere. *Productores disciplinados y minorías subversivas. Clase obrera y conflictividad laboral en la España franquista*. Madrid: Siglo XXI, 1998; PÉREZ PÉREZ, José Antonio. *Los años del acero. La transformación del mundo laboral en el área industrial del Gran Bilbao (1958-1977)*. Trabajadores, convenios y conflictos. Madrid: Biblioteca Nueva, 2001; Domènech, Xavier. *Clase obrera, antifranquismo y cambio político*. Madrid: Catarata, 2008; DOMÈNECH, Xavier. *Lucha de clases, dictadura y democracia (1939-1977)*. Barcelona: Icaria, 2011.
2. Entre d'altres, val la pena destacar: CARNICERO HERREROS, Carlos. *La ciudad donde nunca pasa nada. Vitoria, 3 de marzo de 1976*. Vitoria: Servicio de Publicaciones del Gobierno Vasco, 2007; MARTÍN GARCÍA, Óscar J. *A tientas con la democracia. Movilización y cambio político en la provincia de Albacete, 1966 - 1977*. Madrid: Ediciones la Catarata, 2008; SÁNCHEZ MOSQUERA, Marcial. *Del miedo genético a la protesta*. Sevilla: Fundación EE.SS. - Archivo Histórico CCOO, 2008; Ferrer, Cristian. *Sota els peus del franquisme. Conflictivitat social i oposició política a Tarragona. 1956 - 1977*. Tarragona: Arola, 2018.
3. COLOMER, J.M. *Els estudiants de Barcelona sota el franquisme*. Barcelona: Curial, 1978.

veritable salt interpretatiu sobre el aquest.⁴ Però si hi ha algun moviment que en el pas de la primera a la segona dècada del segle XXI ha centrat les afinitats electives dels nous investigadors en moviments socials, aquest no ha estat altre que el moviment veïnal. Certament aquesta nova onada ha anat acompanyada de l'eclosió d'una primera historiografia dels moviments socials de la transició que va molt més enllà de la tríada clàssica i que, en aquest sentit, ens amplia molt la mirada sobre el conjunt de la història social del període⁵, però en aquest context la historiografia sobre el moviment veïnal sembla consolidar-se. Treballs col·lectius com el realitzat per diversos investigadors del Centre d'Estudis del Franquisme i la Democràcia (CEFID) *Construint la ciutat democràtica. El moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transició* publicat el 2010, la tesis doctoral, avui encara lamentablement inèdita, d'Ivan Bordetas "Nosotros somos los que hemos hecho esta ciudad. Autoorganización y movilización vecinal durante el tardofranquismo y el proceso de cambio político", llegida el 2012, l'important llibre de Marc Andreu Barris, *veïns i democràcia. El moviment ciutadà i la reconstrucció de Barcelona (1968-1986)* publicat el 2015, la innovadora tesis d'Eva Fernández que planteja les relacions entre gènere i moviment veïnal: *Vocalies i grups de dones: el feminisme als barris. El moviment de dones de base territorial durant la transició al cinturó industrial de Barcelona (1974-1990)* del 2016 o, entre altres treballs, el recentment publicat *El moviment veïnal al Barcelonès Nord (1954-1987)* de José Miguel Cuesta (2020), ens parlen d'aquesta consolidació.⁶ De fet, hi ha raons per explicar aquesta nova preeminència de les publicacions sobre el moviment veïnal en la darrera dècada.

En les afinitats electives dels nous investigadors i investigadores hi correspon sempre un cert esperit d'època: la cerca en el passat de les inquietuds de cada nou present que li pregunta. En aquest sentit, tan cert és que el present es construeix des del passat com que allò preterit emergeix des de cada nou temps actual. Es podria explicar aquest decantament dels historiadors i les historiadores dels moviments socials cap al moviment veïnal per esgotament de les terres ja ocupades d'altres camps d'investigació i per la passió per descobrir noves terres

4. ÁLVAREZ COBELAS, José, *Envenenados de cuerpo y alma. La oposición universitaria en Madrid (1939 – 1970)*, Madrid: Siglo XXI, 2004; HERNÁNDEZ SANDOICA, Elena, RUIZ CARNICER, Miguel Ángel; BALDÓ LACOMBA, Marc, *Estudiantes contra Franco, Madrid: La Esfera de los Libros*, 2007; CARRILLO-LINARES, Alberto, *Subversivos y malditos en la Universidad de Sevilla (1965-1977)*. Sevilla: Fundación Centro de Estudios Andaluces, 2008; RODRÍGUEZ TEJADA, Sergio, *Zonas de libertad. Dictadura franquista y movimiento estudiantil en la Universidad de Valencia*, 2 vol., Valencia: Universitat de València, 2009.
5. En aquest sentit, s'han produït valuoses aportacions, que tenien en alguns casos antecedents importants, en el camp de la història dels moviments de dones, dels moviments LGTBI sota el franquisme o dels moviments de presos socials. Entre d'altres: LORENZO RUBIO, César. *Cárceles en llamas. Bilbao: Virus editorial*, 2013; FERRÉ, Meritxell. *El maig de les dones. El moviment feminista a Catalunya durant la transició*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 2018; ARRIERO, Francisco. *El Movimiento Democrático de Mujeres. Madrid: Catarata*, 2016; Martínez, Carmen; Gutiérrez, Purificación; González, Pilar (ed.). *El movimiento feminista en España en los años 70*. Madrid: Ediciones Cátedra, 2009; UGARTE, Javier (coord.). *Una discriminación universal. La homosexualidad bajo el franquismo y la transición*. Barcelona: Egales, 2008.
6. MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere. *Construint la ciutat democràtica. El moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transició*. Barcelona: Icària, 2010; BORDETAS, Ivan. "Nosotros somos los que hemos hecho esta ciudad. Autoorganización y movilización vecinal durante el tardofranquismo y el proceso de cambio político". Bellaterra: UAB, 2012; ANDREU, Marc. *Barris, veïns i democràcia. El moviment ciutadà i la reconstrucció de Barcelona (1968-86)*. Barcelona: L'Avenç, 2015; FERNÁNDEZ, Eva. "Vocalies i grups de dones: el feminisme als barris. El moviment de dones de base territorial durant la transició al cinturó industrial de Barcelona (1974-1990)". Bellaterra: UAB, 2016; CUESTA, José Miguel. *El moviment veïnal al Barcelonès Nord (1954-1987)*. Badalona: Museu de Badalona, 2020.

verges per la investigació històrica. Però es pot observar també la necessitat de cercar referents en el passat d'una realitat en el present. En aquests temps, si els centres de producció han perdut centralitat com a espais de socialització i acció pels moviments socials i les cultures populars, els moviments de caràcter urbà semblen prendre el relleu, especialment a partir del 2008-2010, tant en el present com en el passat. I en aquest passat, quan s'interroga el moviment veïnal pel seu significat, aquest pren una llum pròpia en relació amb altres moviments.

La importància de l'emergència del moviment estudiantil es manifesta gairebé de forma immediata durant els mateixos anys seixanta. La ruptura i desaparició del Sindicato Español Universitario (SEU) el 1965, com a organització de masses del règim que havia de garantir la fidelitat política i ideològica entre els estudiants, l'ampliació del que es va anomenar en aquell moment "espais de llibertat", que van fer de la universitat un espai d'extensió de valors antifranquistes, i la incorporació de molts quadres d'aquest moviment posteriorment als moviments professionals i al propi moviment veïnal als setanta, van deixar clara una cosa: el trencament en la capacitat del franquisme per assegurar la fidelitat dels quadres socials, culturals i polítics que havien de sostenir-lo a la llarga. A curt termini, el règim es podia permetre perdre aquesta batalla —no era així en el cas de la Organización Sindical Española (OSE) pensada per enquadrar i disciplinar la classe obrera—, però a llarg termini semblava marcar la seva fi.

Però si el significat de l'emergència del moviment estudiantil era el que s'ha indicat, en el cas del moviment obrer la seva importància radicava en el fet que era el principal subjecte social i polític sota el franquisme. De fet, malgrat que s'associa molt la imatge del poder del moviment obrer durant el primer terç del segle xx, el cert és que mai hi havia hagut en la història d'Espanya tants obrers industrials i mai tampoc n'hi tornarà a haver-ne tants. I és en les seves accions en l'espai productiu i en el públic que va aconseguir tant millorar la vida dels més com ampliar l'àmbit d'allò que era possible fer sota el règim. Si durant la dècada dels quaranta i pràcticament també a la dels cinquanta la realització de manifestacions i assemblees obertes era impensable, als seixanta començaran a fer-se habituals gràcies a l'acció de la classe obrera. A la llarga, el seu desplegament organitzatiu i l'acció col·lectiva el portarà a ser el subjecte central en la determinació dels processos de canvi polític als setanta⁷. En aquest sentit, serà el moviment clau per generar un repertori d'accions col·lectives efectiu sota una dictadura que podrà ser reproduït per altres moviments socials i especialment pel moviment veïnal que, a voltes, serà presentat com l'altra cara de la moneda del propi moviment obrer. Això serà així per l'innegable caràcter de classe del moviment de barris (realitat clarament constatable en el marc de l'àrea metropolitana de Barcelona i ciutats com Sabadell, Terrassa o Mataró, encara que menys en la mateixa Barcelona ciutat) que portarà a veure el moviment obrer com el moviment que lluita pel salari productiu, mentre que el moviment veïnal ho farà pel salari social.

7. DOMÈNECH, Xavier. *Lucha de clases, dictadura y democracia (1939 - 1977)*. Barcelona: Icaria, 2011, p. 191-240.

Tanmateix, i especialment a finals dels seixanta, el moviment veïnal, malgrat ser el més tardà de la triada clàssica de moviments sota el franquisme, prendrà un relleu propi per desembocar en un gran protagonisme ja en la dècada dels setanta. Si el moviment estudiantil estava circumscrit als centres universitaris que, en el cas català, fins a finals dels seixanta i principis dels setanta, en realitat era un (la Universitat de Barcelona), i el moviment obrer extreia tant la seva força com els seus límits de la classe, el moviment veïnal actuava en el conjunt de l'espai urbà i era potencialment interclassista, malgrat que tenia un dels seus principals cors en la classe obrera. En el pas de la protesta a la proposta que va protagonitzar aquest moviment, pas en el qual els professionals vinguts de les files del moviment estudiantil tindran un paper clau, en el que es projectava la necessitat d'un nou urbanisme, un nou ensenyament o un nou model sanitari, el desafiament cap al règim no era ja tan sol polític —la denúncia i la lluita contra una dictadura—, sinó social, cultural i econòmic, oposant al món gris de la dictadura un nou món, un nou model de societat i ciutat, aplegant cada cop més voluntats a favor de la construcció de la ciutat democràtica contra el franquisme. En aquest sentit, ampliava així el camp del desafiament al règim franquista i construïa una oposició global al règim per integral i concreta.

Un temps i un espai urbà alienats

Per entendre el significat d'un moviment i la seva aportació més profunda a un canvi d'època ens hem de situar en les coordenades de l'experiència urbana sota el franquisme. En aquest sentit, per sorprenent que pugui semblar en el nostre propi present, una gran part dels pobladors de les ciutats catalanes —i espanyoles— van viure la imposició de la dictadura com un procés d'estranyament del temps i l'espai. Es considerava així, cosa que és constatable en les fonts orals⁸, que els temps de la dictadura, és a dir, els 39 anys que va durar, no eren temps “normals” sinó alienats, imposats, i que, en canvi, els pocs anys de la República, i fins i tot dins d'aquests centralment els del primer bienni republicà, eren els veritables “temps normals”. Aquest expressió no s'emmarcava en una lectura solament política, ni tampoc només vivencial, sinó que fins i tot es transferia a la materialitat dels objectes. Així una màquina o un moble ben fets ho estaven perquè eren dels “temps normals”, uns temps que com rememorava Manuel Vázquez Montalbán, ell mateix fill de la Barcelona popular, “no eren ni els de la dictadura de Primo de Rivera, ni la Guerra Civil. Eren aquells dos anys, el 1931 i el 1932, que havien estat per molta gent els “temps normals”, els temps de l'esperança democràtica, de l'estabilitat, de l'expectativa de canvi [...]. El franquisme era inanomenable i s'utilitzaven expressions tals com “des de que van arribar aquets”.⁹

8. DOMÈNECH, Xavier. “La reconstrucció de la raó democràtica. Del suburbi a la ciutat”, p. 113-118. A: MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere. *Construint la ciutat democràtica. El moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transició*. Barcelona: Icària, 2010, p. 113-158.

9. VÁZQUEZ MONTALBÁN, M. *Què pensa Vázquez Montalbán*. Barcelona: Dèria editors, 1995, pp. 14 - 15.

Però si el llarg temps de la dictadura —el del gris franquista— es vivia com a quelcom aliè per una part de les classes populars de Barcelona i en canvi uns pocs anys de la República eren els “propis”, quelcom passava ja no només amb la quarta dimensió —el temps—, sinó també amb les tres primeres referides a l'espai. Aquest últim, era d'uns, els vencedors, mentre que deixava de ser dels altres, els vençuts. És a dir, tal com explicava en unes memòries d'una sinceritat del tot inusual entre les elits catalanes Esther Tusquets, a la ciutat de Barcelona, per alguns:

La calle era nuestra, la ciudad era nuestra, el país era nuestro. De algún modo se nos había dicho, como el rey Asuero a la reina Esther: “No temas. Las leyes de mi reino no rigen para ti.” Conseguíamos antes el coche, para los que había una larga lista de espera; obteníamos enseguida teléfono, para el que la lista de solicitudes era interminable; ni catábamos la comida que daban con las cartillas de racionamiento; el pasaporte nos lo entregaban por la puerta lateral de jefatura, saltándonos la cola y sin que nadie protestara; las taquilleras de los cines y de los teatros nos conocían y nos guardaban las mejores localidades. Era un país desmoronado y pobretón, pero era nuestro.¹⁰

Un país que si era d'uns és perquè havia deixat de ser dels altres. La legitimitat d'origen del règim no era altra que la de la victòria d'uns, enfront de la derrota dels altres. Una victòria i derrota que es perllongaven en el temps de la mateixa manera que ho feia el franquisme. Un realitat on les ferides de la guerra eren també físiques i anaven del propi cos a l'espai urbà, sense solució de continuïtat:

Tota la Barcelona de la postguerra estava plena de mutilats, de coixos, de mancs, de gent que caminava sense cames en una espècie de fusta amb rodes als genolls, de bornis, de cecs... Tot allò era conseqüència de la derrota de la Guerra Civil [...] L'espectacle d'aquella misèria era terrible, sobre tot en els barris en els que jo vivia. Si travessaves la frontera de les rondes, et trobaves amb un món que tenia unes coordenades físiques i ètniques completament diferents al meu¹¹

En aquest sentit, el franquisme va augmentar la tradicional segmentació de classes de les ciutats, portant-la amb el tractament dels processos migratoris, el barraquisme i el desenvolupament urbanístic especulatiu, fins al paroxisme. La ferida que va obrir aquest procés en termes urbans, de serveis i també en termes de sentiments de pertinença, arribarà fins a l'extrem que molts dels pobladors de les noves realitats suburbials consideraran la ciutat com a quelcom aliè a ells mateixos, quelcom en tot cas circumscrit al seu casc històric i als barris tradicionals. Realitat que es donarà especialment en el conjunt de l'àrea metropolitana, però també en les noves barriades de la capital, bé fossin d'autoconstrucció o barris de nova planta. Als nous habitants els separava de la ciutat tradicional la

10. TUSQUETS, Esther. *Habíamos ganado la guerra*. Barcelona: Bruguera, 2007, p. 64.

11. VÁZQUEZ MONTALBÁN, M. *Qué piensa Vázquez Montalbán...*, p. 14.

impossibilitat o dificultat d'accedir al serveis més bàsics, la falta de serveis de transport públic que arribés als nous suburbis i, a voltes, també una discontinuïtat en la mateixa trama urbana. Tot això, evidentment, era inseparable de la realitat política. En aquest sentit, no hi havia ciutat possible, com a sentiment de pertinença compartit, sense ciutadania, és a dir, sense control democràtic del creixement de Barcelona. Realitat que afectava tant els barris populars tradicionals, que havien vist depurada profundament la seva vida associativa, com els nous barris, malgrat que aquests últims estiguessin vivint una realitat molt més dramàtica. És en aquest marc on el moviment veïnal s'ha d'entendre com a part integrant d'un procés més ampli d'articulació de noves xarxes relacionals i sentiments de pertinença que van articular primer una identitat de barri propi, més enllà de les realitats dels suburbis, de conquesta de drets, i per tant del dret a la ciutat, i finalment, de construcció de la ciutat democràtica. Procés en el qual estava en joc recuperar i construir un temps i un espai com a propis.

Dels suburbis als barris: orígens del moviment veïnal

Usualment en els manuals en ús, i en alguns treballs historiogràfics¹², trobarem l'explicació de l'emergència del moviment veïnal a partir de la Llei d'associacions del 1964. La possibilitat legal de constituir associacions de veïns hauria incentivat així la seva creació, que a la seva volta hauria portat al seu desenvolupament com a moviment urbà durant la segona meitat de la dècada dels seixanta. Això no és nou, també en el cas de l'emergència d'un nou moviment obrer sota el franquisme s'ha postulat reiterades vegades que la Llei de convenis col·lectius del 1958 hauria estat la clau de la seva activació, relat que amb una aproximació més acurada al paper d'aquesta llei i la seva interacció inicial amb el moviment obrer es fa insostenible¹³. Aquest tipus d'explicacions, on una llei genera la possibilitat d'un moviment, es revesteixen d'una major sofisticació quan s'afirma, agafant un concepte propi de la sociologia dels moviments socials, que la llei del 1964 hauria generat una nova "estructura d'oportunitats polítiques". Tanmateix, per molt revestida que estigui la presumpció això tampoc li aporta més veracitat. Certament la llei del 1964 va ser utilitzada per la legalització d'associacions, però en el cas de Barcelona especialment aquestes moltes vegades van constituir un tipus d'organitzacions, com el de les associacions anomenades *bombillaires* (el nom és producte de la seva preocupació per les il·luminacions de Nadal en els carrers comercials), i unes formes organitzatives, la FAVB en origen, que res tenien a veure amb el moviment veïnal. D'altra banda, ja hi havia associacions de veïns legalitzades abans de la Llei del 1964, de la mateixa manera que el moviment veïnal sobretot a Barcelona té el seu origen més en els centres socials vinculats a parròquies o les comissions de barris, lligades al desplegament

12. Vegeu, per exemple: RADCLIFF, Pamela, "La construcción de la ciudadanía democrática: las Asociaciones de Vecinos en Madrid en el último franquismo". A: *Actes del Congrés: La transició de la dictadura franquista a la democràcia*. Bellaterra: CEFID, 2005, pp. 96-102

13. DOMÈNECH, Xavier. *Clase obrera, antifranquismo y cambio político*. Madrid: Catarata, 2008, . p. 54-67.

del moviment obrer, que no pas en els efectes de la llei del 1964. Però, llavors, si els canvis legals de la dictadura no són els activadors del moviment, on rauen aquests? Probablement ens acostarem més a aquests orígens si ens fixem en la combinació de les noves xarxes relacionals generades sota el franquisme amb l'emergència de nous subjectes socials de protesta.

Allà on van aparèixer inicialment amb més força les primeres formes de protestes en les ciutats de Catalunya va ser en els nous suburbis urbans generats a partir del procés migratori, ja que allà també és el primer espai urbà on es van bastir unes noves xarxes relacionals. De fet, malgrat la tendència a observar els fenòmens migratoris, relacionats amb els processos de desenvolupament econòmic, com l'arribada d'una agregat d'éssers humans sense passat ni identitats prèvies, el cert és que sota el franquisme el que es va produir va ser una gran transformació d'una cultura popular camperola a una cultura popular urbana on els trets d'una tampoc s'expliquen sense els de l'altra. Alhora tampoc és cert, o no del tot cert, que els grans processos de desplaçament de població sota el franquisme es donessin per motius predominantment econòmics, com a mínim en l'origen del procés¹⁴. Les xarxes que es desfan en els pobles d'origen en el procés migratori ho fan, sobretot en els seus primers passos a la dècada dels quaranta i principis dels cinquanta, quan la població de Barcelona augmentà un 12% amb l'arribada de nous pobladors¹⁵, més per motius sociopolítics que pròpiament econòmics. Els fenòmens de pobresa i, fins i tot gana, eren endèmics d'una certa distribució profundament desigual de la propietat de la terra en alguns territoris, de la mateixa manera que els fenòmens de desenvolupament urbà i industrial ho eren d'altres, durant tot el primer terç del segle xx i, tanmateix, llavors no es va activar en els primers el procés migratori cap als segons. La diferència als anys quaranta va ser la clausura de l'esperança que es produís la reforma agrària —la distribució de la terra amb la que s'associava la idea de l'arribada de la República— i l'intent de depuració i jerarquització de les comunitats rurals, on el control social era més fàcil que a les ciutats, que va practicar intensament i repressiva el franquisme. És en aquests moments on s'activaran els processos de migració que, en les seves primeres fases, seran eminentment sociopolítics. Evidentment no tota la migració que va arribar a les grans ciutats de Catalunya tenia aquestes motivacions; de fet, a mesura que el fenomen es va generalitzar els motius purament econòmics es van anar fent predominants, però sí que una part substancial de la primera, que és precisament la que va establir les xarxes de rebuda alhora que construïa les primeres xarxes dels nous espais vivencials. Irònicament, el règim que havia pretès estigmatitzar i marginar els *desafectos* en les comunitats rurals, produirà que aquests es converteixin, en ser la primera baula de les cadenes migratòries, en els referents socials, i també polítics, de les noves comunitats urbanes situades en les àrees més dinàmiques econòmicament i social de l'estat, d'unes xarxes que a diferència de les dels barris tradicionals esdevindran en part opaques al franquisme.

14. PUIG, Angelina. *De Pedro Martínez a Sabadell: l'emigració una realitat no exclusivament econòmica, 1920-1975*. Tesis doctoral inèdita, UAB, 1990; MARÍN, Martí. "Franquismo e inmigración interior: el caso de Sabadell (1939-1960)". *Historia Social*, núm. 56, 2006; MARÍN, Martí (dir.). *Memòries del viatge*. Sant Adrià: MHIC Ajuntament de Sant Adrià, 2009.

15. MARÍN, Martí. *Història del franquisme a Catalunya*. Vic: Pagès editors, 2006, p. 234.

No faltaven tampoc motius per la protesta en els barris tradicionals populars de la ciutat, però aquests patien un major control social producte del coneixement, a voltes veritablement intens, de les actituds dels seus pobladors per part dels aparells repressius de l'Estat. Un coneixement que no era transferible inicialment a les noves realitats urbanes¹⁶. A la vegada, aquestes últimes veien reforçada la solidaritat interna de les seves xarxes a partir, primer, de la pròpia realitat migratòria i, després, de l'articulació de les noves xarxes de destí per proveir dels serveis que un Estat hostil no només no garantia, sinó que fins i tot dificultava. Així, per exemple, les barraques del Carmel, en un procés molt estès durant aquest període en els barris d'autoconstrucció, les cases s'havien de fer de nit a partir de la solidaritat familiar i veïnal per poder aparentar que ja estaven acabades de dia (moment en el qual les autoritats ja no podien enderrocar-les).¹⁷ Solidaritat que permetia tant la consecució de l'habitatge, com la instal·lació dels primers dispensaris o la provisió d'uns primers subministraments o fins i tot la urbanització de certes zones. En aquest sentit, el suburbi no era tan sols el principal espai vivencial, gairebé desconnectat de la ciutat, sinó també el principal espai de comunicació, interacció i referència dels seus habitants. Era un espai propi, autoconquerit, enfront d'una ciutat alienada, amb nodes de comunicació específics. Serà l'època privilegiada dels butlletins i també del periodisme de barri enfront d'una premsa més general que patia la censura, i una societat civil creixent en una època on la nova cultura de consum de masses arribarà de forma molt tardana i precària¹⁸. Aquest, que serà un procés especialment intens en els barris d'autoconstrucció, també es viurà en els barris de nova planta ja propis dels seixanta on la falta d'equipament i serveis i un urbanisme fortament especulatiu posava les bases per a l'establiment del teixit del barri i per a les primeres reivindicacions. Paral·lelament, en els barris tradicionals de la ciutat —on els dèficits no resolts durant dècades i l'arribada a l'edat adulta de noves generacions els membres de les quals, en alguns casos, havien passat per l'experiència del desplegament del moviment estudiantil a la universitat—, es posaran les bases per a l'eclosió de la protesta urbana.

El naixement, creixement i consolidació de les xarxes relacionals en els espais vivencials que estava produint un teixit social específic, conviurà i es retroalimentarà amb l'emergència de nous moviments socials. El paper clau, com ja s'ha dit, serà inicialment del moviment obrer que, en aquest sentit, va ser modular, generant una sèrie de models d'acció reproduïbles per altres moviments, i matiner, reduint els costos de l'acció col·lectiva per altres subjectes en obrir el camí ell mateix amb la seva pròpia acció. És més, si el moviment obrer en la seva realitat de classe sorgia dels barris populars, també tenia aquests últims (en els seus descampats, centres socials o esglésies) un dels seus espais principals, conjuntament amb el laboral, d'organització, difusió i propaganda. En aquest sentit, en els orígens del moviment obrer, a vegades les fronteres entre aquest i l'inici

16. Per aquest tema: DOMÈNECH, Xavier. *Lucha de clases, dictadura y democracia (1939-1977)*, p. 101-1388.

17. Biblioteca El Carmel - Juan Marsé (BCJM). Projecte Converses amb memòria. Entrevista a Custodia Moreno Ribero; Entrevista a Maria Gómez Arias.

18. MARÍN, J.M.; MOLINERO, C.; YSÀS, P. *Historia política, 1939 - 2000*. Madrid: Istmo, 2001, p. 160.

d'una protesta veïnal que es podia gestar en les seves reunions, eren difuses¹⁹. Però seria especialment a redós del propi moviment obrer que sorgirien dos subjectes claus per entendre l'inici del moviment veïnal durant la segona meitat dels anys seixanta: una nova militància juvenil i l'eclosió d'un moviment de dones organitzat. En el cas dels joves a finals del seixanta apareixeran les primeres organitzacions juvenils²⁰ en el marc de les quals, pel seu caràcter reivindicatiu, tindran una especial rellevància per al futur del moviment veïnal les Comissions Obreres Juvenils (COJ) nascudes el 1967²¹. Aquestes, malgrat ser una organització pròpia del moviment obrer, tenien el seu espai essencial d'actuació en el barri; així, no era estrany que una COJ com la de Verdum - la Trinitat Nova - Torre Baró esdevingués ja en el seu mateix moment de creació una Comissió de Barri²², i en el seu desenvolupament van crear centres culturals, socials o cinefòrums, nodrint el mateix teixit social del barri. És des d'aquesta realitat que aquest nou moviment juvenil de barri va generar espais de socialització antifrancuista, recursos disponibles per a l'acció i una nova generació d'activistes que s'incorporaran a la protesta urbana i al moviment veïnal. Però si l'emergència d'un moviment antifrancuista extremadament jove va ser cabdal, no ho serà menys en el cas dels moviments de dones. Aquestes van tenir un paper clau en les primeres protestes veïnals i en la mesura que s'anaven articulant, en moviments com el Movimiento Democrático de Mujeres (MDM)²³ o les mateixes CCOO, aniran passant d'un tipus d'activisme basat en la seva condició de treballadores o, en tot cas, complementari al del moviment obrer en lluites per l'amnistia o en la recollida de recursos pels presos, a esdevenir el subjecte principal de les lluites contra la carestia de la vida o pels equipaments socials dels barris. És més, incorporaran al propi moviment veïnal les problemàtiques de gènere, a partir de vocalies específiques especialment actives com la de Nou Barris o la del Carmel, reivindicant ja als setanta la creació de centres de planificació familiar alhora que iniciaven debats sobre la situació de la dona o la sexualitat.²⁴

És en les xarxes relacionals i en els nou subjectes emergents als barris durant la segona meitat de la dècada dels seixanta, i no en la Llei d'associacions del 1964, on trobem l'origen del moviment veïnal de Barcelona. De fet, més que les mateixes associacions de veïns d'aquest període, exceptuant alguns casos molt

19. DOMÈNECH, Xavier. "La reconstrucció de la raó democràtica. Del suburbi a la ciutat", p. 133-135. A: MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere. *Construint la ciutat democràtica...*

20. DOMÈNECH, Xavier. *Temps d'interseccions: la Joventut Comunista de Catalunya (1970-1980)*. Barcelona: Fundació Ferrer i Guàrdia, 2008, p. 52-67.

21. Per la història de les COJ, vegeu: DOMÈNECH, Xavier. *Temps d'interseccions: la Joventut Comunista de Catalunya (1970-1980)*, p. 58-74; BORDETAS, Ivan. *Del suburbio al barrio: los orígenes del movimiento vecinal en Barcelona*. Tesina de doctorat, Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2009, p. 138-142.

22. Archivo Histórico del PCE (AHPCE), Fondo Nacionalidades y Regiones, PSUC, *Informe el camarada Carlos de la reunión de jóvenes que se celebró el día 14 de enero del corriente mes, 20 de gener de 1968*, caixa 58.

23. Sobre això vegeu: Arxiu Històric del Govern Civil de Barcelona (AHGCB), NI, *De la reunió celebrada por elementos de las "Comisiones Obreras" El pasado Sábado, día 26, JSPB, Barcelona, 31 de agosto de 1967* caja 20; AHPCE, *Informe de la Comisión Coordinadora de las CO de Badalona y su comarca, celebrada en San Adrián del Besós el día 6 de junio de 1967 a las 8 de la tarde, con la asistencia de 8 asistentes*, Jacq. 1638; AHPCE, *Informe d'una sèrie de reunions celebrades a Badalona, 17 - 19 de diciembre de 1967*, Jacq. 1736. Sobre la complexa autoconsideració que tenien aquestes dones de les seves lluites en el marc de les lluites de gènere vegeu: Arxiu Històric de la CONC (AHCONC), Entrevista a Teresa Buigues.

24. BCJM, *Projecte Converses amb memòria, Entrevista a Custodia Moreno Ribero. Vegeu sobre aquestes temàtiques també: CE-FID, Entrevista a Albert Recio*; FERNÁNDEZ Lamelas, Eva. "Vocalies de dones de Barcelona a la transició", Treball de màster, Universitat Autònoma de Barcelona, 2009.

concrets, com l'Associació de Veïns de Sant Antoni creada el 1968 que tindrà un paper clau en l'articulació del moviment al conjunt de la ciutat, tindran una especial rellevància els centres socials. Aquests, vinculats a les parròquies, fortament marcades per l'emergència d'un nou tipus de catolicisme obrer encarnat en organitzacions com la Juventud Obrera Católica (JOC) o la Hermandad de Obreros Católicos (HOAC) i als capellans obrers, permetien superar el problema d'actuació pública. És precisament d'aquests centres i de les comissions de barri o fins i tot de les comissions anticapitalistes de barri d'on emergirà el moviment veïnal. En aquest sentit, aquests barris es reconeixeran, i seran reconeguts en el marc d'una ciutat, entesa aquí com a ciutat "oficial", a partir de la protesta. Certament no tots els habitants dels barris hi participaran, ni compartiran un tram de valors marcadament anticapitalista en la crítica a la construcció capitalista de la urbs²⁵. Però va ser cert també, en una correspondència entre moviment i barri que no sempre es dona, que durant aquest període especialment en els barris més populars, tal com expressava un activista del Carmel "tú tocabas el pito y la gente, mayoritariamente, te seguía"²⁶. Els barris milloraran col·lectivament mitjançant la protesta, alhora que adquiriran una identitat pública no estigmatitzada en el marc de la ciutat en la seva representació com a barris en lluita. Procés on la informació sobre la realitat dels barris en els mitjans de comunicació, que els atorga una representació específica en l'imaginari de la ciutat, tindrà també un paper clau.²⁷ En aquest sentit, el barri esdevindrà una comunitat imaginada que configurarà la identitat d'un espai conquerit en el pas de la identitat de suburbi a la de barri. Procés que en el cas de Barcelona es consolidarà plenament a partir ja de la dècada dels setanta, en el marc de l'extensió d'una nova cultura de la protesta.

Una nova cultura de la protesta: del barri a la ciutat

El canvi de dècada va coincidir en aquest sentit amb una ampliació del moviment i una intensificació de les seves formes de lluita. Així, si en barris de nova creació sota el franquisme el moviment veïnal adoptava formes de lluites més obertes pilotades pels centres socials o noves associacions de veïns de caràcter clarament reivindicatiu, en els barris tradicionals de caràcter popular s'estableix una ampla coordinació entre el teixit del barri per protagonitzar campanyes com la del 1974 de "Salvem Sants dia a dia: ni pas elevat ni Museu del Tramvia" que va agrupar 22 entitats del barri. Alhora hi ha temàtiques que són absolutament transversals del conjunt dels barris de la ciutat, sigui quina sigui la seva naturalesa, com les necessitats de superar els dèficits en ensenyament.²⁸

25. Per aquest tema: MARTÍNEZ MUNTADA, Ricard. "El moviment veïnal en el tardofranquisme i la transició: conflicte, identitat obrera i valors alternatius". A: PRAT, Enric (coord.), *Els moviments socials a la Catalunya contemporània*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2004, p. 71-91.

26. Biblioteca El Carmel - Juan Marsé (BCJM), *Projecte Converses amb memòria*, Entrevista a Custodia Moreno Ribero.

27. DOMÈNECH, Xavier. "La reconstrucció de la raó democràtica. Del suburbi a la ciutat", p. 150. A: MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere. *Construint la ciutat democràtica...*

28. *Ibid.*, p. 146.

El creixement d'aquestes lluites portarà a moments de desafiament obert al règim a nivell de carrer. Així a Nou Barris, que va ser clarament un dels principals focus de lluita del moviment veïnal de la ciutat, mobilitzacions que reclamaven una "Zona verde para un barrio obrero" podien acabar perfectament amb aixecament de barricades al carrer o, ja durant la Setmana Santa del 1976, amb un enfrontament urbà amb continuïtat en el temps amb les forces policials reclamant un semàfor. Aquesta intensitat de les lluites es podia reproduir també fins i tot en campanyes dirigides per l'associació de Cabezas de Família de Torre Baró, clarament afí al règim, que protagonitzava enfrontaments amb les forces policials a l'entorn de la problemàtica de l'aigua.²⁹ Una extensió i intensitat que no s'entén, sinó és a partir de l'eclosió d'una nova cultura de la protesta que va tenyir la realitat de la ciutat.

En la base del pas d'un antifranchisme resistencialista als anys quaranta i una part dels cinquanta a un antifranchisme amb capacitat de transformació i desafiament, que és el pas d'un antifranchisme exclusivament polític a un altre de social, hi ha molts elements implicats, però un de no menor és un canvi de percepció radical sobre la utilitat i la necessitat de l'acció col·lectiva. Aquest canvi es va gestar als anys seixanta³⁰, però va prendre tota la seva potència, que implicava un nou tram de valors, cultures i fins i tot estètiques, a la dècada dels setanta. En el cor d'aquesta nova cultura de la protesta hi havia la creença que tan sols es podia millorar la vida, la comuna però també la pròpia, mitjançant l'acció col·lectiva. Certesa que es feia absolutament real en el cas de l'acció obreira on era evident que només a partir d'aquesta s'assolien increments salarials i es milloraven les condicions de treball, però que s'estenia molt més enllà d'ella. Aquest és un element bàsic per l'amplitud i l'extensió dels moviments socials, ja que com se sap no en tots els contextos la certesa que el conflicte és el millor camí per assolir millores és evident per si mateixa, i en la mesura que s'estén nodreix un nou univers de referents que acaben per tenyir la vida quotidiana.

En el Dietari publicat pòstumament d'un gran agitador sociocultural, intel·lectual i polític com és Octavi Pellissa, s'hi recollia una petita anècdota que havia viscut la seva companya que era mestra:

Un alumne de la Lídia, durant la classe, bufava amb una bola de paper de plata a la qual li havia donat la forma d'una mena d'ocell, que havien batejat amb el nom de Pipo. La Lídia li havia pres, dient-li que li tornaria en acabar la classe. Uns minuts després, el nen el recollia. Mentrestant, havia construït amb un tros de paper i dos bolígrafs una pancarta amb la inscripció "amnistia per a Pipo". El nen tenia 12 anys³¹.

Pràcticament en el mateix moment que s'esdevenia aquest fet en el microcosmos d'una classe, on els referents de la protesta popular a favor de l'amnistia havien traspassat qualsevol porta, a Nou Barris a finals del 1975 es produïen uns

29. CEFID, Entrevista a Andres Naya Cabrero. Per un testimoni similar: CEFID, Entrevista a Frederic Prieto Caballé.

30. Per a una explicació ampliada dels orígens i la naturalesa d'aquesta cultura de la protesta: DOMÈNECH, Xavier. *Lucha de clases, dictadura y democracia (1939 - 1977)*, p. 200-208.

31. PELLISA, Octavi. *Apunts sobre la clandestinitat*. Barcelona: El Viejo Topo, 2008, p. 33.

esdeveniments també remarcables. Els infants d'una escola volien encetar una campanya per fer fora el director, atès el tracte que en rebien. Per fer-ho, van decidir cercar el suport de l'Associació de Veïns que els va cedir els materials per fer les pancartes i els va acompanyar el dia assenyalat per a la protesta. Per sorpresa de tots, aquell dia intervindrà la policia i la repressió se saldarà amb tres detinguts entre els activistes veïnals. Tanmateix, una de les activistes, baixeta, serà amagada per les nenes del col·legi per tal que no pateixi la sort dels seus companys.³²

Aquests fets, retalls d'una realitat més àmplia, ens parlen de la centralitat que havien adquirit tant els lemes, en aquest cas l'amnistia, com els models organitzatius, en aquest cas especialment les associacions de veïns, i d'acció col·lectiva entre el conjunt de la població, arribant fins i tot als infants. És aquesta realitat la que es troba a la base de la rellevància que adquirirà el moviment veïnal com un dels principals actors de la vida social, cultural i política de la ciutat de Barcelona. Element que serà un dels components fonamentals de la recuperació del sentiment de pertinença de la ciutat, passant d'una identitat de barri, que es mantindrà en molts sectors com l'essencial en els seus sentiments de pertinença, a una creixent identitat compartida. En aquest sentit, seran fonamentals la progressiva incorporació de lluites transversals pel conjunt de la ciutat en els barris i la mateixa articulació organitzativa fora del barri. Així, per exemple, en el mateix origen de l'Associació de Veïns de Nou Barris, que en realitat farà d'espai de coordinació de diversos barris, es troba la necessitat de fer front al Pla especial de Torre Baró-Vallbona-Trinitat³³. Tasques de coordinació que estaran també en la base que l'Associació de Veïns de Santa Antònia, nascuda el 1968, estableixi la Coordinadora de Sant Antoni el 1972 que aplegarà representants dels barris de l'Esquerra de l'Eixample, Gràcia, Sant Gervasi, Sarrià, Sant Andreu, el Poble-sec, Nou Barris, el Maresme, el Guinardó, Horta, el Carmel i, més tardanament, de la Dreta de l'Eixample. Els dèficits en serveis públics comuns, especialment com ja hem assenyalat en el cas de l'ensenyament, i els nous plans de reordenació urbanística que han de definir si la ciutat se subordina a una lògica de guany capitalista o a una lògica del bé comú, estaran en la base d'aquest procés que travessa les fronteres dels barris per portar el moviment cap a la definició i conquesta de la ciutat. Finalment, l'aplegament de recursos i la millora de la coordinació de les lluites, paral·lelament a l'increment de la intensitat del desafiament urbà, permetran plantejar-se l'assalt el 1974 a la FAVB, dominada fins llavors per les associacions *bombillaires* que obeïen a interessos comercials.³⁴ S'assolirà així un potent instrument legal en mans del moviment, que el convertirà en protagonista central ja no tan sols de la lluita social, sinó directament de la lluita política a la ciutat.

L'acumulació i desplegament de tots aquests canvis portarà al fet que el moviment veïnal es converteixi al final del període franquista en un dels principals

32. CEFID, Entrevista a Albert Recio.

33. CEFID, Entrevista a Andres Naya Cabrero; Entrevista a Albert Recio.

34. CEFID, Entrevista a Oriol Serrano Balasch; Entrevista a Carles Prieto Caballé. Per aquest procés: ANDREU, Marc. *Barris, veïns i democràcia. El moviment ciutadà i la reconstrucció de Barcelona (1968-1986)*. Barcelona: L'Avenç, 2015, p. 65-99.

vectors de vertebració de la futura ciutat democràtica. La lluita pels ajuntaments democràtics, el seu paper clau en les mobilitzacions per l'amnistia política del 1976, la seva capacitat per passar de la protesta a la proposta en la construcció d'una nova realitat urbanística i de serveis, marcaran clarament la sort i dissort de la mateixa ciutat. Certament aquesta realitat és polièdrica en el procés de canvi polític que es desplegarà ja durant la segona meitat dels setanta, i està feta tant de victòries com de derrotes pel mateix moviment, però el conjunt d'aquestes lluites i conquestes hauran posat les bases per recuperar primer un espai, dels barris a la ciutat, que amb la imposició del franquisme s'havia presentat com a aliena als seus propis pobladors, com també un temps que, millor o pitjor, ja era seu. No hi ha ciutat sense ciutadania, i aquesta no existeix sinó és com una conquesta de la qual el moviment veïnal en va ser protagonista.



Manifestació de mestres i famílies procedents de municipis del Baix Llobregat en defensa de l'escola pública. 1979. Autor: Pérez de Rozas (Arxiu Fotogràfic de Barcelona).



Inauguració del Centre Cívic Guinardó. 1982. Autor: Pérez de Rozas (Arxiu fotogràfic de Barcelona).



Manifestació contra la OTAN. 1981. Autor: Pérez de Rozas (Arxiu fotogràfic de Barcelona).

La ciutat del sexe, les drogues i el rock and roll

Josep Maria Martí Font

A l'inici de la dècada del 1970, en termes socials i culturals, Barcelona era una mena de port franc dins de l'Espanya franquista; un espai allunyat del poder que un règim artrític i a punt de caducar no acabava de comprendre, perquè no disposava de les claus per identificar la majoria de les transgressions i també perquè el focus el tenia posat gairebé exclusivament en la contestació política. Després del Procés de Burgos, la repressió que va seguir a l'estat d'excepció, juntament amb el desmantellament dels moviments estudiantils, especialment del Sindicat Democràtic d'Estudiants (SDEUB), es va produir una dispersió de la gent més activa a la universitat, que en bona part gravitava al voltant del partit comunista (PSUC), i va emergir una generació més jove, menys interessada per la militància tradicional de la clandestinitat i l'ortodòxia marxista, desenganyada i escarmentada per episodis tan reveladors com la repressió de la Primavera de Praga per les tropes soviètiques o la connivència del Partit Comunista francès amb el restabliment de l'ordre després de la revolta del Maig del 68.

Aquesta generació ja havia saltat les barreres que s'interposaven al flux d'informació sobre els grans canvis que estaven tenint lloc en les societats occidentals. Vivia, o aspirava a fer-ho, en el llegat del maig parisenc, de la revolució sexual i dels costums, del hippisme, del situacionisme, de les experiències psicodèliques i el consum de drogues en general, així com de la potència social i política del rock, molt més enllà de la seva condició de moda musical, que és com la contemplaven els mitjans de comunicació del règim. L'arribada massiva de turistes, que va forçar el franquisme a obrir les seves fronteres per garantir-se les preuades divises, va fer la resta.

Una part d'aquesta jove generació, que ja no havia conegut els anys de plom del règim, va decidir començar a viure, a actuar en les seves vides quotidianes, com si el general Franco ja hagués mort, fet que no deixava de ser perillós —com bastants d'entre ells van poder comprovar— perquè, encara que terminal, el franquisme conservava la seva capacitat mortífera i ho va demostrar més d'una vegada, ja que va morir matant; els afusellaments del 1974 precedeixen en un any la mort del dictador. Totes aquestes condicions van suposar que sorgís una Barcelona fecunda i creativa que va il·luminar la dècada dels setanta i va morir amb ella. No va sobreviure a la institucionalització de la democràcia, a la presa del poder real pels partits polítics que van passar a exercir el control sobre la cultura, cosa que no casava en absolut amb la deriva anarquista que va acabar prenent aquest moviment, que

recuperava així una part de la gran tradició llibertària de Barcelona, l'anomenada *Rosa de foc*.

Hi ha diversos esdeveniments seminals. Un, just al principi de la dècada, assenyalava un despertar col·lectiu i descobreix l'existència del tam-tam generacional: el Congrés de Disseny d'Eivissa del 1971, que passarà a la història com a Instant City. Corria la tardor del 1971 i els membres de l'Agrupació de Disseny Industrial del Foment de les Arts Decoratives (ADI / FAD) havien aconseguit que, tot i les reticències contra l'Espanya franquista que tenia l'Europa democràtica, el Council of the Societies of Industrial Design (ICSID) acceptés organitzar el seu congrés a Espanya, concretament a la Cala Sant Miquel, a l'illa d'Eivissa. Era un esdeveniment professional en un context lúdic. Per acollir els estudiants que hi poguessin acudir, es va decidir recórrer a un sistema experimental de cúpules inflables dissenyat per l'arquitecte José Miguel de Prada Poole, que va ser batejat amb el nom d'Instant City.

Mentre els grans noms del disseny s'instal·laven a l'únic hotel que en aquells anys hi havia a la cala i se submergien en tota mena de vibrants debats sobre la base de com "redissenyar el concepte de disseny", a la platja una tribu de joves de tots els colors, des de hippies a artistes, dirigits pels llavors estudiants d'arquitectura Fernando Bendito i Carlos Ferrater, cosien, seguint els patrons de Prada Pool, els rotllos de plàstic de colors regalats per una important empresa, que, un cop inflats gràcies a una sèrie de ventiladors connectats a un generador, anaven configurant una sorprenent ciutat a ratlles per viure-hi. Amb la perspectiva de més de quatre dècades queda molt clara la importància d'aquell esdeveniment, que, d'una banda, va col·locar el disseny català i espanyol —fins llavors relativament autàrquic— al mapa internacional, cosa que ara és dona per fet, i, de l'altra, va servir de catalitzador a una generació que de sobte va descobrir que existia com a tal, perquè a Cala Sant Miquel no només hi van anar catalans i espanyols, sinó també gent de tot el món que van crear un sorprenent microcosmos. En un món en el qual molts joves ni tan sols tenien telèfon, descobrir la sorprenent eficàcia del *tam-tam* generacional era en si mateix el primer triomf.

La incidència d'aquella generació en l'àmbit de la cultura, de les arts visuals, del disseny, de la moda, de la música, de les arts escèniques, del periodisme, etc. va ser enorme. En tots aquests àmbits es pot dir que hi ha un abans i un després, en la mesura que es van redefinir moltes professions i redibuixar gèneres. Per exemple: en aquells moments el treball del dibuixant gràfic era el d'un clàssic professional assalariat, que dominava una determinada tècnica, treballava per a grans editorials en un horari pautat i realitzava els treballs que li encarregaven seguint els guions escrits per un guionista i supervisats per la direcció comercial de l'empresa. És a dir, era un ofici com qualsevol altre. Els dibuixants underground, com es deien els que van formar *El Rollo Enmascarado* a Barcelona, van trencar completament aquest esquema i van decidir escriure i dibuixar sobre el que volien i fer-ho com els donava la gana, canviant de forma radical el model professional i industrial que havia prevalgut fins a aquell moment. El van convertir en una obra d'autor i ja res va ser igual a partir d'aquell moment en el camp de la historieta gràfica. Tots ells, al costat d'altres grans com els Germans Farriol, Montesol o Martí, que es reunien

a treballar (i a viure) en el famós pis del carrer del Comerç, van començar editant els seus propis treballs en *fanzines* gairebé clandestins, per passar posteriorment a publicar-los en el que es va batejar com a “premsa marginal”, “underground” o “alternativa”; una sèrie de revistes periòdiques centrades en el que vagament s’entenia com la cultura rock, encara que el seu camp d’acció s’estengués, més enllà de la música, a tot tipus de temes: des d’estils de vida, literatura, viatges, contestació, política, comunes, sexologia, etcètera. A excepció de *Fotogramas*, una publicació setmanal dedicada al cinema amb molts anys d’història, que va incorporar aquests temes a la seva oferta tot i que només a través d’una secció, i *Triunfo*, que dedicava també algunes pàgines a temes contraculturals, essencialment els que els proporcionaven Luis Racionero i María José Ragué, que llavors vivien a Berkeley, la resta de publicacions que van recollir i van propagar aquest moviment cultural i social van ser *Ajoblanco*, *Star* i *Vibraciones*, que van néixer el 1974, encara en vida del dictador, aprofitant les esclertes que deixava la Llei de premsa del ministre Manuel Fraga Iribarne, una llei-parany que abolia la censura prèvia però traslladava la responsabilitat a l’editor, que sempre tenia la possibilitat de consultar amb el Ministeri si el que anava a publicar seria o no del seu gust, cosa que, de fet, suposava restablir la censura. Per descomptat, ni *Ajoblanco* ni *Star* es van sotmetre a aquest escrutini previ, la qual cosa els va comportar nombrosos problemes i multes, encara que aquest és un assumpte que tractarem més endavant.

Eel franquisme també estava obsessionat amb la moral sexual, cosa que formava part del seu ADN original, de la poderosa presència de la jerarquia catòlica que fins entrada la dècada del 1960 va arribar a crear una autèntica teocràcia. No obstant això, la rigidesa dels codis ultracatólics de la postguerra s’havia anat erosionant a partir de l’arribada massiva del turisme —les sueques es van convertir en el mite eròtic per excel·lència— i tots els intents del clergat de prohibir el biquini a les platges es van saldar amb un fracàs absolut i una cosa semblant va passar amb la lluita contra el nudisme a Eivissa i Formentera. L’Estat vigilava tant el cinema com les revistes i publicacions establint una sèrie de regles que, vistes des d’aquesta jove generació, resultaven obertament ridícules, fet que separava encara més la vida oficial de la vida real dels joves espanyols. Els barcelonins, especialment, només havien de passar la frontera a Perpinyà per veure tots els films prohibits —i les cues per *L’últim tango a París*, de Bertolucci, ho deixaven molt clar— o comprar revistes eròtiques com *Lui* o *Playboy*, quan no els llibres i les publicacions prohibides. L’element desencadenant de la revolució sexual, però, com en tot el món occidental, va ser la comercialització de la píndola anticonceptiva, combatuda d’una forma una mica hipòcrita per les forces més conservadores de la societat, però que, especialment en els sectors més actius de la societat barcelonina, era assequible amb facilitat.

Van ser uns anys perillosos, en els quals hi havia una urgència de viure al límit que abocava a tota mena de perills, a conductes autodestructives que es podrien resumir en una de les màximes d’aquells temps: sexe, drogues i rock-and-roll, així com el principi que establia: viu de pressa, mor jove i deixa un bonic cadàver. Es practicava el sexe sense cap mena de precaucions ni perjudicis, com si fos obligat de compensar la forçada abstinència imposada per un

règim teocràtic, una família catòlica i conservadora i una educació jesuítica. El consum de drogues va ser l'altre element definitori de la contracultura, encara que en un sentit molt diferent de l'actual cultura de les drogues lúdiques, del consum de drogues sintètiques per passar una bona nit ballant. S'entenia com una experiència personal i bàsicament subversiva; una revisió de la realitat, una mirada més enllà del que és obvi, en els ensenyaments d'escriptors com Aldous Huxley, Timothy Leary i d'altres.

La primera, per descomptat, la marihuana o l'haixix que servia per relacionar-se a un nivell diferent amb els altres; per escoltar música, per apreciar determinades obres d'art, per contemplar la natura des d'una altra perspectiva, per submergir-se en la introspecció, per a la creació artística... Hi havia també les drogues estrictament psicodèliques com l'LSD o la mescalina que proporcionaven viatges a dimensions paral·leles no precisament agradables en la majoria dels casos, sinó en travessies experimentals amb els seus perills i trampes, amb els seus moments durs i moments feliços. L'arribada en l'últim terç de la dècada del que es va anomenar "la droga dura", és a dir, l'heroïna, que es converteix en el cavall de la mort, coincideix amb el gran funeral d'aquest moviment.

La música va ser, probablement, l'element troncal d'aquell moment contracultural. Un es definia per la música que escoltava; no només en relació amb el tipus de música, sinó també pel que fa a les connotacions que cada grup o tendència arrossegava. Mai va ser més cert el lema que assegura que "ets el que escoltes". El rock, la música de rock amb totes les seves variants, va entrar com un vendaval en les vides de cada un i els concerts eren les grans misses col·lectives. Fins a mitjans dels setanta tenien una litúrgia molt diferent de l'actual; els efectes especials eren secundaris i allò important era la música, el contacte entre el músic i la seva audiència. Només a partir de l'arribada de la psicodèlia, de la psicodèlia tardana, com la que comença a utilitzar Pink Floyd a partir del disc *Dark side of the Moon*, els concerts es converteixen en grans espectacles.

Les revistes de referència també s'articulaven d'una manera més o menys evident al voltant de la música, els seus herois, els seus rituals, les seves formes de vida i les experiències que transmetien. A *Vibraciones*, que era exclusivament musical, hi escrivia un dels personatges clau d'aquells anys: Claudi Montañá, que també col·laborava en les altres dues, a més d'*El Viejo Topo*, una revista de pensament polític que recollia l'herència del 68, tots els ismes, i en la qual col·laborava gent tan potent com el filòsof Paco Fernández Buey. De fet, *Vibraciones* i *El Viejo Topo* compartien el mateix pis de l'Eixample barceloní. La comunicació entre una revista dedicada a la música de rock i una altra de tall polític, en la qual abundaven els textos teòrics més complexos, era sorprenent perquè, entre altres coses, el personal d'una i altra es creuava pel passadís o a la porta del lavabo i uns i altres col·laboraven eventualment en les dues publicacions.

Més tard va venir *Disco Exprés*, una capçalera degana de la premsa musical espanyola, radicada a Pamplona des de la seva fundació, que va ser adquirida pel promotor musical Gay Mercader, un nom clau que va portar a Espanya els primers grans concerts. Si *Vibraciones* tenia com a model la francesa *Rock & Folk*, i *Star* podia assemblar-se a la també francesa *Actuel*, en aquesta ocasió s'intentava

recrear *Rolling Stone Magazine*. En els pocs números que va durar aquest intent, van passar per *Disco Exprés* des de gairebé tots els dibuixants del *Rrollo* fins als exquisits membres de la tertúlia del cafè Moka de la Rambla, responsables de la revista *Diwan*, inclòs Federico Jiménez Losantos, el seu director, que ja s'havia situat "a contrapèl de l'esquerra", després d'un passat d'allò més vermell, però que encara estava molt lluny de ser qui ha arribat a ser, i tampoc havia estat encara víctima de la salvatjada a la qual el van sotmetre els descerebrats de l'organització terrorista Terra Lliure quan el van lligar a un arbre i li van disparar un tret. Amb ell hi havia l'antropòleg Alberto Cardín —el més brillant de tots, sense dubte— o l'escriptor Biel Mesquida, i també Lluís Fernández Calpena, un escriptor que acabava de guanyar el Prudenci Bertrana amb *L'anarquista nu*, una novel·la de reivindicació homosexual. Fins i tot els germans Auserón, els fundadors de Ràdio Futura, una de les bandes mítiques de l'anomenada movida madrilenya, signaven amb el pseudònim Corazones Solitarios les seves cròniques sobre el Canet Rock del 1978.

Mentre que Losantos, Mesquida o Cardín, igual que Quim Monzó, que signava amb el pseudònim de TuttiFrutti uns divertidíssims textos pornogràfics, es limitaven a enviar les seves col·laboracions, Calpena es va involucrar directament en la realització de la revista i es va atribuir ràpidament un paper preponderant en la redacció. Ho va fer forçant portades dedicades primer, a James Dean, i després, ni més ni menys, que al John Travolta de *Grease*. He de reconèixer la seva audàcia perquè ens va agafar a contrapeu; evidentment, a la majoria de nosaltres no ens interessava un pebrot la música disco ni l'estètica retro de la dècada dels cinquanta, però ens vam deixar seduir pel fascinant fenomen social que desvetllava, un retrat inesperat d'un microcosmos tant o més potent que els que nosaltres volíem explicar.

La relació entre aquesta Barcelona contracultural i la *movida* madrilenya de la dècada següent va ser molt estreta, fins al punt que es pot assegurar que hi ha una continuïtat. De la mateixa manera que hi havia aquestes col·laboracions, molts dels protagonistes de la *movida* passaven llargues temporades en aquella Barcelona entorn de la mítica sala Zeleste. El cineasta Pedro Almodóvar, per exemple, exhibia els seus curtmetratges realitzats en el format súper-8 en la vella Filmoteca del carrer de Mercaders, al barri de la Ribera, que va ser un dels espais recuperats de la Barcelona maleïda. Almodóvar llegia la banda sonora, d'esquena a la pantalla i de cara al públic, en el que constituïa una de les millors *performances* de l'època. Ceesepe, el Hortelano, el crític d'art Quico Rivas, la fotògrafa Ouka Lele, i molts altres dels que van destacar en la *movida*, trobaven llavors refugi a la ciutat. Les seves carreres són possibles per la plataforma barcelonina. Almodóvar, per exemple, va aconseguir finançar el seu primer llargmetratge, *Pepi, Luci, Bom y otras chicas del montón* gràcies al promotor Pepón Corominas, un altre dels personatges claus d'aquells anys que, malauradament, mor molt jove.

Pel que fa a la música en si mateixa va ser una època d'una enorme creativitat. Entorn de la sala Zeleste, i del seu director Víctor Jou i el promotor Rafael Moll, van sorgir una sèrie d'artistes com Sisa, Oriol Tramvia, Gato Pérez, La Voss del Trópico, o grups a l'estil de l'Orquestra Mirasol, l'Orquestra Plateria, la Com-

panyia Elèctrica Dharma, i més jazzístics com Música Urbana, de Joan Albert Amargós, o el pianista Jordi Sabatés. Un altre personatge clau de l'agitació musical va ser Jordi Vendrell, que va aconseguir arrossegar a una discogràfica tradicional com Belter al fet que creés un segell especial, Ocre, en el qual van gravar des de Burning fins a Rafael Subirachs, passant pel valencià Pep Laguarda, autor d'una de les obres més lluminoses d'aquells anys, *Brossa d'ahir*, un treball per al qual va comptar amb la col·laboració dels músics anglesos residents a Mallorca com David Allen i altres.

Aquesta ebullició musical estava així mateix relacionada amb la presència d'una important indústria discogràfica. Tradicionalment, les grans companyies tenien la seva seu a Barcelona i no a Madrid, cosa que propiciava l'existència d'un nucli d'especialistes àvids de novetats i amb un gust musical exigent, així com l'existència d'importants estudis de gravació als quals els artistes tenien accés. No és estrany que, a finals de la dècada, sentint el canvi profund que s'estava desenvolupant a la societat espanyola, totes aquestes discogràfiques es traslladessin a Madrid. No va passar el mateix en el camp editorial. És precisament en la dècada del 1970 quan s'enlairen les editorials que van canviar el sector: Anagrama i Tusquets, que van néixer el 1969, i també quan neix Quaderns Crema, creada per Jaume Vallcorba, de la qual posteriorment va sortir Acantilado. El gran narrador d'aquells anys va ser Pau Malvido, el petit de la nissaga Maragall, amb la seva novel·la *Nosotros los malditos*.

En el camp de les arts plàstiques destaquen tres galeries: Galeria G, Galeria Mec-Mec, Galeria Ciento, que aposten obertament per les noves tendències. La primera destaca en el camp de l'art conceptual, rescatant molts dels artistes catalans i espanyols que havien emigrat a Nova York. Per G passen des d'Antoni Miralda fins a Nacho Criado, Rabascall, Jaume Xifra o consagrats com Wolf Vostell. La galeria Ciento, l'única d'aquestes que se situa a la zona tradicional del carrer del Consell de Cent, és clau també i, de fet, la que més dura. Mec-Mec, al carrer dels Assaonadors, en ple barri de la Ribera, obre les seves portes a l'"underground". Allà exhibeixen Ocaña i Mariscal.

En el món del teatre, a banda dels grans grups que neixen per aquells anys, com Els Joglars, cal destacar el Saló Diana, un vell cinema en el 85 del carrer de Sant Pau de Barcelona, que va ser la seu de l'Assemblea de Treballadors de l'Espectacle (ADTE) de clara inspiració llibertària. Va inspirar entre altres coses la representació d'un particular *Don Juan Tenorio*, el novembre del 1976 en el vell edifici del Mercat del Born. El "Grec 76" va ser l'expressió teatral, musical i artística a Barcelona d'aquesta intervenció que posteriorment s'assentaria com una de les expressions artístiques més conegudes de la Ciutat Comtal, si bé amb un esperit radicalment diferent del que havien impregnat els iniciadors del projecte. El Saló Diana va ser un lloc de trobada bàsic, va ser on es van celebrar els debats ideològics de les "Jornades Llibertàries Internacionals" a finals de juliol del 1977.

Molts dels que formaven part de la l'ADTE van estar directament implicats en l'organització d'aquestes "Jornades Llibertàries Internacionals" a Barcelona a través de la seva militància en la l'ADT. També va ser en aquest vell espai on es

van reunir des de gent de teatre a la majoria dels membres d'aquesta generació per erigir-se en "Assemblea Permanent" en contra de la detenció dels membres de d'"Els Joglars" el 15 de desembre de 1977 per la seva obra teatral *La Torna*. El jutjat militar acusava Albert Boadella i els seus companys d'un delictes de d'"injúries a les forces armades", cosa que va generar una gran mobilització popular.

Com s'ha dit, aquesta Barcelona brillant i poderosa, es va apagar a la fi de la dècada de 1970 gairebé de forma sobtada. La transició a la democràcia s'havia consumat i el model de cultura i de societat que representava aquella generació de creadors no era precisament el que tenien al cap els que van ocupar el poder després de les eleccions de 1979. Especialment a Catalunya, on el nacionalisme conservador liderat per Jordi Pujol no estava gaire interessat en allò que feien aquells joves peluts d'aspecte hirsut que no combregaven amb les tradicions ni respectaven cap dels mites i tabús de nou encuny que es pretenia imposar a la societat nascuda de la Transició. Amb gran rapidesa els esdeveniments culturals van començar a rebre subvencions, encara que per obtenir-les s'hagués de pagar petits peatges. D'altra banda, la droga dura, l'heroïna, es va apoderar d'una part de l'ambient. Actuacions policials tan fosques com l'incendi provocat a la sala Scala, atribuït a la CNT, als anarquistes, formen part d'aquesta conjunció d'episodis que van servir per posar fi a aquell experiment.

Barcelona es va apagar i la *movida* madrilenya va començar a brillar. No va ser fins a l'arribada del despertar olímpic, a finals de la dècada del 1980, que la ciutat es va tornar a moure, lluny, però, d'aquell somni que ja estava enterrat. Com va ser possible que passés el que va esdevenir al llarg de la dècada prodigiosa dels setanta? En bona part, cal reconèixer-ho, perquè encara durava l'impuls dels trenta gloriosos, aquest llarg període de creixement econòmic i progrés social del qual Espanya també es va beneficiar encara que només fos per contagi, però que permetia l'existència de societats estables, on el preu de l'habitatge no sobrepassava el 25% dels ingressos de les famílies, el consum massiu no existia, cosa que limitava enormement les possibilitats de l'endeutament, i el cost de la vida era relativament barat. No entraré en exemples estadístics, però per a una persona jove la possibilitat d'independitzar-se i sobreviure sense gaire problemes era la garantia que podia dedicar-se a activitats potser menys "productives" però més creatives i vocacionals. És cert que ja s'havia produït la primera crisi del petroli, que marca el final d'aquest període de creixement sostingut posterior a la Segona Guerra Mundial, però la dècada dels setanta encara llisca sobre aquests raïls socialdemòcrates, els de l'anomenat capitalisme renà, el període en què la bretxa entre rics i pobres més s'ha reduït a Occident. Aquest període s'acaba amb la dècada quan arriben al poder els dos polítics que van imposar globalment els criteris econòmics de l'Escola de Chicago. Ronald Reagan i Margaret Thatcher, que implantaran el model neoliberal del qual encara patim les conseqüències.



Manifestació a favor de la llibertat sexual al seu pas per la Rambla. 1977.
 Autor: Pérez de Rozas (Arxiu Fotogràfic de Barcelona).



Festa de la Mercè. 1977. Autor: Pérez de Rozas (Arxiu Fotogràfic de Barcelona).



Actuació musical festes de la Mercè. Autor: SE-GRÀ
(Arxiu fotogràfic de Barcelona)

De la cultura de resistència a la gestió de la cultura democràtica

Carles Santacana i Torres.¹

Encara que el concepte no aparegui en el títol, és evident que el congrés en què s'insereix aquest treball vol analitzar la concreció a la ciutat de Barcelona de la transició política del franquisme a la democràcia, amb una cronologia que té un sentit molt ajustat a l'especificitat del marc local, incloent-hi el mandat del primer ajuntament d'elecció democràtica. És una cronologia especialment densa, rica en esdeveniments que representen certament un canvi de dimensions veritablement històriques. Tanmateix, abans d'aproximar-nos a una anàlisi d'aquest procés cal consignar algunes consideracions prèvies. En primer lloc, cal tenir present que el període analitzat es caracteritza, òbviament, per un canvi de sistema polític, d'una dictadura a una democràcia, un tipus de procés més fàcil de concretar que no pas els processos socials, culturals i econòmics, que sovint necessiten una perspectiva més llarga en el temps. Això vol dir que la dinàmica cultural que analitzem s'ha de tenir en compte des d'una doble perspectiva; d'una banda, la de l'evolució dels plantejaments i les realitats de les activitats culturals, ja sigui en clau de projectes ideològics, ja sigui en les seves concrecions específiques, que responen a corrents de fons, en gran mesura vinculats a una evolució d'àmbit internacional, o com a mínim de la cultura occidental. De l'altra, també s'ha d'observar com els actors culturals barcelonins vivien aquest marc general en un espai i temps molt concrets, que era el de la fi del franquisme i el naixement d'un marc institucional democràtic. Encara que és natural que dediquem la nostra atenció de forma preferent a aquest segon bloc, ben connectat a una realitat local, és imprescindible tenir en compte alguns corrents de fons. El Maig del 68, per exemple, i les seves diverses lectures, amb el protagonisme de la joventut i el trencament dels encotillaments socials, era un dels elements de context internacional que més va impactar en els actors que examinarem. Coincidentment, en ben pocs anys es va passar d'un auge incontestable de la cultura d'arrel marxista, que a Europa va esdevenir hegemònica en els àmbits acadèmics i intel·lectuals, a una crisi precipitada per la irrupció de la postmodernitat, sense oblidar el significat que va tenir l'ascens al poder de Margaret Thatcher (1979) i Ronald Reagan (1980), interpretats com el senyal d'una revolució conservadora, que encara donava més vigència a la guerra freda. I encara caldria afegir a aquestes disputes en el terreny més ideològic les reflexions sobre el mateix concepte de cultura, atesa la imparable presència de

1. Catedràtic d'Història Contemporània. Universitat de Barcelona.

noves formes d'expressió cultural que qüestionaven les formes tradicionals. I en aquest camp tant hi podríem incloure el rock, el còmic o la renovada força de tot el món audiovisual. Encara que no sempre, sovint la diversitat de formes culturals tenia un important component generacional. Alhora, no és un element menor d'aquest context la fi del llarg període d'auge de l'economia occidental, que a partir del 1973 va començar a experimentar el que es va conèixer com la crisi del petroli, però que en realitat era una crisi de model molt profunda, que va afectar un món desenvolupat que va començar a sentir quins eren els límits al creixement i la seva enorme dependència d'una font d'energia que era en mans sobretot dels països del Tercer Món. És evident que tots aquests elements esmentats telegràficament —i molts altres que ara no podem esmentar— van sotraguejar i emmarcar la cultura occidental dels anys setanta i vuitanta, però també és cert que van impactar diferentment en funció de les realitats locals.

A Espanya tot estava condicionat per la dictadura franquista, que va viure en els darrers anys, i especialment en el darrer quinquenni, un reforçament de la repressió —sentències de mort incloses—, que va identificar l'àmbit cultural com un dels focus més importants de la dissidència (Ysàs, P., 2004: 47-74). Una repressió sobre la dissidència i l'oposició, a la qual calia afegir el manteniment de la censura i multes als mitjans de comunicació, però que, tanmateix, no podia evitar que la ciutadania conegués bona part d'allò que passava al món. L'aïllament ja no era possible, i per aquest motiu la influència d'autors, productes, discussions, polèmiques culturals occidentals en l'entorn cultural català i barceloní era molt important. Més encara, perquè la manca de llibertat que es vivia a Espanya provocava precisament que es busqués la llum, la novetat, les noves idees, en aquests referents occidentals. L'accés a les idees que circulaven en el món occidental no era fruit només de la impossibilitat pràctica i política d'un tancament absolut de l'Espanya franquista, sinó també del convenciment de les autoritats que aquesta circulació d'idees no era perillosa si quedava circumscrita a uns productes culturals que arribaven a molt poca gent. Sobretot, perquè la dictadura havia descobert que tenia un instrument imbatible per arribar al gruix de la població: la televisió. Per tant, si dominava en exclusiva el mitjà més potent de la cultura de masses no semblava gaire inquietant una cultura minoritària que, encara que no tingués un propòsit elitista, per raons socioculturals ho era. Dèiem abans que els ritmes de la història política i la història cultural no són sempre coincidents. O millor, que d'entrada és més fàcil establir etapes més precises en la història politicoinstitucional que no pas quan ens referim a una cultura que es modifica més lentament, i sobretot que té menys fites que permetin oferir una cronologia nítida i precisa. Entre altres coses perquè a vegades podem utilitzar la data de la publicació d'un llibre o una altra activitat, i pot ser que la seva veritable influència no es produís en aquell moment, sinó que hi hagi un decalatge important. Interessats per una història sociocultural, per la imbricació dels fets culturals en el context social, aquesta distinció és important. Per això, en el cas que ens ocupa estem condicionats pel temps llarg de la història cultural, però alhora analitzem com s'actua en un context dominat absolutament per la història política institucional, pel pas d'un sistema dictatorial a un sistema democràtic. En aquest sen-

tit, som davant d'un encreuament, d'una intersecció de processos de naturalesa diferent, amb ritmes distints, però dels quals analitzem precisament aquesta intersecció². El procés que mena a un canvi polític tan concret, visualitzable perfectament pel trànsit institucional, condiona totalment les actituds i les propostes culturals en aquella conjuntura, i per aquesta raó organitzem l'explicació i anàlisi d'aquest procés sobre la base de tres fases marcades per l'element polític. En la primera part descrivim sumàriament la vitalitat de la cultura antifranquista en els darrers anys de la dictadura, analitzant no només les característiques de les seves propostes, sinó també la seva transcendència política i el paper dels intel·lectuals més destacats. La segona part la dediquem al període més estrictament transicional; és a dir, quan encara vigents les estructures de poder franquista, es fan els passos que condueixen a les eleccions del 1977 i la Constitució del 1978. És el període de gran eclosió social i política, amb un gran protagonisme de la cultura al carrer, amb iniciatives de gran impacte. I, finalment, dediquem una tercera part a analitzar el panorama que es va obrir amb l'ajuntament democràtic. L'hora de concretar tots els desitjos, on apareixen totes les contradiccions i, a més, es produeix una disputa per l'hegemonia cultural entre els dos palaus de la plaça de Sant Jaume.

La cultura a la fi del franquisme, resistència militant (1973-1975).

Situats en els anys setanta, encara en plena pervivència de la dictadura, en el món cultural barceloní i per extensió català s'accentuava una dinàmica que venia de bastant lluny, de fet, des de mitjan anys cinquanta. La qüestió és que curiosament la cultura que tenia tots els suports oficials de la dictadura va anar progressivament minvant, cada cop menys atractiva per les noves generacions, en un procés de deixadesa de les instàncies oficials, que o bé renunciaven o bé eren incapaces de produir res que resultés interessant. És evident que hi havia un aparell oficial, ja fos a l'ajuntament o a la diputació provincial, i que hi havia entitats culturals perfectament controlades pel món oficial, però des de la segona meitat dels seixanta ja havien perdut molt de pes en el pols cultural barceloní. La Caputxinada (1966) és molt representativa d'aquest procés en relació amb la universitat. La institució podia seguir sent comandada per fidels al règim, però tant estudiants com els professors joves desafiaven obertament aquesta lògica. Paral·lelament, alguns dels col·legis professionals més significatius van experimentar una vida interna totalment renovada, amb l'elecció de juntes formades per persones significades pel seu compromís democràtic, que, a més, posaven sobre la taula la responsabilitat social de les respectives professions. Significativament, la punta de llança d'aquesta ebullició es localitzava en les comissions de cultura

2 Som conscients que fent aquest plantejament, i en l'espai disponible, queden fora de l'angle principal molts fenòmens concrets, des de l'impacte real del boom de la literatura llatinoamericana a la ciutat, el ressò dels escriptors de la generació dels 70, l'auge i declivi de la noció de Països Catalans, o la crítica al consumisme cultural, per posar només uns exemples. Pel que fa a les cultures alternatives, se n'ocupa en aquest mateix volum José María Martí.

dels col·legis. El declivi del règim a la universitat i els col·legis professionals també era ben visible en altres instàncies oficials. De fet, la cultura oficial franquista tenia la seva millor expressió en els diaris del Movimiento, *Solidaridad Nacional* i *La Prensa* a Barcelona, amb poquíssima venda, i molt menys en la resta de diaris, que evolucionaven i en els quals alguns directors clarament demòcrates donaven veu a una nova generació de periodistes, alguns dels quals qüestionaven clarament el control de la professió des del clandestí Grup Democràtic de Periodistes (Roglán, J., 1992) creat el 1966³. Naturalment que hi havia alguns personatges vinculats al règim que mantenien una certa presència, escriptors com Julio Manegat o Juan Ramón Masoliver, l'antiquari Frederic Marès, i d'altres. I personatges singulars, com Guillermo Díaz Plaja, omnipresent des de la Diputació de Barcelona, dirigint l'Institut del Teatre i la revista San Jorge. Un element molt significatiu era l'Ateneu Barcelonès, que malgrat que formalment seguia sent una associació, era dirigida de facto des del Ministerio de Información y Turismo. Presidit per l'escriptor Ignacio Agustí des del 1962 era la viva mostra del fracàs del que quedava de la intel·lectualitat franquista i de la seva desconexió total. Fins i tot en aquest medi el 1970 un grup de socis joves van sacejar la plàcida decadència reclamant la democratització de l'entitat, campanya que va tenir una notable repercussió pública, amb articles crítics de Josep Maria Carandell o Josep Maria Huertas Clavería (Santacana, C., 2006: 452-463).

Com ja havia passat en etapes anteriors, l'única possibilitat que tenia el poder franquista de mostrar una certa presència en el món cultural, i contrarestar així la força de la cultura antifranquista, era intentar fer seves algunes de les icones més renovadores. Això va succeir especialment en relació amb les arts plàstiques, que els semblava més fàcil d'integrar. Ja havia succeït amb la curiosa relació amb Picasso, arran de la inauguració del museu que se li va dedicar, encara que presentat com a Colecció Sabartés. L'apropiació de Picasso per part del franquisme és òbviament una qüestió que depassa el marc d'aquest treball, però molt significatiu, com es pot comprovar si es visionen els diferents reportatges que li va dedicar el NO-DO. Un altre cas molt significatiu va ser el del pintor Joan Miró, en relació amb el qual es va produir una sorda disputa. El 1968 l'Ajuntament de Barcelona va organitzar una exposició sobre el pintor, a la inauguració de la qual l'artista no va assistir al·legant una indisposició, però amb el propòsit de no veure's utilitzat. Curiosament, uns mesos després, ja el 1969, el Col·legi d'Arquitectes va organitzar l'exposició "Miró otro" (el títol en català havia estat prohibit), a la qual Miró sí que va assistir.

En qualsevol cas, la projecció de la cultura oficial a la vida real de la ciutat era molt escassa, i els actors culturals barcelonins i catalans havien passat d'una producció cultural al marge del règim a un posicionament polític contrari a la dictadura. Aquest procés venia de lluny, i havia anat acumulant forces al llarg del temps, i tenia a veure tant amb propostes considerades alternatives, ja fos en el teatre, la música o la literatura, com també amb el fet que anaven confluint

3. El GDP va ser fundat, entre altres, per Josep Pernau, Josep Faulí, Joan Anton Benach o Rafael Pradas, els dos darrers dels quals retrobarem en parlar de les gestió cultural del primer ajuntament democràtic. La seva feina va ser molt important perquè, més enllà de les línies editorials dels diaris on treballaven, s'esforçaven per donar la màxima visibilitat a la cultura antifranquista.

en plataformes que s'atreuen a denunciar actituds repressives del règim. Amb el temps es va configurar un nucli d'habituals signants de manifestos en favor de la llibertat d'expressió i de defensa dels drets humans, en què el gruix eren intel·lectuals i artistes compromesos. És molt simptomàtic de les pautes d'actuació del moment que en molts manifestos d'àmbit espanyol fos habitual que hi hagués un bloc específic de signataris barcelonins (Julià, S., 2014). Era la constatació d'un nucli molt rellevant, que de fet donava carta de naturalesa al pes específic de Barcelona, i que representava una mena de bicapitalitat de l'antifranquisme espanyol⁴. Encara que anem una mica enrere, és evident que la protesta dels intel·lectuals catalans arran del judici de Burgos el 1970 va marcar una fita decisiva en la politització definitiva d'amplis sectors de la cultura catalana. No es tractava de queixar-se d'alguna decisió que afectés la creació cultural, sinó que era el rebuig a un tribunal militar que havia de jutjar membres de l'organització ETA. No hi havia dubtes. Els qui van concentrar-se a Montserrat expressaven una reivindicació explícitament política i explícitament antigovernamental. I els noms dels qui s'hi van aplegar no eren menors: Miró, Tàpies, Portabella, Bohigas, Folch, Gubern, Benet, Cirici, Serrat i un llarguíssim etcètera. A més, d'aquella reunió que va acabar convertint-se en tancada en va sorgir l'Assemblea Permanent d'Intel·lectuals, Professionals i Artistes, en bona mesura germen de l'Assemblea de Catalunya. Tot plegat era conseqüència d'un progressiu compromís del que aleshores hom designava com a "forces de la cultura", que anaven confluint a partir ja fos de la tasca individual, ja fos dels grups organitzats en clandestinitat, o dels grups que actuaven des de la legalitat (Zanón, M., 2015), però també d'una sociabilitat informal que tenia diverses manifestacions, ja fos el col·lectiu de "treballadors de la cultura" que redactaven l'Enciclopèdia Catalana o l'Enciclopedia Larousse, ja fos el que es va conèixer com la *Gauche Divine* (Villamandos, A., 2011). És evident que l'argamassa que ho lligava tot era l'antifranquisme, que coexistia amb projectes culturals i polítics diferents, i graus d'implicació i militància també diferents. Algunes publicacions esdevenien punts de referència i fins i tot signes d'identitat. Per exemple, *Triunfo y Cuadernos para el Diálogo* des de Madrid, però amb atenció constant sobre Barcelona. I amb un aprofundiment diferent *Serra d'Or* (Ferré, C., 2000), editada pel monestir de Montserrat i amb un consell de redacció clarament orientat també cap a l'esquerra, que en molts moments representava un mínim comú denominador d'una cultura catalana progressista, amb orientadors com Ricard Salvat, Alexandre Cirici, Joaquim Molas, Josep Maria Castellet, Miquel Porter Moix, Oriol Bohigas, entre d'altres. Una confluència, però, que cal entendre exclusivament en clau antifranquista, però que no implicava una homogeneïtat ideològica, sinó que era compatible amb diversitat de postulats, com mostraven, per exemple, les discussions sobre qüestions estètiques entre Antoni Tàpies i altres artistes plàstics.

No és aquest l'espai per fer un repàs de les activitats culturals dels anys setanta sota el franquisme i, alhora, es fa molt difícil definir característiques que

4. No és possible de tractar en aquest text, però seria molt interessant aprofundir en el contrast entre els valors culturals i ideològics en què se sustentava la capitalitat barcelonina de l'antifranquisme cultural hispànic dels anys setanta i la capitalitat madrilenya amb la *movida* dels primers anys de la nova democràcia.

siguin generalitzables a tots els sectors. Tanmateix, Patrícia Gabancho (Gabancho, P., 1999) va assenyalar-ne alguns a manera de balanç, que serien útils per a tota la dècada dels setanta. En aquest moment en destacaríem tres: una cultura esponja, cosmopolita, que buscava referents en les cultures normalitzades, ja fos la francesa com la nord-americana; una cultura polititzada; i una cultura que feia prevaldre l'experimentalisme i la vocació minoritària. És en aquestes claus en les que podem inserir les referències a algunes de les activitats més significatives del període immediatament anterior a la mort del dictador. Probablement, el sector que havia consolidat abans una activitat clarament distanciada del règim va ser el de les editorials i les publicacions no diàries. El cas de les editorials és prou conegut, i en els setanta generava una oferta atractiva, tot i que amb una difusió limitada. Edicions 62 i Laia en català, i Ariel, Barral, Tusquets o Anagrama en castellà, representaven una aposta per la modernitat i la incorporació de la cultura crítica universal, esdevingudes signes d'identitat entre la intel·lectualitat i la joventut universitària. El valor que tenien era evident també per a la dictadura, que ja havia clausurat Estela i vigilava de prop els moviments editorials. De fet, llibreries i editorials van ser objecte d'atemptats de l'extrema dreta, que les identificaven com l'enemic a abatre. El primer atemptat es va produir el 1971 a la llibreria Cinc d'Oros, al qual van seguir atacs a editorials com Nova Terra o Enciclopèdia Catalana, i fins i tot a la distribuïdora Enlace, que servia llibres d'editorials que podríem qualificar com a *progressistes*: Anagrama, Edicions 62, Barral, Laia, Fontanella, Lumen, Tusquets i Cuadernos para el Diálogo, totes barcelonines excepte la darrera. És molt significatiu el paper que van tenir alguns dels editors, com Josep Maria Castellet, Alfons C. Comín, Xavier Folch, Ignasi Riera, Carlos Barral, entre altres, de gran significació tant en el món cultural com en el polític.

També era molt actiu un món teatral que volia configurar una alternativa a l'oferta comercial. Més enllà dels grups amateurs que actuaven en els barris s'ha de destacar l'intent d'un teatre independent amb voluntat estable, com el que va representar el Teatre Capsa (1969-1974), o posteriorment una aposta més militant a la Sala Villarroel, a partir del 1973-1980. També grups com Els Comediants (1973), que volien donar protagonisme a una renovada festa popular de carrer. No hi ha dubte que el fenomen de més projecció social va ser el de la música, i més en concret el de la Nova Cançó, que suposava una clivella entre la cultura minoritària i la cultura de masses. Situats entre els referents de la cançó d'autor i la cançó protesta, entre els motlles francès i nord-americà, el fenomen de la Nova Cançó reunia en el seu si la recuperació lingüística de la llengua catalana com a element d'una cultura de masses, la renovació i modernització cultural, amb un gènere nou, i l'aproximació a la joventut, veritable nexa d'unió entre creadors i consumidors culturals. La variable lingüística materialitzava i feia real el concepte dels Països Catalans, amb notable predicament en aquells anys, però amb un ressò limitat. L'episodi de la negativa de la intervenció de Joan Manuel Serrat en castellà a Eurovisió i les interdiccions de les actuacions de cantants com Raimon o Lluís Llach, així com la prohibició d'interpretar determinades cançons, van fer evident la interpretació en clau política d'aquest

fenomen, que havia assolit una gran difusió, amb grans concerts i festivals, com les Sis Hores de Canet, que des del 1971 reunia cada estiu milers de joves, i que tot i les especificitats locals s'inspirava en Woodstock. També en aquest cas la politització extrema de tota l'activitat cultural permetia interpretacions diverses sobre el grau de compromís dels cantants. De fet, en l'edició del 1975, amb 30.000 assistents, el grup La Trinca va ser xiulat per una part del públic, que considerava el trio de Canet un grup poc compromès.

En el camp de les arts plàstiques els debats estètics, i sobre la seva lectura ideològica i política, eren molt intensos (Sellés, N., 2017: 193-247). Al marge de les pugnes teòriques, cal remarcar el contundent posicionament antifranquista del seu conjunt, que es materialitzava, per exemple, amb obres com la de Joan Miró "L'esperança del condemnat a mort", arran de l'execució de Salvador Puig Antich, i sobretot les exposicions col·lectives, com la que van fer 200 artistes a la seu del Col·legi d'Aparelladors el 1974 amb el lema "Mostra d'art realitat", que era una forma de recaptar diners per als 113 detinguts de l'Assemblea de Catalunya.

Tanmateix, tot i l'aspecte asfixiant de la dictadura i la lògica del compromís, això no vol dir que no hi hagués posicions crítiques amb la forma de materialitzar-lo. No ens referim a l'univers contracultural, sinó a alguns dels membres de la *Gauche Divine*, un fenomen que Ramoneda considera més social que cultural, però que en qualsevol cas trobava expressió, per exemple, en alguns articles d'Ana Maria Moix, crítics amb determinades formes de cultura compromesa. De fet, va arribar a escriure que "la clase obrera de este país ha padecido de todo: la represión, la explotación y los intelectuales y artistas"⁵. També se situava fora del cànon compromès un Terenci Moix que el 1974 estrenava l'obra de teatre *Tartan dels micos contra l'estreta de l'Eixample*, sàtira antiburguesa que era alhora una rèplica al teatre compromès.

Tot plegat, en els darrers mesos abans de la mort de Franco es va viure una intensificació del paper de la cultura en el debat ciutadà i en la vida política, amb una concatenació d'elements que mostren aquest enorme protagonisme. Només a manera d'exemple podem recordar els efectes de la negativa de l'Ajuntament de Barcelona a un pressupost per a l'ensenyament del català, que va generar una amplíssima campanya de resposta, els atemptats a determinades llibreries, els recitals de Raimon al Palau d'Esports, amb presència de nombrosos líders polítics opositors, o la inauguració de la Fundació Miró, estandard d'una modernitat que encara costava encaixar. Un panorama al qual caldria afegir les declaracions del cantant Joan Manuel Serrat l'octubre del 1975, arran dels darrers executats per la dictadura, que va comportar l'exili del cantant, o l'entrada a la presó del periodista Josep Maria Huertas Clavería arran d'un reportatge periodístic que no va agradar als militars. De fet, fins en un món comercial com era el teatre del moment, la cartellera del dia de la mort de Franco, a banda de revistes al teatre Apolo, al Talia i al Poliorama, també havia aconseguit fer-se un forat el teatre independent, amb *Los quince reales* de Jaime Carballo a la Sala Villarroya i l'espectacle *Pueblo de España. Ponte a cantar*, a partir de textos d'Antonio

5. MOIX, Ana Maria. "Recital feminista en el Teatro Grec. Prohibido limpiar conciencias: se pudren solas y en orden". A: Moix, Ana Maria. *Semblanzas e impertinencias*, Pamplona: Laetoli, 2016, p. 275.

Machado, Pablo Neruda, Miguel Hernández, Rafael Alberti i d'altres, al Capsa. La força de tot aquest univers cultural plenament identificat amb l'antifranquisme era incontestable, i cobria pràcticament tots els espais, malgrat que encara quedaven mitjans, com el NO-DO, entestats a projectar una imatge de la ciutat en què no apareixia cap dels actors culturals als qui ens estem referint (Santacana, C., 2021). Una opció que contrastava vivament amb el que feien els joves professionals de TVE a Barcelona, on els limitadíssims programes en català —*Mare Nostrum*, *Giravolt*— sí que eren una finestra que intentava aproximar-se una mica més a la realitat.

La cultura en la transició curta (1975-1978)

Dos dies després de la mort del dictador, Joan Carles I esdevenia rei d'Espanya. Res estava escrit sobre el que succeiria a partir d'aleshores. L'aparell de l'estat tenia complicat el manteniment de la dictadura, però també era cert que l'oposició no havia tingut prou força per derrocar el règim. Amb un horitzó incert, els dirigents franquistes van voler demostrar en tot moment que mantenien el control de la situació, i sobretot la capacitat repressiva sempre que els convenia. Els passos principals del procés polític van ser pilotats pels polítics franquistes, en una primera fase accelerada amb l'arribada d'Adolfo Suárez a la presidència del govern i la celebració del referèndum de la Llei de reforma política el desembre del 1976. No va ser fins després d'haver-se realitzat el referèndum que Suárez va acceptar públicament el contacte amb els líders de l'oposició democràtica, amb els quals va acordar uns mínims per a les eleccions del 15 de juny de 1977. És important tenir present aquest marc de desenvolupament polític per interpretar els passos del procés cultural d'ençà de la mort del dictador.

En l'àmbit cultural es mantenien la major part de característiques del període anterior. Els agents culturals mantenien una aposta crítica, en què l'activitat cultural tenia una evident vocació de transformació social, al marge que utilitzés estratègies més o menys adequades. La politització restava intacte, i se suposava que seguia formant part de l'empenta de la societat cap a la democràcia. Aquest esquema es va mantenir sobretot al llarg del 1976. Els partits polítics sortien poc o gens de la clandestinitat imposada per la legalitat vigent, i els dirigents d'aquests partits encara escoltaven els cantants. Els recitals de Lluís Llach el gener del 1976 en són un exponent notori, però va passar el mateix amb Raimon i altres cantants⁶. Els partits no havien sortit encara a la superfície, i la cultura era una eina d'autoreconeixement de la societat democràtica. Per això també els grups ultradretans van seguir atemptant contra llibreries de Barcelona, fins al punt que totes les llibreries de Barcelona van tancar el novembre del 1976 per protestar contra la impunitat en què es movien aquests grups, moltes

6. Salvador Sánchez Terán, governador civil de Barcelona aleshores, fa referència en les seves memòries a aquells recitals i el seu component polític: "El acto se había desviado de su fin artístico y había tenido un claro significado político de oposición", i el seguiment que en va fer el mateix ministre Manuel Fraga (Sánchez, S., 1988: 28).

vegades parapolicials. En aquell context tant especial es podia produir una situació tan curiosa com que dirigents polítics formessin part del repartiment d'una pel·lícula. Tal va ser el cas de *La ciutat cremada* d'Antoni Ribas, estrenada el setembre del 1976, que incorporava com a extres de luxe persones com Josep Benet, Heribert Barrera, Joan Reventós, i també gent de la cultura como Joan Manuel Serrat o Montserrat Roig, entre d'altres.

És molt significatiu dels aires que es respiraven la proposta del Congrés de Cultura Catalana (Rovira, M., 2020) que havia llançat el gener del 1975 el Col·legi d'Advocats de Barcelona, però que va assolir una notable dimensió pública a partir del 1976 i fins a la seva clausura el setembre del 1977. El Congrés va acabar sent una realitat molt important, però ara ens interessa sobretot referir-nos al seu model, perquè és molt significatiu dels debats culturals del moment. Plantejat inicialment com un congrés de defensa de la cultura catalana, i en el qual tindrien el principal protagonisme col·legis professionals i entitats acadèmiques, la ràpida implicació de col·lectius com l'Assemblea Permanent d'Intel·lectuals Catalans, integrada a l'Assemblea de Catalunya, va fomentar un debat que en va canviar l'orientació (Duran, L., 2012: 8-10). El congrés esdevindria una activitat en què coexistirien actes acadèmics, debats sobre el futur de la societat catalana en tots els seus àmbits, que representava assumir una concepció àmplia, antropològica, de la cultura, i inclouria també campanyes de divulgació popular i campanyes reivindicatives. De fet, el congrés va ser l'instrument més útil per divulgar entre la població el passat amagat del període republicà, i per intentar connectar-lo amb el futur. Justament s'havia transformat d'una proposta de resistència (el nom inicial era congrés de defensa de la cultura catalana) en un projecte de configuració col·lectiva del futur. Amb aquesta metodologia el congrés es va posar en marxa de manera més definida la tardor del 1976, amb un gran ressò a Barcelona, on no només es van fer actes acadèmics i actes amb ressò al Palau d'Esports, sinó també en tots els barris, gràcies a la implicació de les associacions de veïns, que van canalitzar moltes accions. En definitiva, fusió entre cultura i reivindicació.

L'eclosió i dinamisme social manifestat a Barcelona els primers mesos del 1976 coexistia amb un clima de repressió selectiva. A les càrregues policials contra les manifestacions a favor de l'amnistia del febrer del 1976 van seguir-ne d'altres, que també van impedir un Sant Jordi reivindicatiu, el mateix dia que apareixia el diari *Avui*, el primer en llengua catalana des del 1939, circumstància que va generar una notable expectació. Les autoritats locals tenien ben present que el gruix de la població no els reconeixia cap legitimitat. A les dues bandes de la plaça de Sant Jaume, l'alcalde Joaquim Viola i el president de la diputació provincial Juan Antonio Samaranch vivien sota continuades protestes ciutadanes, i amb una notable incapacitat per no veure's arrossegats per la mobilització cultural i política del carrer. Certament, el govern d'Adolfo Suárez va fer algun gest per mostrar alguna sintonia amb la societat catalana, que en el camp que ens ocupa es va traduir en el reconeixement de l'Institut d'Estudis Catalans com a autoritat acadèmica, el novembre del 1976; i la posada en marxa i inici de les emissions el desembre de Ràdio 4, parlada íntegrament en llengua

catalana. Això era el màxim a què arribava el ministre Robles Piquer (Sánchez, S., 1988: 102-103).

Tanmateix, això no podia aturar les iniciatives dels diferents col·lectius. Probablement l'experiència més trencadora va provenir del sector teatral, que va constituir una assemblea d'actors i directors (ADD), i va programar l'estiu del 1976 la temporada popular Grec 76. Aquell moviment assembleari, en què participaven tant artistes provinents del teatre independent com del teatre professional, seguia d'alguna manera les pautes del Maig del 68, i alhora feia una reivindicació pràctica a les autoritats d'una política teatral. L'experiència va ser reeixida, però el projecte unitari que representava l'ADD va patir poc després una escissió, i va deixar d'actuar. Paral·lelament, però, va néixer una experiència sòlida i reeixida, la cooperativa que va fundar el Teatre Lliure, amb vocació de donar continuïtat al teatre independent, i d'oferir una programació rigorosa, en llengua catalana, i amb voluntat de servei públic.

Ja hem vist que el Grec 76 era batejat com a "temporada popular". *Popular* va ser aleshores una paraula omnipresent. Tot havia de ser popular, i la cultura havia d'arribar al poble, el gran absent en el context franquista. I l'apel·lació a allò popular tenia el seu correlat en l'exaltació de les activitats en espais oberts i/o al carrer. *Barris, carrer, cultura per al poble*, serien paraules clau per entendre el sentit d'algunes activitats. Per exemple, el retorn de Joan Manuel Serrat als escenaris barcelonins després del seu exili. El novembre del 1976 la Federació d'Associació de Veïns de Barcelona va organitzar un cicle de concerts d'El noi del Poble-sec —que va actuar gratuïtament— sota el nom de "Serrat als barris", que va acabar amb un gran concert al Palau dels Esports⁷. Poques setmanes després, també era el moviment veïnal el que recuperava la celebració del carnaval, que havia estat prohibit a Barcelona durant quaranta anys, i que significava una eclosió de crítica social i cultural i el protagonisme dels ciutadans al carrer. Pel potent moviment veïnal del moment, la festa al carrer era una forma evident de cultura, que es manifestava també en la forma lúdica de la protesta (Andreu, M., 2015). El vincle entre els conceptes de carrer, festa, cultura i reivindicació era molt potent. Tot un senyal del canvi dels temps, i precisament per això les autoritats no havien autoritzat aquell primer carnaval. De fet, progressivament el govern anava autoritzant algunes activitats que fins feia ben poc estaven prohibides, però sense una línia clara, i combinant aleatòriament autoritzacions i prohibicions. Per ells era important el contingut del que s'autoritzava, però també demostrar qui tenia el poder. Controlar la situació i no permetre que l'energia social acumulada esclatés espontàniament. Un criteri que s'utilitzava tant en relació amb les activitats polítiques —o organitzades per partits polítics— com per les iniciatives socials i culturals. És il·lustratiu d'aquesta dinàmica, per exemple,

7. Curiosament, el cronista de La Vanguardia española que va assistir a aquell recital i es desfeia en elogis pel cantant, consignava en relació amb l'ambient: "Hubo algunas banderas y pancartas, y se profirieron algunos gritos y consignas, especialmente en el entreacto y nunca mientras el cantante estaba actuando y, de todos modos, con bastante menor intensidad que en otras ocasiones anteriores, con otros cantantes, y es que, al parecer, las cosas, en general, van tomando su cauce natural, y las exteriorizaciones de cariz político tienden a manifestarse en actos genuinamente políticos con preferencia sobre concentraciones públicas de otro tipo y que, en tiempos recientes, se tomaron como sustitutivas válvulas de escape" (A.M. "Concierto triunfal de Joan Manuel Serra", *La Vanguardia española*, 20 novembre 1976, p. 37).

que el 1977 el govern civil encara prohibís una festiva protesta organitzada pel Sindicat Musical de Catalunya sota el lema “Música viva”. La por al carrer era ben clara: l'autoritat governativa va prohibir els actes al carrer d'aquest festival, i només va autoritzar el final de festa que es va fer al Poble Espanyol, un espai tancat i relativament aïllat.

Quan parlem de les autoritats cal fer una distinció important entre el govern i les autoritats locals, especialment en relació amb l'Ajuntament de Barcelona. El desembre del 1976 el ministre Rodolfo Martín Villa va destituir l'alcalde Joaquim Viola, fortament contestat, i va nomenar pel càrrec Josep Maria Socías Humbert, que procedia del sindicalisme oficial, i que va imprimir un canvi de to a l'alcaldia, en un període ple d'incerteses. Tot i la seva procedència franquista, Socías sabia que Barcelona era una ciutat en plena ebullició que obria múltiples fronts (social, veïnal, sindical, polític, cultural) i contestava obertament les institucions franquistes. Socías no havia estat nomenat per accentuar la repressió sobre tot allò que emergia, sinó per intentar contenir-lo des del pacte. Socías tenia els regidors que tenia, però sí que podia nomenar delegats de serveis, que va ser una forma per introduir en la institució persones de significació democràtica, capaces d'empatitzar amb els sectors de l'oposició. En el cas que ens ocupa, Socías va nomenar el gener del 1977 Núria Bertran Rahola, doctora en dret, que va ser l'única dona entre els delegats de serveis del moment, que va provar d'aproximar-se als sectors culturals actius a la ciutat, i va ser substituïda l'abril del 1978 pel periodista Joan de Sagarra, de llarga trajectòria en el medi cultural barceloní. Amb Bertran es va tirar endavant el *Llibre blanc dels museus de Barcelona*, una publicació de referència i punt de partida per a la planificació de l'etapa posterior, i també es va fer el Grec 77, d'impuls municipal.

El factor 77

I va arribar el factor 77. El 15 de juny de 1977 es van celebrar les eleccions generals que preveia la Llei de reforma política. Van ser unes eleccions amb escasses garanties, amb presos polítics, partits il·legals, sense una amnistia política prèvia i el control absolut de l'única televisió per part de la governamental Unió de Centro Democrático (UCD). Malgrat això, les immenses ganes de passar pàgina de la dictadura van fer viure aquells comicis amb una gran eferlescència (Mayayo, A., 2002). Els resultats són prou coneguts, amb victòria relativa de la UCD a Espanya i un aclaparador triomf de les esquerres a Catalunya, amb la candidatura socialista en primer lloc. A Barcelona la victòria també va ser per als socialistes, i va confirmar que les forces provinents de l'antifranquisme assolien a la ciutat prop del 80% dels vots. Tot i les limitacions abans esmentades, el contrast amb les urnes expressava una correlació de forces molt clara: hegemonia de les esquerres i del catalanisme antifranquista. Era una indicació clara de com aniria el futur immediat, i naturalment va tenir una traducció directa en

la gestió des de l'Ajuntament de Socias, que tenia al davant uns partits polítics revestits de representativitat. No és estrany, en aquest sentit, el nomenament ja esmentat de Joan de Sagarra, o el d'Elisa Lumbreras, militant del PSUC, com a responsable de Cultura Popular.

El factor 77 tenia també d'altres implicacions. Si just després de la mort de Franco els polítics encara anaven a escoltar els cantants amb qui havien identificat una lluita comuna, les eleccions significaven una bifurcació clara, perquè els partits i els polítics electes tendrien a la professionalització i l'assumpció de diferents nivells de gestió pública. En aquelles eleccions encara es va establir un repartiment de papers, especialment en les forces d'esquerra, que van reservar les candidatures del Senat a persones que havien gestat el seu prestigi des del món cultural i cívic. L'Entesa dels Catalans va presentar a Barcelona l'advocat omnipresent a les plataformes antifranquistes Josep Benet, l'escriptor Francesc Candel i el crític d'art i promotor cultural Alexandre Cirici. Va ser una candidatura excepcional, no només pel victoriós resultat, sinó perquè era a través d'aquestes persones que s'havia pogut gestar una candidatura unitària que incloïa socialistes, comunistes i republicans. Tanmateix, no podem oblidar que la transició era un canvi de sistema polític, i que en aquest procés tot el protagonisme va recaure en els polítics, sense presència dels intel·lectuals. En aquest sentit, en unes "Notes sobre intel·lectuals i política a la transició i a la democràcia", Josep Ramoneda (Ramoneda, J., 2009) va afirmar una tesi contundent: la transició es va fer sense debat intel·lectual. Certament, tant en la fase anterior a les eleccions del 1977 com en el període constituent posterior, és obvi que la negociació política tenia més a veure amb rebuscats pactes que amb un debat sobre el contingut que calia donar a la nova democràcia. El món cultural havia estat molt important en la lluita contra la dictadura, i també en el 76 i 77 quan encara funcionava una cultura resistencialista, en pugna constant amb les limitacions de les autoritats. Tanmateix, els posicionaments dels partits de l'oposició es van prendre en nuclis molt i molt reduïts, sense debat real entre els militants. És lògic que això impliqués també l'absència de debat i participació dels actors culturals. Això no obstant, si això és cert per al conjunt espanyol, en el cas català i barceloní podia quedar dissimulat pel doble paper d'alguns intel·lectuals doblats en aquella conjuntura com a polítics. Tot amb tot, les torques havien canviat, i si abans els polítics es barallaven per ser a la primera fila d'un concert, ara aquests mateixos cantants deixaven de tenir la rellevància que havien tingut en el passat.

Els diputats electes posaven les primeres peces per a l'elaboració d'una Constitució, es produïa el retorn de Josep Tarradellas i la reinstauració de la Generalitat, i tot indicava que s'avançava cap a una certa normalitat. Un procés fonamentat en una notable unanimitat, que es va batejar com a consens, en el qual la premsa va tenir un paper important. De fet, des de l'entronització de Joan Carles I la premsa es va alinear amb el canvi polític pilotat des de la Zarzuela. Malgrat el compromís democràtic de la majoria de capçaleres, les línies editorials no plantejaven crítiques amb la transició, i és significatiu contrastar el seu paper —Ramoneda considera que van ser sobrerrepresentats— amb la mirada de

la premsa estrangera, que descrivia més obertament les limitacions del procés polític (Guillamet, J., 2014). I part d'aquestes limitacions tenien a veure amb la continuïtat de l'activisme de l'extrema dreta i la tutela militar. Barcelona va viure el setembre del 1977 l'enorme impacte de l'atemptat a la revista *El Popus*, en què va morir el conserge, i que va generar una consternació general. També resultaria colpidor el cas del periodista Xavier Vinader, que va patir assalts de l'extrema dreta des del 1975, després va ser jutjat per les seves informacions periodístiques, es va haver d'exiliar, i no va poder tornar a Catalunya fins al 1984. El seu cas va motivar intenses campanyes per la llibertat d'expressió, i alhora eren la mostra de fins a quin punt encara no s'havia assolit.

En la segona categoria cal esmentar el consell de guerra promogut per la jurisdicció militar contra el grup teatral Els Joglars per la representació de l'obra *La torna*, que feia referència a una execució del 1973. L'obra es va estrenar el setembre del 1977 i havia passat censura (encara es passava per censura), però va irritar els militars, que van detenir alguns dels actors. Semblava inconcebible que mentre es redactava la Constitució i hi havia diputats electes pogués tenir lloc allò, però era realitat. Es va generar una campanya popular per la llibertat d'expressió de gran abast ciutadà, però discret suport per part dels partits, que no volien molestar els militars, un dels poders fàctics, i uns mesos més tard es va produir un indult. El cas Joglars era significatiu, però, d'uns límits per als creadors.

Començant una nova etapa: la institucionalització democràtica (1979-1983)

Tractant-se aquest text d'un estudi localitzat en una ciutat i en un temps de canvi politicoinstitucional, és evident que l'abril del 1979 és una data apropiada per situar un punt d'inflexió, ja que les eleccions municipals celebrades aleshores significaven el canvi de forma del govern de la ciutat. Finalment, la democràcia arribava als ajuntaments, i les implicacions en el camp cultural van ser moltes. Naturalment que hi ha molts altres elements a considerar, que tractarem més endavant, però en l'estudi de la dinàmica local la fi de quaranta anys d'ajuntaments franquistes és una fita decisiva. És cert que, en les anàlisis de la transició, un dels parents pobres és l'estudi de la dinàmica municipal. El president del govern, Adolfo Suárez, va posposar tant com va poder la celebració de les eleccions locals, de manera que des de la mort de Franco fins a aquells comicis van passar tres anys i mig, en què els ajuntaments franquistes estaven especialment qüestionats. A Barcelona, com a la major part de Catalunya, les eleccions del 3 d'abril de 1979 van comportar una esclatant victòria de les esquerres, encapçalades del nouat PSC (PSC-PSOE), seguides del PSUC i amb una presència molt menor d'ERC. També van accedir al consistori CiU i la UCD. El govern barceloní es va constituir amb l'anomenat Pacte de progrés, format pel PSC, PSUC, CiU i ERC, amb el socialista Narcís Serra com a alcalde. Començava una nova etapa, on

tots els actors socials —autoritats democràtiques, agents socials i culturals organitzats i ciutadania— havien de construir un model de governança democràtica local, l'àmbit més pròxim a la vida real, probablement per això el més difícil de gestionar. El repte era molt important, però no es partia de zero. Hi havia experiència acumulada tant en el món cultural que feia anys que pensava en com havia de ser el futur (per exemple, en les discussions dels diferents àmbits del Congrés de Cultura Catalana) com en unes noves autoritats que provenien en bona mesura de l'antifranquisme organitzat. Ningú tenia experiència de govern ni tampoc una cultura de relació en un marc democràtic entre creadors, associacions, institucions privades... i l'Administració. El repte era important: s'havia de passar de la teoria a la pràctica real.

El factor 1980

Tanmateix, des de l'òptica institucional la construcció d'un model de desenvolupament democràtic de la cultura a la ciutat no depenia només de l'àmbit municipal. Amb la reinstauració de la Generalitat el 1977 la institució catalana havia aconseguit alguna petita competència en l'àmbit cultural, que es va convertir en competència exclusiva amb l'estatut aprovat l'octubre del 1979, que seria desenvolupat després de les eleccions autonòmiques de març del 1980 pel govern de Convergència i Unió, encapçalat per Jordi Pujol. Si el 1979 va configurar unes clares majories de les esquerres, com ja havia succeït en les eleccions generals de juny del 1977 i març del 1979, les eleccions del 20 de març de 1980 al Parlament de Catalunya van donar un resultat inesperat. La victòria de CiU, tot i que sense majoria absoluta, va ser un cop dur per a les esquerres, i molt especialment per al PSC, el gran derrotat, que va deixar el camp lliure a un govern de CiU en minoria, amb suports de la UCD i ERC. El resultat d'aquestes eleccions va tenir un fort impacte en un món intel·lectual hegemunitzat per les esquerres, que va veure frustrades les expectatives de desenvolupar un projecte cultural des del govern. Però les eleccions —el factor 1980— també van tenir un altre impacte. Per primera

—i darrera— vegada es va presentar una candidatura del Partido Socialista de Andalucía, que va assolir un 3% dels vots a la circumscripció provincial de Barcelona, que es va traduir en l'elecció de dos diputats. Tot i unes xifres exigües, aquest resultat va sotraguejar la política catalana, per inesperat i perquè qüestionava les bases d'un mínim comú denominador catalanista. El fantasma del lerrouxisme, ben present en tot el període de la transició, s'havia superat parcialment amb processos com la unificació del socialisme, que va fer confluïr tradicions molt dispars en el PSC (PSC-PSOE) el 1978 (Muñoz, J., 2019), o també, per exemple, en la decidida campanya del PSUC del 1980, encapçalada per l'independent Josep Benet, que va fer bandera constantment del lema "Catalunya, un sol poble". Per una i altra qüestió, el factor 1980 va tenir un doble efecte sobre les esquerres, que tindrien conseqüències importants respecte del món

cultural que es movia en aquelles coordenades. Alhora, com era lògic, les majories que governaven en cada institució van començar a plantejar unes polítiques culturals diferents, procés en el qual es va produir un alineament dels principals agents culturals, una dinàmica lògica però que trencava definitivament el que quedava de la lògica de l'antifranquisme.

Dels somnis a la realitat

La institucionalització va coincidir amb el que es va conèixer com el “desencanto”, el desencís d'una part de la població que havia vist frustrades part de les esperances dipositades en la naixent democràcia, que alhora es podia retroalimentar en determinats camps, com les arts plàstiques, amb una reivindicació de l'art per l'art i un progressiu allunyament de la noció de la cultura com a crítica social (Sellés, N., 2017). Així, mentre es produïa el reconeixement per les institucions democràtiques dels artistes opositors, amb Miró i Tàpies com a grans icones, guanyen espai les tesis de l'autonomia de l'art i el seu component de mercat⁸. L'adaptació al nou marc era difícil, més encara en unes coordenades internacionals d'ofensiva cultural contra la influència del marxisme en el món cultural occidental. Una situació que en el cas barceloní i català va impactar especialment en l'univers cultural vinculat al PSUC. D'una banda, perquè se'n van desvincular els qui n'havien format part per afinitat antifranquista, però no per coincidència ideològica. De l'altra, perquè el PSUC va viure el 1981 una traumàtica escissió, que el va debilitar enormement. De fet, ja el 1979 un informe intern del PSUC alertava sobre la pèrdua del paper del partit entre els intel·lectuals: “L'elaboració d'alternatives de política cultural no ha estat prou per aglutinar les forces culturals catalanes pròximes al partit. [...] el bloc unitari cultural resistent s'ha dividit i molts intel·lectuals i artistes abans situats per exclusió a la zona d'influència del PSUC han buscat el seu propi partit una vegada conquerida la legalitat”⁹.

Tant la institucionalització com l'adaptació als nous temps eren deutors dels debats sobre les concepcions de la cultura en democràcia a la Catalunya del moment. Situats en aquests moments liminars d'una nova època, el gruix de reflexió procedia de l'esquerra que va quedar descol·locada el 1980. Un dels màxims referents era Josep Maria Castellet, amb un gran bagatge (Muñoz, T., 2006), que molts consideraven un conseller de cultura in pectore en cas de victòria socialista. Castellet va condensar les reflexions d'aquells moments en el seu llibre *Per un debat sobre la cultura a Catalunya* (1983), en el qual defensava la necessitat d'un pacte cultural que fos el reflex d'un projecte nacional català d'ampli abast. Una aposta que partia d'un concepte aleshores utilitzat per molta gent: la reconstrucció nacional. Dit d'una altra manera, per fer front a la devastació franquista seria imprescindible aquest projecte polític compartit. La cultura tenia aquí un

8. Aquests i altres elements van fer parlar en aquells moments a Lluís Bassets d'“Un temps de regressió cultural”, on confluen l'auge del conservadorisme occidental, el mercat i la situació específica catalana. (*Catalunya 1973-1983...*).

9. “Aportacions de la Comissió de Cultura a la Conferència Nacional del PSUC” (1979), reproduït a *Nous Horitzons*. 187-188 (2008), p. 6-18.

paper preponderant en l'arrencada de l'autonomia política. I Castellet accentuava aquesta aposta remarcant que no era el camí que seguia la Generalitat, i en concret la Conselleria de Cultura que dirigia Max Cahner. Castellet també entrava en el debat de la manera de gestionar la política cultural, reclamant que les institucions administressin, però no dirigissin la cultura, en el que anomenava "democràcia cultural". Les reflexions de Castellet eren rellevants pel contingut i per l'autoria, però no van deixar de quedar en un marc teòric i de debat, sense anar gaire més enllà, en bona part perquè el factor 1980 va convertir la cultura en un cavall de batalla d'enfrontament polític que va forçar alineaments rígids. De fet, si per les esquerres va ser difícil de pair el 1980, pels gestors de la Generalitat era un objectiu trencar aquella hegemonia cultural. La polèmica arran de la censura a l'obra de teatre *Els Beatles contra els Rolling Stones* (1981) va ser interpretada d'aquesta manera des del govern de la Generalitat (Manent, A., 2010: 92-98) i també pels seus crítics¹⁰. Va ser una batalla en tota regla, important per a tothom. Tot i aquell clima, cal consignar una activitat rellevant en què la Generalitat va mantenir una posició eclèctica: les Reflexions crítiques sobre la cultura catalana celebrades el 1982, en què tant participaven Joan Triadú com Joaquim Molas, , als antípodes ideològics en la crítica literària, i on també era present Josep Maria Castellet (*Reflexions crítiques...*1983). Potser era la darrera presentació conjunta de les patums de la cultura antifranquista.

En definitiva, el debat cultural català del moment estava interpellant sobre la concepció de la societat catalana que es volia construir o reconstruir. I en aquest sentit el paper de la llengua catalana era un element cabdal. Cal recordar que després de quaranta anys de postergació del català, període en què també s'havia produït l'arribada massiva d'immigrants que el desconeixien i que no van tenir l'oportunitat d'aprendre'l, les perspectives de futur i d'estatus del català anaven molt vinculades al paper dels sectors socials procedents de la immigració (Domingo, A., 2014). I les perspectives eren prou diferents. Les publicacions i jornades dedicades a aquesta qüestió van ser nombroses. Com a exemple, el dirigent socialista Jordi Font va recopilar (Font, J., 1991) molts dels primers documents del PSC a l'entorn d'aquestes qüestions. Es constata reiteradament la concepció de Catalunya com a societat gresol, i la insistència a situar com a tema central la relació entre cultures d'origen i immigració. En aquestes anàlisis es definia la cultura com a element de cohesió, i s'advertia contra les nostàlgies, ja fos d'una reivindicació catalana defensiva i estàtica, ja fos la de les cultures d'origen de la població immigrada, que podien conduir a una consciència de gueto. En una línia similar va ser omnipresent aquells anys la figura de Francesc Candel, el cèlebre autor d'*Els altres catalans*, que va esdevenir senador de l'Entesa dels Catalans (1977) i regidor en les llistes del PSUC a l'Hospitalet (1979). Tanmateix, en aquells mateixos moments un informe de la Comissió de Cultura a la III Conferència Nacional del PSUC, el 1979, indicava que resoldre la qüestió era més difícil del que semblava. En concret, assenyalava la "insuficient clarificació sobre el paper dels immigrants en aquest projecte nacional, insuficiència flagrant en allò que fa referència al camp de la cultura, on no s'ha volgut abordar

10. Lluís Bassets, "'Suspens' parlamentari al conseller Max Cahner". A: *Catalunya 1973-1983...*

decididament el tema tabú de la llengua i s'ha resolt l'expedient donant voltes a la qüestió"¹¹. Sobre això mateix ressaltava que era fàcil la síntesi cultural en els camps d'expressió artística, però aquesta síntesi és impossible en el camp de la llengua: "no pot donar lloc a una síntesi lingüística, és a dir, a una tercera llengua integradora"¹². Certament, la qüestió de la llengua era central, com recordava el polèmic manifest "Una nació sense estat, un poble sense llengua?", publicat a la revista *Els Marges* el desembre del 1979, en què els signants advertien del perill de substitució i desaparició de la llengua catalana. Un manifest que pot sobtar per estar datat en un moment molt primerenc de la recuperació democràtica, però que recorda la importància de la qüestió en aquells moments. De fet, poc més d'un any més tard va aparèixer un altre manifest que va sotraguejar el panorama català. El 25 de gener de 1981 apareixia a *Diario 16* el "Manifiesto por la igualdad de los derechos lingüísticos en Cataluña", que denunciava una suposada discriminació del castellà i de la població castellanoparlant i advertia del perill d'un totalitarisme català.

A la plaça de Sant Jaume

Tots els elements exposats fins aquí —dificultat per generar una institucionalització de la cultura, model de política cultural, la redefinició d'una tradició, catalanització i immigració, etcètera— es van veure reflectits també en la política del nou ajuntament democràtic barceloní. Fruit dels acords del Pacte de progrés, la Regidoria de Cultura de l'Ajuntament va recaure en el PSUC, que va designar regidor el periodista Rafael Pradas, que va nomenar el crític teatral Joan Anton Benach com a delegat de serveis. L'aposta de Pradas era la d'una gestió que havia de pensar molt en els ciutadans, d'una cultura al servei dels ciutadans. De fet, els documents interns insistien en un model de cultura descentralitzat i contra el dirigisme. Planava el concepte de subsidiarietat, però és evident que en aquesta qüestió la política municipal no quedava restringida a l'àrea de cultura, sinó que era una política més transversal, i va topar amb les queixes del moviment veïnal per la gestió dels centres cívics, que els activistes veïnals consideraven massa controlats per l'Ajuntament. La tensió entre moviment veïnal i ajuntament democràtic va ser força important en aquesta etapa, amb notables repercussions en el camp cultural, àmbit en el qual les iniciatives sorgides dels barris eren molt rellevants tant en la configuració d'un nou univers festiu popular com també en les activitats de difusió cultural. També és cert que no tot el consistori tenia la mateixa sensibilitat en atorgar rellevància a aquestes activitats. De fet, a vegades es plantejava un conflicte de legitimitats (Moreno, D., 2019). Segons Benach, en els primers moments de la nova administració alguns agents i actors culturals que havien tingut un cert protagonisme abans del 1979, que havien fet el que aleshores es qualificava com a "suplència" d'una política demo-

11. "Aportacions de la Comissió de Cultura...".

12. Idem.

cràtica, pensaven que podien condicionar l'acció dels nous gestors. Fins i tot que alguns volien cobrar els serveis prestats. En qualsevol cas, l'actuació municipal posava l'èmfasi en la dinamització. Per exemple, en relació amb els museus es tractava de canviar-ne l'orientació, posant l'èmfasi en la difusió de les col·leccions. En el mateix sentit, va llançar campanyes teatrals als barris i va configurar una nova oferta al Grec, que va passar de 17 a 97 espectacles entre el 1979 i el 1983. El nou model de les festes de la Mercè, o la recuperació amb un estil renovat dels Jocs Florals —que havien subsistit gairebé quaranta anys a l'exili—, van ser peces significatives d'un nou model que s'anava construint amb la concurrència de tota mena d'iniciatives socials. Vist amb perspectiva, és evident que els anys d'aquell primer mandat municipal democràtic van ser, encara, els que van posar sobre la taula la força i també les contradiccions de la cultura forjada en l'antifranquisme, que finalment havia de contrastar els somnis amb la realitat. L'assentament i consolidació de les institucions el 1983/1984, ajuntaments com el de Barcelona d'àmplia majoria socialista, i la Generalitat amb majoria absoluta convergent, van canviar radicalment les coses.

L'esquemàtic repàs d'aquestes pàgines constata ben clarament la vitalitat de la cultura a la Barcelona d'una dècada (1973-1983) en què el conjunt de la societat no només va viure el canvi d'una dictadura a una monarquia parlamentària, sinó que va passar dels somnis a la necessitat de gestionar la realitat. Canvis en tots els àmbits, en un període relativament curt, amb uns mateixos protagonistes que van modificant els seus rols; uns més o menys acomodats a la nova situació, d'altres de més crítics; uns que segueixen sent motiu d'atenció, d'altres que perden rellevància. En tot aquest procés, la cultura va perdre protagonisme i sentit referencial en favor dels polítics i de la posada en marxa de les institucions democràtiques. Fins a cert punt era lògic i raonable, però deixava la porta oberta a un segon pas, de patrimonialització de les institucions i de les seves polítiques culturals, en què els agents culturals quedessin relegats a simples objectes de la pugna política, i no com un eix central de reconstrucció democràtica i nacional. La constatació arribaria ja fora de la nostra cronologia. Per acabar, paga la pena insistir en el fet que no podem entendre tot el procés descrit fins aquí només a partir d'elements locals/nacionals, sinó que estaven molt imbuïts de fenòmens internacionals, ja fossin els debats ideològics d'una encara omnipresent guerra freda, ja fos de canvis estructurals en el mercat de les mateixes indústries culturals i del consumisme.



Congrés de Cultura Catalana. 1977. Autor: Pérez de Rozas (Arxiu Fotogràfic de Barcelona).



Festes de la Mercè. L'alcalde Narcís Serra i Pasqual Maragall donen la sortida a la Primera Cursa de Barcelona. 1979. Autor: Pérez de Rozas (Arxiu Fotogràfic de Barcelona).



Manuel Vazquez Montalbán, guanyador del Premi Planeta. 1979.
Autor: Pérez de Rozas (Arxiu fotogràfic de Barcelona).

Bibliografia

- AMAT, Jordi. *El llarg procés. Cultura i política a la Catalunya contemporània (1937-2014)*. Barcelona: Tusquets, 2015.
- ANDREU, Marc. *Barris, veïns i democràcia. El moviment ciutadà i la reconstrucció de Barcelona (1968-1986)*. Barcelona: L'Avenç, 2015.
- BALIBREA, Mari Paz. *The global cultural capital. Addressing the Citizen and Producing the City in Barcelona*. Londres: Palgrave Macmillan, 2017.
- CABELLO HERNÁNDEZ, Alberto. *'Tele/eXprés' cultura y crítica literaria*. Alcalá la Real: Zumaque, 2015.
- CASTELLET, Josep Maria (et al.). *Debat sobre la cultura catalana*. Barcelona: L'Avenç, 2019.
- *Catalunya 1973-1983. De la dictadura a la democràcia*. Barcelona: L'Avenç,
- *Catalunya 77-88. Societat. Economia. Política. Cultura. Un informe de la Fundació Jaume Bofill*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill / Edicions La Magrana, 1989.
- CORNEJO, Rosalía. "«On n'oublie rien de rien, on s'habitue»: Retrato de una generación en las semblanzas periodísticas de Ana María Moix". A: TERRASA, Jacques (dir.). *Barcelona 60's. Entre Caputxinada & Gauche Divine*. París: Éditions Hispaniques, 2018.
- DOMINGO, Andreu. *Catalunya al mirall de la immigració. Demografia i identitat nacional*. Barcelona: L'Avenç, 2014.
- DURÀ I SOLÀ, Lluís. *El Congrés de Cultura Catalana i la transició política*. Barcelona: Fundació Congrés de Cultura Catalana, 2012.
- FERNÁNDEZ, Josep-Anton. *El malestar en la cultura catalana. La cultura de la normalització 1976-1999*. Barcelona: Empúries, 2008.
- FERRÉ, Carme. *Intel·lectualitat i cultura resistents. Serra d'Or, 1959-1977*. Cabrera de Mar: Galerada, 2000.
- FONT, Jordi. *Papers de política cultural*. Barcelona: Edicions 62, 1991.
- FUSI, Juan Pablo. *Espacios de libertad. La cultura española bajo el franquismo y la reinención de la democracia (1960-1990)*. Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2017.
- FUSTER, Joan. "La normalització com a crisi historiogràfica". A: Fernández, Josep Anton; Subirana, Jaume. *Funcions del passat en la cultura catalana contemporània*. Lleida: Punctum, 2015. p. 241-257.
- GABANCHO, Patrícia. "La cultura dels setanta: deu notes per refer la memòria". *L'Avenç*, 236 (maig 1999), p. 17-21.
- GINER, Salvador; FLAQUER, Lluís; BUSQUET, Jordi; BULTÀ, Núria. *La cultura catalana: el sagrat i el profà*. Barcelona: Edicions 62, 1996.
- GUILLAMET, Jaume (ed.). *El desafiament català. Un relat internacional de la Transició*. Barcelona: L'Avenç, 2014.
- HUERTAS CLAVERÍA, Josep M. *El plat de lleties. Periodisme i transició a Catalunya (1975-1985)*. Barcelona: Col·legi de Periodistes, 2005.
- *La cultura catalana recent (1960-1988)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993.
- Dossier "La cultura a la Barcelona de la dècada dels setanta". *L'Avenç*, núm. 236 (1999), p. 16-72.
- JULIÀ, Santos. *Nosotros, los abajo firmantes. Una historia de España a través de manifiestos y protestas (1896-2013)*. Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2014.

- MAINER, José Carlos; JULIÀ, Santos. *El aprendizaje de la libertad, 1973-1986. La cultura de la transición*. Madrid: Alianza editorial, 2000.
- MANENT, Albert. *Crònica política del Departament de Cultura (1980-1988)*. Barcelona: AContravent, 2010.
- MARTÍNEZ, Guillem (coord.). *CT o la Cultura de la Transición. Crítica a 35 años de cultura española*. Barcelona: DeBolsillo, 2012.
- MAYAYO, Andreu. *La ruptura catalana. Les eleccions del 15-J del 1977*. Catarroja: Afers, 2002.
- MOIX, Ana María. *Semblanzas e impertinencias*. Pamplona: Laetoli, 2016.
- MOLINERO, Carme (ed.). *La transición, treinta años después. De la dictadura a la instauración y consolidación de la democracia*. Barcelona: Península, 2006.
- MOLINERO, Carme; Ysàs, Pere. *La cuestión catalana. Cataluña en la transición española*. Barcelona: Crítica, 2014.
- MORENO, David. "Quan l'Ajuntament de Barcelona va ser nostre. El primer ajuntament democràtic després de la mort de Franco (1979-1983)". Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, 2019.
- MUÑOZ, Jaume. *Perseguint la llibertat. La construcció de l'espai socialista a Catalunya, 1945-1982*. Barcelona: L'Avenc, 2019.
- MUÑOZ, Teresa. *Josep Maria Castellet. Retrat de personatge en grup*. Barcelona: Edicions 62, 2006.
- PONS, Agustí. *Temps indòcils*. Barcelona: Angle, 2007.
- QUAGGIO, Giulia. *La cultura en transición: reconciliación y política cultural en España, 1976-1986*. Madrid: Alianza, 2014.
- RAMONEDA, Josep. "Notes sobre intel·lectuals i política a la transició i la democràcia". A: Ysàs, Pere (ed.). *La configuració de la democràcia a Espanya*. Vic: Eumo, 2009, p. 179-196.
- *Reflexions crítiques sobre la cultura catalana*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1983.
- ROGLÁN, Joaquim. *El Grup Democràtic de Periodistes (1966-1976)*. Barcelona. Col·legi de Periodistes de Catalunya, 1992.
- ROVIRA, Marta (ed.). *El Congrés de Cultura Catalana. Història i balanç (1975-1977)*. Catarroja; Afers, 2020.
- SÁNCHEZ Biosca, Vicente. "Las culturas del tardofranquismo", *Ayer*, núm. 68 (2007), p. 89-110.
- SÁNCHEZ TERÁN, Salvador. *De Franco a la Generalitat*. Barcelona: Planeta, 1988.
- SANTACANA, Carles. "L'Ateneu Barcelonès durant el franquisme". A: CASASSAS, Jordi (dir.). *L'Ateneu i Barcelona. Un segle i mig d'acció cultural*. Barcelona: La Magrana, 2006.
- SANTACANA, Carles (coord.). *Quan tot semblava possible... Els fonaments del canvi cultural a Espanya (1960-1975)*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2018.
- SANTACANA, Carles. "Entre jóvenes y viejos. El impacto del 68 en la reconstrucción de la cultura en Cataluña", *Pasado y Memoria*, núm. 21 (2020).
- SANTACANA, Carles. "Imágenes sobre Cataluña en el franquismo: el regionalismo bien entendido en las pantallas. El NO-DO (1960-1975)". *Ayer*, (2021, en premsa).
- SELLÉS, Narcís. *Alexandre Cirici Pellicer. Una biografia intel·lectual*. Catarroja: Afers, 2007.
- SELLÉS, Narcís. "Art i política en temps de canvis. Entre el flux de la protesta antifranquista i el reflux de la institucionalització monàrquica". *Dictatorships and Democracies*, núm 5 (2017), p. 193-247.
- VILLAMANDOS, Alberto. *El discreto encanto de la subversión. Una crítica cultural de la Gauche Divine*. Pamplona: Laetoli, 2011.

-
- YSÀS, Pere. *Disidencia y subversión. La lucha del régimen por su supervivencia, 1960-1975*. Barcelona: Crítica, 2004.
 - ZANÓN, Marc. *“Des de la legalitat: entitats civils i oposició al franquisme”*. Tesi doctoral. Universitat Pompeu Fabra: 2015.

La ruptura municipal de 1979¹

Joaquim Nadal i Farreras.²

Aquest Congrés que ara clausurem ens ha convidat a reflexionar sobre “Barcelona, del franquisme a la democràcia. El protagonisme de la ciutadania (1973-1983)”, i en aquest marc em proposo de fer una revisió sobre la recepció del canvi municipal i el seu impacte en el context i en el marc cronològic de la transició. Em proposo de fer una reivindicació del paper del municipalisme en la materialització d’un canvi polític transcendent, amb petjada profunda, i amb incorporació activa i identificació de la ciutadania. Si els moviments socials han estat gairebé sempre el motor del canvi, la incorporació de les dinàmiques i de les propostes dels moviments socials en el marc municipal esdevé una peça essencial per valorar els progressos efectius i tangibles en l’àmbit de la vida dels pobles i les ciutats de Catalunya i dels seus habitants.

Catalunya i els ajuntaments

A *Les ciutats invisibles* d’Italo Calvino hi ha una escena dialogada molt il·lustrativa.

Marco Polo descriu un pont pedra per pedra.

Kublai Khan li pregunta: quina pedra sosté el pont?

Marco Polo respon: El pont no s’aguanta per una pedra o altra, per aquesta o aquella, sinó per la línia de l’arc que formen entre totes.

Kublai Khan queda en silenci, reflexiona i després afegeix: Per què em parles de pedres? El que m’interessa de veritat és l’arc.

Sense pedres no hi ha arc, digué Marco Polo.

Aquesta citació l’he vist utilitzada moltes vegades i no m’estranya que per exemple Renzo Piano la faci servir per a l’obertura d’un seu llibre sobre arquitectura. A mi però per avui m’ha semblat que podia ser una bella metàfora sobre Catalunya i afirmar que: “Sense ajuntaments no hi ha Catalunya”.

Sobre la base de l’arc ens podríem preguntar si Catalunya és en realitat un sol poble, un tot, configurat per moltes pedres o si l’imaginari col·lectiu de Catalu-

1. Text de la conferència de clausura del XVI Congrés d’Història de Barcelona. El Born, 28/11/2019

2. Director de l’Institut Català de Recerca en patrimoni cultural. Universitat de Girona.

nya un sol poble, hem sentit sovint— s’ha dibuixat sense considerar la globalitat individualitzada de les diverses pedres que componen l’arc?

Temo que des de les abstraccions emocionals s’hagi perdut sovint de vista aquesta realitat material i social, municipal i ciutadana, tangible i quotidiana.

Per aquest motiu la cruïlla del 1979 em porta un instant a rescatar diversos moments històrics d’una societat dualitzada i de contrast social molt intens, per no dir-ne, simplement, una societat de classes amb els seus episodis de lluita de classes. Una dualització més ignorada que menystinguda per les classes dirigents tot i deixant clar que la ignorància no és eximent de res.

En la història contemporània de Catalunya la societat catalana establerta ha despertat sobtada diverses vegades d’una complaença somnolent. Així, molt a principis del segle xx i en moments d’efervescència del catalanisme polític, la Setmana Tràgica del 1909 va ser el contrapunt a l’eufòria i a la ficció unitària de la Solidaritat Catalana del 1906. Més endavant la vaga de La Canadenca del 1919 ho va ser del paradigma noucentista de la Mancomunitat i del primer projecte d’Estatut.

En un moment més convuls la revolució de juliol i dels mesos posteriors del 1936 va ser en un cert sentit el contrapunt de la Generalitat republicana i estatutària, si bé dialècticament i gairebé simultàniament la integra i s’hi contraposa. Les inundacions del Vallès l’any 1962 van ser una bufetada a la cara de la condescendència burgesa amb el franquisme.

No acabo de gosar seguir per aquest camí per al període del 1975 al 1979. Però els resultats de les eleccions legislatives del 1977 i el 1979 i de les municipals del 1979, l’alarma per la Catalunya roja, poden molt bé ser un dels darrers episodis d’aquesta dualització aparentment trencada pel mite de la unitat civil del poble de Catalunya i la quimera de Catalunya, un sol poble. Si bé és veritat que la mobilització social i interclassista, moguda des de les esquerres i principalment des del PSUC, entorn de l’Assemblea de Catalunya i de les grans manifestacions del 1976 i el 1977, ens acosten potser a l’únic dels moments de ruptura amb la dualització assumint junts la llibertat (les llibertats), l’amnistia i l’Estatut d’Autonomia bé valien una acció unitària i compartida.

Sigui com sigui i per tornar a situar-nos en el marc municipal, podem dir que el mapa del 1979 va ser el de la veu plural de la Catalunya real. Però justament per això té sentit que en dates recents, i també acudint a citacions d’Italo Calvino a les seves ciutats invisibles, Marc Andreu ens hagi ofert *Les ciutats invisibles. Viatge a la Catalunya metropolitana* (Barcelona, L’Avenç, 2016). Un llibre que ens convida a transitar per ciutats i barris que posen de manifest la permanent dualització social i urbana de Catalunya, com una dada sovint oblidada o menystinguda i, en canvi, essencial per tractar de comprendre el país i la societat en tota la seva complexitat. Marc Andreu ens proposa un recorregut per la geografia de la Catalunya menys mesocràtica i, en aquest sentit, més potencialment vulnerable, d’una banda, i més mobilitzable, de l’altra. La geografia de ciutats dins de la ciutat, de barris prohibits, de barris proscrits, de barris emergents. La Mina, el Poblenou, Nou Barris, la Marina, Santa Coloma, Badalona, Montcada, Badia, l’Hospitalet, Sant Boi, Cornellà, el Prat, Terrassa, Rubí, Salt, conca d’Òde-

na, Tarragona. I encara sabríem afegir-hi molts barris de la perifèria de ciutats canòniques de l'imaginari clàssic de la Catalunya burgesa i benestant en una visió parcial, esbiaixada i incompleta de la nostra realitat social.

Hi ha, en aquest sentit, una geografia social i en molt bona mesura una geografia electoral que atorga a la realitat de Catalunya una riquesa plural que defuig l'estereotip de la unitat a qualsevol preu. Aquest és el marc d'anàlisi i d'interpretació per abordar la ruptura municipal del 1979 i les seves implicacions amb els moviments socials i la ciutadania.

Un balanç historiogràfic

No sé si per encaixar els canvis del 1979 en la història contemporània de Catalunya ens podem permetre un balanç historiogràfic o hem de fer més aviat esment d'un desert historiogràfic. Hi ha, és evident, molta bibliografia sobre el món municipal. Però si hi entrem ens adonem que encara no hem fet la transició de les anàlisis geogràfiques, urbanístiques, sociològiques, demoscòpiques, polítiques que tracten de desgranar les dinàmiques internes i les dinàmiques urbanes del món municipal, cap a la plena incorporació d'aquest període de canvi a les anàlisis històriques³. Mentre el món municipal és, ja de fa temps, un camp obert per a tota mena de disciplines i, en canvi, no ho és, o encara no ho és prou, per a la història.

Us convido, doncs, a fer l'exercici de buscar en els manuals i en les obres generalistes d'història d'Espanya i d'història de Catalunya la traça de les transformacions en el món local. La veritat és que només trobareu referències escadusseres i que el discurs general subordina i supedita l'escala local a la visió de conjunt més directament superestructura. L'àmbit macro domina sobre el micro. I en l'anàlisi política, l'escala local és considerada un succedani de la política.

La nomenclatura del dret aprofundeix l'esclètxa situant les eleccions generals, les legislatives, a l'escala política, mentre que les eleccions locals són conceptualitzades com a eleccions administratives.

Darrere d'aquestes omissions o d'aquestes visions limitades hi ha un debat sobre la naturalesa del poder i de la sobirania que es voldria més directament situat en consultes més generals i, en canvi, es negaria a l'escala local, on l'exercici de la sobirania i del mateix poder que n'emana seria més directe i més connectat amb els moviments socials.

3. Malgrat aquesta constatació vull fer esment d'algunes publicacions la majoria de caràcter commemoratiu, i que en alguna de les etapes d'aquests quaranta anys i amb estudis procedents de les diverses disciplines esmentades han introduït la perspectiva històrica.

NELLO, Oriol (dir.). *10 anys d'ajuntaments democràtics (1979-1989). Elements per a un balanç*. Barcelona: Federació de Municipis de Catalunya / Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, 1989. Amb treballs de Víctor Farré, Amador Ferrer, Emili Mas, Xavier Mateu, Joan Subirats i Josep M. Vallès.

MIR, Josep; CHAVERO, Joan; PARICIO, Eduard; SEGURA, Gemma; VENDRELL, Montserrat: *L'autonomia local a Catalunya (1979-1990)*. Barcelona: Federació de Municipis de Catalunya, 1990.

NELLO, Oriol (dir.). *20 anys d'ajuntaments democràtics. Elements per a un balanç i un debat de futur*. Barcelona: Federació de Municipis de Catalunya / Institut d'Estudis Metropolitans, 1999.

MAGRE FERRAN, Jaume. *L'alcalde a Catalunya*. Barcelona: ICPS, 1999.

La societat i la ciutadania disten molt de ser des de l'àmbit de la ciutat "subjecte històric" en el marc de la historiografia.

Si la constància i la presència de la vida municipal als llibres d'història és, en general, una absència clamorosa, encara ho és més pel que fa a la constatació del paper dels moviments socials i dels moviments veïnals en el context del franquisme i de la transició. Uns i altres esdevenen amb lentitud exasperant matèria historiable.

Som lluny encara de tenir respostes clares a la pregunta sobre qui són de veritat els actors del canvi. Potser perquè ens hem entretingut més en el coneixement dels intèrprets del canvi que en l'anàlisi i l'estudi dels actors del canvi.

Com som també molt lluny encara de disposar d'estudis que ens expliquin com els moviments polítics, socials, veïnals, mediàtics, clandestins en temps de l'oposició democràtica al franquisme van confluïr, en concentracions diverses, en la materialització dels poders locals a partir d'abril del 1979.

L'empenta i la intermediació dels ajuntaments des del 1979 no s'entendrien si no disposéssim d'un coneixement de les energies que hi conflueixen, des de molt diversos camps, amb graus diferents d'entusiasme i "entrisme" institucional durant el franquisme i en el més immediat postfranquisme.

En el conjunt d'Espanya hem de fer esment d'una excepció que confirma la regla del desert historiogràfic: Rafael Quirosa-Cheyrouze y Muñoz i els seus equips que han contribuït a trencar el mal fat que ha acompanyat el món local en el camí de la història. Una mostra en podria ser el llibre que va publicar amb Mónica Fernández Amador: *Poder local y transición a la democracia en España* (Granada: CEMCI, 2010).

En el cas de Catalunya podem esmentar algunes esclatxes més. En aquest sentit el professor Andreu Mayayo a la Universitat de Barcelona ha impulsat l'estudi d'aquest període que va des dels anys seixanta fins als vuitanta. Encara no fa un any vaig participar en el tribunal d'una tesi doctoral que em va produir un cert vertigen perquè convertia en matèria historiable, com a mi m'agrada, una època en la qual jo mateix hi havia participat directament com a protagonista. La tesi de David Sancho Paris tractava de La transició democràtica i el municipalisme a Catalunya. El cas de l'Alt Penedès, 1977-1983 (UB, 19/12/2018), i hi podíem trobar el clergat conciliar i progressista (un joveníssim vicari de Vilafranca del Penedès, Francesc Pardo Artigas, ara bisbe de Girona), les elits intel·lectuals, el moviment obrer i sindical —catòlic o no— i els moviments veïnals nodrits de la base associativa i de les professions liberals que pugnaven per esberlar un sistema polític aparentment monolític i inalterable.

Abans, però, també en forma de tesi doctoral Mayayo havia dirigit els treballs de Marc Andreu Acebal que van culminar en el seu llibre *Barris, veïns i democràcia. El moviment ciutadà i la reconstrucció de Barcelona (1968-1986)* (Barcelona: L'Avenç, 2015) que és tot ell una declaració de principis historiogràfics, metodològics i polítics per analitzar, ponderar i valorar els canvis produïts entre els anys seixanta i vuitanta i la identificació dels principals actors del canvi.

No cal dir que també hi van ajudar la creació de centres d'estudis com el CEUMT, de revistes com *Gestió Ciutadana*, o el paper tutelat i impulsat per Manuel

Vázquez Montalban i Josep Maria Huertas a través del col·legi d'aparelladors i molt especialment de la seva revista *CAU*. I cal també tenir en compte els informes que de forma regular elabora la Fundació Carles Pi Sunyer. Caldria afegir que l'estudi del postporciolisme fins a arribar a la gestió de l'etapa predemocràtica i reformista de l'alcalde Josep M Socias Humbert assenyalen també un camí encara per fresar.

La revolució dels ajuntaments. Benestar i igualtat

El 14 de gener de 1934 hi va haver eleccions municipals a Espanya. Les darreres eleccions municipals democràtiques fins a les del 3 d'abril de 1979. Entre unes i altres van passar 45 anys sense eleccions locals; 5 anys en l'etapa republicana inclòs el període convuls de la guerra i 40 sota el franquisme. Si prenem el final de la Guerra Civil com a referència, l'any 2019 ha fet vuitanta anys de l'inici de l'Espanya franquista amb la guerra acabada i quaranta anys des del retorn a la democràcia dels ajuntaments.

40 anys de democràcia municipal són exactament 10 mandats municipals resultat de 10 eleccions municipals i ara ja caminem en l'onzè mandat després de les eleccions de maig del 2019.

Així, a tall de recompte i de referència cronològica imprescindible, després de les eleccions municipals del 12 d'abril de 1931 i de les del 14 de gener de 1934 passem a les eleccions municipals del 3 d'abril de 1979 i successivament a les del 8 de maig de 1983, 10 de juny de 1987, 26 de maig de 1991, 28 de maig de 1995,

13 de juny de 1999, 25 de maig de 2003, 27 de maig de 2007, 22 de maig de 2011, 24 de maig de 2015 i, finalment, com ja hem dit les onzenes eleccions municipals de la democràcia celebrades el 26 de maig de 2019.

40 anys en democràcia després de 40 anys sense democràcia són ja una dada molt rellevant i permeten subratllar la normalitat democràtica i la continuïtat institucional en democràcia com un valor estable.

El segon aspecte que cal subratllar és l'evolució gradual des de l'efervescència democràtica després de les primeres eleccions després de 45 anys fins a l'estabilitat i la normalitat afermada successivament convocatòria rere convocatòria. S'ha perdut la frescor espontània, l'alegria desbordant, dels anys fundacionals, i s'ha avançat per camins de professionalització i d'una certa inèrcia; s'ha guanyat en eficàcia i s'ha perdut vitalitat.

Un tercer aspecte emergeix com una qüestió transcendent; malgrat que no és un tema que hagi captat l'atenció dels historiadors, els fets demostren que l'arribada de la democràcia als municipis ha resultat en l'etapa més fructífera de canvis, progrés i modernització del mapa dels pobles i de les ciutats de tot Catalunya i de tot Espanya. Sense por d'equivocar-nos podem afirmar que la transformació dels municipis i de les condicions de vida de la ciutadania en aquests municipis és la revolució de més entitat de la història contemporània del nostre país.

Un cop feta aquesta valoració més general, cronològicament quantitativa i municipalment qualitativa, convé que analitzem algunes qüestions amb més detall.

Una transició des de dalt

La transició a escala local va tenir uns efectes de canvi estructural, incomplet és clar, superior a la modificació de les superestructures de poder general. El canvi valorat de forma acumulativa va ser de més entitat malgrat que justament la democràcia va arribar als ajuntaments més tard que a les institucions de l'estat.

Crida molt l'atenció que s'escolessin prop de quatre anys des de la mort del dictador Francisco Franco el 20 de novembre de 1975 fins a les eleccions municipals del 3 d'abril de 1979. Recordem breument els fets. Primer, els intents conservadors de perpetuació del franquisme des de dins del franquisme (Arias Navarro) i després la proposta pactada de superació del franquisme des de dins (Adolfo Suárez) i des de fora (forces polítiques democràtiques en un procés des de l'agitació clandestina a la seva progressiva legalització). Aquest acord va portar a les eleccions legislatives del 15 de juny de 1977, el retorn del president Josep Tarradellas i Joan i el restabliment de la Generalitat el 23 d'octubre de 1977, al referèndum constitucional de 6 de desembre de 1978 i a les eleccions legislatives d'1 de març de 1979, abans d'arribar a les eleccions municipals de 3 d'abril de 1979.

Fet i fet, doncs, unes Corts i un Senat democràticament elegits el 15 de juny de 1977 i l'1 de març de 1979 van conviure amb els ajuntaments franquistes i els alcaldes nomenats en aquest marc durant pràcticament un any i deu mesos. És, doncs, legítim de preguntar-nos quin era el capteniment dels ajuntaments franquistes en un context general marcat per una democràcia incipient, i quins efectes de paràlisi i endarreriment va poder ocasionar aquesta dualitat singular de poders entre el nivell local i el nivell general. El llibre ja esmentat de Marc Andreu sobre els moviments veïnals a Barcelona ens aporta una de les claus que explicaria aquest endarreriment: la confessió explícita de Juan Carlos I de Borbón als més alts mandataris dels Estats Units en el sentit que de cap de les maneres no cometria l'error del seu avi de convocar unes eleccions municipals en un context de ruptura que poguessin tenir un caràcter plebiscitari per a la monarquia.

La passivitat dels ajuntaments franquistes (més de 8.000 a tot Espanya) en una mena d'actitud de ni fer ni deixar fer va topar sovint, i aquest és un tema que també haurà de ser objecte d'estudi, amb la creació de comissions de control i de seguiment des de l'oposició democràtica organitzada.

Sabem que algunes revisions de la transició impugnen el seu valor democratitzador i posen l'èmfasi en el context de violència en què es va produir. Però, analitzant la situació del moment, sembla indubtable que el canvi es va dur a terme de la manera que ho feia possible una correlació de forces que tenia l'empenta dels moviments cívics i polítics i, en contrapartida, el fre de les forces conservadores i reaccionàries que no volien cedir ni un pam de la seva supremacia

en el poder. La Transició espanyola no va ser ni exemplar, ni modèlica, però va ser la que va poder ser ateses les circumstàncies històriques i d'aquesta realitat no es pot inferir alegrement i frívolament que el règim del 78 és una herència contaminada del franquisme.

Sabem també que els moviments veïnals a les ciutats estaven mobilitzats i enquadrats per fer possible el canvi en la vida municipal i desfermar d'aquesta manera totes les energies i impulsos que havien estat frenats per un context dictatorial i manifestament antidemocràtic. En aquest sentit, les eleccions municipals del 3 d'abril de 1979 van tenir com un efecte alliberador, van deixar anar totes les energies frenades, com si les aigües per fi poguessin córrer lliurement després de dècades de dics de contenció, ara finalment enderrocats.

El llast del franquisme

Un dels efectes més nocius del franquisme a part de la corrupció i de la imposició d'un pensament únic dominant, imposat a través del partit únic i del nacionalcatolicisme, va ser la impunitat davant l'incompliment de la llei. Així, l'urbanisme franquista va ser catastròfic malgrat que la llei del sòl del 1956 s'ha considerat sempre progressista en el seu context. Però el fet és que va ser la llei més sistemàticament conculcada de totes les que en el terreny de les ciutats es puguin recordar.

Els ajuntaments franquistes ateniien amb recursos escassos i amb criteris dubtosos qüestions peremptòries sovint vinculades al funcionament de la ciutat sense atendre el funcionament i les necessitats de la societat. Govern de les coses, deficient, sense la ciutadania. I això deixant una màniga molt ampla per al creixement de l'especulació urbanística sense contrapartides, sense norma i sovint amb un evident endarreriment dels serveis més elementals en relació amb l'evolució mateixa de la ciutat física: cases sense carrers o en carrers indignes d'aquest nom.

Les promocions públiques d'habitatge, en un intent de superar el barraquisme, eren perifèriques i classistes, amb emplaçaments selectius determinats pel preu del sòl més que per criteris de centralitat, compacitat i coherència. Les ciutats del franquisme eren ciutats duals (recordem les ciutats invisibles de Marc Andreu), amb ciutadans de primera i ciutadans de segona i amb mecanismes de discriminació física i social molt evidents.

Per la seva banda els creixements urbans eren desordenats i es fa molt evident, com hem dit, que les cases (els immobles de multipropietat) anaven a una velocitat i els serveis a una altra molt més lenta; no era estrany, doncs, de trobar que les cases haguessin avançat molt més que els carrers. Per ser més clars encara: cases de pisos podien estar en llocs sense voreres, sense enllumenat, sense pavimentació i en alguns casos fins i tot sense clavegueram.

Queda clar també que si els plans generals, dels municipis que en tenien, o el Pla general metropolità a l'àrea de Barcelona eren les eines per interve-

nir i condicionar el creixement urbà, aquestes eines transiten del franquisme a la democràcia sense solució de continuïtat. Tant que les modificacions de les determinacions i de les prioritats, sempre condicionades per la presumpció de seguretat jurídica i de respecte als drets adquirits, van dependre molt de la capacitat i de la voluntat de gestió i d'intervenció rectificadora de tècnics i sobretot de polítics avalats pels seus tècnics.

En aquell moment històric sempre va quedar en un segon pla la capacitat i la voluntat de trencar aquestes suposades seguretats jurídiques i materials a partir del convenciment que, entre els drets adquirits i els drets exercits, hi havia una escletxa per produir canvis substancials sense perjudici per a les hisendes municipals, i per tant, sense generar dret a indemnització compensatòria.

Si és clar que mancava el més elemental per dotar els carrers i les cases i els ciutadans que les habitaven de la dignitat de carrers i d'habitatges imaginem-nos el que mancava per atendre les necessitats qualitatives. En el franquisme era per exemple, amb excepció d'algunes fàbriques, impensable la incorporació massiva de la dona al mercat de treball perquè no hi havia polítiques públiques per a les etapes preescolars i la corresponent dotació d'escoles bressol.

En un cert sentit els primers programes municipals dels moviments democràtics i cívics responien a una estructura molt elemental: eren el positiu del negatiu de la fotografia dels municipis del darrer franquisme i hi afegien elements qualitius d'una nova agenda política, impensable fins a aquell moment.

Una nova agenda política

En el context nou de les noves administracions municipals emergien dos temes estructurals marcats per dèficits acumulats. El dèficit pressupostari i les rigideses competencials.

En aquests terrenys es va patir una hipoteca latent que trigaria a resoldre's i que en alguns aspectes no està, encara ara, resolta del tot: trigarien les primeres lleis de bases del règim local i trigarien les mesures econòmiques i fiscals per dotar els ajuntaments de més recursos.

Abans de començar a disposar d'alguns recursos i d'una mínima autonomia financera els ajuntaments van haver de passar per l'episodi de les factures no comptabilitzades (factures al calaix), dels deutes acumulats amb les companyies de serveis, i de la discussió sobre la manera d'atendre aquests deutes. Algunes companyies de serveis (elèctriques i de neteja i recollida d'escombraries) mal acostumades durant el franquisme i condescendents amb els ajuntaments franquistes van voler cobrar de cop el que havien anat ajornant als ajuntaments anteriors i això va donar peu a algun episodi de tensió i d'interpretació correcta dels poders i de la sobirania exercida pels nous ajuntaments.

Abans d'arribar a una certa normalització pressupostària i d'arribar a formular autèntics pressupostos d'inversions es va haver de passar per l'episodi dels pressupostos extraordinaris de liquidació de deutes i el desbloqueig del crèdit

als ajuntaments que passava en aquella època únicament per la finestreta del Banco de Crédito Local.

D'altra banda, es va suscitar molt ràpidament un debat obert sobre les competències municipals i sobre els models de gestió. La qüestió era si els ajuntaments havien de ser administracions circumscrites a la lletra de la llei o administracions obertes a les demandes ciutadanes. Es tractava d'inventar des del no-res noves polítiques de sòl i habitatge, per exemple, o noves polítiques de seguretat ciutadana que atorguessin a les policies locals la capacitat d'actuar en tota mena de conflictes i fins i tot assumir funcions de policia judicial. Hi havia alcaldes que per no embolicar-se i per no generar una pressió pressupostària sobre el capítol de personal volien que la policia municipal es limités a fer complir les ordenances municipals i a regular el trànsit. Va prevaldre, però, una nova escola que propugnava unes policies integrals i democràtiques que requerien uns processos de selecció i de formació una mica sofisticats. La contribució que va fer en aquest terreny Jaume Curbet i Hereu va ser determinant i ha deixat una petjada clara en el nou model policial de Catalunya.

Així doncs més enllà d'aquesta doble hipoteca que acabem d'esmentar la revolució municipal va venir marcada per un capgirament de les prioritats. Es tractava de donar veu al ciutadà individual i col·lectivament, d'incorporar a l'acció municipal d'una manera directa la vida i la veu dels ciutadans. Es tractava de superar el dèficit democràtic acumulat. De revisar la memòria de la ciutat i d'entroncar amb anteriors períodes democràtics i anteriors agendes reformistes de caire socialdemòcrata *avant la lettre*.

Es tractava també de superar els dèficits bàsics dels serveis municipals, de les infraestructures i dels equipaments. Atorgar seguretat jurídica als actes administratius, sense discrecionalitat, i revisar els paràmetres de l'urbanisme amb voluntat transformadora aprofitant els poders i les esclètxes que he esmentat una mica abans. Atendre les necessitats més bàsiques de la ciutadania en matèria de serveis socials, habitatge, ocupació i mobilitat. Atorgar una prioritat i un valor integrals i transversals a l'educació, la cultura i l'esport.

Darrere d'aquests enunciats generals tots sabríem identificar els canvis estructurals més rellevants que tenen una traducció física i qualitativa als municipis.

Quan avui identifiquem la xarxa d'equipaments educatius (escoles bressol, centres de primària, secundària i formació professional, centres universitaris en alguns casos), la xarxa de centres de salut i de serveis socials, la xarxa de centres cívics, la xarxa de biblioteques i equipaments culturals, la xarxa de museus i arxius, la xarxa d'instal·lacions esportives (piscines, pistes, pavellons, camps d'esports, pistes d'atletisme), i veiem la geografia dels nostres pobles i ciutats esmaltada d'aquestes instal·lacions ens seria molt difícil retrocedir en el temps i situar-nos en el punt d'arrencada de 1979.

I això que malgrat la reiterada formulació des del municipalisme en el sentit que seria raonable una estructura de la despesa pública que representés un 50% de l'administració de l'estat, un 25% per les administracions autonòmiques i un 25% per les administracions locals, el volum de despesa pública que representen els municipis no s'ha mogut en aquests quaranta darrers anys del 14%.

Un rerefons polític i ideològic

D'una forma recurrent des del 1979 mateix i fins ara s'han plantejat dos falsos dilemes entre gestió i política i entre pedra i serveis. És el fals debat que també ha contaminat la política general quan s'ha pretès establir un antagonisme radical entre les agendes nacional i social. Ni un ni altre dilema són certs; es tracta, més aviat, d'interdependències inseparables. En el món local una política intel·ligent es concreta en una bona gestió. I l'obra feta, la pedra, esdevé sempre condició necessària però mai no és condició suficient. Ja ben entrat el segle XXI ens podem preguntar on radica el cercle virtuós que supera les aparents contradiccions. La resposta és múltiple: política intel·ligent, gestió eficient, infraestructures polivalents i integració del patrimoni, la cultura i el coneixement en el bagatge i en el discurs de les poblacions que vulguin alçar la mirada i tenir la capacitat d'analitzar el passat, viure el present i construir el futur.

Es tracta de fer compatibles les polítiques tangibles i els horitzons utòpics com l'únic motor que transformarà la vida social i econòmica de les ciutats pel camí de la modernització amb plena incorporació de les polítiques d'igualtat i les polítiques de drets cívics enteses en el més ampli sentit.

En definitiva, es tracta d'inventar per resoldre i no inventar només per a l'autojustificació.

A manera de conclusió

En el balanç global d'aquests darrers quaranta anys hauríem de convenir a convertir la "ruptura municipal del 1979" en la "revolució municipal democràtica del 1979 al 2019".

Del 1979 fins ara hem viscut diverses crisis econòmiques i el punt d'arrencada assenyalava un màxim històric en les taxes d'atur, d'inflació i del preu del diner. La virulència de la crisi del 2008 ha afegit elements nous vinculats a la globalització, a la revolució tecnològica i a l'estructura del mercat de treball. En aquest context la precarització laboral, la immigració, els problemes dels joves per accedir al mercat de treball i el dèficit crònic en l'oferta d'habitatge assequible marquen amb un accent nou les polítiques municipals més recents que han hagut de demostrar, al llarg d'aquests darrers quaranta anys, una permanent capacitat d'adaptació i superació de les noves conjuntures socials i econòmiques.

Això vol dir també que una revisió dels darrers quaranta anys haurà d'atendre els canvis estructurals que s'han produït en la població, en la societat, en el mercat de treball i en les expectatives de les demandes d'una ciutadania cada cop més conscienciada i cada cop més exigent.

1979 va ser el punt d'arrencada. La revolució municipal és, hauria de ser, amb alts i baixos, una revolució contínua. Ací sí que des dels moviments veïnals i des dels poders locals "Els carrers seran sempre nostres".



Autobús de campanya del PSC a les eleccions municipals. 1979. Autor desconegut (Arxiu fotogràfic de Barcelona)



Preses de possessió de l'alcalde Narcís Serra i de la resta de membres del consistori municipal. 1979. Autor: Pérez de Rozas (Arxiu fotogràfic de Barcelona).



L'alcalde Narcís Serra passa revista a la Guàrdia Urbana el dia de Sant Rafael. 1979.
Autor: Pérez de Rozas (Arxiu fotogràfic de Barcelona).

II. COMUNICACIONES

COMUNICACIONS

CEU-CEUMT (1972-1982). Moviments socials, polítiques urbanes, ajuntaments democràtics

Joan Alemany i Pau Verrié¹

Creació del Centre d'Estudis d'Urbanisme (CEU)

El Centre d'Estudis d'Urbanisme (CEU) es va crear a inicis del 1972. Sota aquest nom s'aplegava un reduït nombre de persones amb els objectius de debatre sobre temes de política urbana, elaborar documents crítics i alternatius a l'urbanisme franquista i donar suport als moviments socials urbans. No va ser mai legalitzat com a organització. Els iniciadors eren un grup de joves professionals (Jordi Borja, Marçal Tarragó, Lluís Brau...) que havien estat acomiadats de l'Ajuntament de Barcelona a finals del 1971 immediatament després de publicar-se el treball, del qual eren autors destacats, "La Gran Barcelona", primer a la revista *Construcció, Arquitectura, Urbanismo* (CAU, 1971) del Col·legi d'Aparelladors i després editat com a llibre. Aquesta publicació, una de les primeres crítiques globals a la política urbana de Barcelona, va tenir un impacte important, fins i tot mediàtic. Era un informe sobre l'urbanisme de Barcelona, realitzat a partir d'una documentació urbanística, demogràfica i socioeconòmica rigorosa i des d'una posició política democràtica, d'esquerres i de suport als moviments socials i ciutadans.

Abans de la creació del CEU s'havien publicat uns primers treballs crítics amb l'urbanisme de Barcelona. Els llibres de Francisco Candel (Candel 1957) i d'Oriol Bohigas (Bohigas 1963) havien aportat elements crítics d'informació. El primer amb la descripció de la dura realitat dels nous barris i del barraquisme resultants del creixement ràpid, desordenat i especulatiu de la ciutat i, el segon, sobre l'evolució de la política urbanística. Les revistes dels Col·legis d'Arquitectes (*Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*), d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics (*Construcció, Arquitectura, Urbanismo*) i d'Enginyers industrials (*Novatecnia*) començaven a publicar a l'inici de la dècada del 1970 alguns articles crítics sobre la política urbana de Barcelona. Els estudis dels plans d'urbanisme de finals de la dècada del 1960 i principis de la del 1970 com l'"Avance del Plan de Ordena-

1. Joan Alemany, economista; Pau Verrié, enginyer industrial.

Els autors van tenir un paper actiu en la creació i direcció del CEUMT entre el 1977 i el 1982 i abans, Jordi Borja, en la creació, direcció i activitat del CEU des del 1972 al 1977. Les moltes i diferents activitats d'aquestes entitats i les relacions establertes amb organismes, revistes, professionals, dirigents socials i polítics d'Espanya i d'altres països entre el 1972 i el 1982 s'exposen resumidament en aquesta comunicació com a primer pas per a l'elaboració d'un treball més ampli que es pretén fer més endavant. No ha estat possible esmentar tots els col·laboradors que a moltes ciutats van ajudar a desenvolupar les actuacions del CEUMT; a tots ells es vol dedicar aquest primer treball.

ció urbana del Àrea Metropolitana de Barcelona” del 1968 o la “Ponencia para la Revisión del Plan de Ordenación Urbana de Barcelona” del 1971 van reunir joves tècnics que, conscients dels greus problemes i insuficiències de la política urbana, promovien nous objectius i polítiques progressistes per resoldre’ls. Per acabar, alguns professionals i acadèmics havien fundat entitats i mantenien grups de discussió sobre polítiques urbanes a la universitat (com el Laboratori d’Urbanisme de Barcelona de l’Escola d’Arquitectura) o als col·legis professionals (com l’Oficina d’Informació Urbanística del Col·legi d’Arquitectes). A la vegada començaven algunes lluites als barris impulsades per associacions de veïns i altres organitzacions, legals o no, que eren l’inici de moviments socials urbans que es desenvoluparien en els anys següents. Tots els fets anteriors són antecedents que van començar a crear una cultura favorable a la discussió i a la crítica de la política oficial. El CEU va néixer en aquest nou ambient i va mantenir relació amb aquestes entitats, professionals i revistes. Però es va proposar anar més lluny: no només es tractava d’elaborar un pensament crític amb la situació, sinó d’intervenir més directament en la lluita dels nous moviments que començaven a organitzar-se a l’entorn de reivindicacions sobre l’urbanisme, els espais públics, els transports urbans o els equipaments socials dels barris.

El nucli fundador del CEU —Jordi Borja (sociòleg i geògraf), Lluís Brau (arquitecte), Carles Teixidor (arquitecte) i Marçal Tarragó (economista)— eren professionals vinculats a Bandera Roja (BR). Més endavant, a partir del 1974, quan Bandera Roja es va integrar al Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), es van anar incorporant altres professionals, molts d’ells d’aquesta organització o propers a ella: Ricard Boix, Quim Clusa, Pau Verrié, Joan Alemany, Albert Broggi, Manuel Herce, Alfons Rodríguez Bayraguet... Des d’un principi van col·laborar puntualment molts altres professionals estudiosos dels moviments socials o que participaven directament en ells.

El CEU es va instal·lar a l’àtic del carrer de Santa Anna, 11, molt a prop de la Rambla. Jordi Borja havia rebut una subvenció de la Fundació Juan March per fer un estudi sobre l’habitatge de la perifèria, cosa que va permetre llogar el local i remunerar un primer professional com a “secretari tècnic”, Ricard Boix. En un principi cap membre del CEU rebia honoraris pel seu treball; més endavant es va poder professionalitzar una secretària i un tècnic.

Les activitats del CEU

Les activitats del CEU s’emmarcaven i es van desenvolupar segons tres eixos bàsics.

El primer eix va ser l’anàlisi crítica de les polítiques urbanes, de les condicions de vida de la població i, simultàniament, l’elaboració de propostes alternatives i de suport a les reivindicacions. Es va expressar en articles, informes i debats entre professionals o en grups reduïts de militants d’esquerres i en diferents papers alegals o clarament il·legals. Els membres del CEU van publicar en diaris o revistes legals amb el pseudònim “Alexandre” o amb els noms reals dels autors

tant a Espanya, com a l'estranger (França, Itàlia, Anglaterra, l'Amèrica Llatina), on també van participar directament en reunions, seminaris i col·loquis.

El segon eix va ser la relació amb les associacions de veïns i comissions de barris, també amb alguns col·legis professionals o col·lectius democràtics de professionals (arquitectes, aparelladors, treballadores socials, joves llicenciats de dret, economia, ciències socials i altres carreres humanístiques). Periodistes com Huer-tas Clavería, Rafael Prades, Manuel Campo Vidal, i molts altres, van contribuir de forma important donant informació i publicant articles de denúncia, legitimant les reivindicacions i donant suport als activistes socials.

El tercer eix van ser les connexions i intercanvis d'idees amb les organitzacions polítiques, BR i PSUC principalment, però també amb col·lectius socialistes, esquerrans, cristians progressistes, sindicalistes (CCOO) o demòcrates que estaven arrelats en centres socials o entitats culturals. Aquest eix va ser feble als primers anys degut al fet que els partits polítics antifranquistes no donaven suficient importància a les lluites dels barris; els dirigents i activistes polititzats prioritzaven el moviment obrer i els moviments universitaris i intel·lectuals. BR des de l'inici del CEU i poc després el PSUC, van donar importància i van impulsar decididament els moviments ciutadans. A partir de l'any 1975, ja integrats en una sola organització, es va començar a plantejar la necessitat d'eleccions municipals democràtiques quan encara la dictadura mantenia la seva capacitat repressora.

Els primers anys del CEU (1972-75) es va prioritzar la relació amb els naixents moviments de barris, el suport als seus dirigents i les reflexions crítiques a les polítiques urbanes i especialment als ajuntaments, el darrer nivell de l'Estat, però el més proper als ciutadans. Es van publicar articles a les revistes dels col·legis professionals d'arquitectes, d'aparelladors, d'enginyers industrials i en els diaris *Tele-Express* i *Diario de Barcelona*, (en aquest darrer amb un article setmanal amb el pseudònim "Alexandre"). També es va escriure a revistes generalistes com *Cuadernos para el Diálogo* (que va publicar un número monogràfic dedicat als moviments socials urbans elaborat pel CEU). Però, sobretot, es van establir relacions amb les associacions de veïns i diversos col·lectius dels barris, als quals es donava suport amb arguments tècnics i polítics, i dels quals s'aprenia molt dels seus dirigents, activistes socials i militants polítics de base. Un dia a la setmana, al capvespre, en el subsol del Col·legi d'Arquitectes, es reunien per discutir de polítiques urbanes joves arquitectes i alguns membres del CEU, que hi participaven sovint com a ponents. L'Oficina d'Informació Urbanística (OIU) del Col·legi d'Arquitectes, el Col·legi d'Aparelladors, el Laboratori d'Urbanisme de Barcelona (LUB), van ser entitats que van organitzar importants debats crítics, van publicar articles i van promoure reunions sobre les polítiques urbanes del moment; directament o de forma indirecta aquestes entitats, reunions i professionals van ser també protagonistes dels moviments urbans de l'època. Alguns departaments universitaris van orientar estudiants de sociologia, geografia urbana i d'altres carreres a fer treballs universitaris i, a la vegada, implicar-se en la vida i lluites dels barris.

Els membres del CEU treballaven en institucions polítiques (Ajuntament, Diputació, Corporació Metropolitana), en col·legis professionals, en estudis professionals privats i en departaments universitaris. Estaven en general integrats en


		
CONSTRUCCION ARQUITECTURA URBANISMO		
10		
SUMARIO	«LA GRAN BARCELONA»	NOVIEMBRE/DICIEMBRE 1971
■ GUIA DE ANUNCIANTES		2
INTRODUCCION	■ PRESENTACION	31
	■ EL HABITAT URBANO: PRODUCCION Y CONSUMO	31
	■ EL CONSUMO COLECTIVO DE LA VIVIENDA	32
J. Borja	■ VOCABULARIO/1	33
EL SISTEMA URBANO	■ AREAS DE LA CIUDAD	35
	■ TABLAS DE INFORMACION ESTADISTICA POR AREAS	40
M. Tarragó	■ VOCABULARIO/2	45
EL HABITAT EN BARCELONA	■ A/EL HABITAT	47
	■ SEGREGACION SOCIAL Y CALIDAD DE LA VIVIENDA	47
	■ SOBRE LA POLITICA DE LA VIVIENDA	48
	■ LA EDIFICACION DE VIVIENDAS EN BARCELONA EN EL PERIODO 1960-70	49
	■ LA PROMOCION PUBLICA EN EL MUNICIPIO DE BARCELONA	50
	■ EL PARQUE Y EL MERCADO DE LA VIVIENDA	51
	■ B/EL HABITAT SUBINTEGRADO	52
	■ EL HABITAT SUBINTEGRADO EN BARCELONA	52
	■ EL SUBURBIO COMARCAL	55
	■ LA PROMOCION PUBLICA DEL HABITAT MARGINAL: LAS VIVIENDAS DE LA OBRA SINDICAL DEL HOGAR	59
J. Borja	■ C/PERSPECTIVAS DEL HABITAT POR AREAS	61
J. Lleixà	■ BIBLIOGRAFIA GENERAL	68
M. de Solà Morales	■ EVOLUCION Y ESTRUCTURA DE LA POBLACION	71
P. Verrié	■ COMENTARIO DE LA PIRAMIDE DE EDADES	73
LA POBLACION Y LOS SERVICIOS	■ EL EQUIPAMIENTO HOSPITALARIO EN BARCELONA	73
F. Arruga	■ LA ASISTENCIA PSIQUIATRICA EN BARCELONA	74
J. Borja	■ EL EQUIPAMIENTO ESCOLAR	76
U. Brau	■ ESPARCIMIENTO Y ZONAS VERDES	78
J. Clavera	■ NECESIDADES Y DEFICITS DEL TRANSPORTE PUBLICO	79
J. Clusa	■ RAZONES DE UNA NECESIDAD Y DE UN FRACASO	81
P. Josep	■ EL PLAN DEL 53 Y LOS PLANES PARCIALES	82
Arg. Ass. (Bach/Dols/Millet/Páez)	■ DE LA CARTA MUNICIPAL A LA BARCELONA 2000	84
LA PLANIFICACION URBANA	■ DEL ESQUEMA DIRECTOR DEL AREA METROPOLITANA A LAS ACTUACIONES URGENTES	87
	■ LA PLANIFICACION DEL DESARROLLO URBANO: UTOPIA CAPITALISTA Y MOVIMIENTOS SOCIALES URBANOS	88
J. Borja	■ BIBLIOGRAFIA BARCELONA	90
M. Tarragó	■ VOCABULARIO/3	91
con la colaboración de		
C. Teixidor		
A. Rodríguez		
■ GUIA DE ANUNCIANTES		92

Figura 1. Índex de la revista CAU número 10 amb el dossier de "La gran Barcelona" elaborat pel CEU, una de les primeres crítiques globals a la política urbana de Barcelona

o relacionats amb organitzacions polítiques o socials, entitats de barri o associacions de veïns. Mantenien connexions amb professionals que estaven treballant en els nous moviments socials (periodistes, treballadors socials, responsables de col·legis professionals...). El CEU no va ser estrictament un grup polític o tècnic o social, però ho va ser tot a la vegada.

En el període 1975-77 va desenvolupar-se a Catalunya el Congrés de Cultura Catalana, un ampli procés de debat en el qual van participar milers de ciutadans. Un dels seus àmbits, el d'Ordenació del Territori, va comptar amb una partici-

pació molt activa dels professionals procedents del CEU que van contribuir amb ponències i intervencions en els debats.

A partir del 1975, i sobretot durant el 1976 i el 1977 es van posar en marxa estudis i debats destinats a preparar els programes municipals. Primer va ser un extens informe al Comitè Central del PSUC (1976) que va presentar Jordi Borja, responsable de política municipal d'aquest partit. Posteriorment la discussió es va ampliar amb la participació de més d'una desena de col·laboradors, el resultat de la qual va ser la publicació del llibre *Por una política municipal democrática* (Borja, Tarragó, Boix, 1977). A finals del 1977 la discussió sobre la necessitat de participar activament en la formació de les candidatures democràtiques a les eleccions locals en les noves condicions polítiques, va donar lloc al pas del Centre d'Estudis d'Urbanisme (CEU) al Centre d'Estudis Urbanístics, Municipals i Territorials (CEUMT).

La creació del CEUMT

El 23 de desembre de 1977 es va constituir el Centre d'Estudis Urbanístics, Municipals i Territorials (CEUMT, que també anomenarem sintèticament el Centre), amb una estructura legal de societat anònima. Els promotors i socis fundadors van ser un grup de 15 professionals (arquitectes, enginyers industrials, economistes, sociòlegs i geògrafs) que ja participaven en l'etapa anterior del CEU.² Tots eren, en aquells moments, militants del PSUC. Tanmateix, es va definir el CEUMT en la Presentació del primer número de la revista³ com “una organització independent políticament i econòmicament”. Des d'un bon començament, en el CEUMT 1 (febrer del 1978) es va afirmar el propòsit de mantenir relacions i incorporar totes aquelles persones que, des de les diferents opcions democràtiques, volguessin participar en la reflexió col·lectiva, teòrica i pràctica, de les polítiques urbanes promogudes per les institucions, especialment pels ajuntaments. L'activitat del CEUMT es va desenvolupar, com es va posar de manifest en la reflexió realitzada en el número 50 de la revista, com la d'una empresa de l'economia social, sense ànim de lucre, que «se ha fijado como objetivo principal contribuir a crear una *cultura municipal* democrática y eficaz, participativa y progresista, es decir, se ha optado por ayudar preferentemente a reforzar las Instituciones y la política municipal».⁴

2. El primer consell d'administració de CEUMT, SA, va quedar format per les mateixes 15 persones que havien signat com a accionistes davant notari el 23 de desembre de 1977: Joan Alemany, León Benelbas, Ricard Boix, Jordi Borja, Lluís Brau, Albert Broggi, Maria José Olivé, Carles Prieto, Alfons R. Bayraguet, Jaime Rodríguez, Marçal Tarragó, Carles Teixidor i Pau Verrié, amb Lluís Millet com a president i Joaquim Clusa com a secretari. Quan el gener del 1978 va començar l'activitat, Pau Verrié i Joan Alemany van exercir com a codirectors. Posteriorment Pau Verrié va responsabilitzar-se de la direcció i Joan Alemany de la presidència, i quan Pau Verrié va assumir el càrrec de coordinador de serveis de l'Ajuntament de Barcelona van intercanviar les responsabilitats de presidència i direcció fins a finals del període estudiat (maig del 1982).
3. El nom oficial de la revista mensual va ser sempre el mateix que el del centre que l'editava: *CEUMT*. Dos números són especialment rellevants per definir el caràcter del centre, de la revista i de les seves activitats: el número 1 (febrer del 1978), amb una Presentació (redactada per Jordi Borja), en certa manera un editorial, que definia les característiques bàsiques de la nova entitat, i el número 50 (maig 1982), en el qual en l'editorial (Joan Alemany) i en tres articles (Marçal Tarragó, Pau Verrié i Jordi Borja) es feia una descripció, anàlisi i avaluació del treball realitzat pel Centre durant els seus quatre i mig primers anys d'existència.
4. BORJA, Jordi. “La economía social: entre la militancia, la empresa y el servicio público”. CEUMT, núm. 50, Barcelona, maig de 1982.

El CEUMT havia nascut al voltant de la producció d'una revista, que es va publicar amb rigorosa periodicitat mensual en aquesta primera etapa (1978-1982), i en la continuïtat dels debats públics, ja iniciats en l'etapa CEU. Els bons resultats assolits els primers mesos d'activitat van plantejar, entre d'altres, tres qüestions importants per al futur de l'organització i les seves activitats. La primera va ser l'ampliació del camp d'actuació amb la producció del *Manual de Formació Municipal* orientat a la preparació dels candidats de les eleccions municipals que es preveïen imminents (finalment van ser el maig del 1979) i del qual se'n van editar 14.000 exemplars, al qual en van seguir d'altres (Gestió Municipal, Hisenda, Urbanisme, Governació...) i l'organització de seminaris, cursos i jornades (per iniciativa pròpia o per encàrrec) que més endavant es descriuran en detall.

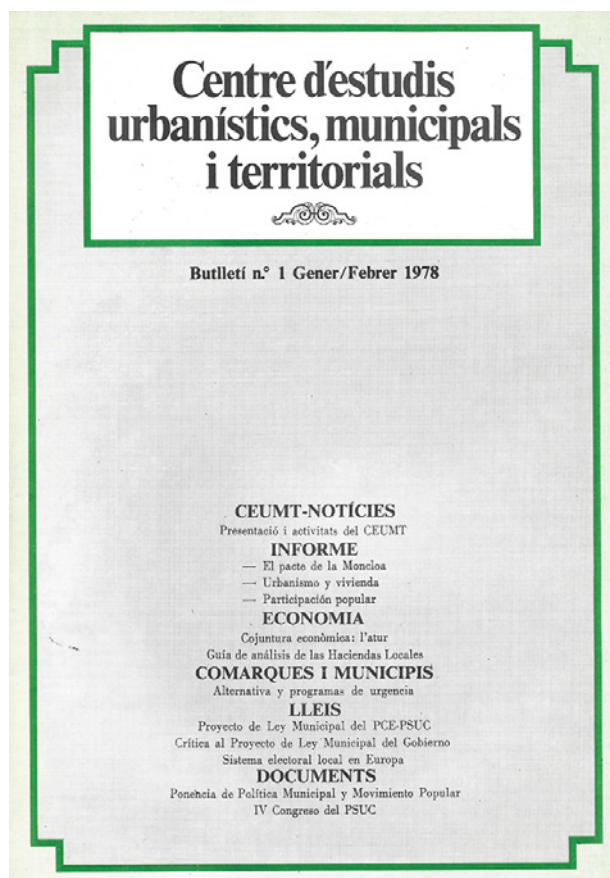


Figura 2. Primer número de la revista CEUMT, febrer de 1978

La segona va ser conseqüència de l'anterior: l'expansió de les activitats a tot l'estat espanyol. Ja des del primer moment la revista es va distribuir no només a Catalunya, sinó arreu de l'estat. L'èxit va portar a obrir també el camp d'activitats, realitzant, entre el 1979 i el 1982, més de vuitanta cursos i seminaris a

més de 25 ciutats de tot l'estat, i organitzant, en el mateix període, 14 jornades de debat, 8 de les quals fora de Catalunya. Tal com es constata en les anàlisis efectuades en el número 50 de la revista, la celebració dels cursos i seminaris sobre temes molt concrets, en sessions de matí i tarda de divendres i dissabte, va obtenir molt bons resultats, i va esdevenir una de les activitats, juntament amb la revista, de més demanda i èxit del CEUMT.

La tercera, conseqüència de les dues anteriors, va ser la qüestió de la llengua. Els primers números de la revista van ser bilingües (uns articles en català i altres en castellà). Tanmateix aquesta fórmula dificultava l'expansió territorial i no resultava satisfactòria per a ningú. Després d'un ampli debat es va optar per fer la revista en dues edicions: la «general» íntegrament en castellà i l'edició «Catalunya», que a més de l'edició «general» incorporava un quadern en català orientat més específicament a temes de Catalunya.

L'ampliació de la base territorial i de les col·laboracions

Els subscriptors de la revista constituïen la base de col·laboradors i de relacions essencials del CEUMT. La revista era un producte nou i únic en àmbit estatal i la seva concepció eminentment pràctica la feia extraordinàriament útil per a tothom que treballava o volia treballar en el camp municipal, més enllà de les seves idees polítiques. Les eleccions municipals de maig del 1979 van significar un salt quantitatiu molt important. A finals del 1979 el 40% dels subscriptors de la revista eren de fora de Catalunya, i a finals del 1980 ja arribaven al 52%. La província de Barcelona amb el 37,7% dels subscriptors n'era el nucli principal, i Barcelona amb el 18,7% i Madrid amb el 6,9% les ciutats amb més implantació.

L'expansió a escala estatal també comportava la necessitat de constituir nuclis estables de col·laboradors. A Madrid hi havia el nucli més important, que es va concretar primer en el nomenament d'una coordinadora, Carmen Gavira i, més endavant, en la creació d'un consell de redacció propi integrat en el consell de redacció de la revista, amb base a Barcelona. En una fase més avançada es va disposar d'un local a Madrid i d'una secretaria tècnica amb dedicació professional. També a València i a Andalusia (Sevilla i Màlaga) es van establir grups de col·laboradors permanents, amb un cert grau d'estabilitat, però que no van arribar a funcionar autònomament. EL CEUMT disposava també de col·laboradors i de punts de referència al País Basc (en especial amb la col·laboració de TALDE Euskal Estudio Elkarte a Sant Sebastià) i a les illes Balears i, a títol individual, a molts altres llocs.

Des del primer moment el CEUMT va aconseguir un nivell de col·laboració institucional molt important. A Catalunya la relació amb els ajuntaments va ser permanent i fluida: subscripcions a la revista, organització de seminaris i jornades, participació activa de col·laboradors a la revista i a les jornades, etc. Cal dir que l'existència del "pacte democràtic de progrés" (PSC, PSUC, CDC-EDC, ERC), que es va establir el 1979 a tots els ajuntaments, va facilitar una entesa fàcil amb tothom. El 1980, en recuperar-se la institució de la Generalitat, es va obrir un

nou camp de col·laboració que es va traduir en la publicació de 5.000 exemplars del “Manual de Gestió Municipal” per encàrrec de la Conselleria de Governació del Govern de la Generalitat de Catalunya.

A Madrid la col·laboració amb l’Ajuntament va ser també important i plural (els tres primers subscriptors de la revista van ser J. Leguina del PSOE, E. Mangada del PCE i F.J. Soto Carmona, d’UCD). Cal destacar l’encàrrec de l’Ajuntament i de la Diputació de Madrid de l’organització de les jornades de debat «Urbanismo y Poder Municipal hoy» a l’abril de 1980, amb ponents de tot l’estat, que va tenir un èxit i un impacte importants.

Al País Valencià, abans de les eleccions municipals del 1979, el Consell del País Valencià (preautonòmic) va encarregar una edició especial del “Manual de Formació Municipal”. En els mesos següents es va anar constituint un grup estable de col·laboradors, entre els quals hi havia com a impulsor important l’alcalde de València, Ricard Pérez Casado. A Andalusia la col·laboració es va desenvolupar bàsicament entorn dels ajuntaments de Màlaga (alcalde PSOE), Còrdova (alcalde PCE), Jerez (alcalde PSA), Algesires (alcalde PCE) i Sevilla (alcalde PSOE). En aquesta darrera ciutat es va constituir i mantenir un nucli estable de col·laboradors, entre els quals Amparo Rubiales i Victor Pérez Escolano, molt vinculats a les institucions públiques, van ser decisius.

En resum, es pot afirmar que la col·laboració institucional assolida pel Centre a escala de tot l’estat va ser realment important. Des de l’inici del Centre es va considerar que el seu futur dependria de la capacitat dels seus dirigents (consell d’administració i directors) de desenvolupar una organització oberta i plural per tal de mantenir relacions amb les entitats i amb els actors de les diferents opcions democràtiques de tot l’estat.

A la convocatòria del 1979 dels Premios Nacionales de Urbanismo del Ministerio de Obras Públicas y Urbanismo (MOPU) es va concedir al CEUMT dos premis: al millor llibre, *Manual de Formación Municipal*, i al millor article, publicat al número 1 de Cuadernos de Gestión Municipal dedicat a la revisió del planejament urbanístic, del qual Manuel Herce era l’autor, i un accèssit a la millor revista. L’any 1980 el CEUMT va rebre novament un dels premis, aquesta vegada pel *Manual Municipal de Urbanismo*.

El CEUMT va donar sempre una especial importància a les seves relacions internacionals. D’una banda, es va mantenir una permanent relació amb publicacions franceses, italianes i portugueses similars a la mateixa revista.⁵ A la vegada, es va convidar a participar professionals i polítics destacats de França, d’Itàlia i de Portugal als debats i les jornades que organitzava el Centre, entre els quals es pot destacar Nuno Portas, Diego Novelli, Pietro Ingrao, Giuseppe Campos Venutti, Jean-Pierre Worms... Es van organitzar també viatges d’estudi a Cuba i a Mèxic per conèixer experiències d’organització local i de participació ciutadana. Des del primer moment, doncs, el CEUMT va mirar cap enfora i no va voler tancar-se al seu espai inicial que havia estat, indubtablement, la ciutat de Barcelona.

5. *Cadernos Municipais* (PT), *Communes de France* (FR), *Il Comune Democratico* (IT), *Corresponance Municipale* (FR), *L’Élu d’Aujord’hui* (FR), *Poder Local* (PT), *Il Potere Locale* (IT).



Figura 3. *Cuadernos de Gestión Municipal*, suplement de la revista CEUMT per a temes concrets de gestió. Aquest primer número va rebre el Premi Nacional de Urbanisme del MOPU al millor article el 1979

El creixement del Centre i de la seva influència en la política municipal i entre els moviments populars i l'expansió a tot l'estat van plantejar la necessitat d'ampliar el nucli inicial de fundadors-accionistes i, a començaments del 1981, es va llançar una campanya d'ampliació de capital a Barcelona i a Madrid. "Buscábamos muchos nuevos accionistas, más que grandes —ni tan solo medianas— aportaciones de capital, que nos permitieran dar al CEUMT la imagen y la composición acordes con la política y el trabajo que veníamos realizando. Pretendíamos incorporar tres tipos de personas: por un lado, un amplio sector de profesionales (...) a nuestros amigos y colaboradores de Madrid (...) i, por último, incorporar a los amigos y colaboradores que con su presencia podían materializar la pluralidad de opiniones

políticas y profesionales que caracterizaban al CEUMT”.⁶ El resultat va ser altament positiu i es va concretar en 127 accionistes, 86 de Catalunya i 41 de Madrid, tots amb el mateix capital, cobrint tot el ventall professional i polític progressista, amb qualificats dirigents municipals del PSUC, del PSC i de CDC a Catalunya i del PSOE i del PCE a Madrid, amb una nombrosa presència de professionals independents.



Figura 4. Llibre *Manual de Formación Municipal* de l'edició pròpia del Centre de la que es van distribuir 12.000 exemplars. Va rebre el Premio Nacional de Urbanismo del MOPU al millor llibre el 1989

En el període 1979-1983, entre les primeres i les segones eleccions municipals democràtiques, molts dels que havien format part del nucli fundador inicial i dels col·laboradors més significatius es van anar incorporant a responsabilitats diverses de l'Administració i això va repercutir en canvis en l'estructura i en les responsabilitats internes del Centre. També els partits polítics i la mateixa Administració, als

6. VERRIÉ, Pau. "CEUMT, una realidad". CEUMT, núm. 50. Barcelona, maig de 1982.

diversos nivells, van anar creant formes i organismes propis per desenvolupar les activitats que, de manera pionera i innovadora, havia impulsat i desenvolupat el CEUMT en solitari durant els anys anteriors. El Centre va continuar existint i desenvolupant una tasca important en els anys següents (l'últim número de la revista és el 116, de juny del 1990), però en una situació diferent d'aquella primera etapa del 1977 al 1982. La història de la segona etapa hauria de ser objecte d'un altre treball.

Les principals activitats del CEUMT

Davant la perspectiva d'unes primeres eleccions municipals democràtiques després de la Guerra Civil, sense experiència en el funcionament dels governs locals, ni de funcionaris i tècnics preparats per aquesta nova etapa, es va plantejar al CEU la necessitat de crear un organisme que tingués per objectiu central la política municipal democràtica. Naixia així el CEUMT. La nova entitat, aquesta sí legalitzada com a empresa —d'economia social, és a dir, sense ànim de lucre— davant de notari, suposava l'afirmació de la continuïtat i la reivindicació de l'experiència del CEU, gràcies a la qual s'havia consolidat el grup inicial de col·laboradors i, a la vegada, una renovació dels seus objectius, estratègies, instruments, juntament amb una professionalització de la gestió en una organització molt reduïda i eficient. Continuïtat, renovació, ampliació: per això es van mantenir en el nom de la nova entitat les tres sigles antigues i s'afegeixen la M i la T de Municipals i Territorials per formar l'acrònim de CEUMT. Aquest no només donaria nom al centre, sinó també a la revista i presidiria sempre els títols dels llibres, dels cursos, dels seminaris i de les jornades. A més de l'ampliació dels temes per tractar, reflectida en el mateix nom del centre, es va plantejar des de bon començament l'actuació en àmbits més enllà del català (o àdhuc només barceloní) de les primeres actuacions a tot el territori espanyol i l'obertura del centre a professionals, quadres polítics i col·laboradors de totes les opcions democràtiques. Es practicava la política de sumar forces per contribuir a l'objectiu principal que es volia aconseguir: desenvolupar una política municipal democràtica progressista, descentralitzada i participativa a partir d'unes entitats, organismes i empreses públiques transparents i eficaçes al servei de tots els ciutadans.

Des de la creació del Centre i la constitució dels seus organismes d'administració (Consell d'Administració i Consell de Redacció) i nomenament dels càrrecs executius de gestió (president i director), es van plantejar tres grans camps d'actuació: 1, **reflexió i anàlisi** sobre les polítiques urbanes; 2, **formació** de tècnics i de quadres de l'Administració local; 3, **difusió** de les informacions i dels coneixements que tenien interès per a la millor gestió de les administracions. No és possible en aquest escrit ressenyar totes les activitats i actuacions del CEUMT realitzades entre el 1977 i el 1982.⁷ Es resumeixen a continuació les

7. Són els anys d'una primera etapa del Centre (1979-1982) en què els autors d'aquest escrit van tenir responsabilitats de gestió (Pau Verrié i Joan Alemany van ser primer codirectors i després alternativament director i presidents de l'entitat). Jordi Borja va participar activament en la creació i en la promoció del Centre sense formar part de l'estructura organitzativa degut a les seves responsabilitats polítiques.

principals activitats, deixant per a un treball posterior més ampli una relació més completa de les actuacions i dels col·laboradors que hi van participar.

Per a la primera qüestió, —**estudis, reflexions, anàlisis**—, l'instrument principal varen ser **les jornades d'estudi i debat**. El format de les jornades consistia en la presentació d'un tema d'actualitat per part de diferents ponents experts que aportaven les experiències més interessants i innovadores del moment. Després s'organitzava un ampli debat directament amb els assistents i, també sovint, a través de taules rodones. Generalment es produïen moltes intervencions d'assistents que tenien responsabilitats o experiències importants en relació amb la temàtica de la jornada i els debats aportaven informacions i coneixements de gran valor. L'objectiu, que quasi sempre es va aconseguir, era l'aportació i posada en comú dels coneixements

més avançats dels diferents aspectes (jurídics, econòmics, de participació, d'instruments utilitzats i de resultats obtinguts) de cada tema d'actualitat per tal formular propostes útils per a les administracions. Les jornades, igual que els cursos i seminaris, es finançaven seguint el criteri d'independència econòmica, amb les aportacions, sovint només “en espècie” —locals, cafès, edició papers...—, de la ciutat o entitat organitzadora i de les inscripcions dels participants. En total es van organitzar, sempre en el període gener 1978 - maig 1982, 14 jornades de debat.

La primera jornada d'estudi es va organitzar a Barcelona l'any 1979 amb el tema aleshores important i poc tractat de la “Descentralización de las instituciones y participación ciudadana”. Les ponències internacionals van ser presentades per Pietro Ingrao (Itàlia) i Jean Pierre Worms en representació de Michel Rocard (França). Una àmplia i diversa participació de ponents del país, amb Raimon Obiols, Jordi Solé Tura, Ernest Lluch, Ricard Pérez Casado i fins a vuit ponents més, van aprofundir en els diversos aspectes programats.

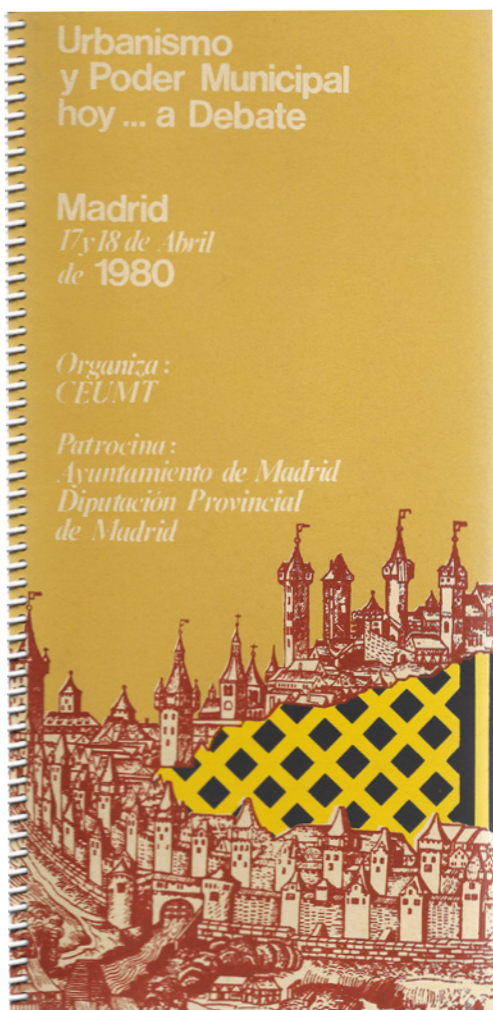


Figura 5. Programa de la jornada d'estudi i debat “Urbanismo y Poder Municipal...” de Madrid de 1980

Molts municipis es van començar a plantejar seriosament el tema de la descentralització i la participació a partir d'aquesta jornada d'estudi.

La segona jornada de debat va tenir també una molt important repercussió, especialment als ajuntaments de les grans ciutats. Es va organitzar a Madrid l'abril de 1980 com a reflexió general en el primer aniversari dels ajuntaments democràtics. El tema era "Urbanismo y poder municipal" i també hi va haver una àmplia i diversa participació de ponents i coordinadors entre els quals es pot destacar Pasqual Maragall, Joaquín Leguina, Manuel de Solá Morales, Eduardo Mangada, Fernando Terán, Tomás Ramón Fernández, Marçal Tarragó, Joan Anton Solans... i fins a una desena més de destacats professionals de l'urbanisme d'aquell moment. Els debats i les conclusions van inspirar molts criteris d'actuació en el camp de l'urbanisme de grans i mitjanes ciutats de tot Espanya.

El CEUMT va organitzar una dotzena més de jornades per tal d'analitzar i discutir temes d'actualitat. És més, algunes de les temàtiques tractades eren qüestions molt innovadores que no eren "d'actualitat" encara a moltes ciutats, ja que es presentaven experiències que només s'havien donat en algunes ciutats avançades i només uns quants tècnics, uns pocs professionals o polítics podien presentar-les. La resta de jornades, la majoria amb debats i conclusions importants i útils pels nous ajuntaments democràtics, van ser: "Información y comunicación municipal" (Barcelona, 1980), "Informática y administración local" (Badalona, 1980), "Centros históricos y peatonalización" (Palma de Mallorca, 1980), "Ley de Régimen Local" (Madrid, 1980), "Revisión del planeamiento urbanístico" (Màlaga, 1981), "Tráfico urbano y estacionamiento" (Pamplona, 1981), "Acción municipal contra el paro" (Còrdova, 1981), "Transportes urbanos y regionales" (Barcelona, 1981), "Municipios rurales" (Balaguer, 1981), "Información y comunicación municipal e institucional" (Madrid, 1982), "Recuperación y rehabilitación de núcleos urbanos" (Jerez, 1982), "Instrumentos de política de vivienda y rehabilitación urbana" (Barcelona, 1982).

A més de les 14 jornades anteriors, en la mateixa línia d'actuació d'estudis i anàlisi per aprofundir en les temàtiques més importants del moment, es van organitzar diversos debats públics. Un dels més destacats va ser el de febrer del 1980 a Barcelona sobre la divisió territorial de Catalunya. En ell es va presentar l'estudi elaborat per Joan Alemany i Jordi Borja "L'organització territorial de Catalunya, avui". L'objectiu últim era plantejar a la societat catalana la urgent necessitat que la Generalitat implementés la divisió territorial pròpia que l'Estatut de Catalunya reconeixia. La proposta del treball era molt clara i directa: restabliment de la Divisió Territorial de Catalunya en comarques (elaborada inicialment per Pau Vila), aprovada pels decrets de 27 d'agost i 23 de desembre de 1936, i creació d'una Comissió d'estudi i elaboració de la proposta definitiva. El treball realitzat en el marc del Centre analitzava també l'estructura representativa i organitzativa de les comarques i les competències que aquestes podrien assumir. El treball va ser publicat a la revista *CEUMT* 25-26 d'abril-maig de 1980 (Alemany, Borja, 1980) i en l'ampli estudi d'Enric Lluch i Oriol Nel·lo (Lluch, Nel·lo, 1984) sobre la divisió territorial de Catalunya.

Per acabar, encara que no van tenir continuïtat degut a la poca demanda, es van organitzar dos viatges d'estudi a l'Amèrica Llatina amb els objectius de conèi-

xer, comparar i intercanviar experiències amb altres realitats d'actuació de les administracions locals. Els dos que es van realitzar van ser a Cuba i a Mèxic els estius del 1980 i el 1981. Regidors i tècnics de diferents administracions van viatjar a aquells països i es van mantenir diferents contactes amb responsables polítics de les administracions locals i dirigents d'associacions i moviments veïnals.

La segona gran línia d'actuació del CEUMT va ser la **formació de tècnics, professionals i responsables polítics** de l'Administració local. Aquest va esdevenir un tema central ja que el desconeixement del funcionament general i dels serveis dels ajuntaments per part de les forces democràtiques que havien estat excloses de la participació a les administracions era una mancança evident per poder formular noves propostes i línies d'actuació. L'instrument principal van ser els **cursos i seminaris**.

Els temes dels cursos i seminaris sempre eren concrets per tal de diferenciar aquest tipus de formació amb la de caràcter general que oferien les universitats i entitats oficials. Van versar sobre totes les temàtiques concretes vinculades a les competències municipals. Urbanisme, Gestió urbanística, Disciplina urbanística, Hisenda local, Governació municipal, Seguretat ciutadana, Organització municipal, Gestió municipal, Serveis municipals, van ser els temes més habituals dels cursos i seminaris CEUMT.

Després d'unes primeres experiències ja el 1978 es va optar per un format de realització de la formació concentrant les classes i discussions els divendres i dissabtes. Aquesta fórmula permetia el desplaçament dels inscrits que eren de fora de la ciutat on se celebrava el curs el dijous a la tarda, l'assistència a classes el divendres i dissabte i el retorn el mateix dissabte o diumenge. La fórmula era molt pràctica però, a més, responia a un concepte de caràcter ètic que el Centre promovia: el regidor o tècnic de l'ajuntament que s'inscrivía només deixava de treballar a la seva entitat el divendres i posava de la seva part les hores del dissabte com a contribució personal a la seva formació. Aquesta senzilla qüestió va comportar un alt nivell de qualitat, interès i participació dels assistents, ja que descartava els que volien apuntar-se a cursos per disminuir la presència en el lloc de treball. El gran nombre de cursos i seminaris, l'elevada acceptació i participació dels assistents i el nivell tècnic dels professors van ser elements de consolidació d'aquesta fórmula de formació.

L'èxit dels cursos i seminaris de divendres-dissabte sobre temes molt concrets, pràctics i útils a curt termini pels assistents i pels seus ajuntaments van convertir aquesta activitat formativa en una de les principals actuacions del CEUMT. Molt resumidament: el 1979 es van fer 5 cursos i seminaris de formació a Barcelona i 10 a altres ciutats de tot l'estat; el 1980 van ser 8 cursos i seminaris a Barcelona i 7 a altres ciutats; el 1981 les dades van augmentar a 14 cursos i seminaris a Barcelona, 5 a Madrid, 7 a altres ciutats i es va organitzar un cicle de 8 seminaris sobre serveis municipals conjuntament amb la Diputació de Barcelona; per acabar, en el període que s'està descrivint, l'any 1982 (fins al mes de maig) es van realitzar 15 cursos i seminaris a Barcelona, 6 a Madrid, 4 a Sevilla i 5 a altres ciutats. És a dir, en total es van organitzar 84 cursos i seminaris més el cicle de 8 seminaris coorganitzat amb la Diputació de Barcelona. L'element

més destacat per l'èxit dels cursos i seminaris va ser, juntament amb la temàtica escollida i l'organització, l'alt nivell de coneixements i de preparació dels 75 professionals que en total hi van participar com a professors o conferenciants.

La tercera línia d'actuació i la més important quant a presència pública del Centre va ser la d'**informació i difusió** de lles experiències, els estudis, els projectes, les anàlisis, la nova normativa jurídica i les realitzacions concretes de caràcter urbanístic, municipal i territorial. Els instruments més importants van ser la revista i les edicions de llibres CEUMT. Hi van haver altres actuacions també en el sentit de la difusió dels temes de l'Administració local com van ser les conferències que es van organitzar, la presència a les fires "Municipalia" sobre serveis municipals o la producció i difusió de dos audiovisuals que explicaven el paper dels municipis a l'estructura de l'estat, el primer, i les competències i les eleccions municipals, el segon. Però van ser actuacions sense continuïtat i menors en comparació a l'esforç editorial desplegat pel Centre.

La revista va ser la primera i principal actuació que es va proposar el Centre. Amb un disseny de Tone Hoverstad i Loni Geest, de línies senzilles i caràcter auster,⁸ però original, immediatament identificable i elegant, la revista amb el nom de CEUMT va sortir per primer cop el febrer del 1978. El disseny de la portada de la revista es va assumir com la imatge genèrica del Centre, de manera que va marcar per sempre totes les actuacions pròpies i l'edició dels llibres.

Els primers números de la revista, mentre el CEUMT estava format quasi exclusivament per professionals de Barcelona i centrava la seva activitat fonamentalment a Catalunya es va editar en català i alguns articles en castellà, acceptant l'idioma en què escrivia l'autor. Quan la revista va començar a ser coneguda fora de l'àmbit català, especialment quan s'editava i distribuïa el llibre *Manual de Formació Municipal* i, de forma definitiva, després de les eleccions locals del 1979, l'increment de subscriptors de fora de Catalunya va portar la direcció a fer la proposta d'una "Edición general" en castellà i un suplement en català dedicat als problemes més específics de Catalunya. Un altre canvi de la revista va ser l'edició dels *Cuadernos de Gestión Municipal* dedicats a la problemàtica més concreta i immediata de les diferents competències municipals. Els "Cuadernos" es publicaven separatament i es podien arxivar de forma independent però es distribuïen juntament amb la revista.

La revista CEUMT va ser un instrument d'informació, d'intercanvi d'experiències i de reflexions sobre temes d'actualitat que va tenir una gran acceptació i una àmplia difusió a tot Espanya. Tota la temàtica que interessava als municipis tenia cabuda a la revista. A cada número s'agrupaven els articles per les diferents seccions: Administració Local, Hisenda Municipal, Urbanisme, Habitatge, Equipaments, Serveis... També aportava informació sobre les noves normes jurídiques que incidien en la política local en un apartat de "Legislación" i informació concreta sobre diferents activitats a "Agenda". Els autors eren sempre

8. El CEUMT va néixer sense recursos econòmics, però amb moltes idees. Els socis fundadors, tots joves professionals, només van poder aportar recursos per pagar els honoraris del notari. El primer i segon número de la revista es van poder realitzar gràcies a l'acceptació de lletres per part de la impremta. Per al tercer ja s'havien generat els recursos per cobrir els seus costos. Per això es va demanar un disseny de revista molt auster i de molt baix cost de maquetació i d'edició.

professionals, tècnics i funcionaris molt qualificats que aportaven anàlisis, idees i propostes innovadores, en general molt útils per als regidors i gestors de les entitats de gestió municipal.

El prestigi de la revista va ser gran. Dues qüestions avalen aquesta afirmació. La primera va ser l'acèssit al Premio Nacional de Urbanismo que va rebre del Ministerio de Obras Públicas y Urbanismo (MOPU) el 1979 i que va compartir amb el premi al millor llibre, el *Manual de Formación Municipal*, i al millor article d'urbanisme "La revisión del planeamiento urbanístico" de Manuel Herce, publicat al primer suplement de *Cuadernos de Gestión Municipal*. Tres premis al CEUMT el mateix any 1979 atorgats pel MOPU, al capdavant del qual i de la seva Dirección General de Urbanismo hi havia responsables de la Unión del Centro Democrático, només s'explica pel prestigi adquirit gràcies a la línia editorial, la gestió i les col·laboracions d'una revista i unes edicions de gran austeritat formal, fetes a Barcelona, però de gran acceptació a totes les ciutats i municipis espanyols. El segon element que mostra l'alta valoració que mereixia la revista va ser l'edició especial del número 50. Quan es va voler celebrar que s'havia arribat als 50 números (sempre editats puntualment), es va plantejar fer un número especial que en primer lloc recollís la història del Centre i analitzés la seva activitat durant quasi quatre anys i mig i, en segon lloc, aportés una reflexió àmplia i profunda de les polítiques urbanes a escala internacional. La primera qüestió va anar a càrrec de tres articles: Marçal Tarragó (història del CEU), Pau Verrié (la creació i evolució del CEUMT) i Jordi Borja (l'actuació del CEUMT com a empresa d'economia social). Per a la segona proposta es va proposar demanar articles sobre les polítiques urbanes i de serveis municipals a la que es podia considerar la més important representació de polítics i actors en aquesta temàtica. La proposta inicial de noms que es va fer per escriure aquests articles de reflexió commemoratius dels 50 números de la revista era molt ambiciosa... I tots hi van respondre positivament. Pel grup de personalitats internacionals van escriure articles: Giuseppe Campos Venuti (autor del Pla urbanístic de Bolonya i catedràtic d'Urbanisme del Politècnic de Milà), Diego Novelli (alcalde de Torí), Michel Rocard (responsable de polítiques urbanes del PSF i posteriorment primer ministre de França), Jean Pierre Worms (sociòleg estudis de les organitzacions i moviments socials i diputat francès). Per part dels actors i responsables de les polítiques locals a Espanya, van escriure articles: Pedro Aparicio (alcalde de Màlaga i president de la Federación Española de Municipios), Joaquim Nadal (alcalde de Girona i president de la Federació Catalana de Municipis), Ricard Pérez Casado (alcalde de València), Narcís Serra (alcalde de Barcelona), Francisco Soto Carmona (director general d'Urbanismo del MOPU), Enrique Tierno Galván (alcalde de Madrid), Joan Vidal Gaiolà (conseller de Governació de la Generalitat). Per acabar, van adreçar una salutació al CEUMT les principals revistes municipalistes del sud d'Europa: *Cadernos Municipais* (Portugal), *Communes de France* (França), *Correspondance Municipale* (França), *L'Elu d'aujourd'hui* (França), *Poder Local* (Portugal), *Potere Locale* (Itàlia).

L'altre element que es va utilitzar profusament per difondre els conceptes i informacions que havien de servir per millorar el nivell de coneixement d'al-



Figura 6. CEUMT número 50, amb articles de reflexió sobre l'activitat del CEUMT i articles de diverses personalitats sobre el paper de l'Administració local

caldes, regidors, professionals i funcionaris de les administracions locals va ser l'edició de llibres. El primer va marcar molt clarament la línia editorial posterior del CEUMT. Va ser el *Manual de Formación Municipal*, la primera edició del qual va sortir el febrer del 1979.

La Presentació del Manual definia clarament la finalitat que se li va voler donar i en certa manera constituïa el manifest que havia orientat tota l'activitat del CEUMT:

...este Manual no es una propuesta de política municipal (...) Es un manual de carácter técnico-descriptivo, que creemos puede ser útil para elaborar programas o propuestas, pero que no los da hechos. Es un instrumento utilizable para

hacer muchas políticas y sobre todo para ayudar a entender los arcanos de la gestión municipal a todos los ciudadanos interesados, concejales y funcionarios, técnicos y miembros de Asociaciones, militantes políticos o sindicales y, en general, se dirige a todos aquellos que quieran conocer la dimensión más próxima, más presente y más cotidiana de la Política y la Administración. Una Política y una Administración que condiciona nuestra vida en cada momento y en la que más posibilidades tenemos de intervenir consciente y eficazmente. No para reducirse a ella sino porque difícilmente se intervendrá más arriba, difícilmente cambiará la política y la administración en general, si no se empieza a intervenir y a cambiar a nivel municipal.⁹

Els autors van ser 14 membres destacats i col·laboradors i va ser coordinat per tres membres més del Centre.¹⁰ Joaquim Clusa va ser qui va fer la proposta de continguts i el principal redactor. El llibre de 448 pàgines es va haver de fer en relativament molt poc temps, atès que era important que sortís amb prou distància temporal de les eleccions municipals per poder donar el servei que es pretenia a totes les persones i organitzacions que volien participar en aquestes eleccions. En aquest sentit es reconeixia autocríticament, en la mateixa Presentació, el caràcter desigual de les diferents parts, algunes repeticions i el fet que la majoria d'exemples eren de municipis catalans. Les causes eren evidents com continuava exposant-se a la Presentació:

Este Manual es obra de un conjunto de especialistas que han sufrido la gestión municipal pero no la han hecho, han combatido la política municipal y han propuesto alternativas, pero no han hecho funcionar los mecanismos desde dentro. Por lo tanto hemos debido aprender a la vez que hacíamos una obra que pretende enseñar.¹¹

L'èxit del *Manual* va ser gran i immediat. La primera edició, de 5.000 exemplars, va tenir una demanda molt elevada des del primer moment i no només en l'edició pròpia del CEUMT. El caràcter obert del contingut del *Manual de Formació Municipal* va fer que des de la Conselleria d'Interior del Consell del País Valencià es demanés una edició especial, que es va fer amb un tiratge de 2.000 exemplars. Es van negociar edicions específiques amb el PSOE i amb el PCE i es van tenir converses amb UCD que no van prosperar a l'últim moment, però que van obrir les portes perquè des dels seus comitès provincials o locals es fessin comandes de desenes o centenars d'exemplars per preparar els candidats a les eleccions locals. La Conselleria de Governació de la Generalitat de Catalunya va demanar una edició més reduïda i més assequible per difondre-la als municipis rurals (amb menys estructura i competències) i així es va fer editant el *Manual de Gestió*

9. *Manual de Formació Municipal*. Presentació, pàg. 3. Centre d'Estudis Urbanístics, Municipals i Territorials. Barcelona, febrer de 1979.

10 Els autors van ser: Jordi Borja, Lluís Brau, Joaquim Clusa, Jaume Galofré, Javier García Fernández, Carmen Gavira, Carlos González, Margarita Obiols, Llibert Padró, Joan A. Páez, Santiago Ponseti, Alfons Rodríguez Bayraguet, Albert Serra, Marçal Tarragó. Els coordinadors: Joan Alemany, Màximo Loizu, Pau Verrié. La secretaria tècnica: Enric Cifuentes.

11. *Manual de Formació Municipal*. Ibídem, pàg. 3.

Municipal amb un tiratge de 5.000 exemplars. Totes les edicions es van esgotar en molt poc temps, cosa que va obligar el CEUMT a fer una reedició del llibre propi inicial de 7.000 exemplars més. En total, per tant, es van publicar (i esgotar ràpidament) 12.000 exemplars de l'edició pròpia del CEUMT, 2.000 exemplars del Consell del País Valencià i 5.000 exemplars resumits de la Generalitat de Catalunya. En moltíssimes ciutats i pobles de tot Espanya un sol o un nombre reduït de Manuals van ser llegits i estudiats, de forma compartida, per tots o la majoria de membres d'una candidatura. Mai un llibre per a la formació municipal havia tingut ni tindria posteriorment edicions, demandes, ni difusions similars.

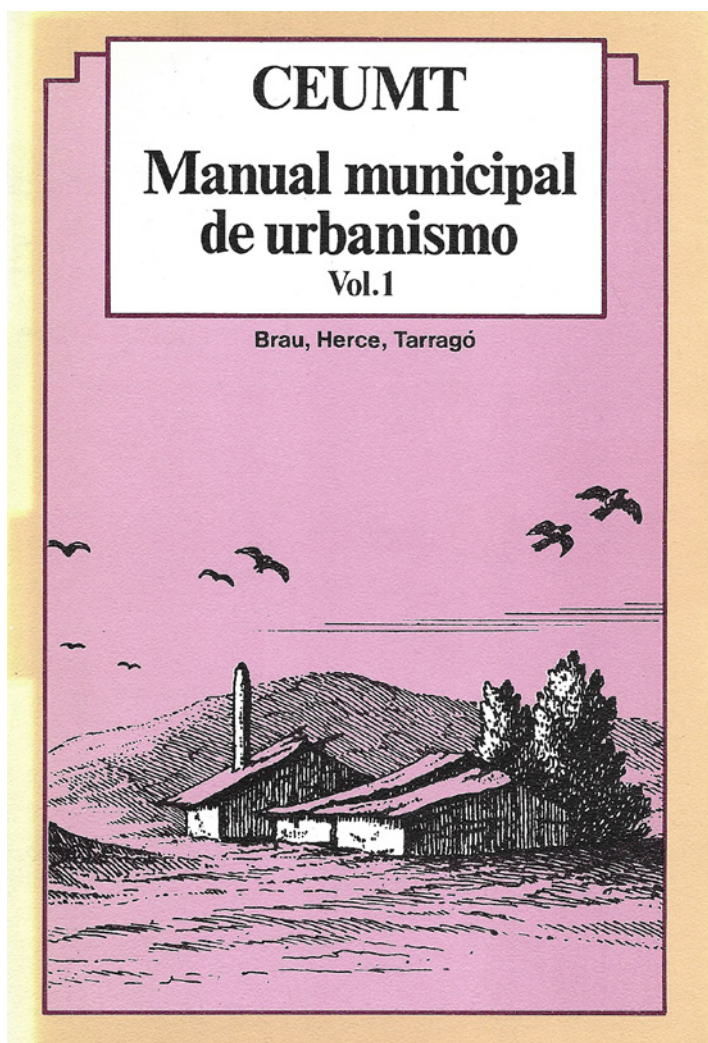


Figura 7. Portada del *Manual Municipal de Urbanismo* en dos volums. Va rebre el Premio Nacional de Urbanismo del MOPU al millor llibre de l'any 1980

La gran acceptació del *Manual de Formación Municipal*, juntament amb l'èxit dels cursos i seminaris sobre els diferents temes de les competències municipals, va portar a l'edició de nous llibres especialitzats —i, per tant, més profunds— per a cada àmbit d'actuació municipal. Els destinataris eren ara els regidors que havien assumit les competències concretes de cada departament municipal. En aquesta línia editorial es van editar cinc manuals més: *Manual Municipal de Gobernación. Policía municipal. Seguridad ciudadana* (autor Jaume Bosch, edició de 5.000 exemplars); *Un programa local para el desarrollo del deporte* (autor Lluís Millet, coeditat pel CEUMT, edició de 6.000 exemplars); *Manual de servicios municipales. Ciclo de seminarios de la Diputación de Barcelona* (23 autors pels diversos serveis exposats al llibre, edició de 6.000 llibres); *Manual Municipal de Hacienda* (autor Máximo Loizu, edició de 5.000 exemplars); *Manual Municipal de Urbanismo* (autors Lluís Brau, Manuel Herce, Marçal Tarragó, 2 volums, edició de 8.000 exemplars).

El reconeixement que va rebre la revista amb el premi al millor article (dins els *Cuadernos de Gestión Municipal*) i l'accès a la millor revista d'urbanisme que s'ha exposat anteriorment va tenir la mateixa correspondència amb l'edició dels llibres: la Dirección General de Urbanismo del Ministerio de Obras Públicas y Urbanismo (MOPU) va concedir l'any 1979 el Premio Nacional al Manual de Formación Municipal i el 1980 el mateix premi al Manual Municipal de Urbanismo.

Un balanç i unes primeres conclusions sobre el CEU i el CEUMT

El CEU va iniciar una activitat de reflexió, de crítica i denúncia de la política urbana de la dictadura i de suport als moviments socials que va produir uns materials i va aglutinar un nucli de professionals que posteriorment, va crear el CEUMT.

El CEUMT va tenir sempre una organització molt reduïda, amb pocs professionals, però molt eficient. El treball executiu quotidià durant tota una primera etapa de màxima activitat fins després de les eleccions municipals del 1979 estava suportat per dos codirectors (que més endavant es van convertir en president del Consell d'Administració i director) i tres secretàries (una de les quals era, a més, la responsable de compaginar la revista). La realització d'activitats i la coordinació amb el conjunt de l'organització es discutia setmanalment en un Consell Executiu delegat del Consell d'Administració i la revista disposava d'un Comitè de Redacció amb un director periodista. Aquesta organització s'encarregava de portar endavant directament totes les activitats: jornades d'estudi; cursos i seminaris; demanda d'articles, compaginació de la revista i la seva distribució als subscriptors —a les llibreries es feia a través d'una distribuïdora—; l'edició i distribució directa dels manuals... Després de les eleccions locals es va incorporar un responsable d'activitats que en el senzill organigrama del CEUMT depenia de la direcció. El CEUMT va estar primer a l'àtic del carrer de Santa Anna, 11, on s'havia fundat i desenvolupat el CEU. Era un local molt petit i molt agradable amb una gran terrassa, però que no disposava d'accés per a ascensor, ni calefacció ni aire condicionat. Amb l'edició del Manual el Centre es va tras-

lladar a la plaça de Castella, 3, local, encara relativament petit (uns 100 m²), menys agradable però molt més funcional.

L'objectiu no va ser, des del mateix inici del Centre, disposar d'una organització més o menys vinculada a un partit polític per fer política municipal, malgrat que els fundadors eren militants del PSUC. Els objectius últims eren molt profunds i ambiciosos: l'estudi i la difusió de coneixements de temes locals, l'intercanvi d'experiències, la formació del personal que havia de responsabilitzar-se del funcionament dels municipis; en definitiva, es volia promoure i preparar el canvi democràtic, la participació popular, la descentralització i l'elaboració de polítiques progressistes per a les administracions locals, com a elements bàsics per a la millora de tota la societat i la qualitat de vida dels ciutadans. Per aconseguir-los, es proposaven polítiques transformadores i actuacions innovadores. Aquests eren els objectius i per això sempre es va considerar una organització oberta i es va portar a terme una política generosa i ambiciosa de sumar altres entitats i professionals al Centre. Amb l'activa participació de tècnics i professionals d'altres organitzacions polítiques i d'independents es va desenvolupar el CEUMT.

Les activitats creades pel CEUMT en la primera etapa de la seva existència (desembre 1977 - maig 1982) van ser moltes i molt diverses, com s'ha exposat a les pàgines anteriors: 50 números de la revista publicats puntualment (amb els seus suplementos i diverses edicions); 14 Jornades d'estudi i debat; 84 cursos i seminaris de formació a diverses ciutats i un cicle de 8 seminaris sobre serveis municipals de la Diputació de Barcelona; edició de 14.000 exemplars del *Manual de Formació Municipal* i 5.000 exemplars del seu resum *Manual de Gestión Municipal*; edició de 30.000 exemplars dels cinc manuals especialitzats sobre Governació, Esports, Serveis, Hisenda i Urbanisme. Totes les edicions (de la revista i els llibres) es van esgotar. A mitjans del 1982 no quedava cap fons editorial.

El resumen numèric de l'activitat del CEUMT mostra un nombre elevadíssim d'actuacions realitzades amb una petita estructura organitzativa. Però això, tot i ser molt destacat i representatiu del que va ser el Centre en aquella primera etapa, no és el més important, ni la seva principal contribució. El Centre va tenir relació i va ajudar a formar, amb els seus cursos, seminaris, jornades i llibres, milers de regidors i tècnics que van poder fer polítiques i van portar endavant propostes que van millorar la vida urbana a centenars o milers de ciutats i pobles d'Espanya. En les jornades i en els cursos i seminaris del Centre van participar molts dels millors professionals i estudiosos en cada matèria. El CEUMT va introduir amb les seves activitats i amb la seva revista els temes més innovadors en cada moment, difonent-los en ambients que d'altra manera no haurien rebut la informació d'aquelles qüestions importants pel seu treball. Molts regidors van sentir parlar per primera vegada de descentralització, participació popular, possibilitats dels ajuntaments en la lluita contra l'atur, desenvolupament econòmic local, millora de la hisenda municipal, gestió i disciplina urbanística, millora de la seguretat ciutadana, promoció local dels esports, gestió dels serveis..., i tants altres temes a través dels articles de la revista CEUMT. Com a exemple de propostes innovadores es pot esmentar, entre molts altres, les propostes sobre

la creació d'àrees exclusives per a vianants (CEUMT 40-41) o els avantatges que tindria la creació de vials per a bicicletes (CEUMT 39) quan no hi havia encara experiències importants del primer tema i cap ciclista s'atrevia a circular pels carrers de les grans ciutats.

En definitiva, partint d'un reduït grup de professionals i de la lluita contra la dictadura i el suport als moviments socials el 1972 en el CEU, la creació del CEUMT el desembre de 1977 i la seva posterior activitat amb jornades d'estudis i debat, cursos i seminaris i edició de la revista i llibres de formació municipal va suposar un salt endavant en la política local. Des del CEUMT es va participar activament en les propostes per les eleccions dels ajuntaments durant la transició, es va contribuir a la construcció i desenvolupament de la nova Administració local del maig del 1979 i es va incidir positivament en la formulació de polítiques urbanes progressistes des de les primeres eleccions locals democràtiques.

Bibliografia:

- ALEMANY, Joan; BORJA, Jordi. «L'organització territorial de Catalunya avui». *CEUMT* 25-26, (abril-maig, 1980).
- BOHIGAS, Oriol. *Barcelona entre el Plà Cerdà i el barraquisme*. Barcelona: Edicions 62, 1963.
- BORJA, Jordi; TARRAGÓ, Marçal; BOIX, Ricard. *Por una política municipal democràtica*. Barcelona: Avance, 1977.
- CANDEL, Francisco. *Donde la Ciudad pierde su nombre*. Barcelona: José Jané, 1957.
- CEUMT, collecció de revistes del Centre d'Estudis, Urbanístics, Municipals i Territorials entre el número 1 de febrer de 1978 i el número 50 de maig de 1982
- LLUCH, Enric; NELLO, Oriol. *El debat de la Divisió Territorial de Catalunya. Edició d'Estudis, Propostes i Documents (1939-1983)*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- D. A. "La gran Barcelona", *CAU* 10. Colegio de Aparejadores y Arquitectos Técnicos de Cataluña, Barcelona (desembre de 1971).

COMUNICACIONS

L'atenció a la infància com a eina de transformació social al barri del Raval de Barcelona: 1960-1980

Enric Canet Capeta.¹

Introducció

El barri del Raval ha viscut situat al marge de Barcelona, des dels seus orígens (Aisa and Vidal 2006) i, a la vegada, ha estat Servidor de la Ciutat (Artigues Vidal, Mas Palahí, i Suñol Ferrer 1980). Un barri estimat i odiat, entre la Pietat i la Força (Geremek 1998). Un barri que ha generat forces internes per sobreviure, però estigmatitzat: «esta imagen ha llegado hasta nuestros días con más vigencia que nunca; un barrio poblado por habitantes inmorales, inmigrantes, vagabundos, prostitutas, insurrectos, violentos y, ahora, “incívicos”» (Fernández 2014:95)

El Raval va ser el barri del moviment obrer de Barcelona des de finals del segle XVIII fins a mitjans del segle XX (Fernández 2014; Soler 2016). Havia estat el nucli de l'anarquisme, de la revolta (Fernández 2014; Aisa, Vidal 2006). Les vagues d'inicis del segle XX i el Pistolerisme (Aisa 2019; Soler 2016) el van tenir en el seu centre. Fins i tot, a la cruïlla del carrer de la Cadena i de Sant Rafael va ser assassinat el març de 1923 el Noi del Sucre (Soler 2016).

El barri va quedar molt afectat per la Guerra Civil (1939) (Aisa, Vidal 2006; Sorribas 2008; Fabre, Huertas 1976). Les morts i l'exili l'havien deixat sense l'energia que l'havia fet el centre del moviment obrer. La part sud (el barri de Drassanes) va quedar molt malmesa per les bombes², el que s'anomenava “barri xinó” (Madrid 2010). Durant molts anys, el Raval va quedar ofegat pel terror de la Dictadura.

Però l'esperit de revolta es va recuperar amb l'obertura de l'*Avenida García Morato*, que generava molta gent afectada. El 1964 hi va haver un primer intent de crear l'Associació d'Afectats (Fabre and Huertas 1976). La lluita per la transformació va tornar a renéixer.

1. Universitat de Barcelona-Casal dels Infants

2. www.naciodigital.cat/noticia/150621/bombes/contra/alumnes/barcelona
www.naciodigital.cat/noticia/150603/videos/dia/aviacio/feixista/va/bombardejar/barcelona/avui/fa/80/any
www.elperiodico.cat/ca/barcelona/20180316/records-dels-dies-en-que-sobre-el-raval-van-ploure-bombes-6694241

EL barri del raval de la postguerra a la infància

1. La població del barri del Raval, després del 1939

El Raval de la postguerra era un barri altament poblat, fruit de l'arribada de molta població de les comarques catalanes que buscaven habitatges precaris que permetien la subsistència. Malgrat la guerra i l'exili, la quantitat de població es va mantenir inalterable en el període de la Guerra Civil. L'arribada de migració espanyola va generar un increment de població els anys posteriors. Després del 1950, hi va haver una reducció significativa, pel desplaçament cap a altres barris, degut, entre d'altres, a les pèssimes condicions de vida dels seus habitatges. Els nous barris i ciutats dormitoris van fer perdre pes de la població del barri respecte al conjunt de la ciutat.

Taula-1. Resum anuaris d'Estadística Municipal

Anys	Població Raval	Població Barcelona	Densitat Raval* (hab/km2)	Densitat Barcelona (hab/km2)	% població raval/bcn
1936	109.838	1.048.641	1.042,11	109,24	10,47
1940	97.684	1.081.175	1.052,63	110,75	9,03
1950	107.473	1.280.175	1.158,11	131,14	8,40
1960	105.022	1.557.863	1.131,70	159,58	6,74
1970	72.357	1.745.142	779,71	178,77	4,15
1981	47.767	1.752.627	514,73	179,54	2,73

Font: <https://bcnroc.ajuntament.barcelona.cat/jspui/handle/11703/88388?offset=0>

* Des de 1933, el barri del Raval actual corresponia, pràcticament, al Districte V, menys la superfície entre carrer Tallers i carrer Pelai. La superfície era de 92,80 Ha.

El Raval no ha estat un barri uniforme (Busquets Grau 2003, 2018; Riba i Arderiu et al. 2009; Benavent 2015). El carrer de l'Hospital dividia el barri Nord i el barri Sud. El carrer Nou de la Rambla (anomenat antigament Conde de l'Asalto) generava un subbarri "Drassanes", marcat per una vida molt marginal (Sorribas 2008). Aquesta zona, a principis del segle xx, vivia de les engrunes de la vida d'oci generada pel Paral·lel.

Després del 1939, molta de la població es va barrejar i va ser el carrer de l'Hospital la frontera de la pobresa i la misèria, tot i que eren moltes les zones del barri afectades per habitatges molt precaris³. Igualment, la part nord del barri tenia dos subbarris dividits, més o menys, pel carrer d'en Roig i el carrer Ponent⁴.

3. Entrevistes a gent del barri

4. Actual carrer de Joaquín Costa. La zona sud en situació més precària.



Figura 1. Raval de 1960 a 1980

2. L'atenció a la infància del barri

L'atenció a la infància ha caracteritzat el Raval de Barcelona des del 1960. És possible que tingui l'origen en **la quantitat de nens i nenes que feien vida al carrer**, facilitada per l'alta densitat de població, la precarietat dels habitatges⁵, per la quantitat de població immigrada⁶ que vivia en pensions⁷, o perquè la gran quantitat de botigues i bars⁸ facilitava xarxes relacionals. Podem unir a aquests factors la baixa circulació de cotxes i l'alt absentisme escolar. La relació veïnal entre els quatre carrers on es movia la infància era molt intensa⁹. Era habitual que les àvies baixessin la cadira al carrer i vetlessin pels petits, mentre les mares eren al safareig o a la feina¹⁰. Eren les xarxes veïnals que generaven control i cura.

Aquesta sensibilitat pel que fa a la infància que feia vida al carrer podria ser una de les causes de l'aparició, posteriorment, de moltes entitats que apareixen al barri en molta més abundància que en altres indrets. Però és molt possible que, paral·lelament, l'imaginari de la resta de la ciutat d'un barri en precarietat i amb molts nens i nenes en situació de marginalitat, generava una zona *diana* a

5. La major part no tenien espai, quan no compartien habitatge. Més d'una tercera part del Raval Sud tenia aigua de dipòsit. Abundaven els safareigs on les mares que no tenien treball fora de l'habitatge hi passaven molta part de la jornada. En temps determinats, era un espai de joc esperat pels infants.
6. El padró de 1975, el 42% de la població era immigrada. Un 1,5% del total de població de fora de l'Estat espanyol.
7. Entrevistes a persones dels serveis socials de l'Ajuntament
8. Tant els bars com les botigues, habitualment, tenien l'habitatge a l'altell o a la rebotiga (Moix 1998) i feien molta vida amb relació al carrer.
9. Els testimonis orals de la gent de l'època insisteixen en tots aquests factors. També recorden la vida als terrats.
10. Moltes de les expressions provenen d'entrevistes orals a veïns de l'època

la solidaritat ciutadana (Fernández 2014)¹¹. Són dues sensibilitats que conflueixen en el barri, totes dues amb ganes de *transformar*.

Iniciatives d'atenció a la infància del raval (1960-80)

Des dels anys seixanta del segle passat, hem pogut trobar referències d'iniciatives d'atenció a la infància, amb recorreguts diversos. Es fa molt difícil classificar-les, perquè cada una d'elles vol donar resposta a situacions concretes i en l'espai concret on es troben, però són trets diversos les motivacions que les generen. A grans línies, podem trobar:

- Iniciatives que neixen del mateix teixit veïnal i per a les quals la motivació és la infància pròpia que viu al barri i per a la qual generen accions que millorin la seva vida, sense perdre el sentiment de pertinença al barri. Tal com es feien festes i activitats col·lectives, es creen accions específiques per a la infància que fa vida al carrer.
- Les segones iniciatives neixen des dels moviments que volen dignificar el barri i que tenen en la millora de la vida de la infància una eina bàsica per a aquesta transformació.
- Posteriorment, hi ha iniciatives de gent externa al barri que venen al Raval a col·laborar-hi. La major part d'aquestes tenen en la infància la seva finalitat.

Hem registrat diverses iniciatives, gràcies a documents i a testimonis orals, que donen una imatge de la riquesa i de la diversitat d'accions que es van fer. No és cap recull exhaustiu.

1. Les societats corals

Les societats corals apareixen a Catalunya a mitjans del segle XIX, gràcies a l'impuls d'Anselm Clavé. Tenim referència de les activitats que realitzaven al barri després del 1939, gràcies a l'opuscle publicat per l'Ajuntament de Barcelona (Floro 2015), amb moltes referències a entrevistes orals. A través de l'autor i de testimonis de gent que hi participava, sabem que les societats corals¹² van tenir una gran implantació al barri del Raval i, també, l'activitat que feien amb la infància¹³.

Tal com comenta Jesús Floro¹⁴, «a les fotografies de les corals, sempre apareixen nens i nenes. En les activitats i en les sortides. Això mostra que els tenien molt en compte per transmetre els valors de la Societat Coral. Quins eren aquests valors? s'hi haurien d'estudiar. Segur que n'hi havia de tot. Però els nens i nenes eren importants en les societats corals».

Després de la Guerra Civil (Floro 2015) van aglutinar famílies al voltant de la música. Van crear bandes (trompetes i tambors) i, posteriorment, grups de ma-

11. L'imaginari a la ciutat del que representava el Raval, com a barreja de misèria i d'immoralitat, ha estat molt estudiat per Miquel Fernández.

12. Algunes, tot i ser registrades com a agrupacions corals o societats corals, solament tenien banda de música (Jesús Floro).

13. Segons Jesús Floro, a les fotografies de les sortides com de les activitats de les corals, hi ha molta presència d'infants.

14. Entrevista oral.

jorettes, on participaven molts infants i adolescents. Sobretot, sortien diumenge després de Pasqua amb les caramelles, per Pasqua Granada i en les festes populars. Van ser moltes les corals actives aquells anys: Girasol, *carrer d'en Santcliment*, 8, L'Avi, *carrer de les Carretes*, 29, (1931), Agrupació Coral Flors de Maigs, *carrer de l'Arc de Sant Pau*, 2, (1925), Lo Picarol, , *carrer de l'Om*, 3, (1925), Els Clavells, *carrer de Sant Pacià*, 19, (1921), Rosa d'Abril, *carrer del Carme*, 84, Els Amics, *carrer del Carme*, 84, Xauxa, *carrer de Sant Jeroni*, 17, Els Canaris, *carrer de Sant Pacià*, 21, (1930), Els Trobadors, *de l'Aurora*, 22, Barcarola¹⁵, *carrer de l'Aurora*, 11¹⁶, La Lluna.

La major part de les societats corals es trobaven entre el carrer de l'Hospital i el carrer Nou de la Rambla (totes per sobre del carrer de Sant Pau).



Figura 2. Locals de les Societats Corals

2. Els equips de futbol i els bars

Els bars del Raval eren un autèntic espai comunitari, com recorda Ferran Aisa (Aisa, Vidal 2006), parlant del bar Joaquín:

era un ambient de pel·lícula de Fellini convivien alhora les prostitutes a la caça del client i els obrers immigrants que, els dies festius, s'omplien el cos de vi i cantaven cançons de la seva terra (...). els diumenges els clients feien el vermut i a la tarda jugaven a cartes i a dòmino. Les famílies baixaven de casa seva a veure els programes de televisió (pag. 235)

15. Després de la Guerra Civil, l'any 1947, l'antiga coral Cançons i Endavant (1932) va canviar el nom per la Barcarola, que va tenir seu al carrer de l'Aurora.
16. En aquest moment, no tenim constància que totes les corals tinguessin accions específiques per a la infància. Els seus de les societats corals no van ser sempre les mateixes.

Els anys seixanta del segle passat van tenir un paper important a l'hora d'aglutinar nens i joves, gràcies als equips de futbol. Molts bars tenien el seu propi equip: Bar Pelayo (carrer de l'Aurora), Bar Resolís (carrer de la Riera Baixa), Taverna Cadena (carrer de la Cadena), Bar Valira (carrer de l'Om - Nou de la Rambla), Montana i Balón de Oro (Sant Jeroni), etc. (Aisa, Vidal 2006). Peña Anguera¹⁷, al carrer de Sant Pacià, Club Aurora al Bar Albert (Aurora-Riereta)¹⁸.

Eusebi Aisa Cuenca va fundar el 1961¹⁹ l'equip de futbol Núria que primer estava al Bar Bodega Joaquín, carrer de la Cadena, i després va passar al Bar Aurora, Aurora, 7. Anaven a jugar als camps de Can Valero, a la muntanya de Montjuïc, al darrere de l'Estadi.

Tenien equip infantil i juvenil²⁰. Hi havia un Trofeu de l'Amistat, campionat d'equips del barri (Aisa, Vidal 2006). A més, el futbol va servir per fer excursions a pobles de Catalunya on s'organitzava un partit.

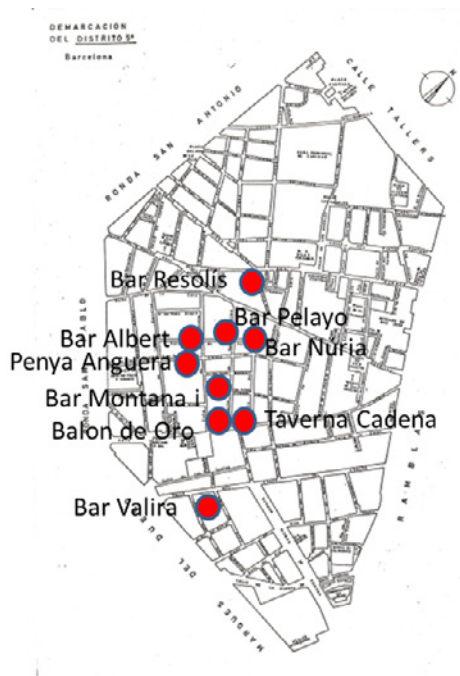


Figura 3. Bars amb equips de futbol

Pràcticament, tots els bars referenciats se situen entre el carrer Hospital i el carrer de l'Hospital.

17. <http://cathonys.blogspot.com/2014/10/cap-1320-penya-blaugrana-papi-anguera.html>

18. Testimoni d'Albert Vila, veí del carrer de l'Aurora.

19. «Els nanos del carrer el van venir a buscar perquè sabien que ja es dedicava a entrenar equips amateurs o juvenils com el Sant Ramon del col·legi del mateix nom que hi havia al carrer Manso davant del Mercat de Sant Antoni» (conversa amb Ferran Aisa).

20. Ferran Aisa afirma: "Jo vaig jugar al Carretes Infantil que tenia la seva seu a un bar del carrer de l'Om-Nou de la Rambla" (el bar Valira, segurament).

Escacs: moltes de les escoles jugaven a escacs i tenien equips que hi competien. Segurament, la manca de patis facilitava aquest esport, així com la tradició de clubs com el Comtal. Alguns bars també tenien equips d'escacs, com el bar Albert.

3. Les parròquies

Al Raval les diverses parròquies van començar a fer Colònies de Vacances, impulsades pels equips de mossens, quan aquests eren sensibles al treball amb els nens i nenes. Els equips de monitores i monitors eren, en la majoria, gent del barri.

El moviment de colònies va tenir molta empenta al país després del 1939 (Vila, Puig, Ainaud 2005), liderat per capellans joves progressistes, sota el paraigua de Càritas i el seu Servei de Colònies de Vacances.

En el seu origen, sembla que les colònies estaven pensades per als assistents a la catequesi, tot i que obertes a altres infants del barri. Es troba documentació sobre colònies de vacances al Raval des del 1964²¹.

Posteriorment, van començar a realitzar lleure els diumenges després de la missa i de la catequesi. Més endavant, dissabtes a la tarda. La informació d'aquestes activitats és molt escassa i no s'ha trobat als arxius parroquials. Solament trobem documentació que es conserva a l'Arxiu de la Fundació Pere Tarrés²² i gràcies a referències orals i certs documents escrits de les persones que van formar part dels equips de monitors. És significatiu que, en algun moment d'aquests anys, totes les parròquies del barri realitzessin colònies de vacances i esplais de caps de setmana²³, segurament conscients de la situació que vivia la infància.

En diversos casos, com en altres barris del país, van haver-hi conflictes entre els monitors i els responsables parroquials. Alguns d'ells, van acabar amb la dissolució de l'equip de l'esplai i la finalització de l'activitat.

Va haver-hi Esplai al Carme, Betlem, Santa Mònica, Sant Agustí, Sant Pau. Dues de les parròquies es troben per sobre del carrer de l'Hospital. La parròquia de Sant Agustí al carrer de l'Hospital i la parròquia de Sant Pau del Camp, al carrer de Sant Pau. La parròquia de Santa Mònica, a la Rambla, però a la zona sud del carrer de l'Hospital. Els infants que hi assistien eren del voltant de la parròquia. Era diferent el perfil dels infants per sobre del carrer de l'Hospital, sobretot dels de la parròquia de Santa Mònica.

També, el butlletí de l'Associació de Veïnes del Districte Cinquè de desembre del 1976, es refereix a la coordinació amb l'Esplai Sant Domènec²⁴. També, algun document anomena un esplai a la plaça de Castella, després del 1980. Algunes parròquies van arribar a tenir casa de colònies pròpia.

21. Les parròquies del Carme, el Betlem i Santa Mònica ja fan colònies el 1964.

22. El Servei de Colònies de Vacances es troba, en l'actualitat, dins la Fundació Pere Tarrés.

23. No s'ha trobat informació de la parròquia de Sant Pere Nolasc, a la plaça de Castella.

24. S'ha trobat alguna referència respecte a l'esplai al carrer del Doctor Dou, 21, a l'edifici de l'Escola de les Dominiques de l'Anunciata. El 1981 hi ha l'agrupament escolta Shere Khan.

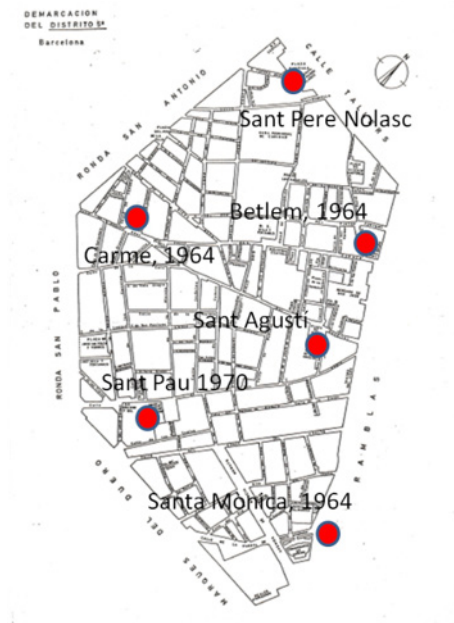


Figura 4. Parròquies del Raval

Coordinació dels espais²⁵

S'ha trobat un document, del 1969, sobre la coordinació d'equips de parròquies, que havien realitzat un curs de formació de monitors en el Servei de Colònies de Vacances: Carme, Betlem, Santa Mònica, Sant Agustí. A més d'aquestes parròquies, també formaven part de la coordinació tres parròquies del Poble-sec²⁶ i una del Barri Gòtic²⁷. Pel que es documenta, decideixen seguir fent formació conjunta per millorar les activitats de colònies de vacances.

Van fer una xerrada de Psicologia de l'Infant, en què es van preguntar sobre els condicionaments que tenien els nens i les nenes per viure al barri. Consideraven que hi havia tres tipus d'infants diferenciats geogràficament: del Poble-sec, al voltant del carrer del Carme, sota el carrer de l'Hospital.

Molts dels infants, segons el dossier, amb problemes econòmics, vivint rellotats i que no rebien l'estímul afectiu que necessitarien, els pares treballaven molt, escoles sense patis, carrers estrets sense llocs per jugar.

Segons el dossier:

- Algunes de les parròquies ja tenien centre d'espai, a més de les colònies.
- Als centres de colònies parroquials es debatia com a tema important la coeducació. Els responsables de les parròquies n'eren contraris. Tot i això, n'hi havia dues que tenien activitats coeducatives.

25. A més de la coordinació del 1969, els espais es coordinen amb les altres iniciatives del barri. Trobem que el 1976 hi ha coordinacions amb el centre d'espai de l'Associació de veïns i que el 1981 es coordinen, també, amb l'Agrupament Escolta Shere-Khan i l'espai de l'Ateneu Llibertari.

26. Parròquies de Santa Madrona, Sant Salvador d'Horta, Sant Pere Claver

27. Sants Just i Pastor

4. Vocalia d'Infància i Joventut Associació de Veïns del Districte Cinquè

La data més probable de constitució de l'Associació de Veïns del Districte Cinquè és el 15 de juny de 1974²⁸. Les vocalies Infantil i Joventut neixen paral·leles al naixement de l'Associació de Veïns del Districte Cinquè, així com la de Gent Gran,²⁹ Urbanisme, Prostitució i "Diversions"³⁰.

L'Associació de Veïns del Districte Cinquè s'incorpora a la Federació d'Associacions de Veïns de Barcelona el primer d'octubre de 1974 (Andreu Acebal 2014) the Ku heterodimer contributes to telomere maintenance as a component of telomeric chromatin and as an accessory subunit of telomerase. How Ku binding to double-stranded DNA (dsDNA. Abans d'abril de 1975 s'incorpora a l'Associació, l'"Associació d'Afectats per l'obertura de l'avinguda Garcia Morato".

L'Associació, des de la seva creació, s'implica en afers de ciutat i de país. Així, recrimina als regidors que van votar en contra de la subvenció de cursos de català, el 4 de març de 1975. Dona suport a la candidatura de Lluís M. Xirinacs com a premi Nobel de la Pau, el 1975. Participa de les manifestacions de l'1 i 8 de febrer de 1976 i les diades.

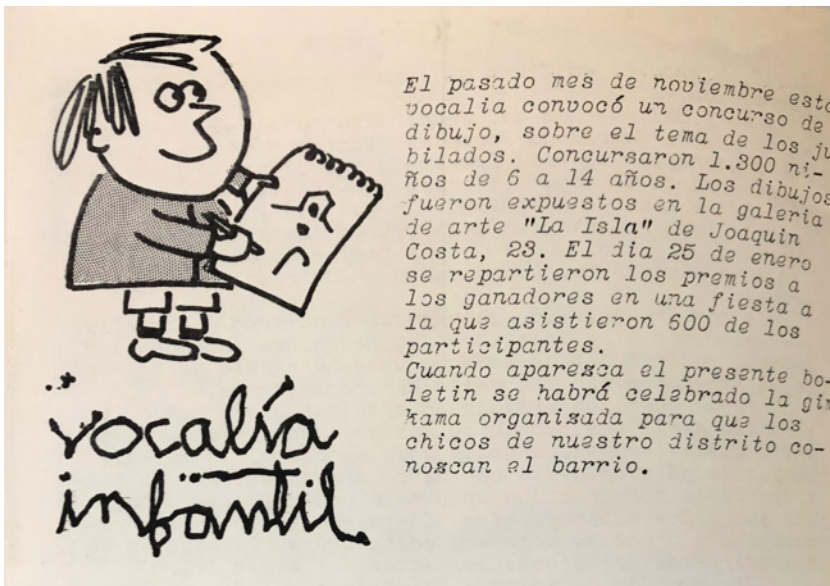


Figura 5. Butlletí abril de 1975, AV del Districte Cinquè

- 28 La data més probable és la que figura al Butlletí de l'Associació de Veïns. L'Associació de Veïns del Districte Cinquè té uns inicis incerts. Segons una entrevista al seu impulsor, en Pitu Cunillera, l'Associació neix immediatament després d'un incendi d'un bloc de veïns al carrer de les Tàpies, el 5 de setembre de 1974, a la matinada. Una setmana més tard es convoquen els veïns a l'escola Collaso i Gil i, setmanes més tard, es fa l'assemblea constituent. La data de constitució que figura a la Web de l'Associació de Veïns és el 10 de juliol de 1973. Hi ha certs dubtes que fora aquesta la constitució formal.
- 29 Segons el cens de 1975, el 35,35% de la població passava de 65 anys. La gent gran sense recursos i en habitatges sense condicions, sense ascensor, era un dels grans problemes del barri, així com l'habitatge i la infància.
- 30 Organitzaven les festes i sortides de l'associació.

Vocalia Infantil

Les vocalies Infantil i de Joventut treballen, fonamentalment, al carrer. Fan servir el local de l'Associació, primer al carrer de l'Hospital, 95, i després, l'any següent, el 23 de setembre de 1975, als nous locals de l'Associació de Veïns del carrer de Sant Pacià, 3³¹. La gent de la Vocalia era del barri i pertanyien a l'Associació de Veïns.

A l'inici, realitzen diversos tipus d'activitats a l'espai públic. Així, el mateix mes d'octubre del 1974, organitzen un concurs de dibuixos, amb més de mil tres-cents dibuixos recollits en tres dies, mentre la Vocalia de Joventut té diverses accions per realitzar³² (enquestes, setmana de la joventut, festivals).

La primera gran activitat de la Vocalia Infantil, és el concurs de dibuixos³³, que implicant el veïnat.

Ja llavors, són conscients que el treball de la Vocalia és molt limitat i es proposen crear un centre d'esplai, com a fórmula per atendre els infants que fan vida al carrer, per oferir activitats de cap de setmana.

5. Centre d'Esplai Associació de Veïns Del Districte Cinquè

Pel que tenim constància pel butlletí, inicia les activitats el 3 de maig de 1975, després d'uns mesos on la Vocalia Infantil fa les seves activitats a l'espai públic o al local del carrer de l'Hospital, 95.

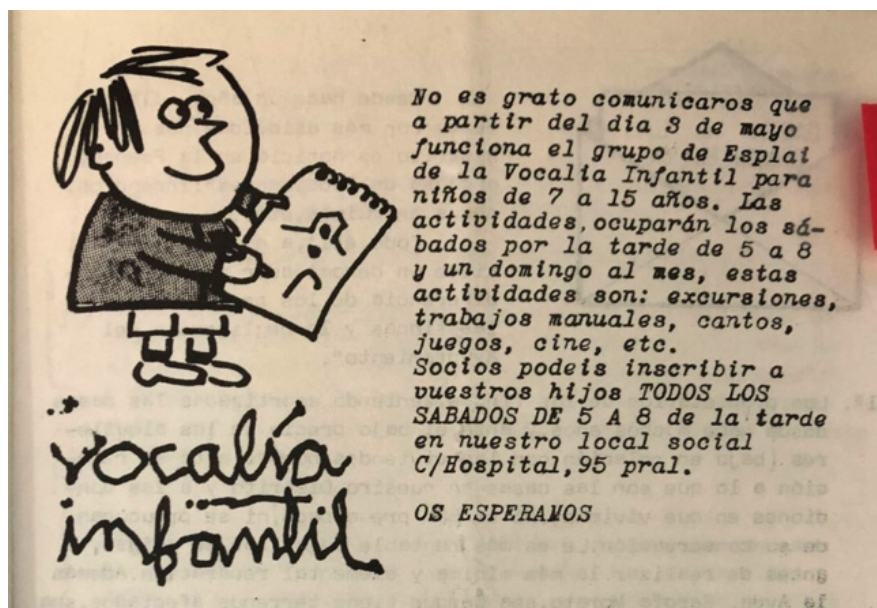


Figura 6. Butlletí juny de 1975, AAVV Districte Cinquè

31. Segons consta en el Butlletí de l'Associació de Veïns del Districte Cinquè de desembre del 1975.

32. Butlletí núm. 1 de l'Associació de Veïns del Districte Cinquè, gener de 1975.

33. Butlletí de l'Associació, d'abril de 1975.

A partir de llavors, hi ha activitats que s'organitzen com a vocalia i n'hi ha que es fan com a esplai. Pel context de l'època, es considera centre d'esplai l'entitat que organitza activitats de cap de setmana, normalment dissabte a la tarda, i alguna excursió, diumenge. El 1975 no hi havia cap reconeixement oficial, tret que estiguessin sota el paraigua del Servei de Colònies de Vacances o altres organitzacions laiques. I en el seu cas no ho estaven.

L'esplai farà activitats dissabtes a la tarda, de les cinc a les vuit, i alguna sortida, normalment mensual. El setembre de 1975 es pot obrir la nova seu social al carrer de Sant Pacià, 3³⁴. Consta de dos locals. En un d'ells, s'hi faran les activitats del Centre d'Esplai. Al cap d'un temps, a l'altre local s'obrirà el local d'avis. La major part dels nens i nenes són fills de la gent de l'Associació de Veïns.

L'Esplai de l'AAVV del Districte Cinquè funcionarà des de maig de 1975 fins al 1978³⁵. D'ell, en coneixem el que apareix en els butlletins i algun testimoni oral. En el butlletí de desembre de 1976, que dona a conèixer les activitats que ha desplegat la Vocalia Infantil, un Concurs de Dibuix i dues activitats anul·lades per manca de permís del regidor de districte (gimcanes pel barri).

El 1976 la Vocalia de Joventut segueix organitzant activitats puntuals per als joves.

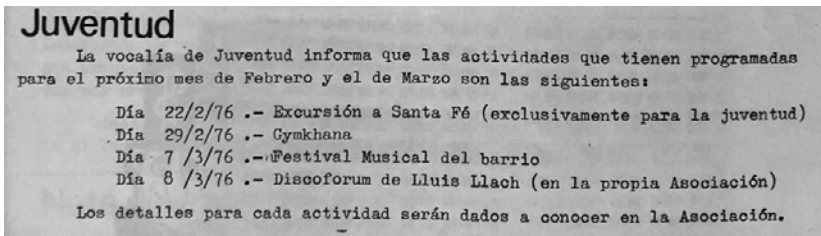


Figura 7. Butlletí AAVV Districte Cinquè, febrer 1976

La major part de les monitores i monitors eren del barri³⁶, sense gaire formació. Per aquest motiu, busquen suport d'altra gent, a través dels cursos de l'Escola de l'Esplai del Servei de Colònies de Vacances³⁷. En el plantejament educatiu del Centre d'Esplai posterior es pot entreveure la influència de la formació de l'Escola de l'Esplai.

Per manca de pressupost, no van poder fer colònies de vacances, solament sortides de cap de setmana i les activitats habituals de dissabte a la tarda.

Projecte del Centre d'Esplai de l'Associació de Veïns del Districte Cinquè
La Vocalia Infantil té uns objectius propis³⁸, dels quals, el Centre d'Esplai n'és l'acció més important.

34. Butlletí de l'AV del Districte Cinquè, desembre de 1975.

35. Quan acaba el centre d'esplai no té documentació.

36. Alguns eren del barri de Sant Antoni, però propers al barri del Raval.

37. L'Escola de l'Esplai va organitzar cursos de formació oberts a persones externes al Servei de Colònies de Vacances, amb una alta formació pedagògica i de realització d'activitats.

38. Hi ha un document en el qual la Vocalia Infantil, a més del treball del Centre d'Esplai, vol fer denúncia sobre la situació de la infància al barri.

El Planteig Educatiu del Centre d'Esplai, tal com figura en el butlletí de l'Associació de Veïns de desembre de 1975, se centra en el desenvolupament de la persona de l'infant, tenint en compte les mancances que viu en el seu entorn i a partir de la seva relació amb companys, monitors i realitzant activitats.

Com elements negatius del barri, es constata la mala qualitat de l'ensenyament a l'escola, falta d'espectacles, de zones verdes, a la presència de la prostitució i la brutícia dels carrers.

Per a superar aquestes mancances, proposen el següent:

- Potenciar les iniciatives dels infants.
- Conèixer-se i comunicar-se.
- Relació amb els companys.
- Responsabilitzar-se de les activitats.
- Realització d'activitats i de tallers.

Les activitats es dissenyen entre monitors i nens. Se'n va informant a la família.

En el butlletí de desembre de 1976³⁹, la Vocalia Infantil informa sobre l'Esplai i els seus objectius:

- Desplegar la personalitat de l'infant, fomentant-ne la creativitat i intentant que conegui la seva pròpia realitat i la del que el rodeja.
- Desplegar l'esperit de convivència.
- Facilitar la seva expansió, realitzant activitats que no pot fer en altres llocs per manca de mitjans.
- Ensenyar tant conceptes teòrics com treballar tècniques i materials concrets. Consideren que l'Esplai és un complement de l'escola, perquè educa.

Roda d'Espectacles

Un fet important del Centre d'Esplai⁴⁰, va ser la seva incorporació a la Coordinadora d'Espectacles, el mes d'abril de 1977, precursora de La Roda d'Espectacles⁴¹. Aquest fet els permetia realitzar activitats, amb infants i joves, en el barri, subvencionades per l'Ajuntament.

El 1977 es van fer 17 espectacles⁴², alguns d'ells aprofitant el Saló Diana, al carrer de Sant Pau, com a activitat promoguda pel Centre d'Esplai. Altres vegades, a la plaça de Salvador Seguí. Aquesta relació facilitava fer activitats obertes als infants del barri.

Coordinació amb els altres centres del barri.

Al butlletí del desembre de 1976 es fa saber que el Centre es coordina amb altres esplais: Betlem i Sant Agustí i Sant Domènec⁴³.

Final de l'Esplai

El 1978 acaba el Centre d'Esplai, quan s'inicien les activitats del Casal dels In-

39. Butlletí de l'Associació de Veïns del Districte Cinquè, desembre de 1976

40. Segons entrevista oral amb Xavier Tamarit, 1 d'abril de 2019. Donat que els membres del Centre d'Esplai eren els mateixos que la Vocalia, de vegades es presentaven d'una manera o de l'altra.

41. www.fundaciolaroda.cat/coneix-la-roda/historia/

42. Document de la Vocalia Infantil

43. En l'actualitat no se sap quin era aquest esplai, tot i que hi ha documentació d'un que era al carrer del Doctor Dou, 21.

fants del Districte Cinquè. Durant aquell temps van intentar fer un treball educatiu per reforçar els infants en la formació paral·lela a l'escola. No hi ha cap plantejament de la relació de l'infant amb l'entorn, possiblement perquè no es valoraven els aspectes positius del barri. Ni tan sols per a transformar-lo.

6. Casal dels Infants del Districte Cinquè

El Centre d'Esplai acomplia els seus objectius de realitzar activitats de caps de setmana. Però, en Pitu Cunillera⁴⁴, ànima de l'inici de l'Associació de Veïns del Districte Cinquè i del Centre d'Esplai, volia fer algun projecte més ambiciós per als infants del barri. Era conscient que n'hi havia molts que feien vida al carrer i calia oferir-los activitats que els ajudessin. L'esplai era molt limitat a dissabtes.

Mentrestant, es va trobar, en el cadastre, una antiga fusteria al carrer de Sant Martí, 10 bs, expropiada per l'Ajuntament. Van decidir demanar-la. Van fer una festa el mes de gener de 1978 davant la fusteria, mentre anaven insistint-hi a Joan Antoni Solans, delegat d'Urbanisme de l'Ajuntament, de vegades presentant-se tots plegats al seu despatx⁴⁵. Al final, els va cedir la fusteria "a precari"⁴⁶.

Mentrestant, Pitu Cunillera va trobar un grup de joves relacionats fins llavors amb els franciscans del carrer de Santaló, d'on van ser convidats a deixar les accions que volien fer, perquè no eren "de missa". Aquest grup buscava algun lloc per fer activitat amb infants. Eren joves d'entre divuit i vint anys. Pitu Cunillera els va fer l'oferta⁴⁷ de muntar un centre per a infants al barri. Així, van acabar dins del Raval.

A les primeres reunions ja van veure que no eren del tot ben acceptats pels que eren del barri que els veien com algú de fora que venia a fer "caritat"⁴⁸. Alguns dels antics monitors del centre d'esplai van plegar. Solament en van quedar dos. La gent que venia nova tenia moltes possibilitats d'organitzar-se, ja que, la major part, eren amics i pertanyien a xarxes socials més àmplies que la gent del barri i que els permetien trobar recursos més fàcilment. Podrien haver fet l'acció al Raval o a qualsevol altre barri en desavantatge social que els ho demanés. Volien treballar amb infància.

Per Setmana Santa del 1978 van planificar el nou projecte i el 27 de maig de 1978 van començar a habilitar la fusteria del carrer de Sant Martí, 10 bis.

Van treballar, amb suport de gent del barri i, sobretot, gent coneguda d'ells, per tenir preparat el local. Així, el 21 i 22 d'octubre de 1978 van inaugurar el que els diaris de l'època van anomenar "Primer Casal d'Infants de Barcelona"⁴⁹.

Aquest grup, molt assembleari, va decidir donar a la iniciativa el nom de "Casal dels Infants del Districte Cinquè". Per què "Casal"? No queda clar. Era una nomenclatura utilitzada a Girona i no es coneixia paral·lela a Barcelona. Clarament, la preposició "dels" connota pertinença als infants. Finalment, durant força temps

44. Va deixar aviat de ser el president de l'Associació de Veïns però seguia volent fer un centre de gent gran i treballar per a la infància que feia vida al carrer.

45. Testimoni de Xavier Tamarit

46. Documentació interna de l'entitat, el 10 de març de 1978, sense el document signat.

47. En Pitu va contactar amb Lurdes Díaz, que formava part del grup i amb la qual es coneixien a través de la UEC, a la qual va demanar ajuda per poder tirar endavant el seu nou projecte.

48. Entrevistes diverses

49. Trobem altres referències: *Mundo Diario*, 21-X-1978; *Diario de Barcelona*, 22-X-1978; *Hoja del Lunes*, 23-X-1978; *Solidaridad Nacional*, 20-X-1978; *La Vanguardia*, 24-X-1978; *El Correu Catalán*, 24-X-1978; *El Noticiero Nacional*, 25-X-1978 i 1-XI-1978; ; article de Rosa Sensat a la notícia de la setmana a *Tele-Expres*



Figura 8. Diari Tele-Expres, 23-X-1978è

segueixen anomenant-se del Districte Cinquè, fins que, ja l'any 1980 utilitzen, també, "*Casal dels Infants del Raval*"⁵⁰.

El nou *Casal dels Infants del Districte Cinquè* va seguir pertanyent jurídicament a l'Associació de Veïns, però ells es consideraven autònoms. Ja no depenien de la Vocalia Infantil. El treball de recerca de recursos econòmics per part d'aquests joves de xarxes familiars potents, els va permetre tenir molt suport econòmic sòlid per a fer les activitats. Temps després, van començar a donar gratificacions a monitores i monitors que hi eren tots els dies o assistien a totes les colònies.

Des de l'inici, van començar a fer tallers entre setmana, les tardes després de l'escola. També feien activitats dissabte⁵¹. El primer curs va ser molt complicat⁵². Els tallers no van tenir gaire èxit, el mateix que les activitats de dissabte. No hi anaven els nens i nenes: els del voltant del local perquè no tenien gaire interès a assistir a activitats organitzades, habituats a la vida de carrer. Els de més lluny dels quatre carrers⁵³ no hi volien anar perquè consideraven els nens d'aquella zona del barri perillosos.

Va ser després del primer estiu, el 1979, quan es van fer colònies per als més petits a Sant Boi de Lluçanès, i per als grans a Estaon⁵⁴, que el Casal va prendre volada. Així, durant l'any 1980 van elaborar una sèrie de materials sobre el barri, la infància, marc pedagògic i organització:

- A inicis del 1980 es va elaborar el document "*Característiques Generals del Districte Cinquè*"⁵⁵.

50. La gent de l'Associació de Veïns va recuperar "Raval" per intentar oblidar les connotacions negatives de "Chino" o de "Districte Quinto". Ja la trobem en els bitllets de la loteria que es feia per obtenir recursos del Casal, del 1980.

51. No queda clar si era a les tardes o al matí. Sembla que el primer curs seria horari de tarda i, després, de matí, segons el dossier de Llançà, 1980. Des del 1980, s'estableix esplai cada quinze dies.

52. Testimonis de la gent de l'equip.

53. Tot i ser un barri petit, els seus habitants i, en especial, els nens i les nenes, no acostumaven a sortir dels quatre carrers que representaven el seu espai vital. Així, els nens que podrien anar al Casal dels Infants vivien entre els carrers de l'Hospital i de Sant Pau, d'en Robadors i de la Reina Amàlia.

54. Poble que pertany al municipi de la Vall del Cardós.

55. No n'està clara l'autoria, però està ben documentat.

- El 23-24 de febrer de 1980 van celebrar una trobada on es van plantejar el següent:
 - Política de treball en el barri i amb els infants.
 - Formació dels monitors.
 - Relació monitors - infants. Distribució del treball.
 - Coordinació espais - tallers.
 - Perspectives del Casal.
- A l'agost van fer una altra trobada, en una masia a Llançà, on van avaluar el curs i els va servir per conèixer les activitats que havien fet fins llavors:
 - L'Espai de dissabtes el van fer al matí.
 - Hi va haver una general de la poca programació i de la manca de monitors.
 - Els tallers van ser: electrònica, natura, plàstica, biblioteca, ceràmica, música, fusteria, química, fotografia, dinàmica (no hi diu què era, però que no va funcionar).
 - A través de les comissions, sabem quines activitats es feien. Hi havia una comissió de Sant Jordi, Campanya "No Regalis violència"⁵⁶, Fira de Sant Ponç⁵⁷, Carrer Aurora⁵⁸, Loteria⁵⁹, Carnaval⁶⁰, Estatuts.
 - Es van plantejar tenir entitat jurídica pròpia i fer conveni amb l'Ajuntament.
 - Solament hi havia un títol de director d'Activitats de Lleure i plantejaven tenir-ne més, ja que la Generalitat els ho exigia per fer sortides dormint a fora.
 - Funcionaven per assemblea. Volien potenciar el Consell Pedagògic, fins llavors amb poques atribucions, i que controlés com es feia la feina.
 - Pel que fa a les colònies, que duraven quinze dies, consideraven que eren massa llargues per als més petits. Se'n va fer una sola tanda per a tots els nens junts el 1980.
 - Van decidir reduir les activitats d'espai a una vegada cada quinze dies.
 - Van proposar tenir un psicòleg, si podia ser, de l'Ajuntament⁶¹.
 - Necessitaven gent competent. Volien contactar amb el Centre d'Educadors⁶².
 - Es plantejaven treballar amb joves.

El nombre de voluntariat que es va moure al voltant del Casal dels Infants va ser de més de cinquanta persones, la major part vingudes de fora del barri, gràcies a les xarxes relacionals de la gent que hi col·laborava.

El Casal dels Infants del Districte Cinquè va ser present en les coordinadores d'espais del barri. Van seguir fent colònies de vacances i campaments cada estiu.

A la memòria de l'Àrea de Serveis Socials de l'Ajuntament de Barcelona del 1981, es considera una entitat en conveni de la qual rebia assessorament, que treballava en col·laboració amb el Servei d'Atenció a la Infància, atenent 92 infants de 5 a 14 anys, alguns d'ells de col·lectius⁶³.

56. Va ser una campanya molt activa durant l'any. Llançada per Nadal del 1979, volia mentalitzar pares i educadors que, mentre es demanava la pau, es regalaven jocs bèl·lics i que la violència era molt present en la societat.

57. Feien una parada a la fira per obtenir recursos.

58. Hi havia una proposta, que no es va assolir mai, de construir, per part de l'Ajuntament, un local per al casal en el solar del número 24. Va acabar essent una pista esportiva, l'única que hi havia al barri i, en l'actualitat, hi han construït una escola bressol municipal.

59. També es feia loteria per obtenir recursos.

60. Es feia amb el barri.

61. No tenien entitat jurídica i no podien fer contractes laborals.

62. egurament els educadors especialitzats.

63. Residències infantils per a infants de 5 a 14 anys.

Entre finals del 1982 i inicis del 1983, el Casal dels Infants del Raval va patir una crisi interna que va desembocar en la seva escissió. Una de les parts va mantenir el nom i es van transformar en associació jurídica independent⁶⁴, canviant de local i anant als baixos del carrer de Sant Rafael, 19. L'altra part va ser convidada per l'Ajuntament a formar un esplai al carrer Nou de la Rambla (Casa de la Font), subvencionat.

Durant tots els anys, el gruix d'infants era d'entre els carrers Hospital i Nou de la Rambla, a diferència de la gent de l'equip, que venia fonamentalment, de fora del barri.



Figura 9. Vocalia, Centre d'Esplai i Casal dels Infants Associació Veïns del Districte Cinquè

7. Ateneu Llibertari del Xino i de Sant Antoni

El 1977 es va iniciar aquest col·lectiu llibertari. El fet de viure per Sant Antoni els fa tenir la mirada posada en el Raval. Una de les seves primeres activitats va ser fer titelles a la plaça de Josep M. Folch i Torres per a la infància del barri.

Més endavant, també van organitzar més activitats per als nens i les nenes. El 31 de desembre de 1977 van celebrar una festa infantil: "TU ERES ARTISTA", amb talles de paper, fang, pintura i xocolatada.

A partir del 1978, es va fer un taller infantil a la plaça de Josep M. Folch i Torres: "TU ERES ARTISTA"⁶⁵

64. Ja havien constituït l'Associació Casal dels Infants del Raval, el novembre del 1982, a l'esquena dels altres monitors.

65. Flor Iñigo, una de les impulsores, havia après d'un titellaire del seu barri, el Turó de la Peira.

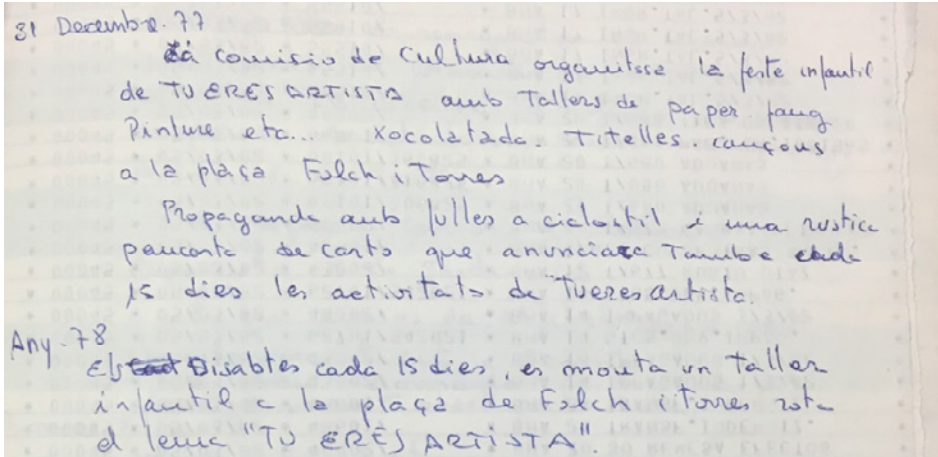


Figura 10. Fragment de les anotacions que consten en l'arxiu Document a Centre de Documentació Històric Social Ateneu Enciclopèdic, caixa 67. Reproduïm el fragment pel que representa de crònica feta en fulls reciclats, però amb una gran capacitat d'informar dels aspectes més importants. Assessorament de Manel Aisa.

A inicis del 1978, lloguen uns baixos al carrer de la Lluna, 18⁶⁶. Com comenten ells, "i allà va succeir que el primer dia obrim les portes i allò, qui es va ficar a dintre? tot una dallonses de nanos que es van ficar allà dintre"⁶⁷. El pas següent va ser assumir la situació i muntar activitats amb ells. El primer que van fer va ser netejar el local. Els menors hi van col·laborar i se'l van fer seu.

Posteriorment, va fer suport escolar. Van obtenir una màquina de cosir i van fer costura. Pràcticament tenien obert totes les tardes. Feien sortides de diumenge i van acabar fent campaments i colònies.

Segons consta en l'opuscle de la Coordinadora d'Esplais⁶⁸, del 1981, realitzaven:

- Dilluns de sis a set de la tarda, titelles; de set a vuit, grup excursionista; dimecres de sis a vuit, jocs (ping-pong, escacs...); divendres de sis a vuit, jocs, i de vuit a deu, cinema i xerrades. També fan sortides de caps de setmana i matinals.

Al final, no podien pagar el lloguer i el febrer de 1981⁶⁹, i van a la Casa de la Caritat amb l'Ateneu Enciclopèdic Popular. Allà els van considerar la Secció Excursionista de l'Ateneu.

Segons la crònica, després d'haver fet les activitats d'estiu del 1981, amb campaments al Montseny, es va dissoldre el grup. Els menors no es volien integrar a cap altra entitat.

66. El carrer de la Lluna està en el quadrant entre els carrers Hospital i Joaquín Costa. La seva demografia, deteriorament de l'habitatge i tipus de població és similar a la zona entre els carrers Hospital i Nou de la Rambla.

67. Comentari de Flor Iñigo, que, amb en Pep Martín, van iniciar, amb dues persones més, el projecte.

68. Es van elaborar dos fullets per fer conèixer les activitats de diversos centres del barri que treballaven conjuntament. Tots dos devien de ser del 1981. En un hi consten els esplais del Carme, Betlem, Santa Mònica, l'Ateneu Llibertari i el Casal dels Infants. En el segon no hi consta l'esplai de Santa Mònica, però sí l'Agrupament Escola Shere Khan. La coordinació ja no era amb l'Ateneu Llibertari, sinó amb la Secció d'Excursionisme de l'Ateneu Enciclopèdic Popular.

69. Crònica en el Centre de Documentació Històrica Social Ateneu Enciclopèdic.

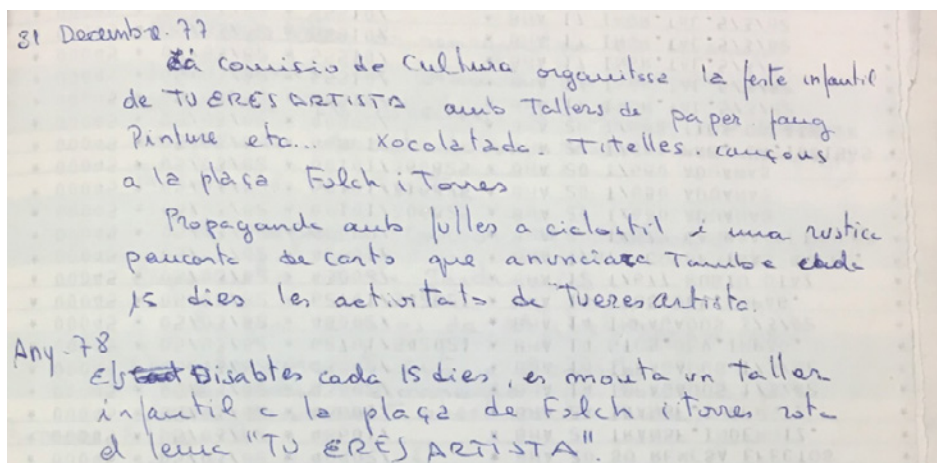


Figura 11. Pas a la Casa de la Caritat

Tot i ser gent de fora, la seva implicació amb el barri era molt gran. L'Ateneu Llibertari estava en els moviments de transformació del barri⁷⁰, moviments polítics de país⁷¹, col·laborava amb collectius⁷², estava pendent de tot el que els envoltava. I és el que vivien els joves que participaven de les activitats.

8. Centre Obert Joan Salvador Gavina

Tal com està documentat pel mateix Centre, l'inici va provenir de la sensibilitat d'una sèrie de persones que havien tingut contacte amb persones recloses a la presó, a Barcelona, i que els va fer connectar amb la problemàtica familiar d'elles, la majoria del Districte Cinquè i que afectava, fonamentalment, els menors.

Aquest grup connecta amb OBINSO, entitat que treballava amb educadors de carrer. A través d'ella, va establir contacte, en primer lloc, amb Adrià Trescents⁷³, amb Josep M. Palom i, després, amb la Conxita Roca⁷⁴. Ella hi va aportar l'experiència de Xile dels "Centros Abiertos"⁷⁵.

L'octubre de 1978 va iniciar les seves activitats el CENTRO ABIERTO INFANTIL JUVENIL JUAN SALVADOR GAVIOTA (CINGA), sota la direcció de Conxita Roca. Estava situat al carrer del Marquès de Barberà, 9, entresol. Segons la documentació⁷⁶:

70. Fent activitats pel barri com els titelles, formant part de la coordinadora.

71. Demanaven la llibertat dels presos polítics.

72. Ajudava collectius d'Amèrica del Sud que necessitaven roba.

73. Sap greu que, en l'actualitat, no hi hagi una biografia crítica del treball d'Adrià Trescents, sobretot al Raval. I, sobretot, per a les seves persones. Figura imprescindible del barri de les dècades del 1970, 1980.

74. Conxita Roca, assistenta social, havia conegut i portat a terme una experiència de "Centro Abierto" a Xile durant els dotze anys d'estada en aquell país. Va ser ella la iniciadora del Centre Obert i la que hi va aportar els seus fonaments pedagògics. És gràcies a ells que s'utilitza aquest concepte a Catalunya, el qual forma part de la cartera de serveis socials de l'Administració.

75. Document intern del C.O. Joan Salvador Gavina, cedit per Jordi Balot, director actual: «Els Centres Oberts infantils-juvenils van ser creats als països llatinoamericans amb la finalitat de proporcionar als nens amb problemes derivats de pares alcohòlics, sense feina, mares solteres, prostitutes, inadaptats a l'escola o altres circumstàncies, una atenció que pogués suplir la família durant les hores en les quals, per diferents circumstàncies, no se'ls hi prestava l'atenció necessària pel seu desenvolupament afectiu i educatiu».

76. Ibidem.

Es tractava de poder disposar d'un lloc d'acolliment d'infants i adolescents en les hores en que no eren atesos a l'escola i que la família no se'n preocupava. Ja en el primer mes de funcionament del Centre es coneixien deu nens sense escolaritzar, no figuraven inscrits en el Registre Civil i mai havien assistit a l'escola. Aquests deu nens eren atesos 6 hores a la setmana.

El mes de març de 1.979, ja eren quaranta els nens inscrits. Se'ls hi ofería la possibilitat d'assistir al Centre de dilluns a divendres en horaris de les 10.00 a les 13.30 hores i de les 16.00 a les 20.30 hores.

Durant el curs 1979-80, corresponent al primer any de funcionament, van ser atesos al Centre 97 nens i adolescents que mostraven unes característiques comunes. Tots ells eren analfabets; molts patien retards mentals, de psicomotricitat i tenien un defectuós llenguatge; eren agressius i utilitzats per els robatoris, la mendicitat o la prostitució; no estaven inscrits en el Registre Civil; molts d'ells vivien en una pensió o en un pis sense cap condició d'habitabilitat. Alguns nens havien estat escolaritzats, però la seva situació els havia portat a l'expulsió de les escoles o acadèmies; molts d'ells mostraven símptomes de desnutrició o d'una mala alimentació i un 70% dels assistents al Centre presentaven una quasi absoluta manca d'higiene.

Les carències alimentaries era un aspecte al qual calia prestar molta atenció. La major part dels nens estaven desnodrits o insuficientment alimentats. Es facilitava a tots els assistents al Centre esmorzar i berenar, a banda d'atendre a 8 o 9 nens als quals se'ls hi abonaven uns diners per a dinars o sopars degut a que estaven totalment abandonats o pertanyien a famílies totalment necessitades per motius diversos com reclusió dels pares, malaltia, etc.

Ja el 19 de desembre de 1979, es constitueix, oficialment, com a Fundació Canònica.

Des dels seus inicis al Centre es va tenir una especial preocupació pels temes mèdics i de salut. Es van establir acords amb centres hospitalaris per fer tractaments de desintoxicació als nens i joves habituats a la "cola", de la mateixa manera que es procuraven les revisions mèdiques ja que tan sols un 6% disposaven de seguretat social. Es van detectar alguns casos de tuberculosi.

Fins a l'estiu del 1981 es va mantenir l'horari del Centre, de les 10.00 a les 13.30 hores i de les 16.00 a les 20.30 hores.

A l'abril del 1983 es va fer el trasllat als nous locals, al carrer Nou de la Rambla, 46. El canvi va permetre abordar la higiene donat que els nens i els joves es podien dutxar. També, a partir del mes de maig del 1983, es va poder posar en marxa el menjador. S'atenia una mitjana de 48 infants i joves a l'hora del dinar i per esmorzar i berenar s'atenia una mitjana de 80 nens i joves que, de fet, eren els que assistien al Centre.

El C. O. Joan Salvador Gavina, doncs, treballava amb un col·lectiu molt concret d'infants amb grans necessitats bàsiques. En situació d'exclusió. Segurament una part de les persones que hi col·laboraven ho feien pel bé dels nens i nenes, que es

trobaven en el barri⁷⁷. Però també, l'Adrià Trescents era una persona molt implicada en la vida del barri i de les persones, sobretot prostitutes i reclusos.

9. Agrupaments escoltes

S'ha trobat referències de quatre agrupaments escoltes:

A. E. Sant Antoni Abat: es va fundar el 1957 per part del Centre Escolapi de Muntanya, que després s'integrarà a Minyons Escoltes. Amb seu al carrer de Sant Antoni Abat, 61. Amb totes les unitats. Primer per a nens, però, després, amb nenes. Una part, alumnat de l'Escola Pia Sant Antoni, i una part, del barri del Raval. D'altres, del barri de Sant Antoni i del Poble-sec. Està en actiu. Els caps escoltes podien o no ser del barri. El Raval no era la motivació de l'Agrupament.

A.E. Shere Khan: es va fundar el curs 1980-81. Pertanyent a Minyons Escoltes, amb seu al carrer del Doctor Dou, 21. Pel que sembla, eren sobre la trentena d'infants i joves i de sis a deu caps. Va acabar el curs 1989-90.

Hi ha referències de dos agrupaments més, **AEiG Mohandas Gandhi**, al carrer Nou de la Rambla, 173. Pertanyia a Minyons Escoltes i Guies Sant Jordi. Finalment, **I.A. E. Folch i Torres** al carrer de Montserrat, però sense relació amb el barri.

Conclusions

Situació Geogràfica de les iniciatives d'Atenció a la Infància

La major part d'iniciatives d'atenció a la infància que es registren dels anys 1960 a 1980 es troben entre el carrer Nou de la Rambla i el carrer de l'Hospital, sobretot les que neixen del propi teixit del barri. Segurament, i tal com es constata en un informe del 1980⁷⁸, era una zona de població obrera, molt envellida, amb molts tallers industrials, encara molt densament poblada, amb un 41% d'immigració⁷⁹. Era una part del barri que no tenia població en una situació tan precària com la que es trobava per sota del carrer Nou de la Rambla. El barri al nord del carrer de l'Hospital tenia una zona, com s'ha comentat, més precària, al sud del carrer de Joaquín Costa, similar a la zona que es trobava per sota del carrer de l'Hospital, i una altra de nivell econòmic més elevat, al nord⁸⁰. Per sota del carrer Nou de la Rambla, hi ha el C. O. Joan Salvador Gavina, perquè era on es trobava la infància en situació d'exclusió social.

Motivació de les iniciatives d'atenció a la infància

Hi havia unes iniciatives que van néixer en el context del barri, en connexió amb ell, amb ganes de millorar-lo i considerant la infància com un element per tenir-ne cura: els equips de futbol dels bars i les societats corals.

Hi havia dues iniciatives que tenien en la infància del barri una eina de transformació social del barri: la Vocalia Infantil de l'Associació de Veïns, que va néi-

77. "el de més conflictivitat infantil i juvenil de tota la ciutat i cinturó", pàgina 43 de la Memòria 1981 de l'Àrea de Serveis Socials de l'Ajuntament de Barcelona.

78. Informe que no té autor però que està molt documentat.

79. La majoria de l'Estat espanyol, però que viu en situacions precàries.

80. En aquesta zona més precària va néixer l'Ateneu Llibertari de Sant Antoni i el Xino.

xer al final del franquisme, en sintonia amb tots els moviments polítics i socials per al canvi del país. També les accions de l'Ateneu Llibertari de Sant Antoni i el Xino i que implicaven els joves que feien vida al carrer en la transformació política del país.

Hi havia iniciatives que tenien la prioritat de l'atenció a la infància. Unes per utilitzar el lleure com a temps educatiu: centres d'esplai parroquials, agrupaments escoltes, el centre d'esplai de l'Associació de Veïns. Les altres iniciatives volien atendre infància en situació més precària, uns perquè feien vida al carrer, com el Casal dels Infants del Districte Cinquè, l'altra, el C. O. Joan Salvador Gavina, per atendre els nens i les nenes en exclusió social víctimes de situacions familiars molt vulnerables.

És perillós fer una classificació com si hi hagués fronteres. Entre les entitats sempre hi ha hagut ganes de coordinar-se, de compartir el que es feia. A més, moltes evolucionaven intentant donar respostes a les necessitats que es trobaven. L'evolució de la Vocalia, el Centre d'Esplai i el Casal dels Infants de l'Associació de Veïns, n'és un exemple. En els anys futurs, encara hi haurà més evolucions. Algun esplai acabarà generant un centre obert. El C. O. Joan Salvador Gavina també se servirà de la metodologia de l'educació en el lleure per a les seves activitats.

Pel que fa a les persones, certament la gent nascuda al barri tenia un alt sentiment de pertinença que la motivava a transformar-lo gràcies a l'atenció a la infància. Però molta gent de fora va acabar fent-se'l tan seu com si hi haguessin nascut. Per a la gent d'altres indrets, ja sigui per l'imaginari col·lectiu segons el qual el barri xino era la zona més deteriorada de la ciutat⁸¹, ja sigui perquè en pocs anys va generar un teixit molt actiu, tenien en l'atenció a la infància que feia vida al carrer la gran motivació. Volien lluitar per transformar el barri? Seria interessant saber-ho. En tot cas, cal admirar la feina anònima de molta gent, nascuda al barri o vinguda de fora que, entomant situacions dures i heroiques, van impulsar projectes perquè eren sensibles a les situacions que vivia la infància que feia la vida als carrers del Raval.

81. A part de l'imaginari, les dades de Serveis Socials del 1981 el consideraven el barri amb més vulnerabilitat.

Bibliografia

- AISA, Ferran. *La Vaga de La Canadenca : La Conquesta de Les Vuit Hores*. Barcelona: Edicions de 1984, 2019.
- AISA, Ferran; VIDAL, Mei M. *El Raval: Un Espai Al Marge*. Base, 2006.
- ANDREU, Marc. 2014. "El Moviment Ciutadà i La Transició a Barcelona: La FAVB (1972-1986)" Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, 2014
- ARTIGUES VIDAL, Jaume; MAS PALAHÍ, Francesc; SUÑOL FERRER, Xavier. *El Raval: Història d'un Barri Servidor d'una Ciutat*. [Associació de veïns del Districte Vè]. 1980
- BENAVENT, Júlia. *La Urbanització Del Raval de Barcelona a Final Del Segle XVIII: Clavegueram, Empedrats i Societat : Edició de Documents Inèdits de Francisco de Zamora a La Real Biblioteca*. Cornellà de Llobregat: Fundación Agbar, 2015..
- BUSQUETS GRAU, Joan. *Barcelona : La Construcció Urbanística d'una Capital Compacta*. Barcelona: Laboratori d'Urbanisme de Barcelona-UPC / Ajuntament de Barcelona, 2018.
- BUSQUETS GRAU, Joan. *La Ciutat Vella de Barcelona : Un Passat amb Futur*. Barcelona : Ajuntament de Barcelona, 2003.
- FABRE, Jaume; HUERTAS, Josep Maria. *Tots Els Barris de Barcelona*. Barcelona : Edicions 62, 1976.
- FERNÁNDEZ, Miquel. *Matar Al Chino : Entre La Revolución Urbanística y El Asedio Urbano En El Barrio Del Raval de Barcelona*. Barcelona : Virus, 2014.
- FLORO, Jesús. *Corals Raval. Tradició Centenària*. Barcelona: Ajuntament. Barcelona, 2015.
- GEREMEK, Bronislaw. *La Piedad y La Horca : Historia de La Miseria y de La Caridad En Europa*. Madrid : Alianza, 1998.
- MADRID, Francisco. *Sang a Les Drassanes*. Barcelona: Acontravent, 2010.
- MOIX, Terenci. *El Cine de Los Sábados*. Barcelona: Planeta, 1998.
- RIBA I ARDERIU, Oriol; COLOMBO, Ferran. *Barcelona: La Ciutat Vella i El Poblenou : Assaig de Geologia Urbana*. Institut d'Estudis Catalans, 2009.
- SOLER, Antonio. *Ápostoles y Asesinos : Vida, Fulgor y Muerte Del Noi Del Sucre*. Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2016.
- SORRIBAS, Sebastià. *Barri Xino : Una Crònica de Postguerra*. Barcelona: Editorial Base, 2008.
- VILA, Josep M.; PUIG, Enric; AINAUD, Josep M.. *Cent Anys de Colònies de Vacances a Catalunya (1893-1993)*. Barcelona: Editorial Mediterrània, 2005.

COMUNICACIONS

La dona, protagonista en la lluita dels barris: els testimonis a les Jornades Catalanes de la Dona

Maria Jesús Espuny Tomás.¹

“Al hablar de la liberación de la mujer se habla de todo, todo entra en la palestra de la duda y de lo incierto. Los grupos marginados saben que necesitan mucha imaginación para intuir como van a ser el día que entren de pleno en la vida colectiva” (M. Roig, 1976:13).

INTRODUCCIÓ

Les Jornades Catalanes de la Dona celebrades al mes de maig de 1976 van suposar un esdeveniment molt significatiu després dels anys de la dictadura, tant per donar visibilitat a un col·lectiu que havia estat oblidat a l'ombra del pare i del marit, com per la denúncia a la regressió de les llibertats adquirides durant la Segona República per a les dones.

Una iniciativa sorgida del Departament de la Dona de l'Associació d'Amics de les Nacions Unides va saber conjugar tots els interessos amb clau de gènere. Les entitats i grups participants estaven integrats per associacions de dones de diferents localitats i de professions molt diverses (universitàries, empleades de la llar, assistents socials, economistes, treballadores de la banca...) amb un interès comú: donar a conèixer l'activitat desenvolupada però desconeguda de les dones i presentar uns projectes per al futur amb perspectiva de gènere.

L'objecte d'aquesta comunicació és fixar-nos en la participació de les dones en les reivindicacions als barris i que elles mateixes van exposar a les Jornades Catalanes de la Dona (les vocalies de dones en les associacions de veïns dels diferents districtes o les associacions de mestresses de casa). Això va suposar la seva visualització en un espai públic, superant l'estricta esfera domèstica-reproductiva, a vegades, fruit de la seva pròpia consciència enfront de les necessitats familiars o veïnals (la demanda de semàfors a la Trinitat Nova), o actuant en la mobilització amb fórmules pacients, no agressives (les dones a les vagues). La participació de les dones en els conflictes col·lectius que van protagonitzar els seus companys o marits obre una nova visió ulterior amb la seva implicació en la vida de la comunitat (M. J. Espuny; O. Paz, 2016). El gènere es presenta com un factor de cohesió entre les dones (M. J. Espuny; O. Paz, 2019).

1. Professora emèrita. Història del Dret i de les Institucions. Universitat Autònoma de Barcelona

La participació real i activa de les dones es va consolidar posteriorment en organismes de decisió per les diferents associacions, vocalies i assemblees que van incidir de forma efectiva en la vida ciutadana durant la Transició. La recerca d'una fórmula organitzativa que assumirà la problemàtica femenina i actuarà com a ressò en l'opinió pública.

Les dones i la transició política: a propòsit de les Jornades Catalanes de la Dona.

Els precedents a les Jornades Catalanes de la Dona els podem atribuir, com s'acostuma a fer habitualment, a la proposta feta per l'Assemblea de les Nacions Unides, el 18 de desembre de 1972 (resolució 3.010, XXVII), en què es declara l'any 1975 com a Any Internacional de les Dones. Però "aquest no hagués tingut la resposta que va tenir sense tota la mobilització anterior que les dones van dur a terme al carrer al llarg de dècades precedents" (P. Díaz, 2006: 364). La necessitat de desenvolupar objectius i estratègies efectives per avançar en els drets de les dones centren l'atenció internacional. Els objectius que constituïran la base del treball de les Nacions Unides en benefici de les dones seran: la plena igualtat i la supressió de qualsevol discriminació per raó de gènere, la integració i participació de les dones en el desenvolupament i la contribució, cada cop més consolidada, de la dona en l'enfortiment de la pau mundial. La conferència va adoptar un pla d'acció global en els següents deu anys, establint les pautes a seguir pels governs i la comunitat internacional a fi d'aconseguir els objectius fonamentals marcats per l'Assemblea General. Els propòsits per al 1980 es van centrar a garantir l'accés equitatiu de les dones a recursos com l'educació, les oportunitats laborals, la participació política, els serveis sanitaris, l'habitatge, la nutrició i la família. Els governs van ser instats a formular estratègies nacionals i establir prioritats en els seus esforços per tal de promoure la participació equitativa de les dones. Malgrat les reticències contra els postulats feministes, durament criticats pel règim i qüestionats pels partits polítics, comença a gestar-se un moviment i una preocupació sobre la problemàtica de la dona (A. Moreno, 1977: 45). La situació política espanyola estava pendent d'un probable canvi de règim degut a l'edat avançada del dictador, però es van crear molts grups feministes que reivindicaven el paper de les dones dins de societat del moment: el moviment feminista a Catalunya guanya molta presència i la seva activitat és reconeguda (SESM 1986: 38). En l'àmbit legislatiu podem assenyalar la promulgació de la Llei 14/1975 per la qual se suprimiria la llicència marital, les dones podien treballar sense autorització del seu marit, l'espanyola casada amb estranger podia conservar la seva nacionalitat i es podien pactar capitulacions matrimonials després de contreure matrimoni (M. Telo, 1986: 89). Aquesta llei iniciava nous canvis legislatius que s'anirien produint al llarg de tota la Transició².

La primera conferència mundial sobre l'estatus jurídic i social de les dones es va celebrar al mes de juliol a la ciutat de Mèxic i anava adreçada als organismes

2. «BOE» núm.107, de 5 maig de 1975, pp. 9413 a 9419. Reforma alguns articles del Codi Civil i del Codi de Comerç sobre la situació de la dona casada i els drets i deures dels cònjuges.

oficials. La conferència de Mèxic D. F. va conduir a l'establiment de l'Institut Internacional de Recerca i Formació per a la Promoció de la Dona (INSTRAW) i el fons de desenvolupament de les Nacions Unides per a la dona (UNIFEM) amb l'objectiu d'oferir un marc d'activitats de recerca i de formació operativa en l'àmbit de les dones i el seu desenvolupament. La Secció Femenina va programar un seguit d'activitats que havien de culminar en aquest Congrés a Mèxic: diferents grups de dones demòcrates van organitzar actes paral·lels que van donar lloc posteriorment a la *Plataforma de mujeres de Madrid* (M. Pérez-Serrano 2006:378). El segon Congrés adreçat a les organitzacions no governamentals es va celebrar a Berlín durant el mes d'octubre. Aquestes celebracions van propiciar les condicions favorables per a les Jornades Nacionals per l'Alliberament de la Dona a Madrid que van constituir a escala nacional la primera trobada de caràcter feminista que se celebrava a Espanya (P. Folguera, 1988: 92).

En aquest context global, un grup de dones catalanes, amb el suport d'incipients associacions feministes, decideixen ressaltar l'existència de la desigualtat de drets que pateixen i proposen dur a terme una sèrie d'iniciatives i manifestacions en diferents àmbits de la vida social, política i cultural³.

Les Jornades Catalanes de la Dona, celebrades al Paraninfo de la Universitat de Barcelona entre els dies 27 i 30 de maig de 1976, van suposar una important plataforma reivindicativa per abordar els temes que més els preocupaven. Les limitacions de les dones durant el franquisme van abastar la seva capacitat legal i van afectar seriosament la seva projecció professional (M. J. Espuny, 2019: 921). Les presentacions dels temes previstos i els debats posteriors van ser d'una gran intensitat amb una influència posterior en la transformació espanyola cap a la democràcia⁴. La temàtica de les sessions era la mateixa que les jornades de Madrid.

Les Jornades Catalanes de la Dona van comptar amb la presència de 4.000 dones pertanyents a diverses entitats i delegacions. Hi van participar també nombroses dones d'arreu de Catalunya, València i les Illes Balears, encara que la convocatòria estava restringida fonamentalment a Catalunya. En el moment de l'inici de les conferències es van registrar 100 grups de dones, 58 d'ells de Barcelona, 37 de la resta de Catalunya, 3 de València i un de les Illes Balears. Hi van ser presents: l'Associació de Dones Universitàries, les vocalies de diferents dones de les associacions de veïnatge, les dones de la Unió de Pagesos, algunes de les associacions vinculades amb la Unió Mundial d'Organitzacions de Dones Catòliques, el col·lectiu feminista ANCHE (*Asociación de Comunicación Humana y Ecológica*) i d'altres. A títol individual, 304 dones i 28 homes (aquests només com a observadors)⁵. Nombrosos grups d'observadors de la resta de l'Estat espanyol,

3. *TeleExpres*, 31 de maig de 1976, p. 5: "Una idea que surgió de un pequeño grupo de feministas catalanas el año pasado con motivo del Año Internacional de la Mujer, y que gracias a los esfuerzos de las mismas pudo seguir adelante".

4. En aquells dies es van produir diferents fets conflictius, tancaments i manifestacions en catorze guarderies dependents del Patronat Municipal pel gran dèficit que patien.

5. *La Vanguardia Española*, divendres, 28 de maig, 1976, p. 23: "(...) la participación de los hombres este primer día fue calificada por alguna observadora como muy positiva: calladitos -condición *sine qua non*-lo cierto es que aplaudían a rabiar después de cada intervención. La presencia de hombres fue contestada por el Colectivo feminista a través de un manifiesto que hicieron público".

França, Suïssa i Portugal van seguir amb interès les discussions que van abordar els amplis problemes de les dones en el treball, l'educació, la família, la política, la legislació, la sexualitat, els mitjans de comunicació rural, els barris i els mitjans de comunicació.

Les sessions es van realitzar en català amb traducció simultània al castellà⁶. Un servei d'ordre es va encarregar amb eficàcia de tot. A l'entrada del Paranimf, es venien "cartells" i tot tipus de llibres de temàtica feminista. Es va instal·lar un servei de guarderia al carrer de Sant Pere Més Baix.

La premsa de l'època va recollir amb interès l'inici i el desenvolupament de les sessions dins d'una visió més o menys esbiaixada segons el signe polític del mitjà i l'editor. Es considerava una reivindicació feminista i no femenina; així, un diari no dubtava a definir el seu editorial dedicat a les Jornades amb el títol de "La guerra dels sexes?" amb una declaració contundent:

(...) el pacto social sobre el que se fundó la célula comunitaria reservó a la mujer determinado tipo de funciones cargando al hombre con otros menesteres que en aquel momento parecía que podía asumir de manera más directa en función de la "especialización de la mujer". Luego, en lugar de opresión lo que hubo fue división del trabajo⁷.

La sessió inaugural va ser presidida per representants del Secretariat de la Coordinadora d'Organitzacions no Governamentals que havien organitzat les Jornades. La presidenta del Departament de la Dona dels Amics de l'ONU va assenyalar que aquestes Jornades van ser el resultat de la conquesta de nous espais de llibertat en els quals es comptava amb les dones⁸.

Els debats a les Jornades es van centrar en diversos temes que anaven encapçalats per ponències de caràcter general i comunicats més concrets: dona i treball, legislació, educació, família, mitjans de comunicació, sexualitat, política, la problemàtica de la dona als barris i a les zones rurals i els moviments feministes. Es van afrontar altres temes que constituïen estudis puntuals: prostitució, oci i esport, la dona migrant, la delinqüència femenina, el mite de la maternitat, etc. Es va qüestionar el sistema capitalista i autoritari i les formes de poder patriarcal que no tenien el mateix contingut per a totes les participants i es va denunciar el paper sexual assignat a la dona i orientat a la reproducció (M. A. Francés 2010:86). Els punts relacionats amb el control de natalitat i la necessitat de buscar altres alternatives a una sexualitat alliberadora van ser els punts rebutjats per les dones vinculades a la UMOCF (Unió Mundial d'Organitzacions Catòliques Femenines (A. Moreno, 1977:62).

El debat teòric es va centrar a crear una estratègia per aconseguir l'emancipació de la dona. Això suposava definir les posicions del feminisme socialista o

6. *Tele-Expres*, p. 5: "(...) que com ja s'ha fet públic ha estat finançat pel polític Jordi Pujol".

7. *Diario de Barcelona*, divendres, 28 de maig de 1976, p. 1, "El delantal del Brusi". El títol de la portada era: "Reunión de "dones" amb assistència d'"homes" sin voz ni voto" i en lletra més gran: "Feminismo a la catalana"; *Tele-Expres* en l'edició del mateix dia, p. 5, es refereix com a "serial feminista" a l'acabament de la primera jornada.

8. *La Vanguardia Española*, divendres, 28 de maig, 1976, p. 23.

el feminisme dins de la lluita de classes que admetia la doble militància a les organitzacions feministes i en la lluita estrictament feminista i la militància en organitzacions polítiques i sindicals que tinguessin una estratègia comuna a aquest corrent del feminisme (P. Folguera, 1988: 92), (M. A. Francés, 2010: 88).

Montserrat Roig es mostra molt crítica a l'article que signa a la revista *Triunfo* (M. Roig, 1976: 12); un fragment d'aquest encapçala aquesta comunicació. Es queixa del fet que, a les Jornades, la teoria del feminisme ha estat absent dels debats, a excepció de la intervenció de Maria Aurèlia Capmany, presidenta de les Jornades, i defineix la situació actual: tenir consciència de la marginació i/o explotació femenina però no saber com portar-la a la pràctica: “la ciencia no era paralela, en general, al grado de pasión, fuerza y emotividad que han ido estallando durante esos cuatro días”. Valora positivament la comunicació del Grup d'ANCHE a “Dona i política”, la ponència sobre “la dona rural”, la relativa a “Dona i educació” i la comunicació de l'Associació de Dones Treballadores a la ponència “Dona i treball” i la de les dones universitàries del País Valencià sobre “Dona i sexualitat”.

Respecte a les assistents, Roig assenyala la presència de dones joves, estudiants i joves obreres pel seu aspecte, encara que hi havia també alguna dona gran. Algunes descripcions resulten molt significatives: “Las mejor vestidas y con la piel de no haber pasado mucha hambre eran las combativas feministas del Colectivo, el grupo que encabeza la escritora Lidia Falcón”. També pel que fa a la participació d'homes com a observadors: “la mayoría han permanecido en actitud de respeto y hasta diría que algo atemorizada ante aquella avalancha reivindicativa. Algunos, pocos, no han sabido estar a la altura del Congreso”. Respecte a la presència dels polítics catalans: “pocos políticos catalanes; los auriculares fueron pagados por Jordi Pujol, pero sus militantes, los de su grupo no han sido vistos en la sala”. Reconeix que a la sessió de “Dona i política” hi havia homes militants de CSC, PTE i PSUC. Critica obertament la premsa escrita.

Respecte a la llengua utilitzada, va ser en “igualtat de condicions” el català, utilitzat per les dones de comarques i la ciutadania en general, i el castellà per la dona treballadora (moltes amb accent andalús) i per les 30 assistents del Col·lectiu Feminista, “supongo, que la mayoría de la alta burguesía barcelonesa”.

El marc de la participació de la dona a la vida ciutadana

La “Dona i els barris” va ser la segona ponència a la tarda del primer dia. L'havien preparat col·lectivament les dones de diferents vocalies de barris. A l'inici del text es reconeix que no es tracta d'una ponència de caràcter específicament femení perquè la problemàtica dels barris, la falta de participació dels ciutadans en la vida municipal són aspectes comuns tant per l'home com per la dona. Es justifica la seva inclusió dins de les Jornades per dues raons: 1) les condicions de vida en els barris afecten particularment la dona, que és la que hi passa més temps (el marit està treballant), i per això és la que més pateix els problemes, i 2) la inferioritat i la marginació de la dona respecte de l'home, en la participació com a ciutadana en la vida municipal.

Les dones havien estat absents majoritàriament en la participació política dels barris: marginació i aïllament. Els moviments migratoris havien provocat un desarrelament dels homes i de les dones que havien deixat la seva terra, les seves formes de vida i havien generat una inseguretat davant l'adaptació a un nou ritme de treball i de relació. Les emigrants hauran d'afrontar idèntics problemes que els homes però agreujats per la seva condició femenina: l'ocupació majoritària era el servei domèstic (R. Capel, 1986: 21). Una situació que diferenciava absolutament l'home de la dona, ja que ell sortia de casa per anar a la feina, al contrari de la dona, que no treballava generalment fora del domicili, perquè es quedava a casa fent de mestressa i encarregant-se de la cura dels fills i de la llar. L'educació que havien rebut les va dur exclusivament al treball domèstic i creien que la seva capacitat no els permetia l'accés a assumptes que corresponien a l'autoritat del marit. Les tasques de la llar (rentar, planxar, cuinar) no suposaven per a la dona cap tipus de progrés cultural ni social. L'ajuda dels electrodomèstics reduïa el temps de la feina diària, però les dones ocupaven el temps sobrant en el consum de productes familiars i personals, influenciades per la publicitat, i a escoltar serials i consultoris amorosos i matrimonials. La ponència va fer un retrat molt negatiu de la dona als barris (M. Nash, 2007: 114).

Les dones de la classe treballadora vivien una doble discriminació, d'una banda, per la seva pertinença a una classe social marginada i explotada i, de l'altra, per l'exclusió del seu propi grup de pertinença. La desigualtat de gènere venia articulada a través de la dicotomia públic-privat i reforçada pel capitalisme i el patriarcat. Estaven relegades a l'espai privat amb la responsabilitat reproductiva encara que elles també col·laboressin en l'esfera productiva (T. Magro; Z. Muxí, 2012: 139).

Es presenta també la problemàtica del sou de la mestressa de casa. Una posició que és criticada perquè suposa l'acceptació de la divisió del treball en funció del sexe i que està en contradicció amb la reivindicació que pretén justament el contrari: suprimir aquesta divisió. La incorporació de la dona al món del treball afavoreix la seva situació, tant des del punt de vista personal com el de la independència econòmica del marit.

Una de les propostes va ser la "col·lectivització de les tasques domèstiques" per mitjà de serveis socials i gratuïts; aquests serveis havien de substituir aquells que la dona desenvolupava a la seva llar i que tenien un caràcter econòmic: guarderies, menjadors col·lectius, serveis de neteja, de rentadores industrials, etc.

Tots els dèficits als barris repercuteixen en la mestressa de casa i mare de família: l'absència de guarderies planteja un sever obstacle a qualsevol opció que sempre estaria qüestionada per la prioritat de cuidar els seus fills, els serveis mèdics, la manca d'espais verds perquè els infants pugessin jugar, exemples que podien anar solucionant-se amb una participació ciutadana de la dona.

L'única forma d'agrupació on les dones podien fer sentir la seva veu era en les associacions veïnals o en les de mestresses de casa. Les activitats que podrien ser d'interès per a les dones del barri es resumien en cursos d'alfabetització, cursos de tall i confecció, cuina..., però recollint també els problemes dels barris

que les dones patien de forma específica (temes de contracepció, planificació familiar, etc.) (Jornades Catalanes de la Dona, 1976: 91).

Les reivindicacions plantejades amb caràcter de fonamentals des de les vocalies de les dones dels barris es resumeixen en:

- La creació de serveis col·lectius i gratuïts (guarderies, rentadores industrials, menjadors públics, etc.) que permetin que la dona que treballa fora de casa pugui aconseguir la seva independència econòmica i la seva realització professional i social.
- Participació de la dona en la vida ciutadana, posant al seu abast tots els mitjans per a la seva incorporació a aquesta, al mateix temps que s'ofereixin llocs de responsabilitat a dones capacitades, injustament marginades per la seva condició femenina.

Les comunicacions que es recullen corresponen al Seminari Col·lectiu Feminista de Barcelona, l'Associació de Dones de Lleida (en tràmit), la Vocalia de Dones de la Sagrada Família. En un altre apartat dedicat a la dona com a protagonista de la lluita als barris, hi ha els testimonis de les dones de la Trinitat Nova i la dona en la lluita de Roca dins de l'Associació de Dones de Viladecans. D'altres vocalies es troben agrupades en "comunicats" i corresponen a la Vocalia de Dones de l'Associació de Veïns de la Vila de Gràcia, la coordinadora dels grups de dones ANCHE, l'Associació de Dones de l'Hospitalet o l'Associació de Mestresses de Casa del Poble-sec (en tràmit). Els dos supòsits en què figura "en tràmit" es tracta probablement que no s'ha aprovat encara l'associació segons el procediment establert per la legislació vigent⁹.

Dins de les intervencions de les dones als barris hem escollit tres exemples que s'emmarquen en els problemes que han tingut dues vocalies de dones per a la seva formació, les de la Sagrada Família, la de la Vila de Gràcia i una tercera, l'Associació de Dones de l'Hospitalet. D'altra banda, valorarem la lluita de les dones als barris, amb els supòsits de la Trinitat i Viladecans. Dos aspectes molt diferenciats però que conflueixen en un mateix interès: la incorporació de la dona a l'activitat ciutadana.

Vocalia de Dones de la Sagrada Família

Manifesten que el títol s'hauria de canviar pel de les "mestresses de casa i els barris" perquè s'exclou les dones que fan neteges domèstiques, les que treballen en despatxos i oficines o que tenen altres professions. Consideren que la ponència està basada en conceptes molt classistes i paternalistes. Critiquen la forma d'incorporar aquestes dones a l'espai públic: fent què? Cursos de cuina, de tall i confecció, d'alimentació..., que tenen com a finalitat captar-les però emmascarant la realitat de la seva participació en la vida ciutadana.

La divisió de treball segons el sexe es manifesta en l'acompliment de l'home del treball fora de l'espai familiar dins d'un procés de producció social, mentre que la feina de la dona es redueix a la cura dels nens i les tasques realitzades en l'àmbit domèstic. Això constitueix l'origen i la base de l'opressió femenina. El

9. Llei 191/1964 de 24 de desembre i el Decret 1440/1965, de 20 de maig.

treball de la dona a casa adquireix el caràcter de servei privat al responsable de la llar: el seu paper és garantir en tot moment la reproducció i el servei privat a la unitat familiar. Una de les solucions podria ser compartir els treballs de la casa amb l'home (M. Nash, 2007: 115).

Hi ha un comentari per recollir:

No hace falta decir que esta ponencia no sólo no la encontramos feminista, sino que la encontramos antifeminista. Parece hecha para presentar a un congreso de hombres sobre política y bajo el título: *Cómo incorporar o utilizar a las mujeres-amas de casa de los barrios o para la lucha general* (Jornades Catalanes de la Dona, 1976:103).

Vocalia de Dones de l'Associació de la Vila de Gràcia

Les associacions de veïns van sorgir com una resposta als problemes existents als barris; per aquest motiu es van crear diferents vocalies (sanitat, urbanisme, etc.) per tal de tractar i plantejar les deficiències que plantegen. A la Vila de Gràcia unes quantes dones es van incorporar en una vocalia de "Defensa del consumidor" que pretenia posar en debat el tema de la carestia de la vida que a la dona li preocupava i el patia més directament. Es van organitzar xerrades relacionades amb l'augment dels preus i unes altres activitats (cursos de dietètica) que no van comptar amb el suport necessari de les persones que havien d'estar interessades.

El primer nucli de dones es fa formar amb motiu de l'Any Internacional de la Dona amb l'organització de xerrades sobre educació, legislació i sexualitat. Posteriorment es van vehicular les reunions cap al "treball domèstic". Les activitats que desenvolupava l'Associació en el barri volien treure la dona de casa i incorporar-la a la ciutadania activa (gimnàs, cursos de tall i confecció, etc.). Això va provocar dos corrents: un de minoritari que donava suport a aquestes accions, i un altre de majoritari que considerava que s'havia d'arribar a les dones a partir dels plantejaments dels problemes específicament femenins. A partir d'aquesta polèmica moltes dones es van incorporar a l'Associació de la Vila de Gràcia i es va creure necessari constituir una vocalia de dones.

El plantejament d'una problemàtica femenina i els problemes urbanístics que afectaven les dones del barri es presenten a les Jornades amb una doble divisió: una referent a la projecció en el barri (xerrades i taules rodones, actes culturals, servei de biblioteques, centre d'informació de diferents qüestions i un butlletí), la segona tractaria d'estudis teòrics sobre temes diversos (feminisme, origen de l'explotació de la dona, la dona i les classes socials, sexualitat i mitjans de comunicació).

Manifesten que aquesta forma més directa de tractar els problemes de la dona ha estat un èxit i volen seguir en aquesta línia (Jornades Catalanes de la Dona, 1976: 109).

Associació de Dones de l'Hospitalet

Assenyalen en la seva intervenció el paper secundari de la dona en la societat. Els entrebancs sorgeixen d'entrada per la legislació i l'educació. La dona treballadora quan surt de casa ho fa de manera subsidiària quan el salari de l'home és

insuficient. L'activitat laboral femenina és sovint temporal (neteja domiciliària) i les seves remuneracions no es consideren la principal font d'ingressos, sovint convertint-se en una ajuda a l'economia domèstica.

Les feines reservades per a dones són aquelles que es relacionen d'alguna manera amb les tasques que tradicionalment han realitzat en relació amb la llar i les menys qualificades en els diferents sectors. Les causes d'aquesta discriminació es poden establir en l'aplicació de coeficients reductors al treball femení o en l'aplicació de diferents categories per a homes i dones quan en realitat el treball dut a terme era el mateix.

Les dues grans exigències que demana l'Associació de Dones de l'Hospitalet són la creació de serveis col·lectius i gratuïts que li permetin treballar fora de casa: guarderies, parvularis, menjadors públics que facilitarien la tasca domèstica i també centres de formació per a dones per afrontar les dificultats i li permetin una integració més digna a la societat. Consideren que l'educació de les dones és un factor clau per a la seva discriminació perquè les situa en un nivell d'inferioritat que en dificulta la pròpia emancipació. En segon lloc, anomenen els problemes de transport, urbanisme, sanitat, etc.

Les seves peticions es poden dividir en diferents aspectes:

- a) En relació amb l'ensenyament, sempre gratuït, plantegen la coeducació, el professorat mixt, creació de centres de formació especialitzats per a la dona adulta a fi de pal·liar l'endarreriment cultural i professional que pateixen, l'ensenyament professional igual per a la dona que per a l'home.
- b) Promoure mesures legislatives que garanteixin que la dona rep el mateix tracte que l'home; això implica també la igualtat de drets i de deures dels cònjuges dins de la família; dret al treball amb igualtat d'oportunitats i condicions, salaris iguals per feines iguals; igualtat de beneficis en l'assegurança social obligatòria, ja que ambdós tenen la mateixa cotització, dret a accedir a tots els llocs de responsabilitat i d'igualtat de condicions que els homes.
- c) Fomentar una millora als treballs estrictament femenins, que es concreten en el reconeixement de tots els drets de les treballadores per a les treballadores domèstiques, desaparició del treball domèstic a domicili que s'aprofita de la dona com a mà d'obra barata, està totalment desemparada per la llei.
- d) Creació de serveis comunitaris necessaris perquè la dona injustament relegada a la llar pugui realitzar-se personalment, creació de guarderies, menjadors, etc. als barris i a les fàbriques.

La dona pateix doble discriminació, la de la seva classe social i la del seu sexe. La discriminació per la mateixa legislació laboral hi és present. La solució que demanen és en relació amb els treballs que desenvolupen una gran part de les dones del barri (treball de neteja domiciliària i treball dins del seu domicili, bàsicament el treball de l'agulla).

La dona i la lluita als barris: la Trinitat Nova i Viladecans

Es tracta de dos casos molt significatius i diferents dels exposats en els epígrafs anteriors: les dones del barri de la Trinitat Nova i de la Prosperitat es posen al

capdavant de les reivindicacions veïnals: més de 3.000 dones reclamen semàfors i també reivindiquen serveis públics, com guarderies, escoles, etc. Creuen que és un tema del règim que està governant que no compleix les expectatives ciutadanes

Lla dona o la companya surt de l'esfera reproductiva, lligada a l'àmbit privat, per ser present en l'espai públic normalment reservat a l'home. Tot això es produeix dins d'una estructura social determinada i en els anys immediatament posteriors a la mort de Franco (M. Mulero, 2015: 20). Aquesta interacció pública fomentarà després espais de sociabilitat que no havien estat freqüents en l'etapa anterior: les vocalies de dones als barris (J. Roca i Girona, 2005: 85).

L'Associació de Dones de Gavà i de Viladecans que van protagonitzar el suport als seus companys amb una llarga vaga de 95 dies a Roca Radiadors reconeixen l'experiència adquirida durant el conflicte:

En un contexto de gran represión, apaleamientos y detenciones, maniobras de la empresa para que a través de votaciones hacer doblegar la voluntad de los trabajadores, las mujeres de Gavá y Viladecans decidimos incorporarnos taxativamente a la lucha, haciendo asambleas de mujeres donde discutíamos cuál era nuestro papel a jugar como mujeres de la clase obrera.

Todas partíamos de una conciencia muy baja, pues no sólo éramos conscientes de nuestra propia situación como mujeres, sino que además teníamos miedo -por nuestra falta de costumbre- de incorporarnos al movimiento huelguístico que en general se acercaba (Jornades Catalanes de la Dona, 1976: 105).

Les dones es van adonar que aquella lluita no era exclusiva dels seus companys, sinó que afectava tota la família; per tant, era també la seva lluita. Elles es van organitzar per fer piquets nocturns, impedir l'entrada d'esquirols, recollir diners per a la caixa de resistència, patricular pels carrers i fer manifestacions diàries. Es van incorporar als enfrontaments llançant des de les seves cases el que podien per fer fugir la policia. Participaven en les assemblees dels homes i el seu vot valia el mateix. Amb la seva actuació van arrossegar nens, persones joves i fins i tot gent gran.

Aquests dos grups de dones superen l'esfera domèstica, la llar i la família per actuar en un paper social que no els havia estat assignat. El discurs de la domesticitat que havia limitat l'actuació femenina en l'espai públic s'havia trencat i l'asimetria entre els dos sexes s'havia debilitat sensiblement.

Les dones deixen de ser acompanyants secundàries per compartir protagonisme. Superen un paper accessori que procedia de la idea de la domesticitat que havia nascut en el segle XIX per convertir-les en "àngel de la llar" i que el franquisme havia consolidat (M. Nash, 2000: 612). Una presa de consciència com a dones en un col·lectiu social específic que donarà a lloc a una nova activitat pública amb les vocalies de dones o les assemblees veïnals (C. Cabrero, 2012: 22).

Reflexions finals

Les dones comencen a participar en la vida política de les ciutats a través dels centres de treball i de les diverses associacions dels barris. Allí es troben amb altres dones amb les quals comparteixen les seves aspiracions i participen amb preocupacions similars. Tenen molt a demanar, aprofitaran les transformacions polítiques i legislatives després del franquisme. Les seves reivindicacions estan molt unides a la seva condició femenina: les guarderies, en són un exemple. Una altra qüestió és el control de la sexualitat que està present a les demandes de les dones, sigui dependent de centres de planificació o organitzant xerrades a les vocalies dels barris. Elles mantenen el sentit de la comunitat més que els homes, donen un nou valor al tema social i elaboren una nova cultura per protestar del que no els agrada.

Els moviments associatius tant de barri com de defensa d'interessos comuns (mestresses de casa, petits comerciants, pares separats...) busquen la col·laboració, l'ajuda mútua i tenen un gran sentit organitzatiu que reforça a llarg termini el seu reconeixement social. La preocupació dels temes de gènere es va estendre també a les persones que volien un canvi social radical i que estaven en l'oposició a la dictadura franquista (P. Díaz, 2006: 357).

Les dones reivindiquen en el document final de les Jornades aspectes significatius que tenen molt a veure amb la subordinació social al sistema patriarcal i que pateixen les dones i que comprenen tots els aspectes discutits. Les reivindicacions estan numerades i poden agrupar-se en diferents àmbits:

1) La part relativa a les relacions de treball de les dones comprendria de l'1 al 4 i incorporaria les demandes següents:

- Dret a un lloc de treball sense discriminació en la formació professional, l'ocupació, la remuneració i la promoció i desaparició del treball a domicili.
- Abolició de totes les discriminacions a la feina sobre la base del sexe, l'estat civil i la maternitat.
- Reconeixement de tots els drets laborals, sindicals i de la Seguretat Social per als treballadors domèstics.
- La socialització del treball domèstic a través de serveis col·lectius finançats públicament i gestionats democràticament des de la base tant dels propis serveis domèstics com de les ocupacions considerades fins ara per a dones: atenció a la infància, a la gent gran i malalts.

Finalment i dins d'aquest mateix àmbit s'inclou l'urbanisme i la construcció d'habitatges que permetin una aproximació col·lectiva a tots els extrems esmentats.

Les reclamacions estan dins de la lògica que es va desenvolupar en les sessions de les Jornades: el treball a domicili no havia estat regulat fins al Reial decret llei de 26 de juliol de 1926 i la seva aplicació pel RDLL de 20 d'octubre de 1927 i el treball domèstic havia estat normalment exclòs de la regulació jurídica (M. J. Espuny, 2014: 27). Durant el franquisme les dones van perdre molts dels drets com a ciutadanes. La submissió dins de la jerarquia familiar era un aspecte importantíssim per al manteniment del feixisme (M. Oranich, 1978: 33).

Diferents raonaments sociològics i econòmics emmarquen el discurs que exclou històricament els treballadors domèstics d'una regulació jurídica. L'estructura social i la vida familiar justifiquen la invisibilitat d'aquest treball. La discussió doctrinal del caràcter contractual o no del servei domèstic va marcar l'evolució de la seva posterior protecció social. Un règim jurídic especial hauria d'articular les condicions de treball a la llar familiar i els vincles que lliguen els subjectes d'aquesta relació, evitant la discriminació respecte als drets i a les millores socials dels altres treballadors.

Un altre aspecte és la tasca de la mestressa de casa i la possibilitat, també reivindicada, de rebre un salari per la seva feina. La divisió sexista del treball relegava les dones a una posició d'inferioritat amb independència de la seva aportació productiva al món del treball. En aquest sentit, el caràcter domiciliari de la seva feina representa un element central encara que faci totes les activitats necessàries per al bon funcionament de la llar.

2) El segon àmbit correspondria a l'ensenyament i estaria comprès al punt 5:

- L'ensenyament obligatori, públic, secular, lliure, antiautoritari i no discriminatori contra les dones, és a dir: la implementació efectiva de la coeducació, la revisió dels textos escolars, la lluita ideològica orientada a la desaparició dels rols tradicionals masculí i femení, el dret a la igualtat en l'oci, la supressió de la discriminació en l'esport, l'art, la cultura, etc.

3) Una demanda, lògica per les dones de l'època, va ser la reivindicació sisena, que volia l'abolició del Servei Social, monopolitzat per la Secció Femenina de Falange.

Els tres darrers punts (7-9) tenen un caràcter juridicopenal. La ponència de la tercera sessió "Dona i legislació" havia tractat el tema jurídic. Va ser elaborada per una comissió formada per dones de formació jurídica i hi va actuar com a ponent la lletrada Magda Oranich. Va ser molt explícita en el tema, desenvolupant cada un dels aspectes jurídics i la seva incidència en les dones: 1) lleis fonamentals i lleis de caràcter polític, administratiu i fiscal; 2) lleis civils; 3) lleis penals, i 4) lleis laborals i una especial referència a la legislació a Catalunya. Hi ha una esmena a la ponència "Dona i legislació" amb motiu de la recent promulgació de la Llei de relacions laborals a l'abril de 1976 (Jornades Catalanes de la Dona, 1976: 289).

Així es reproduiran molts dels temes tractats ja a la tercera sessió i que ara són presentats formalment com a reivindicacions:

- Amnistia general, especialment per als actes considerats com a delictes en virtut de legislació que discrimina a les dones.
- Abolició de totes les lleis que discriminen a les dones.
- Revisió del dret de família: Llei de divorci; aconseguir que la pàtria no sigui exclusiva de l'home; reconeixement de tots els drets sobre mares solteres i drets iguals per a infants ("legítim i il·legítim"); derogació dels delictes d'adulteri i amistançament; dret a la lliure disposició del propi cos i com a mitjà principal d'aconseguir-ho; educació sexual a les escoles i anticoncep-

tius per a homes i dones a càrrec de la Seguretat Social, la legalització de l'avortament i la seva inclusió en la Seguretat Social; abolició de la legislació sobre perillositat social i rehabilitació social que persegueix comportaments com l'homosexualitat, la prostitució, etc.

La segona part de les conclusions està formada per unes declaracions per les quals fan conèixer a l'opinió pública els aspectes en què es fonamenta la discriminació femenina:

- La família patriarcal i autoritària actual com a cèl·lula base de l'estat actual de les funcions repressives, polítiques i autoritàries.
- La doble moral burgesa que estableix un barem per a homes i un altra per a dones, classificant-les en castes i honestes tancades en la cèl·lula familiar o en prostitutes al servei dels homes.
- El mite de la virginitat en què es basa la legitimitat dels fills.
- El mite de la maternitat com a essència de la condició femenina, i tots els altres mites que s'han elaborat al voltant de les dones.
- La cosificació de les dones a través dels mitjans de comunicació ("sex-symbol", objecte de publicitat).
- L'alienació que exerceix la societat de consum sobre les dones convertint-la en un consumidor, no productor.
- La marginació especial que pateix la dona en el camp.
- La discriminació de les dones a les presons i la desaparició de les "Cruzadas". Aquestes eren monges seglars que estaven en presons i maternitats durant l'etapa franquista i que es caracteritzaven per la duresa del tracte amb les internes. Desapareixen als anys vuitanta.

La presència femenina en l'activisme en els barris de les grans ciutats va ser relativament freqüent en els darrers anys del franquisme (F. Arriero Sanz, 2011: 33). Els propòsits plantejats en les Jornades Catalanes de la Dona van avançar per aconseguir el seu protagonisme en molts dels àmbits de la vida quotidiana, ampliant els objectius i centrant-los no exclusivament en el treball domèstic: la formació (professional, sexual, afectiva) tindrà un paper rellevant en les associacions dels barris. Les dones se situen en un àmbit d'acció diferent, creant una identitat col·lectiva entre elles i generant un concepte d'igualtat en la relació amb els homes, tal com s'observa en les seves reivindicacions (J. Scott, 1996: 59). Una presa de consciència com a dones dins d'un col·lectiu social específic de caràcter públic per les assemblees veïnals i les vocalies de dones. El desenvolupament futur en un marc democràtic general comporta la mentalització de les dones per participar en la vida ciutadana, en la formació de dirigents polítiques capaces d'intervenir en tots els nivells, mentalitzant les forces feministes perquè intervinguin en la vida política dels partits, donant entrada a una representació femenina proporcional a l'electorat masculí.

Bibliografía

- ARRIERO SANZ, Francisco. “El Movimiento Democrático de Mujeres: del antifranquismo a la movilización vecinal y feminista”. *Historia, Trabajo y Sociedad*, 2 (2011), p. 33-62.
- CABRERO, Claudia. “Género, antifranquismo y ciudadanía. Mujeres y movimiento vecinal en la Asturias del desarrollismo y tardofranquismo”. *Historia del Presente*, 16 (2010), p. 9-26.
- COMISIÓN CATALANA DE ORGANIZACIONES NO GUBERNAMENTALES. SECRETARIADO DE LAS JORNADAS. *Jornades Catalanes de la Dona* (Versión castellana) Barcelona: Alternativas, 1976.
- CAPEL, Rosa María. “Historia de los cambios políticos y sociales en España”. A: BORRERUERO, Concha; CATENA, Elena; DE LA GÁNDARA, Consuelo; SALAS, María. *La mujer española de la tradición a la modernidad (1960-1980)*. Madrid: Tecnos, 1986, p. 17-27.
- DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar. “Participación social de las mujeres”. A: MORANT, Isabel (dir.). *Historia de las mujeres en España y América Latina*. Volumen IV *Del siglo XX a los umbrales del XXI*. Madrid: Cátedra, 2006, p. 349-389.
- DIAZ, Pilar. “El trabajo de las mujeres durante la dictadura franquista”. A: CAPEL, Rosa María. *Cien años trabajando por la igualdad*. Madrid: Fundación Largo Caballero, Instituto de la Mujer, p. 167-181.
- ESPUNY TOMÁS, María Jesús. “Mujer casada y trabajo: una aproximación al primer ordenamiento jurídico franquista”. A: CUADRADO, Jara (ed.). *Las huellas del franquismo: pasado y presente*. Granada: Comares, 2019, p. 921-934
- ESPUNY TOMÁS, María Jesús. “El servicio doméstico: la historia jurídica de una exclusión continuada”. A: ESPUNY TOMÁS, María Jesús; GARCÍA GONZÁLEZ, Guillermo (coord.). *Relaciones laborales y empleados del hogar. Reflexiones jurídicas*, Dykinson, 2014, p. 27-60.
- ESPUNY TOMÁS, María Jesús; PAZ TORRES, Olga. “Hablan las mujeres de Roca”. *Iuslabor* 3 (2016).
- ESPUNY TOMÁS, María Jesús; PAZ TORRES, Olga. “Mujer, identidad colectiva y movimiento social: a propósito de las mujeres de Roca” (en prensa).
- FOLGUERA, Pilar. “El feminismo en la era del cambio”. *Historia* 16, núm. 145 (1988), p. 91-98.
- FRANCÉS DÍEZ, M. Àngels. “Del jo al nosaltres: testimonis del feminisme català durant la transició”. A: MUNTANER, M; PICORNELL, M.; PONS, M./ REYNÉS, A. (eds.). *Transformacions. Literatura i canvi sociocultural dels anys setanta ençà*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2010, , p. 73-91.
- MAGRO HUERTAS, Tania, MUXÍ MARTÍNEZ, Zaida. “Las mujeres constructoras de ciudad desde los movimientos sociales urbanos”. *Archivo crítico modelo Barcelona, 1973-2004* [Barcelona, Ajuntament de Barcelona], 2012, p. 139-149.
- MORENO, Amparo. *Mujeres en lucha. El movimiento feminista en España*. Barcelona: Editorial Anagrama, 1977.
- MULERO CAMPOY, Marta. “La huelga de Roca Radiadores, una experiencia de autoorganización obrera”. *Historia, Trabajo y Sociedad*, 6 (2015), p. 11-29.

-
- NASH, MARY. *Dones en Transició. De la resistència política a la legitimitat feminista: les dones en la Barcelona de la Transició*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2007, especialment les p. 114-116 i 165-169.
 - NASH, MARY. "Identidad cultural de género, discurso de la domesticidad y la definición del trabajo de las mujeres en la España del siglo XIX". A: DUBY, Georges; PERROT, Michelle. *Historia de las mujeres en Occidente*. Madrid: Taurus minor, 2000, p. 612-623
 - NASH, MARY. *Mujer y movimiento obrero en España*. Barcelona: Editorial Fontamara, 1981.
 - ORANICH, Magda. "La discriminació legal de la dona". A: CAPMANY, Maria Aurèlia; ORANICH, Magda; BALLETBÓ, Anna; PRATS, Maria Rosa; SIMÓ, Isabel Clara. *Dona i societat a la Catalunya actual*. Barcelona: Edicions 62, 1978, p. 31-76.
 - PÉREZ SERRANO, Mabel. "Mujeres en la política de la transición". A: MORANT, Isabel (dir.). *Historia de las mujeres en España y América Latina. Volumen IV Del siglo XX a los umbrales del XXI*. Madrid: Cátedra, 2006, p. 367-389.
 - ROCA I GIRONA, Jordi. "Los (no) lugares de las mujeres durante el franquismo: el trabajo femenino en el ámbito público y privado", *Gerónimo de Uztariz*, 2 (2005), p. 81-99.
 - ROIG, Montserrat. "Les Jornades Catalanes de la Dona". *Triunfo* 697 (1976), 5 de juny de 1976, p. 12-13.
 - SCOTT, Joan. "Historia de las mujeres". A: Peter BURKE, Peter (ed.). *Formas de hacer Historia*, Madrid: Alianza Universidad, segunda reimpression, 1996, p. 59-88.
 - SEMINARIO DE ESTUDIOS SOCIOLÓGICOS SOBRE LA MUJER (SESM). "El movimiento feminista en España. De 1960 a 1980". A: BORREGUERO, Concha; CATENA, Elena; DE LA GÁNDARA, Consuelo; SALAS, María. *La mujer española de la tradición a la modernidad (1960-1980)*. Madrid: Tecnos, 1986, p. 29-40.
 - TELO, María. "La evolución de los derechos de la mujer en España». A: BORREGUERO, Concha; CATENA, Elena; DE LA GÁNDARA, Consuelo; SALAS, María. *La mujer española de la tradición a la modernidad (1960-1980)*. Madrid: Tecnos, 1986, p. 81-94.
 - TORNES, Teresa; RECIO, Carolina. "Las mujeres y el sindicalismo: avances y retos ante las transformaciones laborales y sociales". *Gaceta Sindical* 16 (2011), pp. 241-258.

La lluita pel dret a la planificació Familiar a Barcelona (1976-1985)

Sara Fajula Colom¹

Les dones barcelonines van reivindicar el dret a la planificació familiar durant la transició democràtica. Van lluitar per aconseguir el control sobre el seu cos i la seva maternitat mitjançant la legalització del mètodes anticonceptius i la creació de nous espais d'atenció mèdica. Espais on es va donar educació sanitària, sexual i contraceptiva i també van oferir una assistència ginecològica basada en una nova medicina preventiva i d'atenció integral a les dones. Aquests llocs es van anomenar *Centres de Planning* o Centres de Planificació Familiar.

Protagonistes del moviment per la planificació familiar

A l'inici de la dècada del 1970 va sorgir un moviment social per la planificació familiar, que reivindicava la construcció d'una nova vida per a les dones i una transformació del sistema sanitari espanyol. Aquest moviment per la planificació familiar es va produir en diferents territoris d'Espanya i va tenir lloc principalment i de manera simultània en el si del moviment feminista i en l'àmbit de l'atenció sanitària a les dones (T. Ortiz-Gómez, A. Ignaciuk, 2018).

La lluita pel dret a la planificació familiar va ser protagonitzada per diversos grups socials, que durant la transició democràtica van interactuar i es van donar suport. En un primer moment, i a partir del 1971, una part dels professionals mèdics dedicats a l'atenció femenina es van pronunciar a favor de la planificació familiar amb diverses accions. Poc després a partir del 1976, les dones dels moviments feminista i veïnal van començar a reivindicar i lluitar per aquest dret (ho explicaré exhaustivament a partir de l'apartat següent). I a partir del 1979 els primers ajuntaments democràtics es van responsabilitzar del buit en l'atenció sanitària per a les dones i el control de natalitat.

A partir del 1965, quan la píndola anticonceptiva va arribar a Espanya, va sorgir un debat entre la comunitat mèdica sobre la utilització o no d'aquest medicament. Part d'aquests professionals de la medicina es van situar a favor del seu ús i de la planificació familiar, els quals he anomenat "Activisme mèdic". Aquests van ser un grup de ginecòlegs, ja consolidats, amb càrrecs en hospitals de la sanitat pública a Barcelona, que van impulsar la creació de consultoris de planificació familiar hospitalaris en la semiclandestinitat. El primer de Barce-

1. Arxivera del Col·legi de Metges de Barcelona i del Museu d'Història de la Medicina de Catalunya

lona va ser a l'Hospital Clínic, el 1971, i el segon va ser a l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau el 1975. En aquests consultoris hi van treballar joves ginecòlegs i ginecòlogues que es van convertir en actius defensors de l'anticoncepció. Els seus coneixements sobre el tema no venien dels seus estudis, sinó que van rebre formació a l'estranger, amb el suport de la *International Planned Parenthood Federation* (IPPF). A part de treballar en els consultoris hospitalaris, van ajudar les dones feministes donant informació contraceptiva i sexual en les xerrades i conferències als barris i ciutats. I també van col·laborar en la creació dels nous centres de planificació familiar (a partir d'ara, CPF), a partir del primer el 1977.

Les institucions que van participar en la lluita pel dret a la planificació familiar van ser els primers ajuntaments democràtics, sorgits en les primeres eleccions municipals del 1979. I l'organisme que els aglutinava, la Diputació de Barcelona. Mentre que els nous governs de l'Estat i la Generalitat de Catalunya no resolien les demandes de la societat, van ser els consistoris municipals els que van començar a resoldre la falta i deficiència dels serveis públics en les seves ciutats (A. Borja, 1986: 216-217). Un d'aquests serveis va ser l'atenció contraceptiva, van donar suport a les seves concitadanes i, en major o menor mesura, van crear CPF municipals (M. Bassas, J. Carles, 1985).

Moviment feminista

Les principals protagonistes del moviment per la planificació familiar van ser les dones dels moviments feminista i veïnal, emmarcades en la *Segona onada de la lluita feminista* d'Espanya. Les reivindicacions feministes van començar en la clandestinitat en el marc de la lluita contra el franquisme (M. Nash, 2012: 165-215). Els grups feministes els van formar dones de diferents col·lectius i procedències —sindicats, partits polítics, moviments estudiantils, del món cultural, de moviments catòlics de base i associacions de veïns— (M. Nash, 2007: 41-46). Aquest moviment de dones es va fer visible públicament el 1975, entre la mort del dictador Francisco Franco i les I Jornades Catalanes de la Dona celebrades del 27 al 30 de maig de 1976 al Paraninfo de la Universitat de Barcelona. A les jornades van assistir-hi gairebé quatre mil dones per tractar temes relacionats en tots els àmbits i problemàtiques de la vida femenina: dona i educació, dona i família, dona i treball, dona i barris, dona i mitjans de comunicació, dona i política, dona i legislació, dona rural i dona i sexualitat (M. Ferré, 2013: 158).

Les Jornades de Barcelona van posar de manifest que les dones estaven sotmeses a la tutela masculina en el seu rol de filla, esposa i mare. Un model imposat per l'aparell ideològic franquista a través de la legislació, el sistema educatiu i les institucions com la *Secció femenina* i l'Església catòlica (M. Nash, 2007: 192-195). El nucli d'aquest control va ser el domini de la societat patriarcal sobre el cos femení, la sexualitat, el sexe i el plaer, i tot allò que es relacionava amb la maternitat. El cos de les dones era vist per la medicina com una cosa medicalitzable, passiva, dèbil, manipulable i amb la sagrada missió de la reproducció com

a funció principal (D. Sánchez, 1999). En les Jornades es va fer palès com la sexualitat s'identificava amb la reproducció. Per a les dones el sexe no era gaudir, sinó un risc constant d'embaràs i sense possibilitat d'accés a un mètode anticonceptiu eficaç per evitar-ho (Jornades Catalanes de la Dona, 1977: 270-274).

El control legislatiu sobre el cos de la dona va començar un cop va acabar la Guerra Civil. La dictadura franquista va exercir una política pronatalista amb la promulgació, el 1941, de la *Ley de Protección de la Natalidad contra el aborto y la propaganda anticoncepcionista*, on es prohibia a homes i dones l'accés a cap tipus de control de natalitat. En l'article 416 del Codi penal la divulgació de medicaments, objectes o instruments destinats a evitar la procreació, així com qualsevol propaganda, es castigava amb arrest major i multa. Això va fer que qualsevol campanya d'educació sexual i control de natalitat es fes en la clandestinitat, fins que es va despenalitzar el 7 d'octubre de 1978 (A. Ignaciuk, T. Ortiz, 2016: 29-39). No obstant això, durant el franquisme i malgrat la prohibició, la realitat era ben diferent. Els anticonceptius orals es receptaven i els avortaments es feien diàriament. Les dones de classes mitjana i alta accedien a les tècniques modernes d'anticoncepció; el mateix govern franquista reconeixia que unes vuit-centes mil dones a l'Estat utilitzaven la píndola amb finalitats contraceptives, amb l'excusa de problemes menstruals. I per solucionar les seves "relliscades" es pagaven viatges per avortar a l'estranger —Suïssa, Holanda, Londres, etc.— o fins i tot pagaven un metge local. En contrast, les dones de classe treballadora seguien utilitzant mètodes naturals i desconeixien els nous mètodes i, en conseqüència, tenien embarassos no desitjats i més fills per mantenir, o bé es veien abocades als avortaments clandestins (S. Balaguer, 1977: 41-43). Fos per falta de diners o desconeixement sobre la matèria, no tenia més remei que sotmetre's a un "raspat" perillós fet per una persona "entesa" o un "curandero" o fer-s'ho ella mateixa² (T. Pàmies, 1976: 112), amb la consegüent manca d'atenció sanitària més elemental, on la vida de la dona corria perill bé per una hemorràgia o per una infecció posterior (Comunicat de l'Associació de Dones de Sant Andreu, 1977: 379).

La memòria del Fiscal del Tribunal Suprem sobre delinqüència dels anys 1973 i 1974 va fer constar 277 delictes d'avortament. Però, en la realitat, el mateix Estat espanyol calculava que es feien uns tres-cents mil avortaments anuals³ (R. Osborne, J. V. Marqués, 1991: 231-246). Aquest nombre tan elevat era conseqüència de la manca d'educació sexual i d'informació en general sobre sexe, especialment greu a Espanya, on qualsevol tema relacionat amb el sexe havia estat i era tabú. També la manca d'una informació objectiva sobre mètodes anticonceptius i l'abandonament de la mare soltera i al fill il·legítim (Grup de Planning de l'Associació de Dones Universitàries de Barcelona, 1977: 361).

Les Jornades van assenyalar, com a prioritari, que per pal·liar aquesta realitat tan crua s'havien de legalitzar els mètodes anticonceptius per a homes i dones, i donar-los a càrrec de la Seguretat Social; legalitzar l'avortament; i finalment

2. Una representant del barri de Viladecans va explicar en una de les ponències: "porque yo he visto abortar con agujas de tejer, con azafrán, con cualquier cosa... Y esto, esto es horroroso e inhumano, os lo digo yo, que lo he visto...".
3. Segons un estudi del 1983 va situar la xifra de 105.000 avortaments a l'any, dels quals 33.000 van ser a l'estranger.

suprimir la Llei de perillositat i rehabilitació social (Jornades Catalanes de la Dona, 1977: 497-499). L'accés als mètodes anticonceptius, relativament innocus, aportarien a totes les dones un control sobre la seva maternitat. I permetria la separació del sexe de la reproducció; d'aquesta manera perdrien la por a l'embaràs i podrien buscar el plaer sexual. Tot plegat, per poder començar a parlar d'una "maternitat responsable" i l'alliberament sexual de les dones: el dret a decidir si es volia ser mare, quan ser mare i quants fills tenir (R. Osborne, J. V. Marqués, 1991: 203).

A Catalunya, el dret al propi cos i al plaer de les dones van ser reivindicacions primordials del moviment de dones. La lliure expressió de la sexualitat femenina es va convertir en una demanda prioritària en el programa feminista de la transició democràtica. Aquesta es va materialitzar en la campanya pel "Dret al propi cos", on es reivindicava el dret al control de la natalitat, en un primer moment, lligat a l'avortament. La campanya va consistir en accions col·lectives de protesta al carrer, amb el reforç de mitjans de comunicació propis i la transmissió de coneixements sobre sexualitat i mètodes anticonceptius.

El moviment feminista va organitzar manifestacions, protestes, tancades i mítings. Aquests van ser actes que, en general, no van convocar gaire gent, si bé van utilitzar tàctiques innovadores per no passar desapercebudes, com ara la dansa o lemes impactants i provocatius (C. Valiente, 2001: 31-58). Les dones sortien al carrer i cridaven "Jo també prenc anticonceptius", "Anticonceptius per no avortar. Avortament lliure per no morir", "Cap embaràs no desitjat", "Jo també he avortat", "La sexualitat no és maternitat", etc. A tall d'exemple, el juny de 1977 es va fer una manifestació davant la Casa de la Maternitat de Barcelona, organitzada per la Coordinadora Feminista, per reivindicar una maternitat i un avortament lliure i gratuït. La protesta va acabar a cops de porres de la policia i com a resultat, dones amb contusions, ferides i un desànim generalitzat (Apaleado día de la madre, 1977: 45).

La campanya pel "Dret al propi cos" també es va fer a través de les publicacions feministes; aquestes van servir com a plataforma de difusió dels plantejaments reivindicatius i la ideologia política, i també com a llocs de denúncies per a les dones. El 1978 es va crear l'editorial feminista *laSal, edicions de les dones*, fundada i dirigida per dones, que va existir fins al 1990, estretament lligada al bar-biblioteca feminista *laSal* inaugurat un any abans. L'editorial va publicar una col·lecció anomenada *Manuales de salud*, on es posava a l'abast de tothom traduccions sobre una nova concepció del cos i la sexualitat, com per exemple, *Masturbación proceso contra la culpabilidad de las mujeres* del 1981, *¿Por qué sufrir? La regla y sus problemas* del 1983, entre altres (M. Ferré 2013:407).

Un dels mitjans més destacat per fer difusió de la campanya van ser les revistes. El moviment feminista necessitava fer-se visible i això només s'aconseguiria a través de la seva presència en els mitjans de comunicació que arribessin a un públic més ampli. En les revistes i diaris de l'època, la temàtica de la dona i el feminisme gairebé no es van tocar. Les publicacions més aperturistes i conscienciades creien que la problemàtica femenina era sectorial i que era prioritari centrar els esforços en el canvi del sistema polític. Així que les feministes van

fundar les seves pròpies revistes, a escala espanyola es va publicar *Vindicación Feminista* (1976-1979) i en l'àmbit català *Dones en Lluita* (1977-1985) creada per la Coordinadora Feminista. *Dones en Lluita* es va convertir en el vehicle d'expressió del moviment feminista català. La campanya pel "Dret al propi cos" va ser un tema destacat i no es va deixar de tractar durant els quasi sis anys de la revista.

El 1978 la revista va publicar l'editorial: "Per una maternitat lliure i decidida", on s'afirmava que "La maternidad no es una opción personal sino una imposición social" (*Dones en Lluita*, 1978: 2). En un dels articles, "La sexualidad vista por los ginecólogos", es feia una crítica a l'assignatura de ginecologia del catedràtic de la Facultat de Medicina de la Universitat de Barcelona, Jesús Gonzalez-Merlo⁴ (*Dones en Lluita*, 1980: 23). Una altra tasca de divulgació exhaustiva van ser els dossiers; un d'aquests, signat pel Grup de Dones per l'Autoconeixement i l'Anticoncepció (DAIA), es titulava "Planning. Anticoncepción y aborto en la lucha feminista" (DAIA, 1978: 8-16). Pel que fa a les ressenyes de pel·lícules i llibres també es va tractar el tema. El 1977 es va publicar una ressenya de la pel·lícula *Una canta la otra no*, de la directora Agnès Varda, sobre el tema de l'avortament a França i els viatges a Holanda per avortar. A partir del 1979, les notícies i els articles van anar més relacionats amb la reivindicació de l'avortament i la creació de CPF, com per exemple en el dossier: "El aborto una cuestión aún pendiente" (DAIA, 1983: 13-34).

Una altra manera no convencional de fer campanya va ser l'educació sexual. Una transmissió de coneixement fora de les institucions pedagògiques, mitjançant reunions i xerrades en les associacions de barris i altres locals. El sistema educatiu imposat pel franquisme va afavorir la creació d'una atmosfera sexual propensa als complexos, a les obsessions i a les repressions. Les dones al llarg de la seva vida no rebien cap tipus d'informació sexual, el sexe era un tema tabú, ple de mites i de pors. Les relacions sexuals dins els matrimonis, en la majoria de casos, es basaven en el plaer dels homes i la por constant de les dones als embarassos. Els grups feministes van realitzar una gran tasca de divulgació de la sexualitat, aportant una visió del sexe com un acte natural i plaent per a totes les dones (M. Ferré, 2013: 316-325). De fet, moltes de les feministes tenien un nivell d'educació superior a la majoria de dones espanyoles, així que van començar a donar assessorament professional, de tipus legal, però sobretot van ser més actives a donar informació referent als drets reproductius (C. Valiente, 2001). Metgesses joves especialitzades en ginecologia, com Assumpció Villatoro, Rosa Ros i Marta Palau, entre d'altres, van oferir els seus serveis en despatxos particulars —a preus assequibles, si cobraven—. Aquestes professionals de la medicina juntament amb altres homes i dones van fer xerrades informatives arreu de Catalunya i fora. Amb les seves explicacions van fer pública l'existència dels mètodes anticonceptius i van ajudar a normalitzar les relacions sexuals (Les campanyes. El feminisme al PSUC. Els anys setanta i vuitanta del segle XX, 2020). A la pràctica, aquesta tasca divulgativa es va convertir en una activitat periòdica en xerrades, conferències, debats, etc., organitzades, en la majoria de casos, per

4. Gonzalez-Merlo va definir la frigidesa: "Frigidez es la imposibilidad por parte de la mujer de conseguir el orgasmo tras coitos normales."

les vocalies de dones de les associacions de veïns de la ciutat de Barcelona i de la seva zona metropolitana (C. Llinàs, 2008: 67).

Vocalies de dones de les associacions de veïns

Les dones activistes dels barris es van agrupar en les vocalies de dones (a partir d'ara, VD) de les associacions de veïns, i van formar part activa del moviment veïnal que va sorgir a Espanya durant al tardofranquisme i la transició democràtica. Un moviment que va emergir per fer front a la precarietat d'equipaments i serveis en els barris de les ciutats en via de desenvolupament industrial (I. Bordetas, 2012: 180-184). Al mateix temps, van assumir com a pròpies les lluites del moviment feminista i van dur a terme una important tasca de divulgació i transmissió de les seves demandes. La participació de les VD en dos moviments socials diferenciats, el veïnal i el feminista, va implicar una sèrie de debats i conflictes, interns i externs al grup. Com per exemple el debat de si es podien considerar o no feministes (E. Fernández, 2009: 148). Tot plegat, no va impedir que les vocalies participessin directament en el desenvolupament de les campanyes feministes i sobretot en la campanya pel "Dret al propi cos" i el moviment per la planificació familiar.

La visualització pública de les VD va venir amb la seva participació en les I Jornades Catalanes de la Dona el 1976. A partir de llavors les vocalies van assumir l'agenda pròpia del moviment feminista, així com el seu model organitzatiu (M. Andreu, 2014: 634). També van crear una xarxa associativa coneguda com la Coordinadora de Vocalies i van adherir-se a la Coordinadora Feminista de Barcelona i Comarques.

Com a dones de barris coneixien que un dels problemes que més preocupava les seves conciutadanes, i a elles mateixes, era el control de la seva maternitat. Aquest greu problema es va convertir en un dels eixos centrals de lluita de l'agenda de les vocalies (E. Fernández, 2009: 116).

Les VD van crear espais propis on es reunien les dones per parlar de tot d'allò que les afectava. Es donava ajuda i assessorament de forma voluntària, una activitat molt usual en la tradició veïnal. En aquests llocs es podien posar en contacte amb advocades, vinculades a la lluita solidària, per tal de rebre serveis jurídics. També van aconseguir professionals sanitàries per fer assessoraments en temes de salut, donaven serveis clandestins per assistir dones amb problemes de maltractaments, avortaments, etc. (C-C. Parramon, 2008: 68). Sobretot es van organitzar xerrades i conferències semiclandestines sobre anticoncepció com a part indissoluble de la reivindicació d'una sexualitat lliure i plaent per a les dones (E. Fernández, 2009: 417). En les reunions s'explicaven els diferents mètodes anticonceptius nous i la seva eficàcia. També s'insistia en el dret a gaudir de les relacions sexuals i en el dret a decidir el nombre de fills, separant d'aquesta manera sexualitat de reproducció. Així va ser com el plaer sexual separat de la procreació va emergir de forma pública com un dret de les dones. Explicaven a les dones com podien practicar el sexe sense por a l'embaràs. Els debats abordaven aspectes concrets de la sexualitat femenina com les respostes sexuals, la varietat

d'orgasmes de clitoris o vaginals i la possibilitat del plaer sexual sense penetració (T. Vives, 2008). També es van començar a fer pràctiques d'autoconeixement i d'autoexploració, que havien començat en els primers nuclis del feminisme i van passar també als barris (E. Fernández, 2009).

En alguns casos les vocalies van anar més enllà i van fer unes petites publicacions de caràcter divulgatiu sobre temes sexuals. Per exemple, la VD del Carmel va editar una sèrie de fullets, com "La sexualidad como fuente de placer", on es reivindicava una sexualitat integral deslligada de la reproducció; "Por una sexualidad libre", que analitzava el paper de la maternitat com a condicionant de la vida de la dona; i "El aborto", una reivindicació de l'avortament i l'explicació de mètodes d'avortament perillosos o no (Dones en Lluita, 1979: 22).

Durant les xerrades, les VD es van adonar que les dones no només necessitaven un assessorament i una transmissió de coneixements sobre sexualitat i planificació familiar, sinó també una assistència sanitària especialitzada. S'havien de crear llocs on les dones poguessin anar a rebre informació i fer-se revisions ginecològiques. L'abril del 1978 només existien dos o tres centres amb aquest serveis a Barcelona i funcionaven de manera clandestina; per tant, arribaven a un grup reduït de dones (Dones en Lluita, 1978: 6-13). Les vocalies, amb la col·laboració de grups feministes com el grup Dones per l'Autoconeixement i l'Anticoncepció (DAIA), van decidir crear els seus propis *Centres de Planning*. L'exemple més significatiu dels primers centres creats amb l'activa participació de les VD va ser el primer CPF de Catalunya, que va ser inaugurat l'11 de març de 1977 al Prat de Llobregat. Les impulsores d'aquest CPF van ser dues militants del Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), Carmina Balaguer i Maruja Pelegrín, amb la col·laboració de la VD i de sanitat a l'Associació de Veïns de Llevant del barri de la Marina (E. Gou, 2007: 37)..

La pressió social feta per la campanya pel "Dret al propi cos" a través de les feministes i de les dones dels barris va aconseguir una primera victòria quan es van despenalitzar els mètodes anticonceptius, el 7 d'octubre de 1978, amb la Llei 45/1978. Després la creació de CPF arreu de Catalunya a càrrec de les feministes, amb el suport de les administracions públiques locals.

Centres de planificació familiar i les seves precursors

Les precursors de la posada en funcionament dels primers centres de planificació familiar van ser els grups de dones que van reivindicar la millora en l'atenció a la salut de les dones i el "Dret al propi cos". Aquests grups de dones, de procedències diverses i la majoria feministes, van introduir novetats ideològiques i polítiques en la manera d'entendre la salut femenina, des de la medicina, o bé des del moviment feminista, o des dels dos àmbits. En el cas de Catalunya destaquen dos grups que van influir en el funcionament dels CPF: el Col·lectiu Pelvis i, a Barcelona, el grup Dones per l'Autoconeixement i l'Anticoncepció (a partir d'ara, DAIA).

El Col·lectiu Pelvis va ser un grup de dones de Mallorca que el 1976 es van convertir en les precursors del moviment del Selfhelp a Espanya. Aquest moviment

procedent del feminisme radical nord-americà va iniciar-se en la dècada del 1970, i es basava en l'alliberació de les dones a través de l'autoexploració i l'autoconeixement del seu cos. El moviment reivindicava un coneixement més gran de la salut femenina i una més gran independència de la ciència mèdica a través de l'autoconeixement del cos (A. Martínez, 2013: 39-85). El moviment Self-help va arribar a l'Estat espanyol a partir de les I Jornades Catalanes de la Dona a Barcelona on el Col·lectiu Pelvis va fer una presentació i una demostració. A partir de llavors van sorgir grups de dones, arreu del territori espanyol, que van posar en pràctica l'autoexploració i l'autoconeixement (L. Taboada, 2000: 15). Aquesta teoria, no tant la pràctica, va influir decisivament en les xerrades que es van fer en els CPF de Barcelona.

Un altre grup que va tenir un paper fonamental en el desenvolupament del moviment per la planificació familiar a Catalunya va ser el grup DAIA creat el 1976 i que va existir fins al 1984. DAIA va ser un grup feminista que cercava transformar radicalment la vida de les dones, canviar el rol social que se'ls havia atorgat i demostrar que les capacitats femenines anaven més enllà d'ésser "mares i esposes" (Ex-grup DAIA, 1996: 117-123). La seva principal tasca va ser donar informació sobre els diferents mètodes anticonceptius, sobre una nova sexualitat i ajudar en casos d'avortament. També van col·laborar en la creació de CPF sobretot a Barcelona.

Les dones de DAIA van decidir fer un pas en les seves vides i convertir-se en transmissores de les novetats ideològiques sobre la manera d'entendre la salut de les dones. Unes novetats que s'estaven produint en aquell moment arreu d'Europa (C. Llinàs, 2008: 125). Van manifestar en un dels seu escrits:

Les dones espanyoles, aïllades d'Europa, partíem d'una situació de catolicisme militant i de Dictadura militar summament misògina i inculta, on la sexualitat de la dona, els anticonceptius, el divorci i l'avortament estaven prohibits i penalitzats" (Ex-grup DAIA, 1996: 118).

Les membres de DAIA eren bàsicament d'ideologia feminista i procedents de diferents àmbits professionals, algunes estaven al món sanitari, com infermeres i estudiants de medicina. Les unia un interès comú per la salut de les dones. Com a feministes es van integrar a la Coordinadora Feminista, però aviat es van adonar que en temes de salut el moviment feminista es quedava en les discussions internes i les protestes al carrer. Així que van passar a l'acció i van començar a donar informació anticonceptiva, sexual i sobre com avortar a totes les dones que ho demanessin.

L'inici del camí en comú del grup va ser a partir de l'organització de l'*Any Internacional de la Dona*, el 1975. El mateix any van assistir a les *Primeras Jornadas por la Liberación de la Mujer* celebrades a Madrid el desembre de 1975. I es van consolidar com a grup quan van intervenir com el "Grup de Planning de l'Associació de Dones Universitàries de Barcelona" a les I Jornades Catalanes de la Dona, el març de 1976. Van presentar dues ponències: "Per una legalització de l'avortament a Espanya" i "La Planificació Familiar com un dret" (Jornades Catalanes de la Dona, 1977).

En aquesta última ponència van reclamar la planificació familiar com un dret de totes les dones. Van reivindicar un moviment ampli de pressió per part de totes les dones, professionals o no, en la lluita per l'alliberament sexual i la transformació de la societat. Van afirmar que la pressió també havia d'anar lligada a la lluita política, per tal d'acabar amb la ideologia burgesa, patriarcal i autoritària. També van manifestar que no s'aconseguiria sense la transmissió d'una informació adequada sobre la sexualitat i els diferents mètodes anticonceptius existents. Van ressaltar la importància de la investigació en nous mètodes anticonceptius per a les dones, però també per als homes. Tot plegat, seria possible si la Seguretat Social donés suport a nous *centres de planning*, que serien els encarregats de donar la informació i l'assistència mèdica a les dones (“La Planificació Familiar com un dret”, 1977: 380-382).

Aquestes intervencions van descobrir a les dones assistents a les Jornades l'existència de DAIA com un grup dedicat exclusivament a aquests temes. A partir de llavors es van convertir en punt de referència per a les VD assistents, que les van començar a reclamar per fer xerrades, conferències i ajudar en la creació de CPF en els seus barris (Ex-grup DAIA, 1996: 117-123).

El funcionament de DAIA va rebre influències sobretot del Moviment Francès per a la Planificació Familiar. Aquest moviment va sorgir el juny de 1960 i tenia com a objectius la divulgació d'informació i d'educació pública, familiar i sexual, amb la participació dels homes⁵ (P. Brouster 2008:2). Seguint l'exemple del moviment francès, en un primer moment van intentar crear un grup mixt i van posar-se en contacte amb el Col·legi de Metges de Barcelona i amb la Clínica Dexeus, entre altres. Després d'entrevistar-se amb diversos metges van desistir perquè no els va convèncer l'actitud dels homes. Finalment, van manifestar que la figura del metge no era infal·lible, que amb l'autoconeixement del propi cos les dones podien tenir el control sobre la seva salut sexual i reproductiva. L'ajuda del professional mèdic era útil, però no la submissió a ell (DAIA 1982:39). Malgrat aquesta afirmació, a DAIA eren conscients que necessitaven els metges per fer les receptes de les píndoles que, tot i la prohibició, es receptaven amb l'excusa de problemes menstruals. També necessitaven aquest professional per fer la col·locació dels dispositius intrauterins (DIU), un procediment que havia de fer un expert. Amb aquest objectiu van contactar amb metgesses compromeses i feministes, com Assumpció Villatoro.

Assumpció Villatoro, com a ginecòloga formada a l'estranger en control de natalitat, les va assessorar i donar formació. La resta de coneixements els van adquirir de manera autodidacta amb llibres sobre anticoncepció publicats a l'estranger (S. Fajula, 2017: 152-166). Entre les obres que van consultar va tenir un paper fonamental l'obra *Our Bodies, Ourselves* del Col·lectiu de la Salut de les Dones de Boston. Aquesta obra feminista sobre la salut de les dones va ser publicada per primera vegada als Estats Units d'Amèrica el 1970. Escrit per dones no professionals sanitàries, es va convertir en una obra de referència sobre la salut i el cos femení. El llibre qüestionava el dogma mèdic sobre el cos de la dona i es va convertir en una

5. El 1972, el moviment va aconseguir que el govern francès promulgés la Llei Neuwirth. Aquesta llei va autoritzar l'anticoncepció i la creació de centres d'informació i de planificació familiar per a tot França.

obra d'estratègia per a l'empoderament personal i col·lectiu de les dones arreu del món. *Our Bodies, Ourselves* va tenir diverses reedicions i traduccions adaptades a la realitat femenina de cada país (K. Davis, 2013: 253-282). L'adaptació al castellà d'Espanya (la traducció a l'espanyol hispanoamericà es va fer el 1977) no es va fer fins al 1982; abans, però, les idees del llibre van circular per Espanya (T. Ortiz, 2016). Les components de DAIA el van utilitzar primer en anglès i després van fer una traducció pròpia sense publicar (S. Fajula, 2017: 152-166).

Amb els coneixements adquirits, DAIA va començar a fer divulgació sobre planificació familiar allà on les demanaven. L'interès per arribar a les dones de classe obrera i humil les va portar a fer aquestes xerrades en escoles i locals de les associacions de veïns dels barris perifèrics i de la zona metropolitana de Barcelona (E. Fernández, 2016: 415). I sobretot van obrir un local propi al centre de Barcelona per fer reunions i donar hores d'atenció que van anomenar "permanències". A DAIA van tenir tres locals llogats, el 1976, al carrer d'Aribau, el 1978 es van traslladar al carrer de Casp, i després, no se sap exactament quan, però per problemes amb els veïns van anar al carrer de Cervantes (S. Fajula, 2017: 152-166).

Les "permanències" eren unes hores a la setmana i les feien de manera voluntària sense cap tipus de remuneració econòmica, ans al contrari, havien de pagar el lloguer dels locals. Els locals es van convertir en llocs on anaven les dones de diferents classes socials i procedents d'arreu d'Espanya. Aquestes dones anaven a DAIA per demanar ajuda i algunes per integrar-se al grup (Ex-grup DAIA, 1996: 117-123).

Els mètodes anticonceptius disponibles en aquell moment eren: crema espermicida, diafragma, DIU, les píndoles, i preservatius. Abans del 1978, quan encara eren il·legals i eren difícils de trobar, les dones de DAIA portaven exemplars de diafragmes, preservatius i crema espermicida de contraban, des d'Anglaterra o França, i els repartien entre les dones que no podien aconseguir-ne aquí (S. Fajula, 2017: 152-166). A DAIA eren partidàries de mètodes anticonceptius poc agressius, com el diafragma. La col·locació d'aquest mètode no necessitava cap metge i durant les xerrades d'autoconeixement ensenyaven com s'havien de posar. Així, també s'incentivava que les dones es mirassin amb l'espèculum i es toquessin el coll de l'úter. DAIA eren partidàries de conèixer el propi cos per perdre la por a l'embaràs, per poder gaudir de les relacions sexuals, tant amb parella com masturbant-se, tot plegat a partir de l'autoconeixement. Propugnaven una sexualitat alternativa, sense penetració, mostraven com es podia arribar a la satisfacció sexual, tant per les dones com pels homes, sense el perill d'embaràs (*Vindicación Feminista* 1979:67-74). L'autoconeixement ajudava a perdre la dependència dels ginecòlegs i permetia l'empoderament de les dones envers la medicina oficial. DAIA creien que l'estament mèdic era masclista i tractava les dones com a mers objectes i fonts inesgotables de beneficis. Per tant, no s'havia de dependre del professional de la medicina per dues raons. En primer lloc, el fet de prendre anticonceptius no volia dir que fossin malaltes. I en segon lloc, perquè la decisió sobre el propi cos no l'havia de prendre el metge, sinó les dones (S. Fajula, 2017: 152-166).

Una altra manera de fer divulgació de DAIA va ser la publicació de fullets i articles a la revista feminista *Dones en Lluita*. Els fullets de caire didàctic eren

uns treballs curts, però exhaustius, de divulgació contraceptiva, on s'explicava detalladament cada mètode anticonceptiu, el seu ús i els seus efectes secundaris: *Anticoncepció hormonal, Diafragma, Dispositivo intrauterino, Métodos irreversible i Preservativos*.

Des del 1976 DAIA va donar informació sobre avortament a dones procedents no només de la ciutat de Barcelona, sinó també d'arreu de Catalunya i de la resta d'Espanya. La majoria d'aquelles dones eren casades, d'entre 21 i 38 anys, amb professions tècniques, obreres o bé mestresses de casa. El percentatge més alt no utilitzava cap mètode anticonceptiu i algunes havien intentat avortar amb mètodes naturals (DAIA, 1983: 13-34). Segons els càlculs de DAIA, aproximadament dues-centes dones avortaven cada setmana només a Barcelona. El grup va denunciar el 1978 que les dones de classe benestant podien avortar a l'estranger, mentre que les dones amb menys recursos es veien obligades a utilitzar altres mitjans no recomanables. Cada dia ingressaven dones en hospitals o morien per causa d'aquests avortaments (DAIA, 1978: 9). Per pal·liar aquesta situació van crear xarxes de suport a les dones sense recursos per viatjar a les clíniques d'Anglaterra, Holanda i llocs clandestins al sud de França (M. Nash, 2007: 70). Per DAIA, la interrupció voluntària de l'embaràs era una agressió física i psíquica contra les dones. I malgrat la seva prohibició, no havia deixat d'existir i per això reivindicaven el dret a poder avortar. Un dret que suposava per a les dones poder escollir sobre el seu cos i la seva maternitat i no deixar aquesta decisió en mans dels familiars o professionals mèdics (DAIA, 1978: 9).

La seva tasca de difusió no va acabar en les xerrades i les hores de permanències, sinó que també van aportar la seva experiència en la creació de CPF. DAIA sempre van ser partidàries de nous espais on les dones poguessin anar a demanar informació sobre anticoncepció, poder abordar tota la problemàtica femenina i rebre atenció mèdica especialitzada. Una de les seves col·laboracions va ser en la creació del primer centre pilot de la ciutat de Barcelona, el Centre Municipal de Planificació Familiar de Torre Llobeta. El setembre de 1978 van formar part de la comissió mixta que va debatre com havia de ser aquest centre pilot⁶ (Informe del Centro Municipal de Planificación Familiar [Torre Llobeta], 1979-1980).

El 1978 quan es van legalitzar els mètodes anticonceptius, per les membres de DAIA aquesta va ser una fita molt important, però no era suficient. L'accés al control de natalitat havia d'anar acompanyat d'un profund coneixement de la pròpia sexualitat, lligada al plaer i el benestar del cos. Si no es feia així, es perpetuaria i fins i tot s'accentuaria la pervivència de les formes sexuals masculistes que seguien imposades. Per això era molt important seguir donant la formació a les dones. A partir del 1980 els CPF s'havien convertit en una realitat. Per tant, la tasca de DAIA va quedar reduïda a la lluita pel dret a l'avortament.

El 1984, després de vuit anys d'activitat ininterrompuda, les membres de DAIA van decidir dissoldre el grup. La decisió va ser conseqüència d'un descontentament general amb la situació política d'Espanya, la desmobilització del

6. Comissió mixta formada per dones representants de VD, l'Associació Catalana de Planificació Familiar, el Grup d'Investigació i Treball Social (GITS), DAIA i un representant de la Delegació de Sanitat de l'Ajuntament de Barcelona.

moviment feminista i sobretot pel tema de l'avortament (Ex-grup DAIA, 1996: 117-123). Un dels objectius de les components de DAIA va ser la creació d'un debat públic sobre l'avortament, la seva despenalització i que, a més, s'oferís a totes les dones en condicions adequades i gratuïtament. Mentre no es va assolir aquesta fita, DAIA van oferir a les dones solidaritat, suport i reflexió sobre la interrupció voluntària de l'embaràs.

DAIA, a través de la seva intensa i llarga activitat, van aconseguir demostrar que l'avortament no era una qüestió d'honor i que les dones que avortaven no eren depravades sexuals. També sabien que ben aviat es legalitzaria l'avortament amb certes restriccions, cosa que suposava una amarga victòria, per a elles que havien treballat per aconseguir una correcta planificació familiar, l'avortament suposava una derrota:

No hemos conseguido, en definitiva, llegar a ese mundo feliz en el que la llegada de un nuevo componente de la comunidad sea siempre recibida con alegría (DAIA, 1983).

Centres de planificació familiar i les seves treballadores

Els nous espais dedicats a donar planificació familiar es van anomenar, com he avançat, *centres de planning* o centres de planificació familiar (CPF). Quan les feministes i les dones de les VD dels barris van crear aquests centres van tenir clar des del principi que no volien una assistència mèdica com la que es donava en els centres sanitaris. L'assistència pública era deficitària, especialment en l'atenció a la salut femenina i només oferia assistència específica per a les dones en cas de maternitat (J. Gol, J. M. Miguel de, J. Reventós, *et al.* 1978: 56). Tot el que feia referència a la sexualitat i el control de natalitat no existia. Molts professionals sanitaris tractaven les dones des d'un punt de vista paternalista i hi havia una marcada distància entre el professional i la pacient. Els CPF volien allunyar-se d'aquesta manera de donar assistència i van començar a treballar nous metges i metgesses, formats específicament en la matèria i es va crear una nova figura, la consultora.

Aquesta nova treballadora va trencar amb la visió jeràrquica que tenien les dones dels professionals sanitaris. Es van convertir en un pont entre les professionals sanitàries, en aquest cas la metgessa (els experts) i les usuàries (el públic profà), en un tractament d'igual a igual a les dones i no com a malaltes. En els primers centres les consultores van treballar "De les dones per les dones", de manera assembleària i sense jerarquies de categoria laboral.

La majoria de les consultores eren membres de les VD de les associacions de veïns i amb inquietuds feministes. No tenien coneixements previs en medicina i per tant no tenien res a veure amb els distants professionals sanitaris. D'altra banda, sí que eren coneixedores de l'entorn social i la realitat de les dones dels barris on vivien (S. Fajula, 2017:172-183).

Les consultores tenien parangó amb la figura semblant de "consejeras" a la resta d'Espanya (J. Luzán, 1977:42-44). L'origen d'aquesta figura, segons expli-

quen les creadores del primer CPF de Catalunya, s'inspirava en els agents sanitaris rurals xinesos, també anomenats *metges descalços*. En la revolució cultural xinesa, iniciada el 1966, aquest personal paramèdic va tenir un paper rellevant en la promoció de la salut entre la població rural (S. Fajula 2017:172-183).

Les consultores dels primers CPF es van haver de formar com van poder amb l'ajuda de professionals de la medicina implicats en la lluita per la planificació familiar. Però a partir del 1979, després de les primeres eleccions democràtiques municipals, els ajuntaments es van implicar directament a crear els CPF. La implicació també va consistir a suplir la mancança en formació de les treballadores i van organitzar cursos específics per a dones que volguessin ser consultores. Aquests cursos van preconitzar una nova forma de fer medicina preventiva i una atenció integral a les dones. El temari va proporcionar coneixements mèdics sobre anatomia i fisiologia femenines, sobre contracepció, sexualitat i també tècniques bàsiques d'assistència ginecològica.

El primer curs per a consultores es va realitzar a Barcelona, arran de la creació del primer centre a la ciutat, al Centre Municipal de Planificació Familiar de Torre Llobeta. El curs es va impartir del 8 de gener al 2 de febrer de 1979.

La formació i les pràctiques van preparar les consultores per treballar en els CPF que s'estaven creant en els seus barris i poblacions. La feina de les consultores estava involucrada en totes les tasques del centre, tant de la part educativa com de la part assistencial. Rebre les dones, realitzar les xerrades informatives, entrevistar i omplir les històries clíniques, preparar la dona i el material per a l'exploració, ajudar la metgessa en el reconeixement general i ginecològic, fer proves i assaig de la col·locació del diafragma. També realitzar xerrades fora del centre, en instituts d'educació secundària o a on ho demanessin.

En el model mèdic que van posar en pràctica i van defensar els CPF, la consultora tenia un contacte més proper amb les dones. Un objectiu fonamental consistia a oferir una formació sanitària que permetés una posició d'independència de les dones enfront del sistema sanitari. Un model, per tant, crític i alternatiu al monopoli i al paternalisme dels professionals i dels experts, així com dels governs existents en les seves formes diverses d'execució del poder (J. Gol, J. M. Miguel de, J. Reventós, *et al.*, 1978). Un cop el sistema sanitari de la Generalitat de Catalunya va començar a assumir aquest model, de caràcter feminista, va començar a desaparèixer i amb ell la figura de la consultora; l'argument va ser no considerar-la com una professional sanitària qualificada i, per això, es va substituir per treballadores titulades com ara infermeres, llevadores i auxiliars clíniques, etc. (S. Fajula, 2017: 172-183).

Centres de planificació familiar i el seu funcionament

Els primers CPF es van crear "De les dones per les dones" per donar educació sanitària, sexual i contraceptiva, i també, per oferir una assistència ginecològica basada en nova medicina preventiva i d'atenció integral a les dones. Els seu funcionament es va basar en dos objectius, el docent i l'assistencial. L'equip de tre-

ball estava format per dues figures femenines: la metgessa (podia ser ginecòloga o no) i les consultores, que acostumaven a ser més d'una. L'equip treballava de forma assembleària i la consultora realitzava la majoria de les tasques. La funció docent començava amb una xerrada informativa per a les dones que assistien per primera vegada al centre, impartida per una consultora. Es tractava d'un discurs planer, però rigorós, basat en la medicina preventiva i l'atenció integral a les dones. S'explicava anatomia, educació sexual i mètodes anticonceptius, per aconseguir que les dones tinguessin el criteri i el coneixement mèdic adequats per escollir què els era més convenient, des del punt de vista físic, psíquic i social. La teoria sobre els genitals femenins i masculins es donava en les xerrades i en la visita mèdica s'ensenyava com fer l'autoexploració. Aquest va ser un pas molt important per a l'empoderament, ja que les dones aprenien com eren els seus òrgans i podien veure en un futur si hi havia alguna anomalia (Memòria-Dossier del Departament de Planificació familiar, 1980-1981)).

En la part d'assistència sanitària la dona havia de fer una entrevista individual, realitzada per la consultora, on s'omplia una història clínica amb les dades personals i mèdiques on també, i per primera vegada, es feien preguntes de tipus sexual i sobre el sexe: orgasmes, dolor, plaer, etc. (S. Fajula, 2017: 187-195). Seguia l'exploració mèdica i ginecològica, realitzada per la metgessa ajudada per la consultora, i un cop acabada la dona escollia el mètode que volia utilitzar. Les segones visites servien per revisar els resultats de laboratori i per fer la col·locació del dispositiu intrauterí o ensenyar com col·locar-se un diafragma.

Centres de planificació familiar i els seus models

Des del 1977, a Catalunya es van donar tres models de CPF. El primer va ser els "Centres de dones de planificació familiar" impulsats per dones amb autonomia de gestió i recursos propis. El segon model van ser els "Centres municipals de planificació familiar" de caràcter municipalista en la creació i la gestió. I el tercer va ser els "Centres mixtes de planificació familiar", basats en un model mixt impulsat i gestionat per dones amb el suport municipal (S. Fajula, 2017: 183-212).

Els "Centres de dones de planificació familiar" van existir entre el 1977 i el 1979, van ser impulsats per les dones del moviment feminista i les VD dels barris, de forma voluntària i sense ajuda econòmica d'institucions. Un exemple d'aquest model va ser el primer CPF de Catalunya creat el 1977 al Prat de Llobregat. A aquest centre el van seguir d'altres semblants o intents de crear-ne als barris de la ciutat de Barcelona i la seva perifèria. Impulsats per les VD i la Vocàlia de Sanitat de Sarrià, la Sagrada Família, el Guinardó i el Clot, el Carmel, Sant Gervasi, la Verneda, la Prosperitat i Joan Maragall (*Dones en Lluita*, 1977-1979. C. Vila, 2013: 24).

El punt d'inflexió en l'existència i funcionament dels CPF va ser l'octubre de 1978, quan es van legalitzar els mètodes anticonceptius i la seva divulgació. Mesos després, l'abril de 1979, es van celebrar les primeres eleccions municipals

democràtiques. Aquests dos fets van marcar l'inici del segon model, els "Centres municipals de planificació familiar", i del tercer, els "Centres mixtes de planificació familiar". Aquests van ser impulsats per grups de dones de les poblacions i barris amb el suport, amb més o menys mesura, de les administracions públiques locals. A partir de llavors es va produir una expansió dels CPF arreu de Catalunya.

La participació dels primers ajuntaments democràtics va ser immediata. El resultat de les eleccions municipals va col·locar en la majoria de consistoris de la província de Barcelona a partits d'esquerra. El Partit Socialista de Catalunya (PSC) va ser el més votat seguit del Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC). Les primeres accions de les noves administracions locals van ser intentar resoldre, almenys provisionalment, problemes urgents d'assistència mèdica i d'ensenyament als barris. Davant la ineficàcia del govern estatal, els ajuntaments van impulsar campanyes de prevenció mèdica, mesures d'higiene pública i millores d'infraestructura sanitària (Y. Bodoque, 1996: 205-207). Els ajuntaments de Barcelona es van responsabilitzar del buit, en l'atenció sanitària per a les dones, sobre control de natalitat i educació sexual. Una de les seves mesures va ser cooperar amb els CPF de forma i dotació diversa. Aquests nous centres seguien sense estar vinculats a cap organisme sanitari oficial i la seva composició i serveis van ser variats, degut al seu múltiple origen i la diferent orientació dependent de cada ajuntament (M. Bassas, J. Carles, 1985).

Pel que fa al segon model de "Centres municipals de planificació familiar", els ajuntaments van tenir un control total sobre la creació, gestió i funcionament del centre. En un primer moment van demanar assessorament a feministes amb experiència sobre el tema, però, després, es van responsabilitzar de tot el procés i manteniment econòmicament. Aquest va ser el cas del primer centre de Barcelona, el Centre Municipal de Planificació Familiar de Torre Llobeta, i també els sis centres posteriors que va anar creant per tota la ciutat l'Ajuntament barceloní, durant cinc anys, primer des de l'Àrea de Sanitat de l'Ajuntament i, a partir del 1983, des de l'Institut Municipal d'Assistència Sanitària (IMAS). El quadre següent mostra quan es van crear i on:

Taula 1

Anys de creació	Nom	Districte
Març 1979	Centre Municipal de Planificació Familiar "Torre Llobeta"	VIII Nou Barris, VI Gràcia, VII Horta-Guinardó
1980	Departament d'Orientació i Planificació Familiar. Casa de Maternitat	II Eixample
1981	Centre Municipal de Planificació Familiar "Plaça Espanya"	III Sants-Montjuïc, II Eixample
1981	Centre per a la dona	
1981	Centre Municipal de Planificació Familiar "La Sagrera"	IX Sant Andreu
1983	Centre Municipal de Planificació Familiar "Sant Martí de Provençal"	X Sant Martí
1985	Centre Municipal de Planificació Familiar "Erasme Janer"	I Ciutat Vella

El tercer model, els “Centres mixtes de planificació familiar”, va ser un model mixt entre el primer i el segon. En aquests centres, els ajuntaments democràtics no van exercir un control absolut, com els CPF de la ciutat de Barcelona, sinó que van limitar-se a donar suport a la iniciativa de les seves conciutadanes quan aquestes van reivindicar la creació del centre. En la majoria de casos, els consistoris van posar els mitjans econòmics i físics (locals, materials, pagar sous, etc.). Els diners van sortir dels pressupostos dels ajuntaments i de les subvencions que va atorgar la Diputació de Barcelona. Les dones van ser les encarregades de buscar el personal mèdic i especialista per treballar. I en alguns casos també es van formar com a consultores per treballar-hi.

Els segon i tercer models de CPF van ser el tipus de centres que es van crear arreu de Catalunya. Entre el 1977 i el 1983 es van fundar 47 CPF a la ciutat de Barcelona i la seva província com es pot veure al mapa de la província.

A la resta de Catalunya, els centres municipals de planificació familiar es van crear entre el 1981 i el 1984 tots amb ajuntaments governats pel Partit Socialista de Catalunya (PSC):

Taula 2

Any de creació	Nom	Població
1981	Centre Municipal de Planificació Familiar de Lleida	Lleida
1981	Centre Municipal de Planificació Familiar “Mitja lluna”	Tarragona
1982	Centre Municipal de Planificació Familiar de Valls	Valls
1982	Centre Municipal de Planificació Familiar de Girona	Girona
1984	Centre Municipal Planificació Familiar d’El Vendrell	El Vendrell

Esdevenir dels cpf i fites

Des del 1979 els CPF van començar un procés d’integració a la xarxa sanitària pública que encara no ha acabat. En un primer moment els centres van començar a professionalitzar les treballadores i a burocratitzar els procediments. D’aquesta manera van poder traslladar-se a les instal·lacions sanitàries oficials, com a ambulatoris i centres d’atenció primària de l’ICS. Així també van poder accedir als recursos de proves mèdiques, d’atenció d’especialistes i a la xarxa hospitalària que oferia la sanitat pública. Els CPF van demostrar que era possible fer una nova medicina des de baix i no des dels professionals i les administracions sanitàries. Una medicina basada en la prevenció i no curació com es feia fins llavors. Aquesta manera de treballar va començar a canviar per un enfocament més tècnic quan es van incorporar nous professionals mèdics, que demanaven la inclusió dels centres a la sanitat pública i també la desaparició de tots els professionals que no tinguessin un títol homologat. És a dir, també calia posar fi a la figura de la consultora. A partir de llavors la visió feminista va deixar de ser primordial i va passar a ser prioritària l’atenció mèdica. La dona i la seva salut van seguir sent el primer objectiu, però no “De les dones per a les dones”, sinó des de l’especialitat sanitària.

Malgrat que aquesta manera de fer medicina va desaparèixer, el cert és que aquelles dones amb la seva lluita van aconseguir fites, que per les dones actuals seria impensables no tenir, com són l'accés a qualsevol mètode d'anticonceptiu, el dret a l'avortament i sobretot la normalització de l'anticoncepció i el dret a la planificació familiar.

Bibliografia

- ANDREU, Marc. *El Moviment ciutadà i la transició a Barcelona: la FAVB (1972-1986)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2014.
- “Assistència primària i Planificació Familiar: per una xarxa funcional única”. *Butlletí planificació familiar*, núm. 5 (1985), p. 75-97.
- Balaguer, Soledad. “Contracepción a la española: todas somos delincuentes”. *vindicación feminista*, núm. 7 (1977), p. 41-43.
- BASSAS, Mas; CARLES, Joan. “La Diputació de Barcelona i la Planificació Familiar. Els centres municipals de Planificació familiar. Anàlisi comparativa / any 1982”. *Butlletí planificació familiar*, núm. 1 (1985).
- BODOQUE PUERTA, Yolanda. “Discursos y prácticas sobre sexualidad y reproducción: los centros de planificación familiar”. Tesi doctoral. Universitat Rovira i Virgili. Departament d’Antropologia Social i Filosofia de la Facultat de Lletres, 1996.
- BOE Llei 12/1983 d’Administració Institucional de la Sanitat i de l’Assistència i els Serveis Socials de Catalunya.
- BORDETAS JIMÉNEZ, Ivan. “Nosotros somos los que hemos hecho esta ciudad: autoorganización y movilización vecinal durante el tardofranquismo y el proceso de cambio político”. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona, Facultat de Filosofia i Lletres, Departament d’Història Moderna i Contemporània, 2012.
- BORJA SEBASTIÀ, Albert. *Por unos municipios democráticos. Diez años de reflexión política y movimiento ciudadano*. Madrid: Instituto de Estudios de Administración Local, 1986.
- BROUSTER, Pascale. “Contribution à l’histoire du Planning familial: le partenariat CF-DT-MFPF au cours des années soixante-dix”. *Genre & Histoire*, núm. 2 (2008).
- DAIA. “Dossier: Planning. Anticoncepción y aborto en la lucha feminista”. *Dones en Lluita*, núm. 8 (1978): 8-16.
- DAIA. “El aborto un cuestión aun pendiente”. *Dones en Lluita*, núm. 6 (1983): 13-34.
- DAIA. “En torno al aborto. ¿Dónde nos encontramos ahora? ¿Cual debe ser el camino a seguir?”. *Dones en Lluita*, núm. 6 (1983): 13-34.
- DAIA. “Nuestros cuerpos nuestras vidas”. *Dones en Lluita*, núm. 4 (1982): 39.
- DAVIS, Kathy. “La política feminista del cuerpo en sus viajes por el mundo. Las traducciones de Nuestro cuerpos, nuestras vidas”. A: CABRÉ, Montserrat; SALMÓN, Fernando (ed.). *Sexo y género en medicina. Una introducción a los estudios de las mujeres y de género en ciencias de la salud*. Santander: editorial de la Universidad de Cantabria, 2013, p. 253-282.
- *Dones en Lluita* (1977-1985).
- EX-GRUP DAIA. “DAIA Història d’un grup de dones. A vint anys de les Primeres Jornades i dotze de DAIA”. A: *20 anys de feminisme*. Barcelona: Associació de dones per la celebració dels 20 Anys de les I Jornades Catalanes de la Dona i l’Ajuntament de Barcelona, 1996.
- FAJULA COLOM, Sara. “Centres de Planificació Familiar a Barcelona (1977-1983)”. Tesi doctoral. Centres d’Estudis d’Història de la Ciència. Universitat Autònoma de Barcelona, 2017.
- FERNÁNDEZ LAMELAS, Eva. “Vocalías y grupos de mujeres: el feminismo en los barrios: el movimiento de mujeres de base territorial durante la Transición en el cinturón industrial de Barcelona: 1974-1990”. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona, Departament d’Antropologia Social i Cultural, 2016.

- FERNÁNDEZ LAMELAS, Eva. "Vocalies de dones de Barcelona a la transició democràtica: una experiència emancipadora". Treball del Màster de teoria antropològica, diversitat cultural i relacions interculturals, Universitat Autònoma de Barcelona, 2009.
- FERRÉ BALDRICH, Meritxell. "Los Centros de Planificación Familiar (Cpf) en Cataluña: Logro del Movimiento Feminista en la Transición". A: *No es País para Jóvenes. Encuentro de Jóvenes Investigadores en Historia Contemporánea*. Vitoria: Instituto Valentín de Foronda, 2012, p. 165-187.
- FERRÉ BALDRICH, Meritxell. "Pensament i acció del moviment feminista a Catalunya durant la transició democràtica (1975-1985)". Tesi doctoral. Universitat Rovira i Virgili, 2013.
- GOL GURINA, J.; MIGUEL, J. M.; DE REVENTÓS, A. et al. *La sanitat als països catalans*. Barcelona: Edicions 62, 1978.
- GOU, Eva. *La Conquesta de la llibertat de les dones: història d'un compromís amb la Planificació Familiar*. El Prat de Llobregat: Ajuntament del Prat de Llobregat, 2007.
- Grup de Planning de l'Associació de Dones Universitàries de Barcelona. Per una legalització de l'avortament a Espanya. A: *Jornades Catalanes de la Dona*. Barcelona: Alternatives, 1977.
- IGNACIUK, Agata; ORTIZ-GOMEZ, Teresa. *Anticoncepción, mujeres y género. La píldora en España y Polonia (1960-1980)*. Madrid: Catarata, 2016.
- *Informe del Centro Municipal de Planificación Familiar (Torre Llobeta)*. Marzo 1979-Marzo 1980.
- *Jornades Catalanes de la Dona*. Barcelona: Alternatives, 1977.
- "La imaginación al servicio del erotismo". Mesa redonda de organizaciones feministas. *Vindicación Feminista*, núm. 28 (1979), p. 67-74.
- "Les campanyes. El feminisme al PSUC. Els anys setanta i vuitanta del segle XX". Extret del web <http://elfeminismealpsuc.adpc.cat/proleg.html>. [Última consulta: 25 de febrer de 2020].
- LLINÀS, Conxa. *Feminismes de la transició a Catalunya: textos i materials*. Barcelona: Horsori, 2008.
- LUZÁN, Julia. "Planificación familiar "a la española". *Triunfo*, núm. 32 (1977) (754): 42-44.
- MARTÍNEZ REBOLLEDO, Alba. "El movimiento Self-help y el autoconocimiento como práctica de la pedagogía crítica. Análisis de una vertiente del movimiento feminista en el Estado español (1976-1985)". Instituto de Estudios de la Mujer. Universidad de Granada. Tesis Fin de Máster, 2013.
- *Memòria-Dossier del Departament de Planificació Familiar* (de març de 1980 a març de 1981).
- NASH, Mary. *Dones en transició: de la resistència política a la legitimitat feminista: les dones en la Barcelona de la transició*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2007.
- NASH, Mary. *Mujeres en el mundo: historia retos y movimientos*. Madrid: Alianza editorial, 2012.
- ORTIZ, Teresa. "Feminist health publications during the Spanish democratic transition (1976-1982)". Comunicació a l'*European Social Science History Conference*. València del 30 de març al 2 d'abril de 2016.
- ORTIZ-GOMEZ, Teresa; IGNACIUK, Agata. "The family planning movement in Spain during the democratic transition". *Journal of Women's History*, núm. 30 (2018).
- OSBORNE, R.; MARQUÉS, J.V. *Sexualidad y sexismo*. Madrid: UNED. Fundación Universidad Empresa, 1991.

-
- PAMIES, Teresa. *Maig de les dones: crònica d'unes jornades*. Barcelona: Laia, 1976.
 - PARRAMON, Clara-Carme. "Dones, immigració, moviments veïnals i benestar (1970-1980)". A: BORDERÍAS, Cristina; RENOM, Mercè. *Dones en moviment(s): segles XVIII-XXI*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona/ Icària, 2008.
 - SÁNCHEZ, Dolores. "Androcentrismo en la ciencia. Una perspectiva desde el análisis crítico del discurso". A: BARRAL, Maria José; MAGALLÓN, Carmen; MIQUEO, Consuelo; SÁNCHEZ, M. Dolores, (ed.). *Interacciones ciencia y género. Discursos y prácticas científicas de mujeres*. Barcelona: Icària, 1999, p. 161-183.
 - TABOADA, Leonor. "De feministas y espejuelos". *Mujeres y Salud*, núm. 5 (2000), p. 1-5.
 - VALIENTE FERNÁNDEZ, Celia. "Movimientos sociales y Estados: la movilización feminista en España des de los años sesenta". *Sistema: Revista de Ciencias Sociales*, núm. 161 (2001), p. 31-58.
 - VILA, Carme. "El Servei d'Urgències de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau de Barcelona (1964-1986)". Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona, 2013.
 - *Vindicación Feminista (1976-1979)*.
 - VIVES, T. "El control del propi cos, el plaer sexual femení i la planificació reproductiva". A: Solé Sabaté, J. M. *Transició a Catalunya. Mor la dictadura, neix una il·lusió (1975-1979)*. Barcelona: Edicions 62, 2008.

Locos desahuciados: una isla de locura en un mar de cuerdos

La democratización española y la desinstitucionalización manicomial:
Estudio de caso del Institut Mental del Hospital de la Santa Creu
(1971-1986)

Iván Sánchez-Moreno, Victoria Sedkowski¹

Introducción

La historia del Institut Mental del Hospital de la Santa Creu (Barcelona)—a partir de ahora “el Mental”— resume los constantes y no siempre fructuosos intentos reformistas en la psiquiatría española a lo largo del siglo xx. Desde sus azarosos inicios a mediados del siglo xix hasta la fecha oficial de su fundación, el Mental sorteó no pocos obstáculos frente a otros modelos de reforma institucional que se estaban fraguando en el resto de Europa. A lo largo de toda su historia hasta su progresivo desalojo y cierre definitivo en 1986, el Mental vivió entre sus muros varios proyectos reformistas que se plantearon sin velar siempre por el beneficio terapéutico, sino en respuesta a intereses económico-administrativos que trascendían y/o transgredían los márgenes de la práctica clínica.

Para probar esta falta de sistematización en la forma de aproximarse a los principios reformistas en España, abordaremos un análisis crítico sobre las propias relaciones institucionales que se constituían en las dinámicas cotidianas del Mental desde la introducción de las corrientes antipsiquiátricas. Para ello, recurriremos a varios materiales testimoniales —como las crónicas recogidas por Josep M. Comelles (1980, 1986, 2000, 2006), Ramón García (1979, 1995) y Ángel M. De Lera (1972)—, partiendo de otros estudios propios sobre el Mental (Sánchez-Moreno et al. 2018a, 2018b; Sedkowski, 2019).

Nuestro trabajo se abrirá con unos breves apuntes sobre la historia del Institut Mental del Hospital de la Santa Creu para, a continuación, introducirnos en el marco teórico de los diferentes modelos de reforma psiquiátrica que emergieron en el territorio nacional durante el último cuarto del siglo xx. Después pasaremos a abordar un análisis de los comportamientos sistemáticos que se gestaban en dicha institución, desglosando entre sus componentes estructurales, funcionales y dinámicos.

Nos centraremos tanto en los márgenes de libertad y autonomía de los pacientes ingresados como también en el grado de responsabilidad atribuida en el reparto de poderes entre el personal administrativo, médico y asistencial, sin obviar la intervención institucional de los propios usuarios y familiares de los pacientes. Estas dimensiones de nuestro análisis inciden en un claro cuestionamiento sobre la implantación de las ideas reformistas en un centro manicomial

1. Grup d'Història de Nou Barris

antes de su cierre definitivo. Concluiremos nuestro trabajo exponiendo los pros y contras de dicha reforma psiquiátrica, así como sus consecuencias sociales, políticas y urbanísticas.

La perspectiva de análisis

La historia de los últimos años del Institut Mental del Hospital de la Santa Creu nos devuelve la imagen de una institución que sufrió muchos cambios respecto a su propia función como espacio terapéutico. A principios de la década de 1970, el Mental no se distinguía mucho de cualquier otra institución manicomial entendida como un espacio de contención, más que de cura. Como institución de carácter social, el manicomio resultaba una coraza metafórica que segregaba y ocultaba de la sociedad al mismo tiempo. Comprendido como lugar de reclusión y exclusión, también suponía un sitio de acogida para el desvalido que se refugiaba entre sus paredes, confundándose así un marco de protección con la violencia consentida de su encierro. En otras palabras:

Ello significaba que el manicomio era una institución cuyo significado terminaba en él mismo como isla de locura en un mar de cuerdos, en la que el tiempo se detenía y en la que los muros actuaban como pantalla protectora de la sociedad exterior (Comelles 1986:630).

En un contexto histórico como el tardofranquismo español, un espacio como el Mental nos sirve ahora para la reflexión crítica sobre un modelo de reforma psiquiátrica que surgió del frustrado intento por construir un ideal de libertad en el marco paradójico y represivo de un manicomio.

El sentido de plantear un análisis de las relaciones que se establecieron entre los pacientes ingresados y el personal técnico, médico y administrativo de la institución adquiere aquí una clara connotación política en tanto que persigue la comprensión sobre las dinámicas de poder dentro de una comunidad concreta y desde una perspectiva diacrónica, tomando el período de tiempo entre 1971 y el cierre definitivo del Mental a mediados de la década de 1980 desde los testimonios de tres autores que visitaron o trabajaron en dicha institución: Ramón García (1979, 1995), Josep Maria Comelles (1980, 1986, 2000, 2006) y Ángel María De Lera (1972).

Para el presente trabajo, analizaremos nuestro objeto de estudio dentro del contexto específico en el que se conforma y en el cual está insertado. Al respecto, dentro de una institución psiquiátrica se concibe y desarrolla el constructo de la enfermedad mental como producto dinámico estructurado en función de relaciones más o menos complejas de tensiones entre agentes sociales, según las premisas que ya elaboró Comelles (1980). Asimismo, trataremos de evitar el modelo descontextualizado al que suelen recurrir muchos estudios historiográficos que pretenden acercarse a una revisión sobre la reforma psiquiátrica, sin atender a que esta solo adquiere validez en contextos geohistóricos concretos que no responden por igual en todas las realidades sociopolíticas (Huertas 2006).

De hecho, un abordaje sobre la reforma psiquiátrica solo puede tener sentido observándolo dentro de una institución determinada, entendiendo aquí por institución la misma concepción que defiende Erving Goffman (citado por Huertas 2006:122) como lugar de trabajo y residencia donde un gran número de individuos conviven por un período de tiempo aislados de la sociedad y compartiendo en su encierro diario una serie de rutinas, administradas formalmente de manera específica.

Según Huertas (2006) —y adoptando una confesada visión foucaultiana—, el alienismo del siglo XIX que promovió la institucionalización psiquiátrica ejerció un rol decisivo en las estrategias de dominación social. Así, los intentos de reforma psiquiátrica que van a ocupar nuestro trabajo se decantarían hacia la deslegitimación de un espacio de reconducción de formas socialmente disconformes, sirviendo el manicomio como mecánica de institucionalización que pondría en marcha un código normativo para unificar comportamientos y difundir un constructo (el de enfermedad mental) que en realidad se entendía como conducta desviada. El Mental sería entendido en tal caso como lugar de ensayo de un proceso de adaptación e integración de unos sujetos en la sociedad. Los manicomios habrían contribuido así de modo específico a la educación sanitaria, a la previsión de unas necesidades sociales, a la reivindicación de unos derechos ciudadanos, etc.

Un abordaje desde esta perspectiva nos brindaría la posibilidad de analizar una serie de comportamientos entre profesionales de la salud, equipos administrativos, enfermos ingresados en la institución y otros agentes sociales implicados en la misma. Aquí no interesan tanto los excesos interpretativos de la locura como problema político respecto al comprometido papel de las ciencias “psi” como dispositivos de control social. Nos interesa ante todo cuestionar la idea de poder como algo impuesto y ejercido únicamente por las élites científicas que despliegan sus estrategias de influencia sobre una población pasiva como son los pacientes ingresados. Como veremos, entre las premisas de esas reformas estaba conseguir que la dimensión política que se gestionaba dentro del interior del asilo manicomial pudiera trascender al exterior como modelo social a imitar.

Las intervenciones del poder político ejercidas en el interior de esta institución a lo largo del siglo pasado fueron más bien fruto de soluciones coyunturales sin coordinadas predefinidas, negando de esta forma que sus presumibles éxitos o fracasos hubieran derivado de unos supuestos remedios clínicos. Ejemplo de ello lo vemos en los titubeantes intentos reformistas que se probaron en el Mental en sus últimos años de vida, en cierto modo provocados por constantes replanteamientos de una operatividad fallida del propio asilo entendido como laboratorio social.

Para tal fin, reivindicamos el manicomio como espacio de observación social. Al servirnos de primeras fuentes relacionadas con una única institución podemos introducir la valoración del manicomio no como mero espacio de aislamiento social, sino como lugar de conformación de un cierto tipo de discurso político y urbanístico sobre la locura y su tratamiento. Por ende, recurriremos a las citadas memorias de García (1979, 1995), Comelles (1980, 1986, 2000, 2006)

y De Lera (1972), siguiendo las sugerencias que apunta Huertas (2006, 2012) al proponer los testimonios de los pacientes ingresados y del personal sanitario como materiales de especial relevancia para analizar de manera alternativa la concepción de lo que se comprende por institucionalización de la enfermedad mental, pues reflejan de forma poco convencional las ideas y los valores de los propios agentes implicados.

Destruir para construir: los últimos años del Mental

El Mental nace del modelo de manicomio moral inspirado por la escuela francesa de Philippe Pinel (1745-1826) y Jean Étienne-Dominique Esquirol (1772-1840). El alienista Emili Pi i Molist (1824-1892) y el arquitecto Josep Oriol i Bernadet (1811-1860) diseñarían su proyecto entre 1855 y 1860 tras una serie de viajes por Europa visitando algunos de los más prestigiosos hospitales psiquiátricos. Se pretendía que fuera un lugar en el que los enfermos estuvieran aislados del medio urbano, rodeados de campo y luz natural en un espacio amplio y aireado, lejos de la polución fabril. Finalmente se localizarían los terrenos idóneos para su construcción entre los campos de cultivo entre los límites de Horta y Sant Andreu, a las afueras de Barcelona.

El encargo había surgido de la Muy Ilustre Administración² (la MIA), (la MIA), el equipo de gestión responsable del Hospital General de Barcelona, convocando un concurso público para habilitar un nuevo hospital psiquiátrico en el municipio. Dicha demanda se remontaba al segundo cuarto del siglo XIX, pero, por razones diversas, no pudo ver la luz hasta 25 años después. El proyecto de Pi i Molist se había paseado sin éxito por diversos despachos ministeriales sin que obtuviera ninguna subvención para empezar a levantarlo. Ni la MIA ni el Ayuntamiento de Barcelona podían hacerse cargo económicamente y, según sospechan Quintana (2017) y Comelles (2000), pudo haber sido la propia esposa de Pi i Molist —Antonia Bacigalupi— quien sufragara buena parte de los costes iniciales de su propio bolsillo, primero en forma de donación anónima para la compra de los terrenos y después a través de su testamento con la intención de pagar varias crujías y la construcción de la iglesia incluida en el conjunto arquitectónico del Mental.

Las obras comenzarían en 1885 y finalizarían en 1915, constituyendo un gigantesco edificio de más de 600 metros de largo y 250 metros de ancho y rodeado por casi 100 hectáreas de campos de cultivo. Arquitectónicamente se distribuía en 12 pabellones repartidos equitativamente a ambos lados de un centro administrativo situado en una inmensa plaza con acceso directo a la iglesia y que respondía a la estructura técnica ideada por Pi i Molist (1860). Según este, el Institut Mental debía albergar a los enfermos en base a su gravedad y diagnóstico en pabellones que funcionarían con plena autonomía. Por desgracia, Pi i Molist no pudo ver terminado su ambicioso proyecto, pues falleció a los pocos

2. La MIA es el órgano administrativo que gestiona el Hospital de la Santa Creu —cuyo origen se remonta a un acuerdo entre el Consell de Cent y el Capítulu Catedralicio de la ciudad de Barcelona firmado a inicios del siglo XV— compuesto por dos religiosos, dos concejales del ayuntamiento y varios representantes de la alta burguesía catalana.

años de asumir la dirección de la sección dedicada a mujeres, la única que entró en funcionamiento antes de estrenar el conjunto arquitectónico al completo.

Sin embargo, el Mental nunca fue el centro manicomial de excelencia del cual presumía Pi i Molist sobre el papel. Durante la posguerra española, el Mental comenzó una lenta agonía mientras la ciudad de Barcelona iba creciendo urbanísticamente hasta casi alcanzar los muros que rodeaban el manicomio. Paralelamente, el Mental cultivó muy mala fama después de la guerra, ya fuese por un estado de abandono progresivo como por la discutible impunidad con que varios médicos practicaron alrededor de 150 lobotomías a lo largo de una década con la presumible intención de mejorar la adaptación social de los enfermos (Comelles 2000). A la impopularidad del Mental se sumó el hecho de que, para pagar muchas de sus deudas, la MIA optó por vender los terrenos adyacentes y las propias parcelas que ocupaba el Mental. Es en el período posterior a la década de 1960 cuando se asientan los antecedentes del conflicto reformista que va a centrar nuestro interés.

En diciembre de 1962, Lluís Maria de Despujol, quien además de ser una de las personas más influyentes de la MIA ostentaba también los cargos de prelado doméstico de Su Santidad, capellán del Reial Cos de la Noblesa catalana y canónigo de la Catedral de Barcelona, ordenó prohibir la admisión de más “locos” alegando que la Diputación de Barcelona no seguiría sufragando los gastos de su medicación. El gobernador civil y un regidor del Ayuntamiento —Beltrán Flórez, hermano de un psiquiatra que ocupaba un alto cargo en los Servicios Psiquiátricos de la Diputación— se opusieron a tal decisión. Despujol se defendió advirtiendo que buena parte del Mental era privado, que la falta de camas era culpa de la Diputación y que el mastodóntico conjunto arquitectónico del manicomio obstaculizaba la urbanización del barrio (Comelles, 2007: 105).

De hecho, al canónigo no le faltaba razón. Poco antes la MIA ya había negociado con el Ayuntamiento la expropiación de 20 hectáreas de terreno para que pudieran construir viviendas en el barrio de la Guineueta, en el actual distrito de Nou Barris. En consecuencia, podía intervenir en el mercado inmobiliario chantajeando al Ayuntamiento con la decisión de vender o no hasta un centenar más de hectáreas que eran propiedad del Institut Mental. El principal escollo eran 650 internos de la sección de Beneficencia a los que convenía echar de la institución con la excusa de la escasez de literas.

No era un problema nuevo ni tampoco exclusivo del Mental; casi todos los manicomios españoles sufrían del mismo mal, tal era la masificación de los servicios y los recortes presupuestarios y materiales que, además, se agravó con la reducción salarial de los recursos humanos con formación universitaria. Entre 1959 y 1977, la lista de espera en Catalunya era de 4.000 pacientes. Los psiquiatras titulados no alcanzaban los dos centenares en toda Catalunya; los psicólogos eran aún menos. El rol de asistentes, enfermeras y cuidadoras no precisaba, en la mayoría de los centros, de una especialización cualificada y a menudo se recurría para estas labores al voluntariado y a la colaboración desinteresada de algunas órdenes religiosas. Como solución alternativa, era cada vez más habitual derivar los casos sobrantes de las corporaciones provinciales a centros

privados. De esta manera, las diputaciones se ahorraban una fuerte inversión en edificios de nueva planta que albergara la ingente cantidad de enfermos mentales diagnosticados (Comelles 2007:105-106).

Con el crecimiento de la ciudad, los campos de cultivo colindantes con el Mental (y aún en propiedad de la MIA) fueron pronto rodeados por nuevas edificaciones de viviendas, por lo que los terrenos adquirirían un valor hartamente considerable. La Muy Ilustre Administración comenzó entonces a vender sus terrenos a fin de cubrir su déficit, pero llegado el año 1971, ante las serias dificultades económicas que sufría la institución, se optó por vender también la mitad del asilo a una inmobiliaria, junto a las últimas tierras de cultivo que aún quedaban alrededor. Un año después se destaparía que la parte de la finca vendida había sido comprada íntegramente por la empresa CALPISA, acrónimo al que atendía la Compañía Alicantina de Promociones Inmobiliarias S.A., entre cuyos altos cargos se contaba con varios accionistas de la Banca Catalana y de la Orden religiosa de San Agustín, siendo su presidente D. Francisco de Asís Condomines Valls (Martí y Moreno, 1974). El Ayuntamiento contribuyó a esta decisión, pues a finales de la década de 1960 ya había comenzado a negociar un cambio en la calificación urbanística de los terrenos (García, 1979: 153). Para cuando el periodista Ángel María De Lera (1972) hubo visitado el Mental con el fin de escribir un reportaje bastante poco favorecedor para la revista *Tribuna Médica*, unas grúas de demolición ya habrían derrumbado la mitad de los pabellones dedicados a los enfermos varones.

En compensación por la prevista pérdida del Mental, la MIA anunció la creación de una nueva Unidad Psiquiátrica con capacidad para 80 camas en 1974 con el objetivo de desalojar allí a los ingresados. Resultaba a todas luces una medida insatisfactoria, pues el Mental, en contraste, disponía de entre 700 y 800 camas antes de cursar la orden de demolición; en 1972, con las obras ya en marcha, tan solo contaba con 420 camas, habiendo dado el alta al montón restante de pacientes ingresados. Pasada esa fecha, de la susodicha Unidad Psiquiátrica la MIA no volvió a pronunciarse hasta la década de 1980, desdiciéndose con la excusa de que el déficit mensual ya habría ascendido a varios millones de pesetas (De Lera, 1972: 151).

El inminente desahucio del Mental quedaría sintetizado con el titular con que los periodistas Francisco Martí y Eduardo Moreno (1974:88) denunciaban la situación a la que se dirigía el futuro del Mental: «¿Los enfermos sustituidos por la plusvalía?». Por entonces, los terrenos en litigio, aún en propiedad de la MIA, quedarían luego a merced del Plan Parcial de Ca n'Ensenya según el cual se pretendía recalificar el solar que ocupaba el edificio como zona residencial. Dicho plan se aprobó tan rápidamente que no se previó el tiempo que convenía para reubicar a los pacientes que todavía seguían ingresados. Los citados autores, en cambio, reconocían que los motivos de tan apurado desalojo eran otros: en realidad, resultaba poco rentable evacuarlos a todos, así que tan solo seleccionaron a los que presentaban mejor pronóstico de curación para derivarlos a otros centros o al domicilio de algún familiar que se hiciera cargo.

Si bien las crónicas apuntan que ya en 1971 se comenzó a discutir la necesidad de plantear unas reformas dentro del propio Institut Mental, no deja de ser

significativo que esa preocupación surgiera a raíz de saberse la noticia de que el Hospital de la Santa Creu, por orden de la MIA, pretendiera vender los terrenos sobre los que se asentaba el manicomio. De hecho, uno de los principales objetivos de dicha reforma era enfrentarse a la demolición, exigiendo entre otros puntos la implantación de reuniones asamblearias como medio de interlocución válido frente a los altos cargos administrativos y el propio Ayuntamiento. La amenaza de demolición total, pese a todo, seguiría presente hasta 1977, fecha en que ya la mitad de la edificación había sido derruida, trasladando paulatinamente a los enfermos allí ingresados a los pabellones que aún continuaban en pie.

La inauguración de nuevos dispensarios y de un servicio de agudos en el barrio a principios de 1980 significó un sustancial traslado de buena parte del personal y el relegamiento del manicomio a un segundo plano de interés administrativo, hasta su definitiva eliminación. Albergando una población de enfermos crónicos muy envejecida y ante los problemas derivados de la reducción de servicios al mínimo, sostener la institución resultaba muy caro, por lo que a nadie sorprendió que se sentenciara su cierre definitivo en 1985. Alfred Quintana (2017: 49) describe por entonces un Institut Mental en deplorable estado de semi-abandono, con largos pasillos que se iluminaban en toda su longitud por una insuficiente y miserable bombilla de pocos vatios.

El cierre y desmantelamiento del manicomio dejaba de repente a todos los ingresados desamparados y desasistidos. Muchos de ellos carecían de medios económicos para subsistir; otros no tenían ya familia a la que recurrir. Paradójicamente, derrumbar el centro se apreciaba como un acto de liberación existencial, pero en contrapartida diluía su presencia en la sociedad, invisibilizando su existencia. A partir de entonces, no quedaba nada claro el destino que se les otorgaba, quedando a merced de la deriva a la espera de que la corriente les llevara metafóricamente hasta alguna isla en la que poder resguardarse del naufragio.

Por lo que respecta a los pacientes desahuciados, se convenció al doctor Josep Clusa (1934-2013) para que se hiciera cargo de los psicóticos en el cercano Centro de Rehabilitación Pi i Molist. Con espacio para 120 plazas y la disponibilidad de un taller ocupacional, se convirtió en un improvisado parche para cerrar la sangrante herida que había ocasionado el desorganizado cierre del Mental. El resto del servicio de psiquiatría se derivó al Hospital de Sant Pau, gestionado también por la MIA y en cuya junta de gobierno destacaba la figura del doctor Josep Corominas, quien creó la Unidad de Recursos Comunitarios a fin de tratar a aquellos pacientes que gozaban de cierta autonomía. Para éstos, se habilitaron varios pisos tutelados que se visitaban diariamente. El Hospital de Sant Pau también dio cabida al Centro de Investigaciones, Tratamiento y Rehabilitación de los Adictos a los Narcóticos (CITRAN), conocido popularmente como el «Yonqui Palace» por su lujosa equipación –el pabellón fue dotado con habitaciones individuales, sala de música, despachos privados para cada médico, aire acondicionado, gimnasio y sauna escandinava (Quintana, 2017)–. Sirvan estos apresurados dispositivos como ejemplo de la extraña reconversión que recondujo el curso de la salud mental en Catalunya.

La introducción del movimiento antipsiquiátrico en España y Catalunya

Sin duda el movimiento antipsiquiátrico contribuyó al cierre del Mental, como explicaremos más adelante. Paradójicamente, hablar de antipsiquiatría implica poner en entredicho el concepto mismo de salud mental. El término fue acuñado por el psiquiatra David Cooper (1967) para definir el conjunto de personas que cuestionaban los fundamentos y las prácticas psiquiátricas más ortodoxas. Siguiendo al historiador de la psiquiatría Rafael Huertas, la antipsiquiatría puede entenderse como «un conjunto de desarrollos y planteamientos diversos» (Ortiz y Huertas, 2018: 23) que surgen en las décadas de 1960 y 1970 y que comparten una visión crítica de la psiquiatría del momento, abarcando todos los movimientos antiinstitucionales y reformadores psiquiátricos de esos años y cuyo cuestionamiento no se reducirá únicamente a la práctica manicomial y a la violencia institucional de la psiquiatría, sino que problematizará el propio concepto de enfermedad mental en la sociedad.

En España, hay que entender la recepción e influencia de la antipsiquiatría dentro del particular contexto tardofranquista en la década de 1970. Un cierto aperturismo al extranjero permitió el contacto con otras culturas y realidades sociales, propiciando un momento de profundas movilizaciones y luchas colectivas tanto obreras, como estudiantiles y vecinales. Es precisamente en las protestas y reivindicaciones de los trabajadores de la salud donde tuvo mayor repercusión la llegada de las teorías antipsiquiátricas, convirtiéndose estas en un movimiento inevitablemente politizado. Como atestigua Desviat (2006: 12): «La reforma psiquiátrica, la mejora de la atención a los enfermos mentales, no podía desligarse de la lucha contra la dictadura de Franco.»

Podemos situar la primera de las “luchas psiquiátricas del tardofranquismo” en Oviedo en 1970, cuando los residentes del Hospital Psiquiátrico se movilizaron por unas mejores condiciones laborales. Tras esta, siguió una serie de conflictos repartidos a lo ancho del territorio español. Algunos de los más destacados fueron el de las “Clínicas de Ibiza” en Madrid, el del Instituto Mental de la Santa Creu en Barcelona o el del Manicomio del Conxo en Santiago de Compostela, aunque no fueron los únicos³. Para coordinarse entre sí y hacer circular la información entre los centros se formó la Coordinadora Psiquiátrica como una red de contacto entre profesionales críticos. En 1977, la Coordinadora se integró a la Asociación Española de Neuropsiquiatría (AEN), esperando ganar más relevancia institucional y poder hacer frente a los organismos públicos, ya que previamente era una asociación clandestina (Huertas, 2017). La mención a dicha Coordinadora es crucial dado que, como apunta Irisarri (2018: 212):

3. No podemos obviar la iniciativa desinstitucionalizadora de Enrique González Duro en el sanatorio de Los Prados en Jaén, la cual estuvo en marcha desde 1981 hasta 1983, siendo esta la experiencia antipsiquiátrica de mayor duración en nuestro país. Para algunos autores, esta experiencia constituye un ejemplo radical de reforma comunitaria, llegando casi a su culminación pese a las intromisiones de la Diputación Provincial de Jaén (Mañas, Loredo y Lafuente 2016).

En el caso concreto de los psiquiatras, tuvieron un triple propósito: exigir un tratamiento comunitario basado en un sistema asambleario —lo que de por sí implicaba ya una crítica de la dictadura—, apoyar las reivindicaciones profesionales del sector sanitario y valerse de su función institucional para hacer una crítica de la represión franquista.

En cuanto a las influencias internacionales, si bien las obras representativas de la antipsiquiatría anglosajona (David Cooper, Robert Laing, Thomas Szasz) fueron leídas y difundidas, en la práctica parece que tuvieron mayor repercusión los planteamientos italianos de crítica institucional. Ramón García, uno de los máximos referentes en la Coordinadora, contribuyó a la difusión del pensamiento freudomarxista subvertido en el trabajo de Franco Basaglia, como pone de manifiesto al prologar la traducción al castellano de *La institución negada* (1968). Robert Castel y Michel Foucault también se dieron a conocer en estos círculos, aunque hay que decir que la difusión de las ideas antipsiquiátricas extranjeras en España fue ante todo tan heterogénea como desorganizada (Huertas, 2017; Alegre-Agís *et al.*, 2018).

La antipsiquiatría también se difundió en los ambientes contraculturales, en estrecha unión con las nuevas temáticas *underground* emergentes, e interpeló a la opinión pública más allá de la academia o el manicomio. Como ejemplo de ello podría tomarse la publicación de gran número de libros extranjeros afines a estas temáticas a finales de la década de 1970, o la difusión, más informal, a través de revistas como *Ajoblanco*, *El Viejo Topo*, *Ozono* o *Triunfo* (Irisarri, 2017).

Cabe hacer referencia también a los centros de higiene mental que se pusieron en marcha en Barcelona por iniciativa de un grupo de profesionales, con la colaboración de parroquias y asociaciones de vecinos. Basándose en el modelo francés se instalaron «en cada barrio con el objetivo de intervenir allí donde se produce el conflicto que más tarde expresarán los locos» (Irisarri, 2018: 172). Al centrarse más en la prevención se distinguían del resto de los dispensarios psiquiátricos de la Seguridad Social por orientarse estos a proporcionar medicación. Así, estos centros de higiene mental se plantearon como puntos de encuentro dentro de la comunidad donde tomar consciencia de las desigualdades y de la fragilidad social de manera colectiva en su contexto ideológico y político, lo que aproximaba su propuesta a los planteamientos antipsiquiátricos italianos (Huertas 2017).

En Cataluña, al igual que en el resto del territorio nacional, las ideas antipsiquiátricas tuvieron una presencia importante durante los conflictos psiquiátricos, como el de Salt en Girona, o el Institut Mental de la Santa Creu en Barcelona, que fue sin duda el más largo de los conflictos (Comelles, 1980). En el Mental, una de las figuras más destacadas fue el citado Ramón García, cuyo pensamiento y experiencia profesional se ven reflejados en sus obras *iAbajo la autoridad! Ciencia, manicomio y muerte* (1979) o *Psiquiatría, antipsiquiatría y orden manicomial* (1975). Sus ideas fueron un importante revulsivo en los últimos años en activo del Institut Mental del Hospital de la Santa Creu, como explicaremos a continuación.

Revuelta en el frenopático: la reforma psiquiátrica en el Mental

1969 dio inicio a un constante goteo de nuevo personal recién salido de la universidad que venía a pasar un largo tiempo de prácticas en el Mental como médicos residentes. Eran, según Comelles (2006: 246), «jóvenes, con ilusión, leídos, pero sin experiencia de cómo se pasa de un manicomio custodial a la *administrative psychiatry*», cuyo funcionamiento andaba varias décadas esclerotizado por «la falta de una política pública en Salud mental en la que pudiese encajar el Hospital» (Comelles 2006:247). Los más jóvenes del personal médico deseaban fervientemente poner manos a la obra en diversos planes de reforma institucional, acentuando su labor en el cuidado y en la rehabilitación de los pacientes, mientras que los que ocupaban altos cargos departamentales se desentendían del contacto directo con aquéllos, centrándose en tareas de coordinación, formación y discusión teórica, en cuanto aséptica. Si no se llevaron a cabo muchas de las propuestas reformistas fue, en opinión de Comelles, porque la acción política era en ocasiones contradictoria con los propios «intereses curriculares» y con la «naturaleza corporativa y probablemente de clase» que cada cual ostentaba en un sistema piramidal, de aire disciplinario y jerárquico, que se repartía la calidad de las tareas entre los mandos subalternos. Aunque se hubieran abolido las batas para acortar distancias en el trato entre médicos y cuidadores, se seguía manteniendo una separación generacional y una falta absoluta de comunicación con los enfermeros y los pacientes: «Definir la jerarquía y las líneas de demarcación entre los estamentos producía perturbaciones y tensiones. No se hacía la ruptura» (op. cit.: 257). Por descontado, tratar de orquestar «un manicomio democrático en un país totalitarista era una utopía, más aún cuando la organización misma de un servicio hospitalario es la de un sistema autoritario» (op. cit.: 278).

Asimismo, la falta de espacio y el hacinamiento hacía inviable toda tentativa de reforma. Como apunta Comelles (op. cit.: 253), si se animaron a organizar alguna salida al campo fue más por hacer un poco de sitio, oxigenar los pasillos o airear las camas cuando empezaban a oler a rancio o a orín.

Parte de la culpa de dicho inmovilismo era debido, según el relato de Comelles, al escaso poder de iniciativa del entonces director en funciones, el doctor Joaquim Fuster Pomar (1901-1982), que ocupó la plaza desde 1961 y que le pasaría en breve el cetro a Delfí Abella (1925-2007). Comelles (2006: 247) describe al primero como un hombre frío, culto, tan pragmático y católico como catalanista conservador, que habría adoptado una actitud distante con la realidad social tal y como se habría previsto en toda persona consciente de pertenecer a la clase dirigente, capaz de desviar la atención de cualquier problema trascendental, siempre manifestándose «de vuelta de casi todo».

Comelles (op. cit.: 247-248) también asume que Abella, en su nuevo papel como director electo, «comprendió bien que su perfil demócrata, dialogante y poco amante de radicalismos le hacía aparecer ante asamblea, médicos y administración como el tonto útil, preferible a alguien de colmillo torcido», para añadir más adelante que presentaba de manera poco disimulada «el punto de

abulia de quien lleva años en una misma actividad, escéptico pero al que su posición económica le permite afrontar con dignidad el final de su carrera» sin sobresaltos. Alfred Quintana (2017), en cambio, afirma que, aunque con cierto aire paternalista, solía recibir con entusiasmo todas las propuestas formuladas por los médicos más jóvenes, dato que contradice los comentarios de Comelles (2006: 277), cuyas críticas salpican a todo el conjunto de la psiquiatría catalana de la década de 1970, a la que viste como «una mezcla de *senyors* de Barcelona de media edad, con pocas ínfulas ideológicas, y consultas rentables en el Eixample o en Balmes y Muntaner».

Si la MIA aceptó la candidatura de Abella para cubrir el cargo de dirección fue a cambio de imponer por condición el futuro cierre del Mental o bien el traspaso de su mantenimiento a la Diputación de Barcelona. Entre otras obligaciones se le conminaba que cerrara el grifo de las admisiones para disminuir paulatinamente el número de ingresos y que redujera la plantilla técnica, compuesta por entonces por más de un centenar de personas entre médicos, psicólogos y asistentes sociales (Comelles 2006: 248). Dado que el perfil mayoritario de los pacientes estaba compuesto por psicóticos, ancianos con demencia senil, epilépticos, oligofrénicos y varias decenas de lobotomizados, su cometido era prácticamente el de gestionar un centro de contención esperando a que la vida de todos ellos se fuese apagando poco a poco entre los muros del manicomio. Puesto que no contaría con ninguna ayuda económica para mejorar la situación del Mental, Abella quedaba a expensas de cualquier decisión tomada por la MIA. Quintana (2017) reconoce que el lugar de Abella en el Mental era el de un «hombre de paja» que vivió el cierre del manicomio y el traslado de los servicios psiquiátricos con total impasividad, sin saber ni querer posicionarse por uno u otro bando.

Ante un panorama como el descrito, la llegada en 1972 de Ramón García al Mental como médico residente no dejó indiferente a nadie. Acababa de ser expulsado de la Facultad de Medicina que dirigía con mano de hierro el catedrático de psiquiatría Ramón Sarró (1900-1993) por atreverse a defender ideas antipsiquiátricas de cariz freudomarxista. Su admisión en el Mental fue tan ruidosa como podría serlo el paseo de un elefante en una cacharrería: nada más instalarse, vaticinó que en tres meses implementaría un modelo alternativo de psiquiatría antes de que empezara el derribo del edificio. Tratar de parar las excavadoras ya suponía en sí un acto de resistencia (Comelles 2006: 289).

Haciendo un símil, podría pensarse en la revuelta en el frenopático que ocasionó el ingreso de Don Vito, célebre personaje de cómic *underground* creado por Montesol (1985) que apareció regularmente en las revistas *Makoki* y *El Víbora* a inicios de la década de 1980. Posteriormente, Don Vito gozaría de su propio homenaje en forma de canción *punk* compuesta por los hermanos Íñigo y Fermín Muguruza (1985) al frente de la banda Kortatu, cuyo estribillo reza machaconamente que «la asamblea de majaras se ha reunido» y que «ha decidido: mañana sol», en clara oposición a un equipo directivo que vaticinaba «mal tiempo».

Con Ramón García se inició un ciclo ininterrumpido de reuniones asamblearias que trastocaron de arriba abajo toda la institución manicomial. Para García (1995), dichas reuniones de discusión debían versar sobre temas fundamentales

para el propio funcionamiento de la institución como la necesidad de contratar a personal mejor preparado, acceder a un cierto aperturismo interdisciplinario, reflexionar sobre la progresiva desatención de los casos crónicos, desproveerles del estigma de la incurabilidad, criticar la jerarquización organizativa de los servicios prestados en el manicomio y, sobre todo, responder activamente contra el traslado de los pacientes ingresados a otros centros y esforzarse por integrarlos en la comunidad.

Antes de su llegada, las primeras asambleas se planteaban como un tibio intento por crear un contrapoder fáctico contra los equipos directivo y administrativo de la institución. No se contó con la incorporación de los empleados de menor cualificación ni de los pacientes hasta que Ramón García abrió las puertas a todas las personas que quisieran participar en las decisiones que allí se discutían. Hasta entonces, las asambleas tan solo competían a médicos, psicólogos y estudiantes en prácticas cuando, en realidad, se hablaba más de asuntos culturales e ideológicos que meramente contestatarios. La sensación generalizada era la de «pensar que se estaba en un grupo de gente muy, pero que muy adelantada» que exhibía una imagen progresista y una imparable verborrea revolucionaria, y cuyo exceso de intelectualismo enlentecía toda capacidad de actuación inmediata. En el fondo, según Comelles (2006: 286), eran charlas en las que se hablaba de muchas cosas pero en las que «ni se hablaba de asistencia ni de tratamiento».

Tras la venida de García, las sesiones se radicalizaron hasta el punto de exigir la libertad incondicional de los enfermos, el cese de los horarios restringidos y enseñar a los pacientes a distinguir al personal técnico asistencial respecto a los médicos y administrativos, a los que confundían a menudo como elementos intercambiables dentro de la propia institución. Por el contrario, los médicos de mayor rango apenas asistieron a dichas asambleas. Se abstuvieron sobre todo a partir del momento en que surgieron las primeras reivindicaciones salariales, sugiriendo cobrar mayor sueldo por desempeñar las mismas labores asistenciales. Cabe suponer que quien acompañara a Ángel María De Lera (1972) en su visita por las dependencias del Mental fuera el propio García al no ser recibido por el director, tal era el grado de dejadez en que el propio equipo directivo abandonaba a los pacientes allí ingresados.

Lucha de clases: abusos de poder y vasallajes consentidos

Algunos de los objetivos que Ramón García (1979) puntualizaba en su plan de reforma perseguían la total eliminación de cualquier signo de autoridad, de jerarquía y de rígida disciplina, así como suprimir la obligada ordenación de la vida cotidiana de los ingresados, erradicando de paso toda clase de tratamientos de castigo o de trabajo forzado. La intención era buena, pero la realidad distaba mucho del ideal a alcanzar. La reforma institucional que pretendió realizar García entre 1972 y 1973 se entendió como una negación del manicomio. Así lo vivió el propio García (1995: 50-51), a pesar de recibir el apoyo de grandes personalidades como Basaglia, Castel, Foucault o Manuel Vázquez Montalbán. Sus

esfuerzos se saldaron finalmente con el despido de 21 profesionales comprometidos con su plan de reforma.

Al derribar buena parte del manicomio, se derivaron muchos enfermos a otros pabellones, provocando así cambios considerables en la organización médica y administrativa, lo que originó numerosas tensiones. Tómese en cuenta que cada pabellón contaba con un jefe médico de sección y un grupo de cuidadores a su cargo, así como una brigada de limpiadoras no adscritas a ningún pabellón en concreto y una serie de profesionales de servicios y de mantenimiento entre los que se incluía al personal encargado de la lavandería, la cocina, etc. Cada pabellón estaba gestionado por una parte determinada del equipo administrativo. Con cada demolición y el consecuente traslado de pacientes, se generaba un nuevo caos organizativo (Comelles, 1980).

La propia imagen de los cuidadores pasó a ser la de unos matones perpetuamente borrachos que se aprovechaban de su impunidad para extorsionar a los enfermos mentales (Comelles, 1986: 624). En parte, el problema derivó de la falta de distinción entre los miembros del personal técnico y asistencial y los propios médicos: unos por abolir el uso de uniforme (la bata blanca) en los espacios comunes, otros por permitir el cabello largo en el caso de los médicos varones (op. cit.:628). Estos códigos, sin embargo, no eran siempre compartidos en todos los pabellones, por lo que la confusión era aún mayor desde la perspectiva de los pacientes ingresados. Por un lado, los reformistas más radicales querían eliminar la bata como signo distintivo para acortar distancias respecto a los enfermos; por otro lado, tanto el personal técnico como algunos enfermeros y cuidadores preferían vestir uniforme por miedo a ser sancionados por desobedecer alguna regla implícita de la propia institución. Por regla general, se apreciaba que los que iban de paisano eran los intelectuales, pero estos apenas interactuaban con el resto de los compañeros por pasar las horas del día encerrados en su despacho.

La situación se complicó aún más al imponer la supresión de la bata. El cuerpo facultativo comenzó a ver a los reformistas como radicales peligrosos, mientras que para los dirigentes sindicales «eran izquierdistas pasados de rosca que les desbordaban por la izquierda» (Comelles, 1986: 624). También surgían contradicciones entre el personal sanitario: ATS y cuidadores gozaban de mayores privilegios frente a las limpiadoras, por ejemplo. Entre los cuidadores, unos veían su trabajo con cierto estatus de calidad de vida, culminado con un sueldo más que aceptable; para otros, en cambio, no era más que un trabajo a plazo limitado y sin posibilidad de ascenso dentro de la institución.

Pese a las tensiones interpersonales, el componente lúdico era claramente perceptible en la vida cotidiana del manicomio. A menudo el personal médico-sanitario compartía numerosas actividades colectivas con el resto de pacientes, tanto dentro como fuera del Mental. En contrapartida, muchas relaciones informales trascendieron los límites que imponía la propia institución, y a menudo se establecieron emparejamientos sentimentales entre unos y otros (Comelles 1986:624). Esta falta de disciplina quebrantaba la convencional estructura jerárquica que se presumía dentro de cualquier institución médica y, aún peor, implicaba el borrado de las posibles barreras que impusiera el estatus de cada uno dentro del sistema manicomial.

La comunidad terapéutica como hogar adoptivo

Previamente a la reforma, Ramón García comparaba el funcionamiento del manicomio al de la institución familiar, ambas con unas connotaciones profundamente negativas al ser un producto, y a la vez el sustento, de la ideología dominante de la sociedad que criticaba. Literalmente, hablaba de esas instituciones como si fueran “dueñas” del enfermo, traspasándose la propiedad del mismo de la una a la otra en función del grado de adaptación a la norma social. La privatización y el abuso de poder iban tan íntimamente ligados en la distribución de los enfermos en cada uno de los pabellones que los mismos médicos se autoatribuían la propiedad de aquellos o el rechazo de los que provinieran de otros pabellones en los que carecían de jurisdicción (García, 1979: 176). Los médicos empezaron a competir por la responsabilidad que tenían sobre los enfermos, distinguiéndolos entre los propios y los ajenos, lo que provocó no pocas quejas por interferir en su trabajo o por faltar al código deontológico al abrir la participación de “sus” pacientes a algunas actividades organizadas por otros compañeros, como una excursión, una asamblea o incluso una charla fortuita en el bar del manicomio.

Considerando lo dicho, los métodos utilizados para curar y reeducar a los pacientes no escandalizaban a nadie. Los castigos físicos, como mantener a las locas más conflictivas atadas a las patas de una mesa y encerradas bajo llave en el pabellón de castigo, no eran más que un reflejo de las instituciones familiar, escolar y policial que se regían por los mismos principios en los que una autoridad vela por corregir los malos comportamientos. Todas ellas se presentaban en términos ideológicos, y de rebote también morales: buenas o malas costumbres, acciones y compañías. Del mismo modo, la autoridad era también moral, procedente en última instancia de una idea divina. A este respecto cabe apuntar que buena parte del personal del manicomio pertenecía al cuerpo religioso —sobre todo religiosas que actuaban de cuidadoras—, además de la hegemonía del pensamiento nacional-católico que imperaba durante el régimen franquista. En la relación jerárquica médico-paciente la ideología se ocultaba tras la legitimación científica, sustituyendo la ciencia a la figura de Dios, lo que denunció en constantes ocasiones el propio García (1979) desde que llegó a la institución.

Entre otros, los objetivos que pretendía eran romper este funcionamiento y transformar la institución en un hogar, pero alejado del modelo de institución familiar tradicional. Esto es, basado en la horizontalidad y la democracia en lugar de la jerarquía y la autoridad. Que la mayoría de los enfermos fueran crónicos que llevaban décadas internados en la institución pudo influir en el desarrollo de un apego sumiso hacia el lugar y el personal. Para ellos el ingreso ya no se trataba de una época transitoria, sino de su forma de vida. Muchos, de hecho, no querían abandonar la institución (Comelles, 2006). La siguiente anécdota resulta reveladora al respecto. Aunque las puertas del manicomio estuvieran perpetuamente abiertas, los enfermos allí ingresados preferían quedarse en sus dependencias. Antes que salir a tomarse un café en un bar próximo, optaban por pasar las horas jugando al dominó en el club social de la propia institución.

Tal evidencia fue frustrante para los defensores del sistema de «puertas abiertas» que tantas veces aparecía entre los planes de reforma. Contrariamente, el manicomio se había convertido en una comunidad terapéutica que habría anulado la propia voluntad de sus ingresados ante la posibilidad de disfrutar de su exclaustramiento.

Durante la reforma del Mental se dio una extraña mezcla entre la violencia que suponía el encierro en la institución frente al gesto de protección (innegablemente paternalista) y una experiencia de liberación, tanto personal como revolucionaria, en el interior del asilo. Debido al contexto tardofranquista en el que se estaban produciendo estos hechos, en el interior del manicomio los enfermos y los médicos podían encontrar paradójicamente lo que en el exterior se les negaba. Este aislamiento compartido en una ínsula excluida de la realidad social proporcionaba una sensación de unidad —podría discutirse si de tipo familiar—, pero indudablemente se compartía un sentido de pertenencia a una comunidad y de resistencia respecto a la sociedad civil.

Libertad y autonomía de los pacientes respecto a la institución

Tras el primer encierro de 1970 y las negociaciones con la Administración —la omnipresente MIA—, se acabaron aceptando algunas de las exigencias de los encerrados, como por ejemplo contratar más personal. a partir de ahí, se proponían tres tipos de actuación:

- a) instauración de un proceso de democratización interna en los términos en los que los propone la Psiquiatría Social; b) la adecuación del hábitat mediante la eliminación de barreras físicas interiores pero sin modificar el régimen de institución cerrada, y c) organización de un modelo de asistencia muy descentralizado (Comelles 1986:622).

Todo aquello que evocara la jerarquía, la autoridad o la rigidez debía ser anulado. Los pacientes salían a la calle, a veces solos y otras en compañía, formaban grupitos para charlar o tocar instrumentos, se organizaban fiestas, colonias de vacaciones, salidas al campo, tenían un club social y asistían a asambleas para opinar y tomar decisiones sobre el funcionamiento del manicomio. Pese a todas estas iniciativas bienintencionadas, los límites del Mental, tanto arquitectónicos —un frío insoportable en invierno, el mobiliario deteriorado, las deficientes comunicaciones internas, etc.— como económicos —faltaba presupuesto para llevar a cabo de manera satisfactoria la mayoría de las actividades—, no dejaron de condicionar cada intento de reforma (Comelles, 2006).

En su amor a la libertad llegaron a plantear la ruptura de ciertos límites tan problemáticos como el de la sexualidad —eliminando la separación afectiva entre personal y enfermos— y el derecho al suicidio. Los más radicales como García (1979) admitían este último como un gesto de liberación del individuo frente a la falta de libertad que imprimía un manicomio convencional, entendido como

un cementerio de muertos vivientes en el que las capacidades del enfermo se veían reducidas a la mínima expresión.

La exposición de estas declaraciones en una asamblea fue la primera de las muchas amonestaciones que salpicó el expediente laboral de García y su equipo. El doctor Abella, ya como director de la institución, les sancionó alegando cargos de irresponsabilidad médica y profesional. La experiencia reformista más radical terminó cuando, despedidas dos personas entre las que se encontraba el propio Ramón García, se encerraron 19 en protesta, y a los 15 días echaron a todo el grupo sublevado. Tras esta decisión, las enfermas le escribieron una carta al director en la que protestaban por los despidos y el cierre del club social, alabando las reformas institucionales que se estaban realizando: se sentían muy contentas de poder expresar libremente sus opiniones, salir a la calle, ganar confianza y de ese modo abrirse con naturalidad a esos médicos que las estaban ayudando (García, 1979). Los enfermos habían tenido por primera vez la oportunidad de ser escuchados.

Abella acabaría despidiendo a García en 1973 aduciendo faltas contra la institución por convocar sus asambleas sin consentimiento de la dirección (op. cit.: 162). Intervino incluso la policía registrando los domicilios de varios miembros del personal médico bajo acusación de subversión antifranquista, además de someterles a un interrogatorio en comisaría y tomarles declaración.

Además de las barreras que la administración y los propios compañeros mantenían, el exterior que había excluido a los enfermos no estaba preparado para asumir estas nuevas libertades. A este respecto, resulta esclarecedor el relato sobre una paciente y su familia que cuenta Ramón García (1979: 159-160). Pese a la longitud, reproducimos la historia tal cual, pues contiene multitud de detalles interesantes:

Llegó el día en que una mujer, todavía joven, que sufría de una epilepsia cuyos 'ataques de gran mal' habíamos logrado controlar mediante una medicación apropiada, se decidió a salir a la calle, lo comentó y le firmamos el correspondiente 'pase'. Era el primer día de salida y llevaba diez años de encierro ininterrumpido, así que todos compartimos la nerviosa alegría que ella experimentaba. Regresó a media tarde y le faltó tiempo para contarnos 'su día libre': había ido a pasear por las Ramblas, había comido tranquilamente en el hotel Oriente (y como no llevaba dinero se había presentado como lo que era: una pobre internada en el Instituto Mental de la Santa Cruz) y luego, presentándose del mismo modo, había logrado dar un paseo gratuito en las Golondrinas del puerto. '¡Estoy tan contenta!', nos decía. (...) Bien, pasaron unos días y la mujer en cuestión quiso salir otra vez y así lo hizo. Fue, en esta ocasión, a casa de su madre y, camino de ella, se iba parando saludando aquí y allá —hacía diez años que nadie la había visto— a los conocidos y vecinos... al fin llegó a su casa y, según las diversas informaciones que posteriormente logramos, allí ocurrió la siguiente escena: su madre se desmayó y a su abuela se le cayeron las gafas por lo que 'la paciente' tuvo que atenderlas a ambas... cuando se recuperaron la echaron de la casa (...). La mujer volvió, llorando, al manicomio. Al día siguiente la madre se presentó en la Dirección médica y, desde allí, nos la remi-

tieron; reunida con nosotros gritó durante más de dos horas ‘les denunciare por haber dejado salir a mi hija’, ‘...la metí aquí para que estuviese encerrada y no para que saliese y entrase’, ‘...tienen que jurarme que no volverá a salir en todo lo que le queda de vida’, ‘...ella es una golfa, le gustan los hombres y el primero que pase le hará un paquete’ (...) también, nos contaba la causa misma de su odio: ‘...un canalla me embaucó y me hizo esta hija tonta... luego se fue y me la dejó de regalo’ (...) ‘lo único que yo quiero —nos decía con insistencia— es que me juren ahora mismo que no saldrá nunca jamás’.

El propio García (op. cit.: 160) le trató de explicar que la labor manicomial no era la de servir como centro de confinamiento a perpetuidad, sino la de «poner todos los medios para que las personas internadas pudieran, algún día, salir», o al menos garantizar su curación. En la cita precedente se manifiestan muchas barreras sociales y familiares, además de las propiamente manicomiales, que desplazan a la enferma a una situación de exclusión de la que resulta muy complicado salir. Comenzando por los vecinos, que denuncian la presencia de la enferma, y continuando por la propia familia, llegamos a una esclarecedora muestra de la dependencia económica de los internos respecto al hospital. Pese a que podían salir, previa autorización, su libertad de acción terminaba en el momento en que tenían que abonar unos servicios con un dinero que no poseían. El tema del trabajo remunerado se discutía en las asambleas, pero ni todos los enfermos trabajaban ni todos los que trabajaban cobraban, y los que lo hacían era de manera simbólica más que retributiva.

Esas ansias y esos propósitos de libertad teóricos en los que se basaba la reforma no hacían más que toparse con muros, reales o simbólicos, en su implementación práctica. Para empezar, los enfermos estaban encerrados en una institución que no podían abandonar por voluntad propia hasta que un médico declarase su «curación». La igualdad médico-enfermos nunca llegó a ser completa. El enfermo estaba al margen de la sociedad, en una situación de extraterritorialidad, mientras que el personal ocupaba un territorio que no era el suyo. La relación que se daba entre ambos era por tanto entre individuos que tenían excluida toda posibilidad de acción, y otros que actuaban como representantes de la sociedad que había decidido excluirlos. Los enfermos estaban sometidos a variaciones sobre las cuales tenían escasa, por no decir nula, posibilidad de intervención. La «inexpansibilidad» de los enfermos implicaba que las relaciones entre ellos y la institución y el personal estaban condicionadas o determinadas por la coyuntura exterior, de cariz político, ya que había unas relaciones conflictivas con los poderes administrativos y con las instancias políticas y sociales exteriores de las que formaban parte.

¿Responsabilidad de quién?: escurriendo el bulto

Los factores que llevaron al fracaso de la reforma y, finalmente, al cierre y derribo del manicomio, son múltiples. Los intereses económicos vinculados a la

especulación inmobiliaria indudablemente tuvieron un peso crucial en la decisión final del derribo, pero previamente a este acontecimiento la experiencia reformista ya estaba naufragando. Como vimos más arriba, los cambios que se pretendía instaurar representaban tensiones y problemas entre el Mental y la Administración, las autoridades y la sociedad externa al manicomio, además de no tener un respaldo uniforme entre los miembros internos del centro. En la España franquista esta experiencia resultaba mucho más revolucionaria que en otros países europeos donde se tomaron medidas similares. «La crisis en los manicomios era tan aguda y la descapitalización tan importante que incluso los ajustes más modestos resultaban extremadamente conflictivos», apunta Comelles (1986: 622), para rematar en otro texto: «Si la lucha a la que nos referimos ha durado lo que ha durado, no es en función del contexto psiquiátrico, sino de las connotaciones directamente políticas que asumió el conflicto» (Comelles, 1980: 3; la traducción es nuestra). Si sumamos a todo ello la falta de experiencia de los reformadores y la ausencia de referentes dentro del país, el fracaso del proyecto no parece sorprendente.

Amalgamar tan variados y complejos intereses producía muchas dificultades operativas a la hora de tomar decisiones, y finalmente no iban más allá de declaraciones generales muy difusas. Cualquier planteamiento concreto que se realizase desde una de las facciones podía contar con la hostilidad o los intentos de boicot de las demás. Además, la división del manicomio en secciones que funcionaban de manera prácticamente independiente las unas de las otras dificultaba llegar a acuerdos y establecer una estrategia común a medio o largo plazo (Comelles 2006).

La progresiva radicalización de las asambleas incrementó las reacciones de rechazo por parte de los movimientos sindicales del Hospital de Sant Pau, además del de técnicos y personal sanitario que no se sentían representados. Finalmente, solo pudieron contar con el apoyo de la Coordinadora Psiquiátrica (Comelles, 1986). Tras la expulsión de Ramón García se hicieron constantes denuncias de la delicada situación del Mental, tratando de implicar socialmente a distintos movimientos ciudadanos de la ciudad con el objeto de defender la institución contra su demolición. Las asociaciones de vecinos aprovecharon la ocasión para reivindicar la conservación del edificio para fines de equipamiento para uso social. El núcleo de la mayoría de las protestas se centró en el choque de intereses sindicales promovidos por Comisiones Obreras frente a los objetivos inmobiliarios de la MIA, pero también conviene subrayar la influencia que mantuvo la presión social y mediática de las distintas asociaciones de vecinos en este frente antiinstitucional (Comelles, 1986: 631).

Tras la destitución de García se incorporó a un nuevo personal médico mucho menos preparado pero políticamente más combativo que originó un replanteamiento en el modelo clínico. Un sector muy sustantivo de médicos de la «vieja escuela» aún seguía suministrando un exceso de medicalización que, por un lado, atajaba el uso de las terapias más incisivas y violentas como el *electroshock* o la lobotomía, pero se recurría en contrapartida a técnicas más rápidas y baratas con psicofármacos (op. cit.: 632). Como resultado, a partir de 1975 se produjo un

cambio en el modelo de medicalización con unas bases ideológicas muy distintas a las iniciales, destinado, entre otras cosas, a pactar con el Hospital de Sant Pau un servicio de psiquiatría en su seno. La mayoría de los que lo apoyaron fueron nuevas generaciones de médicos internos residentes que no habían vivido las primeras fases del conflicto y veían relegados su *status quo* frente a cuidadores, psicólogos y ATS.

Conclusiones: y tras la reforma ¿qué?

Con la difusión de las ideas contestatarias de la antipsiquiatría creció el rechazo generalizado frente al encierro asilar y la necesidad de crear nuevos dispositivos terapéuticos para el tratamiento de la salud mental. Las principales motivaciones de la reforma psiquiátrica se justificaron, entre otras causas, por razones técnicas —el espacio terapéutico (en este caso, el manicomio) era insuficiente e inadecuado— así como también éticas, subrayando la urgencia de devolver la dignidad humana a los pacientes, como también la responsabilidad ciudadana frente a los trastornos mentales.

Al respecto, Desviat (2002, 2010) apunta varios tipos de reforma que se llevaron a cabo en el territorio español: la que puso en solfa la propia institucionalización de la asistencia manicomial; la que legitimó la importancia de reformular un nuevo marco legal para la regulación de la salud mental en el Estado español; y por último el enfoque reformista que trató de optimizar y mantener ciertos modelos terapéuticos durante un determinado período de tiempo que coincidió con la Transición española (1975-1986), habiéndose iniciado unos años antes. Capellá (2001), en cambio, no defiende esa misma visión, pues aduce que tan solo se despertó la necesidad de una reforma psiquiátrica cuando la sociedad española exigió otro destino para los enfermos mentales recluidos en los centros manicomiales, en especial para los casos de trastornos mentales crónicos o incapacitados. En España, esta opción muestra una clara evidencia a partir del momento en que, como pasó con el Mental, se insistió en la eliminación de los hospitales psiquiátricos en pro de un modelo de atención comunitaria. Una tercera mirada crítica la ejemplifica la postura de Ramón García (1979, 1995), para quien la reforma psiquiátrica se vio frustrada en España por remarcar tanto el compromiso político y sostener tanto esfuerzo en un énfasis combativo que desatendió completamente a los pacientes. Por su parte, Comelles (2006: 284) sostiene que la Seguridad Social española ninguneó su apoyo a los centros manicomiales durante el período de la Transición porque no se consideraba rentable atender a enfermos que no garantizaran ninguna contraprestación para la sociedad.

La apresurada y algo chapucera reforma que se pretendió implementar en el Mental viene a sintetizar todas estas posturas. Tras el nombramiento de un nuevo cuerpo de médicos auxiliares de joven edad y escasa experiencia a cargo de los escasos pacientes que aún quedaban en el Mental en los últimos años de existencia de esta institución, se discutieron muchos planes posibles pero sin llegar

a ponerse ninguno en práctica. Para De Lera (1972:148), esta reforma no pasaba de ser «tímida» y no hacía sino reproducir los apresurados patrones sociales y urbanísticos que denunció el doctor Pi i Molist (1889) en el discurso inaugural del Institut Mental, calumniando de paso al Ayuntamiento de Barcelona por disponer antes de dos plazas de toros, hipódromo y una cárcel-modelo antes que valorar la construcción de un manicomio de nueva planta. Con un poco disimulado nivel de sarcasmo, Pi i Molist cerraba su larga perorata con estas palabras:

Sí, Señores, en el frontispicio de este Manicomio, para levantar el espíritu de los atribulados que pisen sus umbrales, podrá esculpirse, vuelto al revés su concepto (...), aquel verso que Dante vio escrito en el dintel de una puerta de la *città dolente* (op. cit.:17).

El verso al que hace mención, extraído de la *Divina Comedia*, no es otro que: «Abandonad toda esperanza quienes aquí entréis».

Bibliografía

- ALEGRE-AGÍS, Elisa; BARCELÓ-PRATS, Josep; COMELLES, Josep Maria. “La confusión de los psiquiatras. Las narrativas en torno a la crisis del custodialismo durante el tardofranquismo”. *Revista de Historia de la Psicología*, 39(1), (2018), p. 31-39.
- BASAGLIA, Franco. *L'istituzione negata*. Milán: Baldini Castoldi Dalai, 1968.
- CAPELLÀ, Alfred. “La reforma en Salud Mental en Catalunya: El modelo catalán”. *Revista de la Asociación Española de Neuropsiquiatría*, 21(79), (2001), p. 101-128.
- COMELLES, Josep Maria. “Transformacions ideològiques i estratègies polítiques en una institució psiquiàtrica en curs de reforma (1971-1976)”. *Comentaris d'Antropologia Cultural*, 2, (1980), p. 2-19.
- COMELLES, Josep Maria. “La crisis de la psiquiatría española durante el Tardofranquismo y la Transición: el caso del Institut Mental de la Santa Cruz (1971-1986)”. *Revista de la Asociación Española de Neuropsiquiatría*, 6, (1986), p. 619-635.
- COMELLES, Josep Maria. “El Mental”. A: ALBERCH, R. (dir.), *Els Barris de Barcelona*, vol. 3. Barcelona: Enciclopèdia Catalana / Ajuntament de Barcelona, 2000.
- COMELLES, Josep Maria. *Stultifera Navis: La locura, el poder y la ciudad*. Lleida: Milenio, 2006.
- COMELLES, Josep Maria. “Psiquiatres, bojos i salut mental en la Transició”. A: MARÍ, A.; RISQUES, M.; VINYES, R. (dirs.), *En Transició*, (2007), p. 105-116. [Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona].
- COOPER, David. *Psychiatry and Anti-Psychiatry*. Londres: Tavistock, 1967.
- DE LERA, Ángel María. *Mi viaje alrededor de la locura*. Barcelona: Planeta, 1972.
- DESVIAT, Manuel. *A reforma Psiquiátrica*. Rio de Janeiro: Fiocruz, 2002, p. 23-48; 99-113.
- DESVIAT, Manuel. “La antipsiquiatría: Crítica a la razón psiquiátrica”. *Norte de Salud Mental*, 25 (2006), p. 8-14.
- DESVIAT, Manuel. “Los avatares de la una ilusión: La reforma psiquiátrica en España”. *Cuadernos de Trabajo Social*, 23 (2010), p. 253-263.
- GARCÍA, Ramón (comp.). *Psiquiatría, antipsiquiatría y orden manicomial*. Barcelona: Barral, 1975.
- GARCÍA, Ramón. *iAbajo la autoridad! Ciencia, manicomio y muerte*. Barcelona: Anagrama, 1979.
- GARCÍA, Ramón. *Historia de una ruptura. El ayer y el hoy de la psiquiatría española*. Barcelona: Virus, 1995.
- HUERTAS, Rafael. “Asilo para locos. ¿Laboratorios sociales o espacios de exclusión?”. *Siso/Saúde, Boletín da Asociación Galega de Saúde Mental*, 43 (2006), p. 121-131.
- HUERTAS, Rafael. *Historia cultural de la psiquiatría. (Re)Pensar la locura*. Madrid: Catarata, 2012.
- HUERTAS, Rafael (coord.) *Psiquiatría y antipsiquiatría en el segundo franquismo y la Transición*. Madrid: Los libros de la Catarata, 2017.
- IRISARRI, Fabiola. “*Psiquiatría crítica en España en la década de los 70*”. Tesis doctoral. Facultad de Medicina. Departamento de Medicina Preventiva, Salud Pública e Historia de la Ciencia. Universidad Complutense de Madrid, 2018.
- MAÑAS, Cruz; LOREDO, José Carlo; LAFUENTE, Enrique. “La Historia de la Reforma Psiquiátrica Española de la Democracia”. *Revista de Historia de la Psicología*, 37 (2016), p. 13-21.

-
- MARTÍ, Francisco; Moreno, Eduardo. *Barcelona, ¿a dónde vas?*. Barcelona: Dirosa, 1974.
 - MONTESOL, Javier. *Don Vito & co.* Pamplona: Pamiela, 1985.
 - MUGURUZA, Fermín; MUGURUZA, Iñigo. “Don Vito y la revuelta en el frenopático”. *Kortatu*. Pamplona: Soñua, 1985.
 - ORTÍZ, Alberto; HUERTAS, Rafael (coord.). *Críticas y alternativas en psiquiatría*. Madrid: Los libros de la Catarata, 2018.
 - PI I MOLIST, Emilio. *Proyecto médico razonado para la construcción del manicomio de Santa Cruz*. Barcelona: Tomás Gorchs, 1860.
 - PI I MOLIST, Emilio. *Discurso de la inauguración del Manicomio de la Santa Cruz de Barcelona*. Barcelona: Henrich & co., 1889.
 - QUINTANA, Alfred. *Històries de la història de la psiquiatria catalana*. Barcelona: Societat Catalana de Psiquiatria i Salut Mental, 2017.
 - SÁNCHEZ-MORENO, Iván; FERNÁNDEZ, Alicia; SCHUBERTH, Christina; VILARDELL, Alba . “Las fronteras del paisaje de la locura. Fundamentos médico-arquitectónicos del manicomio de la Santa Cruz de Barcelona”. A: COMELLES, J. M.; CONEJO, A.; BARCELÓ-PRATS, J. (coord.). *Imago Civitatis: Hospitales y manicomios en Occidente*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 2018a, p. 145-169.
 - SÁNCHEZ-MORENO, Iván; VILARDELL, Alba; PUJOL, Eduard; CASTAÑÉ, Jaume; FERNÁNDEZ, Alicia. “Les runes del somni. L’església de l’Hospital Mental de la Santa Creu (Barcelona): Una autoria confusa”. A DILLA, R.; TORRAS, M. (ed.). *Elias Rogent i Barcelona*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2018b, p. 306-325.
 - SEDKOWSKI, Victoria. “Significación e identidad del manicomio en la ciudad: El Instituto Mental de la Santa Cruz entre 1970 y 1987”. *Urbs, Revista de Estudios Urbanos y Ciencias Sociales*, 9(2) (2019), p. 63-74.

COMUNICACIONS

Un patrimoni en transició. les lluites de reivindicació patrimonial, 1973-1983

Alessandro Scarnato¹

El patrimoni de barcelona entre història i marginació

Tensions i esperances es barrejaven sovint als debats de la Barcelona dels anys setanta, i el centre històric de la ciutat va participar plenament d'aquest clima, sobretot en consideració de les grans transformacions urbanístiques que s'anunciaven amb el Pla general metropolità (PGM), aprovat en forma definitiva el 19 de juliol de 1976. La preocupació principal de residents i propietaris dels barris històrics de la ciutat es referia a les repercussions del PGM en els procediments d'expropiació, de vegades ja en actiu des de feia dècades, com en el cas de l'aleshores anomenada avinguda García Morato, al Raval sud, aprovada des del 1959. Recordem que les expropiacions latents, actives o no, i que arrelaven fins a l'època del pla Baixeras, s'havien convertit en la primera causa de deteriorament de moltes zones, en particular a l'antiga ciutat emmurallada i, més específicament, a l'aleshores *Distrito Vº* (l'actual Raval).

La ciutat vella era polaritzada entre zones concretes en bon estat i zones extenses fortament empobrides i amb un patrimoni edificat molt mal conservat. Els eixos d'entravessament del teixit urbà havien tingut un paper central en aquesta polarització, tant els històrics (Ferran-Jaume I-Princesa o Rambles, Portal de l'Angel i Argenteria), com els moderns (via Laietana) o en construcció (García Morato). El comerç tendia a concentrar-se al llarg d'aquestes artèries o als encontorns, sense generar efectes de millora en els sectors circumdants. L'any 1973, per exemple, els comerciants del sector entre plaça de Catalunya, via Laietana, Jaume I-Ferran i Rambles Nord havien creat el consorci Barnacentre per coordinar esforços i estratègies de valoració de les botigues històriques i donar suport a les noves. Tanmateix, el consorci va ser un cas prou aïllat, car als ulls de la resta de la ciutat el centre històric havia relliscat en una dimensió d'endarreriment irreparable. D'altra banda, les dades estadístiques relacionades amb les condicions de vida de l'antiga Barcelona, tant en l'àmbit social com territorial, corroboraven aquesta imatge.

1. Universitat Politècnica de Catalunya · Departament de Teoria i Història de la Arquitectura i Tècniques de Comunicació · Escola Superior d'Arquitectura de Barcelona

El nombre implacable de degradació

El 1972, un grup de treball coordinat per Jordi Borja, aleshores professor de Sociologia Urbana de la Universitat de Barcelona, va publicar per a CAU, la combativa revista del Col·legi d'Aparelladors, el llibre *La Gran Barcelona*, un dels textos més crítics contra l'urbanisme municipal. Inspirat en la metodologia estadística ja utilitzada pel GATCPAC durant la preparació del Pla Macià, el capítol dedicat al centre històric enumerava les dades d'una decadència urbana i social que requeria mesures urgents.

En primer lloc, es posava en relleu una constant caiguda demogràfica. Després d'haver superat els 250.000 habitants arran de les grans onades d'immigració dels anys vint i cinquanta, cosa que havia compensat el moviment de la burgesia cap a l'Eixample, el centre havia patit una pèrdua de població del 30%. Això vol dir que el 1975 la ciutat vella era habitada per poc menys de 150.000 individus, és a dir, el 6,7% del total de la població del municipi enfront del 10,2% del 1970. A principis de la dècada del 1980, el descens s'hauria accentuat, fins a arribar als 117.768 individus registrats el 1981. El sector oriental del nucli antic i el Raval registraven pics de despoblació superiors al 40%, mentre que només el barri Gòtic semblava mantenir-se en índexs constants². La densitat també havia caigut des del començament del segle, baixant de 1.360,95 h/ha el 1945 a 531 h/ha el 1975, un valor no uniformement distribuït: en algunes zones del Raval i Sant Pere la densitat continuava sent anàloga a la que Cerdà ja va descriure com a "insuportable"³.

Aquesta caiguda de la població tampoc era totalment comprovable: si molts residents, tot i figurar al padró, en realitat se n'havien anat a viure a altres barris cercant millors condicions de vida, d'altres vivien en uns llimbs legals que en dificultaven la detecció mitjançant investigacions demoscòpiques. Tampoc faltaven, i no eren pocs, els que intencionalment s'estaven d'aparèixer en cap registre oficial. Tot això feia que la real consistència demogràfica del centre fos desconeguda. L'estimació, doncs, era d'uns 165.000 habitants reals, dels quals només el 19% menors de quinze anys i, per tant, es tractava d'una zona envellida on el recanvi demogràfic era efecte de la immigració més que del relleu generacional. Augmentaven la marginalitat social, amb persones d'altres zones d'Espanya, generalment d'extracció de classe treballadora poc qualificada i amb recursos econòmics molt limitats. Segons el cens del 1970, a la ciutat vella les famílies d'origen barceloní representaven el 47,53% del total, i les famílies catalanes el 62,50%, mentre que els estrangers eren encara un negligible 1,75%.

Malgrat la presència d'importants edificis administratius i públics i malgrat la viabilitat econòmica de les fàbriques que encara hi sobrevivien, el centre patia els efectes del maltractament urbanístic al qual havia estat sotmès, primer amb la densificació forçosa arran de la militarització de la ciutat amb el Decret de Nova Planta del 1716 i, després, amb la fugida de la burgesia cap a l'Eixample amb el Pla Cerdà. Els efectes de la construcció de la via Laietana havien provocat un sen-

2. Font: TATJER MIR (1985:74).

3. Vegeu MÚÑOZ/CABRÉ (1994).

sible moviment de famílies cap a altres barris, sobretot als vessants de Montjuïc i a Sant Pere. Aquests desplaçaments havien redistribuït desigualment la densitat respecte a les observacions de Cerdà, i si les dades agregades indicaven, en conjunt, un decreixement constant, a molts blocs residencials persistien situacions de gran gravetat. Només al Raval hi havia 2.103 apartaments en els quals vivien 54.370 habitants, la qual cosa donava una mitjana de 2,9 persones pe cambra⁴.

Pel que fa als serveis, un 4% del parc residencial de Ciutat Vella no tenia connexió a la xarxa elèctrica i els que la tenien encara eren en gran mesura amb la xarxa de 125 V. La col·lació entre les dades proporcionades el 1972 per Borja i les dades del Cens del 1981 amplifica la imatge desastrosa del centre: el 31,5% de les residències tenia més d'un segle i només el 4% s'havia construït després del 1960. El 5% no tenia bany complet, sinó una comuna a cada pis (dades del 1981: el 1972 era del 70%), un altre 5% ni tan sols tenia bany (al Raval tocava el 30%), el 85% no tenia aigua corrent, el 40% no tenia gas, el 90% no tenia ascensor malgrat que molts edificis havien patit sobrelevacions (en deien "barraquisme vertical") fins a arribar a, en casos extrems, vuit pisos (la gent gran s'arriscava a romandre literalment blocada durant anys dins del seu pis). A més, el 60% dels pisos no arribava als 60 m² (i molts, menys de 30), un bon 2% dels edificis es trobaven en una situació de ruïna imminent i gairebé la meitat tenien una necessitat urgent de rehabilitació estructural.

El 1964 s'havia aprovat la llei espanyola 4104 *de Arrendamientos Urbanos*, que va permetre l'actualització periòdica de les anualitats amb l'objectiu d'incentivar inversions per a la renovació dels immobles de propietat vertical. Però al centre de Barcelona ara la propietat era principalment horitzontal i tenia un índex de fraccionament molt elevat. A més, la majoria dels apartaments llogats (el 80% del parc residencial total) tenien contractes amb una antiguitat de dècades, i eren al seu torn subarrendats (només al Raval, el 35% de les famílies). Tampoc s'ha d'oblidar que l'espasa de Dàmocles dels plans de reforma descoratjaven la inversió privada. De tant en tant, es feia alguna cosa (com la via Laietana o el primer tram de la García Morato) i, per tant, la propietat s'estimava més esperar i veure el què, en lloc d'invertir res i, a la pràctica, des del 1859, gairebé cap dels edificis residencials no havia rebut cap mena de rehabilitació.

En termes econòmics, podríem afirmar que era plenament actiu un procés de causalitat circular acumulat⁵, de manera que la decisió d'invertir en la recuperació de la propietat no depenia d'una seca anàlisi de cost/benefici sinó de l'opinió general sobre allò més convenient entre cobrar un lloguer, encara que molt baix, o deixar que l'edifici s'esfondrés gairebé amb l'esperança que una planificació inclogués la seva demolició o, en els casos més afortunats, el pas d'una gran carretera just a prop. El valor de la parcel·la de sòl es considerava sempre i en tot cas superior al valor de la propietat. Sovint la degradació dels immobles era més visual que no pas estructural, però aquesta visibilitat influïa en l'opinió del context, i indirectament,

4. Font: FABRE/HUERTAS (1980:314).

5. Segons Gunnar Myrda (1898-1987), Premi Nobel d'Economia del 1974, en una economia de xarxa les decisions sobre les inversions a implementar estan influïdes pel judici de valor expressat pel context respecte al producte en què invertir, un context a la vegada influït per l'expectativa de retorn que desperta el producte, no necessàriament en termes purament econòmics.

en la planificació, afectant finalment les mateixes decisions econòmiques sobre la possible intervenció de reestructuració. En última instància, el context del mercat immobiliari havia generat una mentalitat molt poc proactiva i fortament especulativa de molts propietaris que encara perdura des de finals del segle XIX ençà.

L'evident deteriorament de l'arquitectura històrica no era cap exclusiva del parc residencial: alguns conjunts estaven en estat d'abandonament, ja n'era compromesa la llegibilitat i es temia per la seva estabilitat, com ara l'antiga Casa de la Caritat o l'exconvent de Sant Agustí. Com a corollari de la degradació generalitzada hi havia: la manca gairebé endèmica d'espai públic; un enllumenat públic insuficient; un dèficit general d'infraestructures socials; la manca d'un sistema de drenatge eficaç de les aigües pluvials, tant als edificis com als carrers; mal coneixement de l'ús real de molts edificis tant en aspectes residencials com comercials; un valor immobiliari irreal de molts edificis, molt inferior a la mitjana de la ciutat per a edificis similars, fins als casos extrems d'edificis sencers cedits literalment per la propietat a l'Ajuntament per tal de desfer-se'n⁶.

L'associacionisme al centre històric de Barcelona

El diagnòstic estadístic fotografiava fredament els problemes que d'alguna manera es podien mesurar, però més inconvenients afectaven la qualitat de vida, com ara la sensació d'inseguretat, les tensions socials i la precarietat urbanística. Durant l'administració de Porcioles, moltes d'aquestes situacions s'havien agreujat, però el naixement de les associacions locals, arran de l'aplicació de la llei estatal del 1964, havia obert una finestra per a les reivindicacions ciutadanes. Les associacions havien estat pensades com a comitès de passatemps i festes populars, per tal d'estendre el control del règim també en aquests àmbits, però no va ser així. Des de les primeres aplicacions de la llei, ja el 1968, moltes entitats es van orientar clarament cap a una organització de caire més aviat activista del temps lliure i moltes van ser, des del primer moment, explícitament reivindicatives. L'associacionisme més combatiu no va trigar a trobar el suport dels encara clandestins partits d'esquerra, en particular Bandera Roja i el PSUC. De fet, tots els partits eren d'alguna manera presents a les associacions, fins i tot elements parroquials, però el component d'esquerres era la majoria. Les reclamacions de l'associacionisme es van centrar principalment en qüestions d'urbanisme perquè es tractava del terreny on les manques eren més visibles (falta d'infraestructures, zones verdes i serveis, degradació) i perquè el caràcter objectiu de les reclamacions feien difícils per a les autoritats de classificar-les com a sedicioses. La naturalesa urbanística de la majoria de les reivindicacions va comportar una col·laboració natural amb el col·lectiu d'arquitectes i aparelladors, que van proporcionar suport tècnic a les associacions i que, juntament amb amplis sectors del periodisme local, es van fer ressò de moltes lluites.

Per moderar la vivacitat de les associacions, el 1972 es va fundar la Federació d'Associacions de Veïns de Barcelona (FAVB), pensada com a eina reguladora

6. SCARNATO (2007:170).

capaç de retornar les associacions a l'àmbit de la gestió del temps lliure⁷. Les coses van anar d'una altra manera perquè al cap de pocs anys també la FAVB es va convertir a l'activisme militant. L'associacionisme, en lloc de calmar-se, va guanyar la força suficient per ser una força política *sui generis* tan incisiva que va provocar les dimissions de l'alcalde Porcioles després d'un dramàtic ple municipal celebrat l'11 de maig de 1973, en què els representants del barri es van oposar a la continuació de l'agressió urbanística patida als barris del Carmel i de Torre Baró. L'any 1974 es va fundar l'Associació de Veïns del Districte V (AVDV), al Raval, i l'Associació de Veïns del Casc Antic (AVCA). L'any 1975 va ser el torn de l'Associació de Veïns del Barri Gòtic, immediatament activa en la campanya de recuperació del Pati Llimona com a centre cultural del barri. En els anys immediatament posteriors, es van formar moltes altres associacions, totes protagonistes d'una multitud de lluites veïnals.

Mirant als territoris, l'aspecte que més indignava les associacions era el contrast entre un teixit urbà carregat d'història i identitat i una realitat de degradació física farcida de problemes socials com ara la seguretat, les drogues, la prostitució, l'atur i la pobresa. Sant Pere, per exemple, era un dels barris més antics de Barcelona i havia estat seu de palaus nobles, institucions civils i religioses. La degradació aquí tenia característiques lligades sobretot a la pobresa extrema i a l'índex d'envelliment, conseqüència tant de la fugida de les famílies benestants cap a l'Eixample com de les obres de la via Laietana. Per a un visitant extern, hauria estat difícil creure que aquells mateixos carrerons medievals sobreviscuts a la reforma havien estat, segles enrere, escenari d'una rica i potent ciutat mercantil. D'això, solament se'n podia percebre un feble ressò en uns quants palaus, en alguns monuments com l'església de Santa Maria del Mar, i en un orgullós sentit de pertinença dels residents.

Al Raval, la situació era ben diferent, atès que el barri mai no havia tingut una època daurada i durant almenys quatre segles ni tan sols s'havia urbanitzat. Mentre que a Sant Pere, la Ribera o la Mercè, la decadència va seguir un patró lineal d'acumulació progressiva de problemes i el teixit social tendia a mobilitzar-se en conseqüència, al Raval els contrastos socials s'agreujaven per efecte d'esdeveniments concrets com ara el tancament dels prostíbuls o l'estacionament de la VI Flota Americana al port. El desembre de 1975, el president de la Comissió Gestora de l'AVDV va declarar que "les condicions de vida del barri són les pitjors de Barcelona"⁸.

Paraules que, tot i referir-se específicament al barri més malmès de la ciutat, certificaven l'estat de degradació profunda i de malestar quasi desesperat de tots els barris històrics de la Ciutat Comtal. Com va assenyalar Alexandre Cirici:

[...] de nada podrá servir la circulación mecánica si quedan confinados, aún, los hombres, en barriadas separadas por unos desniveles sociales que levantan murallas invisibles. El siglo XIX luchó para demoler las murallas de piedra, pero queda todavía labor por hacer por nuestra parte⁹.

7. FABRE/HUERTAS (1989:486).

8. "Canigó", (1975-12-06), a FABRE/HUERTAS (1980, v.5: 186).

9. CIRICI (1976: 7).

La qüestió patrimonial a la Barcelona de la Transició

Tots aquests problemes estaven íntimament lligats a la decadència física i a una estructura urbana compromesa per més de dos segles d'esdeveniments històrics turbulents i d'incertesa en la planificació. En el que hem definit com a procés de causalitat circular, la degradació del teixit va amplificar les situacions de marginalitat que, al seu torn, van amplificar les situacions de degradació física. La simbiosi entre teixit antic i decadència semblava indestruable, gairebé fisiològica i, per tant, impossible de resoldre i condemnada a un agreujament continu. Tant era així que quan Jordi Borja i Manuel de Solà-Morales van analitzar aquella degradació, no van posar gens d'atenció als possibles recursos ja existents en el territori. La condició de moltes cases era efectivament desesperada, però també és probable que ningú no s'hagués pres seriosament cap proposta de recuperació dels barris antics que no comportés una clara contundència enderroadora.

No obstant això, hi havia una presència monumental visible i concreta: al bell mig de la vella Barcelona decaiguda, sufocada per problemes de tota mena, s'alçava el barri Gòtic, illa de representació i turisme integrada amb els llocs de poder administratiu. Al voltant d'aquella illa, la magnitud compacta de cases, vestigis històrics i importants conjunts arquitectònics s'estenia en situacions ben precàries: les Drassanes encara es trobaven en un estat de semiabandonament amb les naus al descobert; la Casa de la Caritat esperava una idea d'ús; el Mercat del Born, tancat el 1971, era a l'espera d'alguna proposta que el salvés de l'enderroc. Al Raval, algunes antigues cases-fàbrica eren ocupades il·legalment com a residència o per a altres activitats, sovint als límits de la legalitat. La combinació de zones *off-limits*, degradació generalitzada, alguns fets dramàtics (com ara l'incendi a la fusteria del carrer de les Tàpies, el 9 de setembre de 1974, en què disset persones van morir per la impossibilitat d'accés dels vehicles dels bombers) i el fet que els principals monuments es trobessin concentrats dins del barri Gòtic, havia alimentat un sentiment generalitzat que era incapaç de reconèixer cap valor als barris antics i al teixit menor i popular. La Barcelona moderna, la que estava a punt de desplegar després de dècades de règim franquista, mal suportava els seus territoris i les seves arquitectures que entraven en contrast amb una imatge d'enlluernant modernitat. Si mirem les obres de literatura i cinema del període, podem detectar nítidament aquesta actitud.

Autors com Manuel Vázquez Montalbán o Terenci Moix, per anomenar-ne dos dels més significatius, van descriure el centre històric com a realitat intrigant però marginada, paral·lelament al que feien els directors de cinema que, des de l'època de Francesc Rovira-Beleta fins a Ventura Pons, van pintar, en conjunt, un fresc d'històries desesperades als marges de la "Gran Barcelona" burgesa de l'Eixample. A les obres d'aquests autors és poc freqüent que hi apareguin els monuments, mentre que la misèria del teixit urbà es presenta com un reflex físic del malestar social. Els protagonistes quasi sempre són part d'aquella mateixa classe treballadora de militància política radical, considerada constantment com un perill per la burgesia que havia construït el barri Gòtic també,

entre altres coses, com a negació d'una fenomenologia urbana no planificada, portadora de malalties i, sobretot, receptacle d'una rauxa revolucionària que des de la Setmana Tràgica es pretenia controlar.

Per la seva banda, el debat arquitectònic tampoc semblava gaire interessat a investigar la realitat del centre com a fet urbà, més enllà del suport militant i tècnic a les reivindicacions associacionistes. L'anàlisi de camp del centre realitzada pel GATCPAC com a base del Pla Macià va cristal·litzar, en un cert sentit, l'esforç cognitiu i imaginatiu dels arquitectes que des d'aleshores van estar-se d'actualitzar ideològicament (amb el risc de contradir-los) els resultats d'aquell projecte tan emblemàtic i amb inevitables implicacions polítiques. Seria equivocat dir que el col·lectiu d'arquitectes no estava interessat en els problemes de la ciutat vella que, com hem dit, eren centrals en moltes discussions. Tanmateix, igualment inexacte seria entendre aquestes discussions com a símptoma d'una investigació teòrica, tècnica i operativa actualitzada sobre temes de conservació, patrimoni o recuperació arquitectònica i urbana, investigacions que no estaven substancialment presents i que, en tot cas, van ser eclipsades en comparació amb la planificació social, econòmica i urbanística. Es podria dir que l'absència d'un clar debat disciplinari sobre la ciutat vella com a teixit històric viu era alhora germana de la falta d'actualització cultural del debat espanyol sobre la restauració i filla d'una certa fatiga intel·lectual després de mig segle de debats sobre patrimoni, bàsicament centrats en les diatribes entre conservacionistes i intervencionistes en el context d'estricta monumentalitat.

És potser per aquesta raó que l'aridesa del debat disciplinari "elevat" va començar a ser contrarestada per un creixent interès popular per la ciutat històrica, entesa com a tresor a redescobrir sota la manta de degradació física i moral en què havia caigut. Ja als primers anys de la postguerra, molts residents es delectaven a escriure memòries personals sobre la ciutat que havia canviat tan profundament des de final de segle XIX. La majoria d'aquestes obres no tenien grans qualitats literàries i no sempre eren llibres distribuïts fora de la ciutat (de vegades ni fora del barri), però a poc a poc van contribuir a construir una sensibilitat diferent cap al teixit històric, no en un sentit científic o cultural, sinó més social i narratiu, una sensibilitat que va començar a explicitar-se a principis dels anys setanta. Gairebé ningú d'aquests autors qüestionava que el centre fos una ratera, tot i que el nombre de persones que en dubtaven era creixent, però se li atribuïa un cert encant literari i, sobretot, identitari.

El 1971 va sortir la primera edició de *Barcelona, pam a pam* d'Alexandre Cirici, una completa i precisa guia d'edificis, carrers i zones històriques de Barcelona, que oferia indicacions sobre valors històrics i artístics, mitjançant fitxes ordenades territorialment. Al prefaci, titulat significativament *Otra Barcelona*, l'autor admetia que, en comparació amb una primera guia turística més tradicional escrita vint anys abans, s'havia finalment

[...] liberado del culto a los monumentos y había acogido con gusto los comentarios sobre las realidades más modestas [...]; pero un sentido culturalista y estetizante había determinado su elección. Por otra parte, educado en el

mito de la Catalunya ideal, hacía propaganda de las riquezas y me callaba las miserias y veía más la Barcelona histórica que la real. Hora es ya de dar de ella una visión totalmente diferente. Nuestra Barcelona es tan hija de los condes francos como de los peones de Jaén¹⁰.

El 1974 el periodista Josep Maria Carandell va publicar la seva *Guía secreta de Barcelona*, amb què va despertar la curiositat del lector envers les històries dels homes i institucions, amagades darrere l'aspecte abandonat de laberíntics carrers i portes sospitoses. Un enfocament que volia desmentir el desconeixement i la mala reputació que tenia el centre per a la Barcelona *de bien*.

També en els mateixos anys, Josep Maria Espinàs va publicar obres en què ofería una visió menys desoladora i caricaturesca del centre, presentant-lo com un lloc gairebé romàntic, injustament degradat malgrat la seva noblesa històrica. *Vuit segles de carrers de Barcelona*, del 1974, i *Alguns carrers antics de Barcelona*, del 1978, eren obres intencionadament alienes a la càrrega crítica de les revistes d'arquitectura de l'època. Tot i així, van tenir un paper important en recordar que la gloriosa Ciutat Comtal dels segles passats encara hi era, lluny de ser un mite perdut o un concepte inventat amb el barri Gòtic. A *Vuit segles...*, l'eloqüent subtítol, *De Montcada a Tuset*, construïa un ideal pont entre el carrer noble més antic i el camí més *cool* (per a l'època) de la Barcelona moderna. També en aquest cas ens il·luminen les paraules del prefaci, en què l'autor sorprèn per la renúncia absoluta a qualsevol denúncia de les condicions de vida dels barris històrics, conscient que només seria l'enèsima veu contra la misèria del centre, mentre que ningú es podria imaginar que “fer un dia de vacances al barri de Santa Maria, o al barri de Sant Pere, és una delícia incomparable. No m'estranyaria que l'acabin recomanant els metges o les agències de turisme”¹¹. Tanmateix, Espinàs no era cap ingenu i era ben conscient dels problemes del centre i de la derelicta població de la ciutat vella.

Només entristeix de veure la capacitat d'autodestrucció que ha tingut i té Barcelona. És segur que quan aquest llibre sortirà al carrer algunes de les coses que he vist ja no hi seran. La nostra ciutat és un joc constant de presències i d'absències, un estímul intermitent d'entusiasme i d'indignacions. Aquest risc de l'obra humana sempre en marxa, aquest perillós refer-se dia a dia al llarg dels segles és potser allò que fa que ens apassioni la ciutat¹².

Aquestes publicacions eren, en cert sentit, complementàries a les reivindicacions associacionistes: es tractava de donar a conèixer el territori pel que era en el context històric i material, més enllà de les urgències socials. L'obra més rellevant d'aquesta línia, no exempta d'un clar tarannà reivindicatiu, s'hauria publicat el 1980: *Tots els barris de Barcelona* de Jaume Fabre i Josep Maria Huertas va ser una obra enciclopèdica de set volums que abastava tot el territori municipal

10. CIRICI (1976: 6).

11. ESPINÀS/CATALÀ ROCA (1974: 5).

12. *Ibid.*

i que presentava la ciutat com a contínuum d'històries i espais. Fabre i Huertas no entraven en discussions sobre què fer a la ciutat, deixant que fotos, textos, testimonis i dades actuessin com a material de reflexió sobre la Barcelona després del règim.

Més enllà de l'opinió pública predominant, podem dir que la ciutat començava a mostrar, doncs, una sensibilitat nova respecte a la condició dels seus barris històrics amb llur patrimoni. Una sensibilitat potser una mica ingènua però capaç d'expressar-se als mitjans de comunicació i amb un cert potencial d'influència sobre els entorns especialitzats. Només cal pensar que l'alcalde Socías, en el procés d'aprovació de la versió actualitzada del catàleg del patrimoni, a la primavera del 1977, va expressar el seu lament que, si es comparava Barcelona amb altres ciutats europees, la capital catalana presentava.

más de un siglo de retraso, y además no existe una política para la conservación y revalorización de la ciudad antigua, para lo cual, no ha habido hasta el presente ni presupuesto adecuado, ni un equipo formado, ni la necesaria coordinación entre los distintos departamentos que deberían intervenir en una acción de esta importancia¹³.

Paraules del 1977, quan la fi del franquisme va ser sancionada per la celebració, el 15 de juny, de les primeres eleccions generals constituents i per l'abolició de la condició d'il·legalitat per a la Generalitat de Catalunya, el 29 de setembre. La creació d'estructures administratives democràtiques també a escala local s'hauria produït un parell d'anys després, però a Barcelona les coses ja s'anaven bellugant a la recerca de solucions per a les condicions de vida i la salvaguarda monumental del centre. És indicatiu que dos articles es publicuessin el mateix dia *La Vanguardia*, tractant tots dos problemes amb una barreja d'esperança i reivindicació. En un, els arquitectes Raquel-Ruth Lacuesta i Antoni González Moreno-Navarro van manifestar la convicció que l'autonomia administrativa regional permetria intervenir de manera més eficaç en la recuperació del patrimoni català, en perill per la manca d'un seriós enfocament metodològic i econòmic del problema. A la mateixa pàgina, un portaveu municipal manifestava la renovada preocupació de l'Administració municipal per l'antic centre i va assenyalar la necessitat de donar finalment un curs operatiu a les operacions de recuperació amb una actuació que

[...] deberá tender de modo fundamental y en primer lugar a la conservación de los valores urbanísticos, artísticos, ambientales y en general de patrimonio histórico-ciudadano. En segundo lugar, trataría de reglamentar para esa actuación una colaboración con el vecindario afectado de modo que sea permanente la comunicación en el interés común de salvaguarda del patrimonio histórico ciudadano, atendiendo en todo caso que las actuaciones que se decidan redunden en la mejora de las calidades del hábitat y base de relación humana. En esta misma tendencia se trataría de estructurar y favorecer la

13. LV (1977-04-23: 23).

creación de asociaciones administrativas entre el municipio y los sectores de población con interés económico en las respectivas zonas (propietarios y comerciantes), de modo que el reparto de los costes de las actuaciones concretas incidiese, con un principio de equidad, sobre los que más directamente puedan obtener de las mismas un beneficio económico¹⁴”.

L'article reconeixia les dificultats de cara a les intervencions previstes i mai executades i apostava per les prescripcions del recentment aprovat PGM posant-lo en continuïtat ideològica directa amb el Pla Vilaseca i amb els projectes de Florensa, tot i que se subratllava la incipient actualització normativa del catàleg de patrimoni municipal, enriquit amb nous edificis i fet possible mitjançant un nou acord entre els veïns i l'Administració, segons assenyalava Socías:

Afortunadamente, un nuevo espíritu de colaboración entre la Administración y los vecinos es evidente en Barcelona. De otra parte, el hombre de la calle está hoy mucho más sensibilizado para apreciar el valor y el encanto de los viejos barrios que no lo estaban cincuenta años atrás¹⁵.

Un llibre de referència

Deu anys més tard, el 3 de juliol de 1987, el tinent d'alcaldia Jordi Parpal i el cap del Servei de Protecció del Patrimoni Monumental, l'arquitecte Josep Emili Hernández-Cros, van presentar el volum del *Catàleg del patrimoni arquitectònic històric i artístic de la ciutat de Barcelona* publicat per l'Ajuntament. El text il·lustra la normativa municipal sobre el patrimoni i els graus de protecció seguits de les fitxes documentades dels 860 edificis catalogats. El camí que havia portat al nou catàleg s'havia iniciat el 22 de maig de 1969, amb l'autorització de l'Ajuntament per enderrocar l'edifici Can Serra de Puig i Cadafalch per a la construcció de la nova seu de la Diputació. Can Serra havia estat eliminat del catàleg del 1962 (l'anomenat Catàleg Florensa, el primer escrit a Espanya, d'acord amb la *Ley del Suelo* del 1956), convertint-se en un altre episodi d'aquella “inexplicable epidèmia destructiva” responsable de la desaparició de masies, vil·les, i arquitectures molt més pròpiament monumentals, sistemàticament descatalogades en anys anteriors. En van ser exemples el Palau Trinxet i l'Hotel Tèrminus, tots dos de Puig i Cadafalch, o el Palau Simon de Domènech i Estapà. Quan no havien estat destruïts, molts edificis havien patit modificacions que n'havien alterat profundament les seves característiques arquitectòniques. El risc d'enderroc, que afectava una gran quantitat d'edificis més petits i molts artefactes construïts entre el segle XVIII i la primera meitat del XX, es referia principalment a edificis modernistes. La casa Fuster i el Palau de la Música, ambdues de Domènech i Montaner, van ser algunes de les construccions per a les quals només les fortes protestes d'intel·lectuals, arquitectes i residents van evitar el pitjor.

14. LV (1977-08-05: 18).

15. *Ibid.*

El risc de perdre Can Serra va ser la gota que va desbordar el gerro. La mobilització general va portar el municipi a convocar, a la tardor del 1970, una comissió de treball per a la revisió del catàleg del 1962, per tal de corregir-ne els buits i implementar les eines de protecció i que va funcionar fins a l'agost del 1973. A la primavera del 1975 es va constituir la comissió per al Projecte de Revisió del Catàleg, sota la presidència de l'alcalde Masó, l'obra del qual va acabar l'1 de juliol de 1976 amb el lliurament de la proposta. Els convulsos esdeveniments polítics del període no van permetre que s'endegués el procediment jurídic natural i el catàleg va romandre a la sala d'espera, amb vista a l'aprovació definitiva que per al PGM va arribar el 19 de juliol de 1976, sense un catàleg per a Barcelona.

Diversos membres del col·lectiu professional dels arquitectes (entre els quals Antoni González, Oriol Bohigas, Ignasi de Solà-Morales i el mateix Hernández-Cros) van manifestar públicament¹⁶ la seva preocupació per una manca que podia resultar destructiva per al centre històric. Finalment, el projecte de catàleg va rebre l'aprovació definitiva el 31 de juliol de 1978. El 18 de gener de 1979, la Corporació Metropolitana va adoptar el catàleg com a part integral del PGM, amb una ordre en què apareixien els cinc nivells de protecció. Va ser Oriol Bohigas, el 1983, el que va instar que el COAC i el Servei de Patrimoni col·laboressin en la preparació d'un volum que es pogués adquirir al mercat com a testimoni de la feina feta i signe de transparència respecte a les resolucions municipals. Va ser el volum presentat a principis de l'estiu del 1987.

La ruta del catàleg resumia i reflectia l'evolució de la discussió sobre el patrimoni. El conjunt de posicions, mobilitzacions i enfrontaments, fins i tot intensos, produïts en els vint anys anteriors, però, no es podria definir precisament com a debat. No hi havia una base científica compartida i, sobretot, no hi havia figures de referència que tinguessin alhora competència tècnica, autoritat disciplinària i carisma comunicatiu. A canvi, hi havia hagut una àmplia discussió en la qual, al llarg dels anys, havien participat tècnics especialistes, arquitectes amb sensibilitat cultural, exponents de la política moguts per les implicacions extradisciplinàries del tema i noms relacionats amb el món de la literatura o de la informació. Per a moltes d'aquestes persones, el veritable punt d'interès no era tant la preocupació pel destí del patrimoni, que es va mantenir a mercè d'una deriva ideològica on les opinions individuals tenien el mateix pes que les formulacions teòriques més reflexionades. De fet, no era cap misteri que la passió ensenyada per molts arquitectes en llur defensa del patrimoni durant els anys setanta tingués la seva real motivació en el fet d'oposar resistència a les agressions especulatives del porciolisme i a reclamar participació democràtica en els processos de presa de decisions urbanes. Fins i tot la coneguda presa de posició de Bohigas com a defensor del patrimoni quant a element vertebrador de la forma urbana, expressada en un conegut article del 1975 a *Serra d'Or*, no era el resultat d'una reflexió induïda per la contemporània Declaració d'Amsterdam sobre la importància del teixit menor com a suport de la identitat social de la ciutat històrica. Ans al contrari, es tractava de la constatació que, amb Porcioles fora de l'Ajuntament i Franco al llit de mort, havia arribat el moment d'abandonar les batalles en defensa del patrimoni, sostingudes per erosionar el règim, i

16. LV (16/12/1976: 36).

atacar el cor del problema urbà en la visió bohiguista: el dèficit de forma. La prova va ser que, després de l'article de Bohigas, molts arquitectes van mostrar una creixent desafecció cap a les batalles de l'associacionisme. Entre els pocs que van mantenir el seu compromís en aquest àmbit, hi eren Salvador Tarragó i, en especial, Antoni González, la carrera professional dels quals es desenvolupava dins de la Diputació. Tot i que González no era insensible a les demandes de barri, la seva posició cultural no s'adaptava bé a una agenda municipal en què el patrimoni acabava donant la impressió de ser un obstacle a la millora de les condicions de vida. Junt amb Hernández-Cros i altres arquitectes com Víctor Argentí, Esteve Ponsa i Xavier Valls, González va formar una fronda no gaire combativa però obstinada, que va reunir aquells professionals que encara creien que l'esfera patrimonial tenia un valor polític. Aquests tècnics no consideraven necessària una mobilització cívica bàsica per emprendre una campanya en defensa d'un monument i no tenien por de ser acusats de pedraferits pels companys d'actitud més compositiva. Per contra, van veure en la defensa del patrimoni arquitectònic un moment essencial en l'afirmació de la peculiaritat catalana: no per casualitat la famosa reunió de Montserrat del desembre de 1976, on es va proclamar la creació del primer servei català de protecció del patrimoni (SERPPAC), havia estat part integral del Congrés de Cultura Catalana.

Hem vist que durant el mandat de l'alcalde Socías, l'últim de nomenament directe del govern central, havien proliferat estudis populars que van pintar l'antiga Barcelona com a territori ple d'històries i testimonis injustament oprimits per la capa de degradació. Als mateixos mesos en què es va desbloquejar finalment el procés d'aprovació del catàleg, es van inaugurar dues recuperacions que simbolitzaven el pas a una nova, esperançadora, actitud de rehabilitació amb fins socials, promoguda per les lluites veïnals. El 29 d'abril de 1978 es va posar a disposició de la ciutat el parc de les Aigües de la zona del Guinardó, mentre que el 15 de desembre de 1977 s'havia tornat a obrir l'antiga capella de Sant Llàtzer al Raval. Els dos espais havien estat fortament reivindicats per les associacions locals. En el cas de Sant Llàtzer també hi va haver la voluntat de recuperació d'un testimoni fonamental de la història de Barcelona. Els orígens de la capella es remunten al segle XIII, i diversos factors havien contribuït a un deteriorament morfològic progressiu que havia fet que l'estructura arquitectònica acabés sent literalment invisible als anys seixanta. Florensa havia operat una restauració que va restablir la visibilitat d'una porció de l'antiga façana sense donar, però, una dignitat d'ús a l'edifici, que havia quedat semiabandonat. La recuperació del petit lloc de culte es va produir amb mitjans artesanals gràcies al compromís voluntari dels membres de l'AVDV, juntament amb els serveis tècnics municipals sota la coordinació del SERPPAC. Els aspectes científics i culturals van passar a un segon pla en comparació amb el gest polític de reapropiació d'un espai històric retornat a l'ús col·lectiu i, juntament amb la recuperació del parc de les Aigües, va corroborar als ulls de la ciutadania la credibilitat democràtica de l'administració de Socías. Amb tot, democràtica no ho era pas, car mai no havia estat elegida.

Entre les iniciatives dutes a terme en el mateix període, a l'octubre del 1978 el COAC, mitjançant l'AADIPA, la seva agrupació dedicada al patrimoni archi-

tectònic, endegava el “I Curset d’Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic”, en què van parlar Oriol Bohigas, Manuel de Solà-Morales i Federico Correa, conclòs el 9 de novembre per una conferència d’Ignazio Gardella sobre la intervenció contemporània en centres històrics. En aquell moment, la coexistència de la instància tècnica i catalanista de González amb la planificadora i política de Bohigas no generava contrastos perquè durant la Transició els contorns ideològics dins dels quals es movien els principals protagonistes no estaven ben definits. Encara no s’havien celebrat eleccions lliures, les estructures administratives estaven en plena remodelació i cap posició culturalment democràtica no s’hauria atrevit a censurar-ne una altra amb la qual es podrien haver fet acords preciosos en cas de necessitat. Només cal pensar que fins i tot el Foment de les Arts Decoratives, tradicionalment orientat a l’avantguarda del disseny, el 1974 havia estat oficialment involucrat en la lluita veïnal per evitar l’enderrocament de la casa Golferichs i entre el 1979 i el 1985 va atorgar un premi sota la categoria “Restauració”. Per tant, era una aliança de conveniència entre diferents actituds culturals, les distàncies de les quals haurien sorgit al llarg dels anys.

El procés d’aprovació del catàleg, finalitzat el 1979, anava de bracet d’allò que va esdevenir a l’Estat i a la recent restablerta Generalitat. El juliol del 1980 es va crear el Servei Català de Patrimoni Arquitectònic i el juny de l’any següent es produiria la transferència de competències en matèria de monuments i patrimonis monumentals des del govern central cap al regional. El 1982, la Generalitat va publicar el decret llei núm. 281 sobre subvencions a particulars per a obres de rehabilitació. En els anys següents es farien altres passos endavant, com la llei núm. 2329 de 1983 del govern central, que va introduir la institució de l’Àrea de Rehabilitació Integrada, una eina d’ordenació urbanística operativa que permetia intervenir en aquells sectors urbans en pitjors condicions amb una agilitat incomparable amb el planejament tradicional. El 1983 va ser el torn de la *Ley n.16/1985 del Patrimonio Histórico Español* que va definir els conceptes de *Bien de Interés Cultural* i *Conjunto Histórico Artístico*, i va ampliar així la visió des del monument únic construït a tot el seu voltant (fins i tot en absència d’un edifici de rellevància particular si el teixit és, en conjunt, testimoni d’una cultura o identitat històrica).

Paral·lelament a l’evolució dels aspectes legals, les iniciatives culturals i de comunicació centrades en la transformació de la ciutat van créixer. Al març del 1983, ja amb l’alcalde Maragall, es va celebrar a l’estructura de l’antic Mercat del Born una exposició de títol interlocutor: “Qui és Barcelona?”. Era una al·lusió a un dels primers eslògans del nou alcalde, “La ciutat és la gent”¹⁷ i volia transmetre la idea que (en paraules de la tinenta d’alcaldia Mercè Sala) “Barcelona no és una cosa, sinó una entitat viva, formada per tots els barcelonins”¹⁸. Es van mostrar els efectes de quatre anys de gestió democràtica i, entre els resultats més importants, hi havia el fet d’haver aturat el procés de degradació de la ciutat, especialment accentuat al centre, i haver pogut posar en marxa una sèrie de plans i projectes, els quals començaven a despertar certa atenció de l’exterior. El llegat més destacable de l’exposició va ser el catàleg, tot i que el terme potser

17. MARAGALL (1986: 198).

18. “Full Informatiu del Consell Municipal del Districte I” (núm. 12, març-abril de 1983: 2).

és impropï, atès la gran quantitat de material publicat no present a l'exposició. *Plans i projectes per a Barcelona 1981-1982* va ser el primer títol d'una extensa sèrie de llibres que el municipi de Barcelona publicaria en els anys següents en un intens exercici de transparència i d'autopromoció.

El Pla Popular del sector oriental

En realitat, el primer pla extensivament presentat al públic va ser obra d'una associació veïnal: a l'abril del 1979, l'AVCA havia publicat a la revista CAU la seva proposta de recuperació urbana, alternativa a la del PGM. Es tractava d'un dels darrers casos en què destacats representants de la disciplina col·laboraven activament amb les associacions. Rafael de Caceres, Pedro Domínguez, Ricardo Fayol, Juan Galimany, Pere Giol i l'advocat Carles Pareja signaven la proposta de "Pla Especial per al Casc Antic", il·lustrada amb gran quantitat de material i temes, i que es va batejar Pla Popular. L'objectiu era que fos adoptada com a Pla Especial de Reforma Interior (PERI) per substituir la reiterada idea d'ampliar l'avinguda de Francesc Cambó fins a l'Arc de Triomf fent-lo travessar la continuació del carrer de Méndez Núñez. Prudenci Sánchez, president de l'AVCA, des de les pàgines de CAU s'adreçava als candidats a les primeres eleccions democràtiques, que es van celebrar simultàniament amb el llançament del número, i no va deixar cap dubte sobre la delicadesa del tema: la portada de la revista mostrava una dona amb un nen als braços en un dels carrers del sector oriental. Una mà gegantina (que representava l'Ajuntament) li polvoritzava a sobre un pla de Sanejament com si es tractés d'un insecticida.

Les paraules emprades per Sánchez en el seu text expressaven la ràbia acumulada dels residents per l'abandonament que havia patit el sector oriental del centre, el qual s'havia convertit en "un testimonio vivo de las miserias del sistema capitalista"¹⁹. El text no escatimava bufetades per a ningú. L'Administració va ser acusada de no haver invertit mai en la recuperació del barri, amb la finalitat específica de rebaixar el seu valor i així poder executar una "deportació" de baix cost de la població als suburbis per tal de permetre als grans inversors privats aconseguir guanys de capital altament lucratiu creuant les principals rutes de penetració urbana, confirmades pel PGM. El gran capital, considerat hereu directe del porciolisme, va ser acusat de defensar teories urbanes agressives basades en la destrucció a *tabula rasa* per produir sòl valuós que ja no es trobava disponible als suburbis saturats i va deixar entendre que una part del col·lectiu professional dels arquitectes estava disposat a prestar-se al joc. Finalment, també eren atacats els conservacionistes, que s'oposaven a una demolició massiva del barri només per transformar-lo en residència seleccionada de comerciants d'art (encara no era en ús comú el terme gentrificació, i Sánchez va encunyar el neologisme *montmartrització*).

Els punts destacats de la reivindicació subjacent al Pla Popular van ser: la negativa a les polítiques municipals d'exclusió del veïnat; augment de la prestació

19. SÁNCHEZ (1979: 33-54).

de serveis bàsics; abandonament de la lògica del benefici en les polítiques de sòl; augment de la inversió pública com a estímul regeneratiu per a la iniciativa privada; limitació de l'accés vehicular i consegüent conversió en zona de vianants de les places i de molts dels carrers; recuperació de l'estructura del Mercat del Born. El pla fou inspirat en les experiències italianes del període, molt curoses cap a la morfologia urbana, en particular la del centre històric de Bolonya del 1973 de Leonardo Benevolo i Pier Luigi Cervellati. Tanmateix, no faltaven subtils contradiccions, probablement a causa de la barreja molt estreta d'aspectes tècnics i polítics: per exemple, s'hi afirmava que

[...] la conservación a ultranza de la edificación en la ciudad medieval (de la inhabitable, la económicamente no rehabilitable; etc.), significa asumir una actitud a-histórica culturalmente y regresiva socialmente. Significa negar al trazado medieval su enorme capacidad morfológica y la posibilidad de su revitalización. En última instancia conlleva abonar posturas que nos presentan como la única salida a su situación: el destrozado de su tejido o las rehabilitaciones antieconómicas que sólo pueden soportar la especialización terciaria o turística. La coexistencia de diferentes arquitecturas no pone en cuestión el carácter medieval del área. El trazado se lo otorga. [...] Respecto a este hecho, nuestra postura es conservadora, en el sentido de condicionar las nuevas arquitecturas bajo el rigor del modelo²⁰.

La contradicció rau en el fet que aquest tipus d'actitud estava potencialment (encara que inconscientment) en continuïtat amb les polítiques urbanístiques de les dècades anteriors, ja que la diferència substancial entre les grans intervencions destructores del passat, com ara la via Laietana, i les operacions quirúrgiques desitjades al Pla Popular, era la diferent actitud en comparació amb el signe geomètric de la trama urbana. És a dir, no es proposava un canvi radical de lògica en clau de macrosistema urbà, sinó que es defensava un criteri de dibuix urbanístic menys abstracte del tradicional i articulats segons les traces històriques del parcel·lari. No podia ser d'una altra manera, ja que l'especulació havia tradicionalment funcionat a partir del redisseny de la propietat del sòl, generadora de beneficis consegüents a les noves alineacions de carreteres. Per tant, el primer front sobre el qual els veïns van decidir situar-se va ser, inevitablement, la defensa del parcel·lari. El Pla Popular també es va exposar al públic i el 27 de març de 1983 va rebre l'aprovació inicial dels òrgans municipals per començar el seu procés de convertir-se oficialment en el PERI de Casc Antic.

Semblava lluny el mes de maig de 1977, quan els veïns de la plaça del Born i de la plaça Reial van muntar autèntiques barricades per protestar contra el soroll nocturn sota el lema "Contra el ruido, ¡vecinos unidos!". Pel que feia a les qüestions patrimonials i de respecte del teixit històric i dels seus valors populars, doncs, després dels anys del porciolisme i d'uns primers passos incerts de la debutant administració democràtica, hi havia una certa satisfacció veïnal, que va patir, però, la primera decepció seriosa en el cas de la Casa de la Carassa.

20. (Ivi: 39).

La Casa de la Carassa o la pèrdua de la innocència

Les primeres intervencions democràtiques al centre històric de Barcelona havien obtingut, en general, una retorn positiu. La remodelació de la plaça Reial semblava confirmar el compromís tècnic i intel·lectual dels arquitectes, deixant entès que les controvèrsies es podrien generar per qüestions lingüístiques o compositives dels projectes, certament no pas per un enfocament ideològic hostil. En altres paraules, tot i que arquitectes i associacions ja no anaven tant de bracet, com deu anys abans, la sensació era que les tan esperades obres de reforma dels barris antics finalment eren realitat i, més important, eren respectuoses amb el teixit urbà.

El primer cas en què el veïnat va tornar a expressar obertament acalorades crítiques als criteris urbanístics de fons de l'Administració va ser amb motiu de la reforma de l'anomenada Casa de la Carassa. L'edifici, situat en el sector oriental de Ciutat Vella, era un petit bloc residencial que datava del segle XIV i era conegut per l'escultura d'un rostre femení (una carassa) inserit com a gàrgola a la cantonada, que segons la tradició havia sigut al·lusió a la presència d'un prostíbul²¹. L'edifici va ser adquirit el 1980 per l'Ajuntament que el va considerar impossible de recuperar i va optar per una solució salomònica, conservant el mur perimetral de la planta baixa amb l'element escultòric de la cantonada, enderrocant totalment els pisos interiors i superiors, substituint-los per una arquitectura moderna amb línies compositives molt senzilles, dissenyada per l'estudi Amadó i Domènech. La casa era inclosa en el catàleg del patrimoni arquitectònic des de l'edició del 1962 i tenia un grau de protecció de segon nivell, que en prohibia la demolició. Es tractava, doncs, d'un edifici ben conegut i protegit, també segons el catàleg del 1977.

El PERI aprovat per al sector oriental preveia que l'Ajuntament obtingués terrenys (també mitjançant enderroc) per construir-hi pisos protegits i aquest en va ser un cas. Sobre els motius de l'enderroc de l'immoble mai no va haver-hi explicacions clares per part de l'autoritat municipal i no sembla que s'hagi produït mai cap dossier, tal com exigia la llei, per corroborar la declaració d'imminent ruïna. Moltes veus es van alçar en contra del projecte municipal tan bon punt es va conèixer i Joan Bassegoda Nonell va ser el que va encapçalar les acusacions de destrossa patrimonial. Una nit, a mitjans d'agost del 1983, una excavadora va completar l'enderroc i es van eliminar ràpidament totes les runes. Les crítiques es van disparar quan, a més d'això, va semblar que ja no era possible identificar amb certesa on havien anat a parar els detalls més importants de l'edifici: la finestra coronella, un gran arc d'entrada, diverses pedres mestres i, sobretot, l'escultura de la mateixa Carassa, de la qual es rumorejaven les ubicacions més variades. El precipitat procediment seguit per procedir a la demolició va contribuir a alimentar les crítiques i les sospites, reflectides en nombrosos articles de la premsa local en què Bassegoda donava veu a aquells que pensaven que, en el millor dels casos, s'havia fet un desastre per respectar un calendari d'intervencions preestablert, amb els moviments financers corresponents. Després de

21. LV (1981-12-03:41).

gairebé dues setmanes de controvèrsia, l'Ajuntament va publicar un comunicat de premsa explicant els motius de la seva actuació, indicant que

Los servicios técnicos del Ayuntamiento entendieron que era una forma correcta de rehabilitación y que comportaba el debido respeto a los restos arqueológicos que realmente quedaban y que no caía en la inculca teatralidad de inventar arqueología allí donde no hay. Es decir, respetar lo existente y rehabilitar con técnicas actuales respetuosas con la historia y el entorno y no con falsas imitaciones estilísticas²².

Bassegoda va respondre des de les pàgines de *La Vanguardia* del dia 13 del mateix mes, refutant punt per punt les explicacions que havia donat l'Administració. Entre d'altres coses, l'Ajuntament havia afirmat que havia acordat la intervenció amb "vecinos representativos del barrio"²³ però, el 8 de setembre, l'AVCA va presentar una denúncia contra l'Administració asseverant que l'enderroc no s'havia pactat amb cap associació de veïns i que la pèrdua d'un important signe d'identitat del barri tampoc no s'havia compensat amb una zona verda. No només això: s'afirmava obertament que tothom s'esperava que les peces acabessin a la venda a les botigues d'antiguitats, com ja havia passat moltes vegades en els casos d'edificis històrics enderrocats. La pèrdua momentània de notícies sobre la Carassa i altres elements arquitectònics només va alimentar aquestes sospites. El 22 de setembre es va celebrar a Barcelona una reunió de la Reial Acadèmia de les Ciències i les Arts en què també es va debatre el cas de la Carassa i es va sol·licitar formalment una reconstrucció fidel de l'edifici amb tants elements originals com fos possible. Alternativament, el mateix municipi s'hauria hagut d'automultar per contradir la seva pròpia normativa en matèria de protecció del patrimoni. Bohigas va defensar l'acció municipal i va definir la història com una de les "polèmiques més mal orientades i més poc intel·ligents que s'han fet"²⁴. Anys després, l'arquitecte no es va estalviar la ironia quan va insinuar que els defensors de la casa ni tan sols sabien on es trobava²⁵.

Un observador atent hauria notat que ningú (ni tan sols Bohigas) defensava el nou projecte. La qüestió anava exclusivament al voltant de si s'havia fet bé o no en enderrocar un edifici tan antic. Les posicions estaven dividides entre els que, en la seva majoria no arquitectes, temien que aquest episodi fos només l'inici d'una onada de substitucions arbitràries i, a l'altra banda, els que pensaven que el gest destructiu era essencial com a generador de la possibilitat d'intervenció, i que només es podia aturar davant d'edificis d'importància absoluta i indiscutible. Aquesta última posició va aglutinar la majoria del col·lectiu professional.

Una altra qüestió delicada va ser la dinàmica del procés de presa de decisions. La impressió de l'època era que s'havia procedit d'una manera obscura i precipitada, en un clar conflicte d'interès en el si de l'Administració. El municipi que protegia un edifici imposant sancions molt dures als infractors era el mateix or-

22. LV (1983-09-03: 14).

23. Ibid.

24. BOHIGAS (1985: 49).

25. FEBRÉS (1986: 52).

ganisme que podia eliminar o ignorar arbitràriament qualsevol protecció sense donar explicacions a ningú. Un procediment d'esperit preconstitucional que els administradors van negar haver seguit sense produir, però, cap documentació fiable per demostrar el contrari. El fet que el dossier "fantasma" sobre l'estat de la Casa de Carassa fos inaccessible per als residents, es considerava una prova del fet que la contundència de l'acció municipal es basava en criteris confosos i amb finalitats obscures.

La poca claredat municipal en un episodi tan controvertit va projectar ombres sobre les motivacions reals de molta planificació i va afectar profundament la manera en què una part de l'opinió pública es mirava les polítiques de l'Administració pel que fa al centre històric i al patrimoni. Les cartes als diaris d'aquella època demostren que, tot i que gairebé ningú no temia una nova temporada d'intervencions devastadores a la falsa línia de la via Laietana, la preocupació que aviat tornessin a ser necessàries batalles com la que es va produir per la casa Golferichs era molt viva.

Un altre aspecte controvertit va ser el de la participació. Les associacions de veïns ja no eren fortes com deu anys enrere, ja que, ara, l'estructura administrativa democràtica no necessitava subterfugis legals per interceptar les reivindicacions ciutadanes. Però encara era difícil fer sentir la veu de l'home del carrer. En part perquè, després de gairebé quaranta anys de dictadura, sobrevivia una certa manera d'interpretar la relació entre el poder i el ciutadà (en termes d'actituds, procediments i estructures). I, en part, perquè la falta d'equipaments era encara massa gran com per posar-se a activar mecanismes participatius fluids que anessin més enllà de simples llistes de reclamacions bàsiques. Si en les decisions generals la relació participativa era objecte d'atenció i es buscava la col·laboració de les associacions (tal com havia demostrat l'afer del PERI del sector oriental), un cop baixat a les operacions concretes, la participació ciutadana es feia més matisada, començant per l'elecció d'interlocutors veïnals, rigorosament en bona relació amb l'Ajuntament. A la Carassa, la protesta de Prudenci Sánchez, que va derivar en una denúncia formal per la falta d'implicació de l'associació de la qual era president, va significar la presa de consciència per part de l'associacionisme que, fins i tot per a una administració democràtica, seguir l'opinió de la ciutadania era, al cap i a la fi, una opció i no una obligació.

Bibliografia essencial

Nota: les citacions sota la sigla LV es refereixen a les edicions quotidianes del diari *La Vanguardia* de Barcelona.

- AJUNTAMENT DE BARCELONA. *Plans i projectes per a Barcelona 1981-1982. (Catàleg de la exposició "Qui és Barcelona?", Mercat del Born, 2-30 març 1983)*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1983.
- BOHIGAS, Oriol. "De la defensa del patrimoni arquitectònic a la defensa de la ciutat". *Serra d'Or* desembre 1975: [837-838]51-52).
- BOHIGAS, Oriol. "Els arquitectes són els més interessats, culturalment, en la rehabilitació". (Entrevista). *Habitatge*, núm. 3 (setembre 1985), p. 48-50.
- CIRICI, Alexandre. *Barcelona pam a pam*. Barcelona: Teide, 1976.
- ESPINÀS, Josep Maria ; CATALÀ ROCA, Francesc. *Vuit segles de carrers de Barcelona, de Montcada a Tuset*. Barcelona: Destino, 1974.
- ESPINÀS, Josep Maria ; CATALÀ ROCA, Francesc. *Alguns carrers antics de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1978.
- FABRE, Jaume; HUERTAS, Josep Maria. *Barcelona barri a barri*. 7 vv. Barcelona: Edicions 62, 1980.
- FABRE, Jaume; HUERTAS, Josep Maria. *Barcelona 1888-1988, La construcció d'una ciutat*. Barcelona: Plaza y Janés, 1989.
- FEBRÉS, Xavier. *Diàlegs a Barcelona: Oriol Bohigas / Òscar Tusquets*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona / Editorial Laia, 1986.
- MARAGALL, Pasqual. *Refent Barcelona*. Barcelona: Planeta, 1986.
- MÚÑOZ, Francesc; CABRÉ, Anna M. *Ildefons Cerdà i la insuportable densitat urbana: algunes consideracions a partir de la cartografia i anàlisi de les estadístiques contingudes en la "Teoría General"*. A: TARRAGÓ, Salvador; MAGRINYÀ, Francesc. *Cerdà, ciudad y territorio, Una visión de futuro. (Catàleg de l'exposició Barcelona: setembre 1994 - febrer 1995)*. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca / Electa España, 1994, p.37-44.
- TATJER MIR, Mercè. "Cos social i habitatge a la Ciutat Vella". *Barcelona Metròpoli Mediterrània*, Quadern Central núm. 0 (octubre 1985), p. 74-77.
- SÁNCHEZ, Prudenci, et al. "La lucha por el centro urbano: Plan para el Casc Antic de Barcelona". *CAU, cuadernos de arquitectura y urbanismo*, núm. 55 (abril 1979), p. 33-47.
- SCARNATO, Alessandro. "Nel Centro Storico è giunto il momento di intervenire con la logica del Micro-urbanismo (Entrevista amb Joan Busquets)". *Area*, núm. 90 (febrer 2007), p. 54-63.

COMUNICACIONS

Dones, espai públic, Poble-sec: les noves protagonistes

Elisabet Velo i Fabregat.¹

“Assegut a la Plaça del Sortidor,
 Aquí t’espero, com si fos el primer bar
 La Bohème, on comença el carrer Blai,
 Que és la petita rambla del Poble Sec.
 Parla’m de la pluja que ha plogut,
 d’imatges molles als miralls damunt l’asfalt,
 potser és per això que el teatre està tan buit,
 potser és per això que avui sento tan buides les meves mans.”
 La petita rambla del Poble-sec – Cesk Freixas.

INTRODUCCIÓ

La relació de les dones amb l’espai públic no sempre ha sigut pacífica, per bé que en diferents etapes de la història se li ha negat la seva ocupació en plena llibertat: en temps pretèrits, si les dones no circulaven amb la companyia autoritzada (pares, germans, marits, familiars dones de més edat...), eren objecte de comentaris entre el veïnat, en excepció de les mestresses de casa que sortien per anar a comprar o al safareig a netejar la roba, tasques que li eren pròpies per la seva condició de dones i de mares de família. És per això que aquesta pràctica quotidiana va esdevenir un dels símbols d’allò entès com la feminitat tradicional: anar al safareig a netejar la roba de la família mentre se socialitzava amb les veïnes sobre les novetats del barri. “Fer safareig” com a expressió i com a recordatori del que era propi de les dones: rentar i xafardejar sobre l’entorn.

Durant l’època franquista, l’expulsió de les dones del mercat de treball segons el *Fuero del Trabajo* del 1938 i l’obligació de tenir cura de la família, un dels règim segons el *Fuero de los Españoles* del 1945, va reduir l’espai d’actuació de les dones a la llar i el barri (Velo, 2019). Això no vol dir que se’ls hi prohibís de forma expressa la circulació per indrets fora d’aquests límits, però l’estructura política, social i familiar instaurada va comportar que l’espai públic productiu estigués ocupat majoritàriament per homes i que les dones fossin les protagonistes dels barris, l’espai més proper a la llar i a les tasques de cura. El barri era l’escenari de les vida

1. Professora associada d’Història del Dret i les Institucions, Departament de Dret Públic i Ciències Historicojurídiques. Facultat de Dret de la Universitat Autònoma de Barcelona.

quotidiana, de la compra de queviures, de la neteja col·lectiva als safarejos, la solidaritat entre dones quan aquesta era necessària, dels jocs dels infants, en definitiva, del que socialment i econòmicament no tenia rellevància, però que era (i és) la base de la vida. La vida sostinguda per les dones. Eren ells els que seguien treballant amb normalitat als centres de treball després de contraure matrimoni i eren ells, també, els que assolien nivells formatius més elevats i anaven a la universitat sense restriccions per raó de gènere (cosa que no exclou les restriccions per raó de classe), mentre que era menys freqüent que hi assistissin les dones.²

En aquest treball es fa una anàlisi dels canvis en l'ocupació de l'espai públic per part de les dones des de la darrereria de la dècada dels seixanta, fins ben entrada la Transició, de bracet dels testimonis obtinguts per a l'elaboració de la tesi doctoral "*Gènere i treball al Poble Sec (Barcelona) 1960-1975*".³ El total de 30 biografies⁴ responen al perfil acotat per a la recerca: dones que van viure i/o treballar en el barri del Poble-sec de Barcelona durant el franquisme, per bé que, finalment, totes les informants complien la premissa d'haver viscut en aquest barri en aquest període, sense que necessàriament hi haguessin nascut. Les entrevistes realitzades resseguien les vivències de les dones informants, així com de les dones de la seva família més immediata (mares, germanes i àvies) i els canvis legals que es van esdevenir en diversos àmbits, com per exemple en l'educació reglada. El canvi de mentalitat de les mateixes entrevistades, així com d'algunes famílies, esdevé un revulsiu per trencar les fronteres imposades en les quatre parets de la llar. És per això que el canvi de paradigma afecta, sobretot, en les dones més joves de la mostra analitzada, les que podran gaudir d'una infància i joventut més lliures, en què l'oci era molt més present que no pas en la infància de les seves mares, temps en el qual va transcórrer la Guerra Civil i el primer franquisme: en un escenari de la misèria més absoluta.

En la mostra analitzada, assumptes com la sexualitat o el dret al propi cos continuen sent un tabú generalitzat malgrat les manifestacions feministes de la dècada dels setanta, per bé que els "accidents" prematrimonials segueixen sent un dels secrets més ben guardats en l'àmbit privat. L'Ajuntament de Barcelona esdevé garant dels drets sexuals i reproductius de les dones, com es veurà a través d'una de les informants. La penalització de la venda d'anticonceptius i la prohibició de l'avortament establert a la *Ley de 1941, para la protección de la natalidad contra el aborto y la propaganda anticoncepcionista*, empeny les dones a adquirir anticonceptius al mercat negre i avortar a través de dues vies: o viatjant a altres països (Regne Unit) o en la clandestinitat, posant en perill la seva vida.

Tot i que els canvis legislatius en matèria educativa i laboral que afectaven directament a les dones van implicar canvis cap a una política menys restrictiva

2. Per posar exemples, el curs acadèmic 1948-1949 a la Facultat de Dret de la Universitat de Barcelona s'hi van matricular 1.801 homes i 42 dones, a la de Medicina, 2.699 homes i 89 dones. Contràriament, a la Facultat de Filosofia i Lletres s'hi van matricular 203 homes i 308 dones, revertint la tendència. Més endavant, a l'anuari de l'any 1962 es detalla que a la mateixa Facultat de Dret es van matricular 1.287 homes i 132 dones; a Medicina, 1.707 homes i 160 dones i, en canvi, a Filosofia i Lletres s'hi van matricular 515 homes i 748 dones. Font: Instituto Nacional de Estadística, sèrie històrica: www.ine.es
3. Tesi doctoral en obert a <http://hdl.handle.net/10803/285565>
4. La metodologia emprada per a l'elaboració, transcripció i citacions de les entrevistes es pot consultar a la tesi referida a la citació anterior.

(el que *Sección Femenina de Falange Tradicionalista y de las JONS* va anunciar com un triomf que s'havia assolit gràcies a la seva tasca), serà la mentalitat de les famílies i de les mateixes dones el que les farà prendre partit cap a una nova manera d'adquirir experiències vitals diferents a les seves antecessores i sobrepassar les fronteres del barri en allò que és quotidià. De la mateixa manera, també cal fer palès que en l'àmbit laboral la restricció imposada perquè les dones casades seguessin treballant va seguir comportant que algunes de les que contrauen matrimoni després de l'any 1961 abandonessin el seu lloc de treball sense plantejar-se la possibilitat de seguir a l'empresa per la qual treballaven, perquè abandonar la feina i dedicar-se a la família era "el normal".⁵

En aquesta comunicació s'analitzaran els canvis que es van donar en la vida de les dones d'aquest barri obrer de Barcelona en els darrers anys de franquisme i els primers de la Transició. Una època de profundes transformacions socials en les quals, per bé que les institucions s'hi resistien, la voluntat de canvi de les persones que van viure aquesta època va sobrepassar tot tipus de restricció imposada des del règim.

El context educatiu: Millora intergeneracional del nivell d'estudis.

L'educació va ser una de les eines de les quals el règim es va valdre per separar la trajectòria dels nens i les nenes segons el destí que l'Estat els reservava: els nens havien d'aspirar a trobar una bona feina durant la vida adulta, ja que amb el seu salari havien de mantenir la família⁶. En canvi, les nenes esdevindrien unes dones honestes que es casarien i donarien fills a la Pàtria. Per tant, se les havia d'educar perquè perseguissin aquesta finalitat i havien d'exercir les seves tasques a la perfecció. "Sus labores" era com es referien a l'ocupació de les mestresses de casa, les dones que havien de ser aquelles nenes.

La primera llei educativa del règim, la *Ley de 23 de septiembre de 1938, de Enseñanza Media*, implicava diferents canvis respecte a la política d'educació de la Segona República. La Base III a) assenyalava que aquests estudis s'iniciaven als 10 anys, havent passat una prova de suficiència (lletra b) al centre públic o privat en el qual es proposava el seguiment dels seus estudis. La Base IV, sobre ensenyances, incloïa les assignatures "*Religión y Filosofía*" i "*Geografía e Historia*", que es definia de la manera següent: "Metódica enseñanza desde el repaso de la Geografía e Historia elementales hasta las líneas características de la Historia del Imperio Español y fundamentos ideológicos de la Hispanidad." En el pla d'estudis es preveïen "Conferencias para la formación patriótica de la juventud". Aquesta pri-

5. L'article quart de la *Ley 56/1961, de 22 de julio, sobre derechos políticos, profesionales y de Trabajo de la mujer* estableix que "La mujer podrá celebrar toda clase de contratos de trabajo. En las reglamentaciones de trabajo, convenios colectivos y reglamentos de empresa no se hará discriminación alguna en perjuicio del sexo o estado civil, aunque este último se altere en el curso de la relación laboral." A partir d'aquesta disposició i del desenvolupament reglamentari de l'any 1962, l'excedència per raó de matrimoni del personal femení passa a ser d'obligatori a voluntari en la seva regulació en reglaments de treball, ordenances de treball i convenis col·lectius sindicals.
6. La Declaració I.8 del *Fuero del Trabajo de 1938* estipulava el següent: "Todos los españoles tienen derecho al trabajo. La satisfacción de este derecho es misión primordial del Estado." De la mateixa manera, el *Fuero de los Españoles del 1945* estableix l'obligació dels pares a alimentar els seus fills (s'entén que per mitjà del salari) i, en el seu capítol tercer, defensava el dret al treball dels espanyols.

mera norma educativa del bàndol franquista (encara no havia acabat la Guerra Civil) unificava els estudis mitjans i introduïa dues qüestions fonamentals en la formació de les alumnes: la religió, incidint en qüestions com la moralitat, el mite de la virginitat, la puresa i la creença en un ser superior. D'altra banda, formació segons el principis del *Movimiento Nacional*, és a dir, la recuperació del mite de l'àngel de la llar que promulgaria el *Nuevo Estado* i que implicava la subordinació sense palliatius de la dona respecte al pare i al marit. A més a més de l'adoctrinament respecte a la grandesa de la Pàtria, entre d'altres qüestions.

Seguint amb el model educatiu, i implementat el *Nuevo Estado* arreu del territori, es va aprovar la *Ley de 17 de julio de 1945 sobre Educación Primaria*. Aquest nivell educatiu era el primer de l'escolaritat dels infants i s'encarregava a l'Estat i l'Església, a qui es facultava la capacitat de crear centres educatius i centres de magisteri. A més a més, dotava les famílies del dret a escolaritzar els seus fills i filles i triar el centre educatiu més adient. Pel que fa les matèries, l'article sisè incloïa l'assignatura "*Formación del Espíritu Nacional*", que perviuria al llarg de la dictadura.

Així mateix, s'estipulaven les qüestions relatives a l'educació de les nenes. L'article onzè anunciava que "La educación primaria femenina preparará especialmente para la vida del hogar, artesanía e industrias domésticas".

L'article 14 assenyalava la separació de l'alumnat per raó de sexe per raons de "moral i eficiència pedagògica" i l'article 23 estipulava que els centres d'iniciació professional a les nenes de 12 a 15 anys se'ls ensenyaria de manera obligatòria artesanía i "labores del hogar". La divisió sexual en l'educació no era una qüestió inèdita del règim, per bé que ja s'introdueix a l'Estat liberal per educar les nenes en el model de domesticitat, sent el sistema educatiu un "model d'utilitat domèstica" molt estès els segles XIX i XX (Flecha 2014:51). L'herència de la política educativa amb un marcat caràcter patriarcal tornaria a encaminar la trajectòria vital de les nenes cap allò que el *Nuevo Estado* preconitzava: perfectes mestresses de casa.

Les reformes en educació dels anys 1949 i 1953, sobre ensenyament de nivell mitjà, professional i batxillerat, respectivament, incidien sobre la separació de l'alumnat per raó de sexe. Fins i tot, en l'ensenyament professional s'esmentaven les "profesiones femeninas", diferenciades de les dels homes (agricultura, indústria i mineria). En la dècada dels setanta la segregació en l'educació pública persistia en els programes educatius. Els articles 17.2 i 27.2 de la *Ley 14/1970 de 4 de agosto, General de Educación y Financiamiento de la Reforma Educativa* estableixen que els programes educatius i la metodologia estarien "matisats d'acord amb el sexe". És a dir, la separació educativa entre nens i nenes no desapareixia i, pel que fa a l'assignatura "*Enseñanzas del Hogar*" la Disposició Transitòria Segona en el seu apartat dotzè assenyalava que "Las actuales enseñanzas del hogar quedarán equiparadas a la formación económica o enseñanzas y actividades domésticas que se establecen en esta ley para el bachillerato. A este fin, el Ministerio de Educación y Ciencia mantendrá los preceptos que actualmente regulan estas enseñanzas, en tanto se dicten las normas reglamentarias que les sean aplicables." Les diferències per raó de sexe en l'educació no desapareixien, on es perpetuaven, sens dubte, els estereotips de gènere.

La configuració dels estudis anava encaminada a la formació d'homes i dones que tinguessin assumit el seu rol en el si de la societat i la família. En el cas de les dones, destinades a complir el seu deure d'esposes i mares. En el cas de les classes populars, a més a més, la postguerra va ser sinònim d'un important empobriment i escassetat alimentària, cosa que va suposar la necessitat que tots els membres de la família exercissin alguna activitat remunerada per poder aportar diners, encara que fos de manera precària (Espeitx i Cáceres, 2010: 186). En el cas de les dones entrevistades, les que van viure la immediata postguerra es van veure obligades a començar a treballar des de molt joves (fins i tot, abans de l'edat permesa legalment⁷), sent el motiu principal per l'abandonament dels estudis.

A l'entrebanc econòmic, que obligava les famílies a treballar per poder menjar, se li afegia el recel perquè les noies estudiessin, derivat del masclisme que amb el franquisme es va fer encara més present.⁸ Alguns dels testimonis recollits evidencien aquesta tendència, ja que ho van viure en primera persona, com en el cas de JC (1948), que ho explicava d'aquesta manera:

Tot i que el meu pare jo crec que ens estimava als dos igual (...) però tenir un nou era com un valor afegit. Més a més, jo quan era petita, deien, perquè era una família més aviat pobra diguem, de classe baixa, deien que si s'havia de fer un esforç perquè algun dels dos estudiés es faria pel noi. (...) No només als meus pares sinó a tietes i molta gent així que et deia que una noia estudiés era una bestiesa.

Pel que fa a JM (1922), també tenia un germà i la seva família li va pagar els estudis de medicina. La seva família era pagesa i amb un nivell de renda superior a les altres de les dones informants. En el seu cas, malgrat que va lluitar perquè també li paguessin els estudis universitaris, els seus pares no volien que estudiés pel fet de ser dona i es va haver de conformar amb la botiga que li van comprar al barri del Raval:

Me la van comprar perquè la meva mare estava cansada de sentir-me i jo 'Per què m'ha de tocar? Per què m'he de quedar aquí al mas si a mi no m'agrada? Jo no el vull, jo no el vull!' i va dir 'Bueno, el que ens hem gastat amb el teu germà amb la carrera ja que t'has 'emperrat' en no quedar-te aquí...' I va comprar la botiga, tot devia ser el destino. El meu germà el van posar quan estudiava per metge a la sala dels tuberculosos i la mama es va esgarriar i anava mal menjat perquè estava en un lloc i explicava el que li donaven de menjar 'Així et comprarem una perfumeria a tu, et cuides de ton germà i així

7 L'article 15 b) de la *Ley de Contrato de Trabajo de 1931* estipulava els 14 anys com a edat mínima per contractar laboralment, la mateixa que es marcava a la *Ley de Contrato de Trabajo de 1944* en el seu article 11 b), amb coneixement dels pares o avis i que visquessin independentment d'ells

8. El patriarcat com a sistema d'organització social no va aparèixer amb el franquisme, però si la Segona República va implicar alguns canvis pel que fa a les dones (divorci, avortament a Catalunya, etc.), amb la implementació del Nuevo Estado es va tornar enrere. En la definició de patriarcat de Heidi Hartmann, és "un conjunt de relacions socials entre els homes que tenen una base material i que, si bé són jeràrquiques, estableixen o creen una interdependència i solidaritat entre els homes que els permet dominar a les dones" (Hartmann 1980:94-95). Igualment, existeixen diferents definicions i plantejaments sobre el concepte i la construcció del patriarcat que han desenvolupat diferents autores des de diferents corrents filosòfics.

l'afartes' perquè ens enviaven cada setmana unes paneres de verdures, d'oli i d'avellanes... Al tocar-li aquesta sala a la mama li va agafar por i va ser me sembla que era molt enamorada del meu germà la meva mare, devia dir 'ara donem-li el 'capritxo' a l'altra i cuidarà el germà

Aquesta tendència, a més de la necessitat de treballar per aportar diners a casa per poder menjar, va comportar que moltes noies assolissin un nivell d'estudis bàsic sense tenir la possibilitat d'estudiar posteriorment. En el cas de les dones esmentades anteriorment, JC (1948) no va viure la primera postguerra i, a pesar de les limitacions econòmiques de la seva família, va poder estudiar magisteri pel seu esforç personal, estudiant i treballant a la vegada.

Les limitacions que es van trobar les dones per accedir a un nivell educatiu superior al bàsic, és a dir, el batxillerat, es ridiculitzava des d'estaments governamentals a través dels seus dirigents, com José Pemartín, dirigent d'Ensenyament Mitjà i Superior, qui el 1942 defensava que s'havia d'allunyar la dona de la universitat perquè el seu lloc era la llar, a més de complir amb els principis cristians i espanyols, pels quals l'accés de les dones a una formació superior seria excepcional. En la mateixa línia i també en la dècada dels quaranta, la revista *Medina de Sección Femenina* alertava sobre els perills de "l'excessiva" formació de les noies, per anar en contra de la feminitat. Es contraposaria a la dona educada per servir el marit, la família, la Pàtria i Déu a les "pedants" i "republicanes" que gosaven accedir a l'educació superior (Grana, 2007: 260). En aquest sentit, fins i tot algunes de les dones més joves de la mostra analitzada havien rebut comentaris de dones de la seva mateixa família que els recriminaven el seu interès per la lectura. Si llegien tant, els deien, ningú les estimaria.

Amb el pas dels anys la tendència va anar virant cap a una tendència més permissiva en l'àmbit familiar, impulsat per unes mares que volien que les seves filles assolissin un nivell d'estudis més elevat per accedir a feines amb una remuneració més digna, que les permetés tenir la independència personal i econòmica que elles no havien pogut assolir (amb matisos) degut a la implementació del *Nuevo Estado* i la política de gènere del règim, que combatia de manera enèrgica l'emancipació de les dones, per controlar, en darrera instància, la problematització de la societat orgànica i d'ordre que es defensava des del règim (Molinero i Sarasúa 2009:311). D'aquesta manera, són les mares les que prenen les regnes per trencar el tancament que havia provocat el règim i la pobresa de la primera postguerra, insistint perquè les filles assolissin un nivell educatiu més elevat.

És d'aquesta manera com algunes de les entrevistades explicaven que les seves mares (i alguns pares) havien insistit perquè seguissin estudiant més enllà dels estudis bàsics, per poder trobar una feina digna que les permetés tenir una professió i fossin independents econòmicament dels seus cònjuges. Tot i que aquesta dinàmica es va donar entre les més joves, algunes de les més veteranes també van tenir suport familiar per seguir la seva trajectòria acadèmica i laboral. Com explicava CG (1936), els seus pares li van donar suport perquè estudiés magisteri i, posteriorment, per evitar que li toqués anar a treballar a una escola lluny de casa, perquè fes oposicions per entrar a l'Ajuntament de Barcelona o

la *Compañía Telefónica Nacional de España*, on finalment va entrar a treballar. En el seu cas, el suport parental en els estudis:

El meu marit era una persona que es guanyava bé la vida i una de les coses que li feien molta gràcia era que em deia 'Mira, quan ens casem tu ja deixes de treballar, perquè no et farà falta i a més tu pots estar més per la casa' i a casa meva ja vaig dir sobretot que no, i els meus pares també em van aconsellar que no: que no havia estudiat i havia fet tantes oposicions per després dedicar-me només a la compra i tot això. I ell ho va comprendre molt bé i 'llavons' vaig continuar treballant fins que em vaig jubilar.

Altres informants explicaven que l'aposta de la mare perquè seguissin estudiant va implicar l'accés a escoles privades i el sacrifici de l'economia familiar. Aquest va ser el cas de MF (1958), de qui la situació econòmica familiar era molt precària:

La meva mare volia que fes el batxiller igual que el meu germà, per tant que volia anar a un centre on les noies poguessin estudiar el batxiller havia d'anar amb monges o en un centre privat, perquè en els públics les noies no tenien dret a fer el batxiller. (...) Em van fer entrar al Milà i Fontanals i vaig començar cinquè de batxiller nocturn per primera vegada en coeducació o mixta... mixta... a Milà i Fontanals. L'any 74 perquè l'any següent va morir Franco. (...) El Milà i Fontanals era un institut súper polititzat i per mi tot això era nou, la primera vegada que anava sense uniforme, primera vegada que anava amb nois... érem dues noies en una classe de vint-i-nosequants nois però això és el de menys, perquè a mi m'era igual que fossin nois com noies: jo estava criada en una escala amb 13 nois i a mi els nois mai m'han fet anar allò de dir ai... no. El que sí una cosa que em va diferenciar i em va revolucionar molt era que estava molt polititzat.

En el seu relat, MF (1958) explica el canvi de centre d'estudis, essent el segon un institut públic on, per primera vegada, va coincidir a l'aula amb nois. En aquell moment, com explicava la informant, la política estava molt present en aquell institut i va viure en primera persona alguns esdeveniments que, ni la seva mare ni les dones de la generació de la immediata postguerra haurien pogut imaginar:

Aleshores havien 'despedit'... havien expulsat a cinc persones de la nostra classe per ser polítics, entre ells l'altra noia que hi havia, jo queia del cel en tot i ens vam posar en vaga. Ens vam posar en vaga, vam estar tres mesos de vaga fins que va dimitir el director de l'escola, van tornar els nois, però va ser una època en la que vaig veure entrar a cavall la Guàrdia Civil allà a dintre de l'institut. Jo anava amb 'corassa' perquè arrel de l'operació havia d'anar amb una 'corassa' perquè em donaven un mal 'tanto' i em feien mal de veritat i un... un dels professors germà d'aquest xicot que també estava treballant allà, era professor de químiques, em va estirar dintre del laboratori de quí-

mica i gràcies a això no em va passar res però és molt impressionant estar baixant per les escales del teu institut amb els llibres a la mà i tota contenta que anaves a manifestar-te i a dir el que senties i el que fos i veure els cavalls amb la policia muntada, amb els cascos, les porres llargues perquè duïen unes porres especials més llargues perquè anaven a cavall i arribessin a pegar... pujant per les escales. Vull dir era... és una visió... i això va portar que a part que l'escola era molt 'diferenta' a les monges doncs que ja suspengués... vaig suspendre un parell d'assignatures però el setembre vaig recuperar i vaig passar a sisè. Però a sisè em vaig trobar en què jo em pensava que com que havia mort Franco, va morir Franco, vam estar vuit dies de festa... vam fer... va ser molt mogut.

No només va compartir aula amb nois per primera vegada, sinó que va ser un espai on l'antifranquisme hi era molt present i va viure la repressió policial en primera persona. El canvi respecte a les generacions més veteranes és evident, ja que compartia aula amb nois i vivia de manera quasi quotidiana l'oposició al règim. Posicionament que va defensar a classe de filosofia oposant-se a l'execució de Salvador Puig Antich i que només li va suposar un suspès. Aquesta experiència cal contraposar-la amb el relat d'altres dones entrevistades, les que recordaven haver patit agressions físiques i insults per part de les mestres (tant monges com civils) pel sol fet de parlar en català al pati. Una manifestació contrària al règim, s'entén, hauria implicat conseqüències molt més serioses que un suspens. En aquest sentit, poder obtenir un nivell d'estudis superior a finals del franquisme implicava viure experiències diferents i una socialització, amb matisos, més lliure respecte a les experiències viscudes per les dones més grans de la mostra, amb experiències molt més tancades i restrictives en relació amb l'ensenyament.

Una altra de les informants que va coincidir amb nois a l'institut va ser EM (1956), que també recorda el moviment assembleari que s'hi vivia:

Después quan vaig canviar, que vaig anar a l'institut (...) 'vai' anar a l'Acadèmia Alpe per acabar aquestes assignatures pendents i 'llavons' va ser quan ja hi havia nois. Després als instituts també que 'vai' fer COU, tan al Milà i Fontanals, 'bueno' 'vai' fer, 'vai' estar matriculada eh, 'vai' acabar a l'Emperador... tan l'un com l'altre era mixt. (...) Home, jo com que era una mica 'aixís' tímida, està bé però al principi sobta una mica, però com que d'entrada a l'Acadèmia Alpe les aules eren petites i allà la gent bastant concentrada i 'vai' coincidir amb dues o tres companyes més de les monges i amb gent d'aquí del Poble Sec, algun company del Poble Sec. Va fer caliu i fa facilitar les coses, però els instituts que hi havia més moviment assembleari, polític i tot això, els nois que eren, en general, que hi havia noies que eren molt actives, però els nois 'aixís' eren més, jo que soc tímida i 'aixís' em va fer una miqueta 'bueno', una mica de coseta sí... però 'bueno'. 'Después' bé eh, però sí clar, acostumada a que no... perquè aquí al Bosc anàvem nois i noies però estàvem separats per una 'valla'. A mi em portaven al 'cole' a vegades amb uns veïns però després no coincidies per res!

Per a l'estudi del nivell formatiu de les dones de la mostra, es va fixar l'entrada al mercat de treball com a referència. Entre les dones més grans de la mostra, el 71% havia assolit estudis bàsics; el 14%, estudis professionals, i només el 7%, estudis de batxillerat i universitaris, respectivament, que en nombres absoluts representava una persona. En canvi, entre les dones nascudes entre el 1936 i el 1959, el 31% havia assolit estudis bàsics; el 37%, batxillerat elemental; el 18% havia realitzat estudis professionals i el 12%, estudis superiors. Si es comparen els estudis de les dones de la mostra respecte a les seves mares, es pot veure una tendència cap a l'assoliment d'un nivell superior. El 60% de les dones de la mostra va assolir un nivell d'estudis superiors respecte a les seves pròpies mares i el 40% va arribar al mateix nivell. De la mateixa manera, no hi ha cap de les entrevistades que assolís un nivell inferior. Per tant, la tendència generalitzada va ser un ascens de la formació de les dones de la mostra.

L'actitud sobre la formació de les dones va canviar: des de la funcionalitat de la formació per aprendre a llegir i matemàtiques bàsiques per poder treballar a una botiga, com es plantejava entre les dones més grans de la mostra, a la formació per tenir més cultura i poder accedir a una professió amb una remuneració més elevada i poder tenir independència econòmica, cosa que les dones més grans de la mostra, en la seva majoria, no tenien per treballar en l'economia submergida amb un salari precari i per l'arquitectura jurídica del règim, que subordinava la dona casada al cònjuge (Ruiz i Nielfa, 2007).

Una de les conseqüències del canvi d'actitud respecte a la formació de les filles va ser l'accés d'aquestes noies a institucions educatives on també estudiaven nois. Per tant, es trencava amb la divisió sexual del sistema educatiu instaurat en la legislació franquista i assistien a centres fora del barri. Per exemple, l'Institut Milà i Fontanals on va assistir MF (1958) s'ubicava al barri del Raval. La sortida del primer espai de confort, el barri, i la convivència quotidiana amb nois de fora de la seva família i cercle més immediat, va canviar la socialització de les noies en els darrers anys del franquisme per superar l'encotillament de la formació com a mares de família per assolir una formació més àmplia i una socialització com a iguals amb altres nois, cosa que podia contribuir a canviar la mentalitat de les mateixes noies.

A la feina: Noves trajectòries.

L'àmbit laboral va ser un altre dels aspectes que va canviar en la darrerria del franquisme. Des de l'expulsió de les dones del mercat de treball estipulat en el *Fuero del Trabajo* del 1938 i concretat en les *Reglamentaciones Nacionales de Trabajo* i legislació sectorial i empresarial successiva, l'economia submergida va ser un dels recursos de supervivència de les dones casades de les classes subalternes, com va ser el cas de les del Poble-sec. Dels oficis recollits com a primera ocupació, en destaquen feines tradicionalment realitzades a l'espai privat (llar) i en condicions precàries, com també destaca l'ocupació en l'ajuda al negoci familiar. De les dones més grans de la mostra, les ocupacions més esteses era la de modista, també com a aprenent a casa d'una altra dona que ja sabia l'ofici. Altres també

realitzaven altres tasques, però també a la llar i en l'economia submergida. La restricció que van patir les dones casades en la primera etapa del franquisme va implicar la seva reclusió a la llar, dependència econòmica respecte al cònjuge⁹ i la impossibilitat (generalitzant) de fer vida de manera independent. Per tant, el seu radi de socialització quotidiana es veia molt restringit a la família i el barri.

Aquesta dinàmica va anar canviant al llarg dels anys, per bé que malgrat que la primera ocupació de moltes joves era ajudant al negoci familiar, si n'hi havia, o en algun comerç proper, les nascudes a partir de la dècada del 1940, en la seva majoria, van poder aspirar a accedir a altres feines fora de l'àmbit privat i fora del barri, amb un salari i categoria professional més elevats, i també, en la seva majoria, no van haver de deixar la seva feina quan van contraure matrimoni, tendència que no van seguir les que es van casar en la dècada dels seixanta, ja que abandonar la feina per dedicar-se a la família era "el que feia tothom". La permanència al lloc de treball es va donar sobretot en les casades a partir dels anys setanta i en algunes excepcions entre casades en anys anteriors, com el cas de CG (1936). Com s'explicava en l'epígraf anterior, van ser els seus pares els que la van animar a seguir treballant a pesar d'haver-se casat, rebent ajuda per la cura de la filla que va néixer del seu matrimoni, en primer lloc de la seva mare i, quan aquesta va emmalaltir, d'una persona externa.

Aquest canvi es va produir a partir de l'aprovació de la *Ley 56/1961, de 22 de julio, sobre derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer*. L'article quart d'aquesta norma és el que especifica que les dones podien concertar tot tipus de contractes de treball amb independència del seu sexe o estat civil, encara que aquest canviés en el transcurs de la relació laboral. Igualment, delegava una ulterior regulació reglamentària els treballs penosos, perillosos o insalubres que no havien de ser permesos per l'ocupació de les dones. Així mateix, anunciava el reconeixement del principi de la igualtat salarial en treballs d'igual valor. L'article cinquè modificava el règim jurídic de l'autorització marital per treballar, estipulant que havia de ser expressa i, en cas de negativa, no se'n reconeixeria l'eficàcia quan estigués feta amb mala fe o amb abús de dret. Aquesta norma va ser l'inici del progressiu canvi legislatiu que el règim va dur a terme en la qüestió laboral de les dones, donant protagonisme, com és el cas de la norma que ens ocupa, a la tasca de *Sección Femenina de Falange Tradicionalista Española y de las JONS*, organització orientada a la formació i adoctrinament de les dones segons el parer del règim,¹⁰ és a dir, com a mestresses de casa servidores i abnegades al cònjuge.

9. Sobre aquesta qüestió, l'advocada Mercedes Fòrmica va publicar al diari ABC l'article "El domicilio conyugal". En aquest article explicava l'assassinat d'una dona a mans del seu marit i criticava la dependència econòmica que patien les dones respecte als cònjuges i com aquest fet els impedia prendre la iniciativa d'abandonar la llar conjugal en cas de patir violència masclista. Fòrmica, al seu torn, va impulsar una reforma del Codi Civil que es va aprovar el 1958, en la qual es modificava aquesta dependència patrimonial de les dones casades. Enllaç a l'article: <http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1953/11/07/009.html> Última consulta realitzada el 13 de gener de 2020.
10. L'Exposició de Motius de la norma deia el següent: "La Sección Femenina de F.E.T. y de las J.O.N.S., que a lo largo de este último cuarto de siglo ha tenido encomendada la formación de la mujer española, proyectada al servicio de la Patria, orientando y dirigiendo en todo momento ese fecundo quehacer, ha podido comprobar cómo encontraba pleno asentimiento en asambleas nacionales de diverso carácter la idea de conseguir el acceso de la mujer a aquellas profesiones y tareas públicas y privadas para las que se halla perfectamente capacitada, sin más limitaciones que las que su condición femenina impone. Por ello, considerando oportuno que tan legítimas aspiraciones encontrasen adecuado reflejo en el ordenamiento positivo español, elaboró una proposición de Ley encaminada a regular los derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer, que, firmada por más de doscientos Procuradores, fué remitida a la Presidencia de las Cortes."

El canvi d'actitud del règim respecte a la participació de les dones al mercat de treball¹¹ es va donar per diferents factors, un d'ells —i dels més importants—, l'obertura d'Espanya a l'exterior. Només uns anys abans, el 1958, s'havia dut a terme una reforma del Codi Civil que modificava algunes qüestions de la capacitat jurídica de les dones casades (Ortiz, 2006: 10). Els canvis legislatius que es van anar succeint en la línia de permetre una més gran autonomia en l'àmbit del treball (malgrat ser avenços molt tímids) no es van donar perquè l'aparell del règim canviés d'idea respecte a quin havia de ser l'espai natural de les dones. Tot i la propaganda que feia *Sección Femenina* sobre la llei del 1961 i la creació d'una assessoria jurídica que depenia d'aquest organisme, creat per ajudar a dones (i homes) que tinguessin dubtes sobre la seva aplicació, no va tenir l'atenció ni dels ministres franquistes ni d'alts càrrecs del govern (Ofer 2006). Per tant, aquelles reformes legislatives responien a una voluntat de millorar la imatge exterior del franquisme.

L'escenari laboral de les dones canviava legalment, però una de les principals dificultats radicava en el canvi de mentalitat social respecte a aquesta qüestió, cosa que no va ser fàcil. Socialment, l'abandó de la feina per part de les dones que es casaven era habitual, moment en què passaven a realitzar les tasques de cura de la família i ajudaven al negoci del cònjuge, si era el cas. De la mostra analitzada, de les que es van casar a principis de la dècada dels seixanta del segle XX, malgrat fer-ho després de l'aprovació de la norma analitzada, la majoria va abandonar el seu lloc de treball. MG (1941) ho explicava amb el seu testimoni, on la voluntat del cònjuge hi va tenir molt a veure:

Quan em vaig casar 'vai' plegar perquè el meu marit és tan espavilat que em va fer plegar (riu), em va fer plegar perquè va començar... 'bueno', aleshores plegava molta gent. 'Llavons' s'havia de plegar, que va ser una equivocació i grossa perquè clar... 'Llavorens' vaig plegar i em vaig quedar a casa perquè la mama, la meva mare, començava a ser més gran i queda't a casa entre 'pitos' i flautes em vaig quedar al carrer Olivo perquè no podíem agafar cap pis, una altra equivocació perquè el casat casa vol, és així la vida i em vaig quedar aquí i 'bueno' vam muntar una habitació entre 'pitos' i flautes et cases perquè el Joan el meu marit va començar a fer el taxi també.

La pressió per abandonar la feina també podia venir per la mateixa empresa, que acomiadava les seves treballadores quan es casaven, com si el canvi d'estat civil afectés les seves capacitats. Aquesta va ser l'experiència d'FP (1938), que es va casar el 1964:

11. Quan ens referim a "mercat de treball" no volem dir que les dones no haguessin treballat (ans al contrari), sinó que cada cop eren més les casades que s'ocupaven en empreses que no tenien res a veure amb la família o l'economia submergida i tenien reconegut el seu treball amb un contracte laboral i el pagament de les quotes corresponents a l'assegurança mèdica obligatòria que pertoqués segons el moment. Eren feines que, a més a més, podien ser comptabilitzades en estadístiques oficials, qüestió complicada en feines pròpies de l'economia submergida o quan s'ajudava en el negoci familiar. [Nota de l'autora].

Quan em vaig casar vaig deixar la feina, que és el que es feia en aquella època. A Jorba, o Preciados, que va acabar sent Preciados, casades no en deien que no però millor que... Quan ens casàvem, Jorba ens donaven una dot i vaig sortir guanyant perquè Preciados en aquell moment hi havia diners.

El canvi d'actitud sobre la qüestió laboral de les dones casades va anar canviant lentament, però, amb el temps, les dones van seguir treballant amb normalitat després de contraure matrimoni. En aquest sentit, les dones més joves de la mostra analitzada han pogut desenvolupar una trajectòria professional amb més o menys normalitat, ja que algunes encara es troben laboralment actives.

En l'aspecte laboral, cal tenir en compte la discriminació entre dones que van contraure matrimoni i les que no, ja que aquestes últimes van poder seguir treballant sense cap tipus d'impediment social ni empresarial i van desenvolupar la seva carrera professional amb normalitat, com també va passar a les dones més joves de la mostra. En aquest sentit, la seva socialització va ser més intensa per treballar en centres de treball fora del barri i interactuar quotidianament amb persones externes a la família i el cercle més íntim. Les més perjudicades eren les dones que van contraure matrimoni, per bé que la seva expulsió del mercat de treball no només els impedia desenvolupar una professió, sinó que els limitava la llibertat de socialització fora del cercle familiar i les limitava a la tasca de cures. Aquesta limitació de la llibertat també era econòmica, ja que en no treballar fora de casa tampoc tenien un salari propi, tot i que, si treballaven, la legislació també preveia que el marit pogués cobrar el salari si així ho volia.

En el primer franquisme, la trajectòria vital de les dones tenia dos elements diferenciadors: l'estat civil i l'edat, que amb el pas dels anys i ja a les portes de la Transició es va anar difuminant per deixar pas a un aparent tracte igualitari, tant entre dones amb independència de la seva situació familiar com entre dones i homes. És d'aquesta manera com l'estil de vida de les dones va anar canviant progressivament, passant d'un estancament quotidià a entorns socials diversos i diferents a la família.

Oci, cultura i consciència: Els agrupaments escoltes, esplais, concerts reivindicatius i el grec dels inicis.

Un altre espai de llibertat per a les dones entre les dècades dels seixanta i els setanta (sobretot aquests últims) va ser en espais d'oci i culturals, on —sobretot a principis dels setanta— també hi havia un marcat antifranquisme, que es traduiria en una participació més o menys activa en reivindicacions socials i polítiques dels primers anys de la Transició.

Entre les dones més joves de la mostra analitzada es van detectar diferents experiències en agrupaments escoltes i esplais parroquials del barri, on assistien amb altres nens del barri. En el cas de l'Agrupament Escolta Rabindranath Tagore es va fundar a la parròquia de Sant Salvador d'Horta i, segons el testimoni recollit, va ser el primer agrupament escolta mixt i va ser per aquest motiu que

hi van assistir tant nois del barri com noies, compartint excursions i nits a la muntanya sense supervisió de pares i mares, així com la formació i els valors propis dels escoltes. Segons MF (1958), aquella experiència va marcar la seva infància, ja que el seu germà gran també en formava part i era una manera de compartir temps lliure amb ell. Així mateix, també recorda excursions i sortides per Montjuïc en les quals es van enfrontar amb grups de joves de la Falange on només hi havia nois,¹² al contrari que al seu agrupament que també hi havia nenes i joves. La informant explicava que en aquestes trobades, algunes de les quals tenien lloc als jardins del Teatre Grec de la muntanya de Montjuïc, portaven a la pràctica les estratègies de defensa apreses a l'agrupament. MF (1958) ho explicava com una anècdota recurrent:

Estaven al carrer Blai sí. Allà es reunien i estàvem 'enfrentats' totalment. (...), jo me'n recordo d'un joc de pistes que vam fer a Montjuïc (...) ens van barrar el pas, ens van barrar el pas fins al punt (...) que ens van començar a sortir de diferents punts gent de la Falange (...) Armats, ells anaven armats. (...) recordo que nosaltres ens vam cagar, perquè ara sí, ara sí que ens les donen... No portàvem res, però nosaltres teníem un company, (...) va començar a tocar el 'pito' i va aparèixer tothom per darrere del dels, perquè com que ja ens havia passat altres vegades teníem aquesta contrasenya. Estàvem sobre avís, va començar a aparèixer tothom i la veritat és que vam passar... hi va haver baralles, hi va haver ferits, però ja era una baralla normal i corrent de tota la vida. Ara ja estàvem igualats. Moltes vegades anàvem a pujar parets i tal, aleshores ja la cosa, sí que ens intentaven agafar per petits... fer-nos mal, anaven a 'fernse' mal, anaven amb cadenes sempre, jo recordo la rodejada de les cadenes d'aquests nois... uf... (...) N'hi havia del barri sí, no els coneixia personalment però eren del barri...

La trajectòria d'aquest agrupament no es va consolidar a la parròquia on va néixer, ja que el rector de Sant Salvador d'Horta els va fer fora, disconforme amb la presència de nenes i noies i per idees progressistes d'aquells joves, ja que ell era molt conservador. És interessant conèixer experiències en les quals la presència de noies en un espai comunitari i en convivència amb nois d'una manera normalitzada podia causar aquesta reacció. Per tant, es dedueix que des de posicions conservadores hi va haver resistències a la normalització de la vida pública de les noies. Tanmateix, no va ser la tònica general de les parròquies del barri,¹³ ja que a la parròquia de Lurdes es va obrir un esplai on anaven nens i nenes amb normalitat, com va explicar LV (1959) en la seva entrevista. La politització de l'església de barri va ser molt important per a l'acollida de militància antifranquista. Una de les entrevistades, AG (1928), recordava que a la parròquia de Sant Domènec, situada al veí barri de Sant Antoni i on anaven moltes persones del Poble-sec, es feien reunions clandestines de sindicalistes de la SEAT, segons li va confessar el mateix rector de la parròquia.

12. Segons el seu testimoni, eren grups del *Frente de Juventudes de Falange Española Tradicionalista y de las JONS*, ja que hi havia una seu de Falange al barri i s'hi devien reunir.

13. Al Poble-sec coexisteixen les parròquies de Lurdes, Santa Madrona, Sant Salvador d'Horta i Sant Pere Claver, aquesta última jesuïta.

Les parròquies de barri, des de la joventut a través de l'esplai com persones més grans per la seva assistència a missa i la pertinença a la comunitat, eren uns espais de socialització importants on, en alguns casos, l'antifranquisme hi va tenir presència. Tanmateix, cal assenyalar que —en alguns casos— la seva gestió i la vida quotidiana responia de manera acrítica a la divisió de les tasques segons el gènere. Segons explicava AG (1928) en la seva entrevista, a l'última de les parròquies on va formar part de la comunitat de manera activa (en va ser catequista), les dones eren les que s'encarregaven de la neteja i el manteniment del centre. La portera també era una dona. Al seu torn, la parròquia la dirigia un capellà (un home, evidentment) i qui realitzava les tasques més vistoses i gratificants eren els homes, per bé que eren els que, en la seva majoria, llegien les lectures a les misses i dirigien el grup de música, per posar alguns exemples. Per tant, malgrat ser espais on homes i dones hi concorrien de manera normalitzada, la seva gestió corresponia a la divisió sexual de les tasques quotidianes: les cures i feina de manteniment per les dones, i tasques vistoses i gratificants pels homes.

Una de les expressions culturals en la què l'oposició al règim va tenir una forta presència va ser en els concerts de cantautors que formaven part d'Els Setze Jutges.¹⁴ Aquests esdeveniments anaven més enllà de l'expressió merament artística i es preniën com una reivindicació política de masses en l'espai públic, trencant el silenci d'anys anteriors i posant en comú una oposició al règim que s'havia mantingut latent per por a la repressió.¹⁵ La cultura va ser una de les vies d'expressió pública i popular tant de dones com d'homes disconformes amb la dictadura franquista, cosa que les va dotar d'un sentiment de col·lectivitat i una fortalesa comuna que fins aleshores no havia existit en aquella magnitud, és a dir, fora dels cercles més íntims i de confiança. A poc a poc el nivell de conscienciació es va anar fent més ampli i evident i era per això que el règim no estalviava mitjans per controlar i censurar aquell tipus d'expressions.¹⁶ L'La Policia Nacional, els "grisos", eren els encarregats del control de l'ordre públic als recitals dels cantautors i cantautores més reivindicatius, cosa que creava un ambient de por per si hi havia una càrrega policial, ja que les seves actuacions no estalviaven l'ús de la violència. A pesar d'aquesta vigilància intimidatòria, els recitals es van convertir en expressió pública i col·lectiva del sentir polític d'una part de la població, que per fi trencava el silenci eixordador dels primers anys de

14. Els Setze Jutges va ser un conjunt de cantautors i cantautores sorgits amb el moviment de la Nova Cançó, sorgit a principis de la dècada dels seixanta arran de la inquietud de diferents autors i autores per poder ensenyar la seva obra musical en llengua catalana, fent així un exercici de resistència contra la política cultural i lingüística del règim. El grup promotor d'aquest moviment va sorgir a la seu de la Institució Cultural del CIC de Barcelona, de bracet d'alguns professors, i en formaven part Josep Maria Espinàs, Remei Margarit, Miquel Porter i Lluís Serrahima. Amb els anys, es va anar ampliant i va ser una de les puntes de llança més importants en l'àmbit de la cultura de la protesta antifranquista (Ferrer, 2012).

15. En aquesta afirmació es fa referència a les vivències recollides a la investigació i a la situació generalitzada, la qual cosa no obvia la repressió patida per aquelles persones que sí que es van organitzar contra el franquisme i que van patir la repressió policial i judicial en les seves diverses manifestacions, com van ser els i les sindicalistes de sindicats clandestins, membres d'organitzacions antifranquistes, membres de l'Assemblea de Catalunya, etc. [Nota de l'autora].

16. Tot i que no és objecte d'aquesta comunicació, cal tenir present la censura que van patir diferents expressions culturals com la literatura, el cinema i la música en la dècada dels seixanta i els setanta. Censura que es dirigia des del *Ministerio de Información y Turismo* de Manuel Fraga i que va censurar, en el cas de la cançó, moltes de les creacions de membres d'Els Setze Jutges, com per exemple *L'Estaca* de Lluís Llach. La censura va ser una de les dinàmiques comunes amb altres règims de dictadures com les del Brasil, l'Argentina i Portugal. (Fiuza 2012).

franquisme a través de la cultura i d'un moviment que s'acompanyava d'altres expressions que anaven en un mateix sentit, com va ser la fundació d'Òmnium Cultural el 1961, la fundació de la discogràfica Edigsa aquell mateix any o el naixement de la revista infantil *Cavall Fort*, també el 1961, i l'inici de l'edició de la *Gran Enciclopèdia Catalana* el 1968. Expressions culturals i intel·lectuals que es contraposaven al règim amb fermesa a pesar de la censura i l'amenaça de la repressió, de les quals les dones també hi van participar. L'obertura en l'educació i el treball va venir acompanyada d'una participació normalitzada en la cultura, que en la dècada dels seixanta i dels setanta va prendre un caràcter polític i reivindicatiu important. CA (1940) recordava un dels recitals de Raimon al Palau de la Música, que va viure amb molta emoció:

I jo recordo haver anat al Palau a sentir al Raimon i... la meva mare, 'tingues coneixement' perquè... i cantant *Diguem no* i amb tot, tot el Palau, tot el darre des de l'escenari fins a l'altra punta de l'escenari tot de grisos 'aixís', si no perquè érem joves allò imposava molt eh. Això ho vivíem bastant, ho vivíem bastant. (...) Jo aquesta vegada del Raimon me'n recordo que va ser molt, estaves tant emocionat que podia més l'emoció que la por, perquè allò imposava molt eh! Tota aquell munt de gent a darrera que, 'bueno', per què hi eren allà? Hi podien ser pel que calgués, no? Però és que va ser aquella cosa, que també erets més jove i 'aixís' i coses d'aquestes les recordo molt i... sí, això sí.

Una habitual dels concerts de Lluís Llach era MF (1958), que era molt jove i vivia aquells esdeveniments amb les amigues de l'esplai com a moments de llibertat. Com explicava, un dels recitals que va viure amb més intensitat va ser el del Palau de la Música, que recordava d'aquesta manera:

Aquest el vaig viure i va ser quan hi va cantar Lluís Llach. Era el 74 també, va ser justament quan estava lo del Puig Antich i a ell li van prohibir cantar *L'Estaca*. Aleshores, era qüestió de censura, la censura va prohibir cantar *L'Estaca* com després va prohibir cantar *La Gallineta*, com després va... li van prohibir tantes cançons ja pobre. En aquell moment Fraga era Ministre de Governació i va ser quan hi va haver les màximes manifestacions per la llibertat d'expressió. Aleshores, me'n recordo que, que vam estar tota la nit dormint a ras per aconseguir entrades per entrar al Palau de la Música... era uf! Cantant allà amb les guitarres tothom... és que tots érem... era un moment social molt maco, perquè ho penso de gran i penso 'la gent que vivia allà, colló...!' perquè no vam callar en tota la nit: que si cantant totes les cançons del Lluís Llach, totes les que hi havia fins aquell moment, i les vam repetir fins a la sacietat! (...) A dintre del concert vam entrar tots, estava el Palau a arrebossar, a arrebossar de gent, no hi cabia ni una agulla i me'n recordo que vaig seure al lloc dels cecs, que és darrere l'escenari i va sortir a cantar el Lluís Llach i va cantar tot el seu repertori i la gent li demanava *L'Estaca*. I la gent li demanava *L'Estaca* i ell primer va 'omir', o sigui com si no ho sentís. Ja en els bisos va dir que a ell li havien prohibit cantar *L'Estaca*, que ell no la podia cantar, però

que lo que no li havien prohibit era tocar-la i aleshores va començar les notes de *L'Estaca* amb la guitarra i tot el Palau, tot el Palau amb un, com si fos una sola veu, va començar a cantar *L'Estaca*. Però és que era, imposava, perquè no hi havia em... un gall per aquí, un gall per allà, un que 's'adalanta', no: el Lluís Llach va donar l'entrada amb la seva guitarra i la va seguir tocant amb la guitarra i tots a la una vam cantar la cançó com si l'estigués cantant ell. Com que ja va ser, en aquell moment van entrar els grisos i van dir que 'pa fuera', van desallotjar el Palau, però tothom va baixar les escales del Palau cantant *L'Estaca* i tots anàvem, o sigui van fer els grisos una filera i tots vam anar passant per allà, que vaig pensar "En qualsevol moment començaran a estomacar aquí" i no ens van estomacar a ningú. Tots vam sortir del Palau cantant *L'Estaca* i vam seguir cantant *L'Estaca* a fora, perquè la vam anar repetint i repetint i repetint... *L'Estaca* és llarga i els grisos van estar allà formats i quan tots vam ser fora del Palau es van formar a fora i com que seguíem cantant vam veure que es posaven en posició d'"arrear", ens vam distanciar una mica i vam començar a cantar *Els Segadors* i ja aquí *Els Segadors* no va acabar i va córrer tothom perquè ja van començar a estomacar.

Però no totes les experiències recollides anaven en un mateix sentit. La testimoni LV (1959) explicava que ella havia assistit a algun concert per casualitat, ja que no estava assabentada ni implicada en el moviment cultural antifranquista.

Hi havia una noia que vivia al mateix carrer Concòrdia, perquè 'vagis' lo 'tontina' que era, que un dia me ve i me diu 'Escolta, és que vaig fent, com una manifestació, que si li podia guardar uns papers' i jo li vaig guardar els papers i després resulta que eren 'unos pamfletos' i ella se n'anava a una manifestació i era por si la detenien y le iban a registrar la casa los pamfletos los tenía yo! I jo dic '¿Pero por qué no me cuentan las cosas?' Però imagina't, si van a su casa y no se los encuentran y le dan dos leches bien dadas, ianda que no canta quién tiene los pamfletos! O sigui imagínate, imagínate... Imagínate, recuerdo cosas así sueltas amb 15 anys: '¿Vienes a una fiesta que hacen en la Facultad de Química' No havia anat mai a cap... pues era un recital de Raimon, una de 'Cara al Vent'! i tot allà afinaos y los grises allí al voltant i jo dic 'Anda que fiesta más sosa' Pero este me hacía una gracia porque com que era valencià cantava així com els de la Franja de Ponent no, devia ser de les primeres vegades que oía a ese hombre y todo al vent... y esos grises me hacían una poca... yo no sé qué les habían hecho pero les miraban con una cara más poco que si los veía por la calle.

Les expressions culturals antifranquistes s'estenien arreu i per ocasions i esdeveniments diversos: fos per concerts en espais tancats i emblemàtics com el Palau de la Música o en el marc de festes universitàries a l'aire lliure, la cultura i la política contra el règim trobaven el seu lloc per expressar-se. Però, com no podia ser d'altra manera, sota l'atenta mirada de la Policia Nacional. Una altra de les qüestions que es desprenen d'aquest últim testimoni és la cautela en la custò-

dia de material compromès per part de persones significades en els moviments opositors al règim. Com explica LV (1959), una veïna del seu mateix carrer li va demanar que li guardés uns “pamfletos” quan anava a una manifestació, per por que li trobessin. Crida l’atenció com li fan aquesta petició, sabent que no estava compromesa en cap moviment (pel que es desprèn del seu testimoni tampoc n’estava gaire al corrent) i que, segurament, la Brigada de Información Político-social no l’aniria a buscar. La por a les conseqüències personals i físiques que podia comportar la troballa d’aquest tipus de material era una realitat.

El 1976 va tenir lloc el primer Festival Grec, organitzat per l’Assemblea d’Actors i Directors en un context d’una escassa i precària oferta teatral, d’una banda, i una gran politització, de l’altra. Davant la necessitat de consolidar una temporada estiuenca teatral, una part del sector teatral independent va impulsar l’organització d’aquelles jornades, dirigides per una Comissió Gestora i Executiva integrada per Mario Gas, Jaume Nadal, Josep Maria Loperena, Josep Torrens, Ricard Salvat i Carlos Lucena (González, 2001). La importància del Festival pel nostre treball és el seu veïnatge amb el barri, per bé que es va celebrar, i se celebra, a Montjuïc. Va ser per la seva proximitat que va atreure joves del Poble-sec, entre ells EM (1956), que hi vivia molt a prop i ho va viure intensament. Del seu testimoni se’n pot deduir l’ambient de llibertat que s’hi va viure, un gran canvi respecte a les experiències viscudes per altres dones, sobretot les d’anteriors generacions. La mort de Franco i l’inici de la Transició es va donar en un context en el qual la cultura va prendre les regnes contestatàries i de vivències de llibertat.

Això d’estar allà amb la paradeta amb actors i actrius i poder veure el teatre o els espectacles de música i tot allò... un any màgic, va ser preciós! Em va donar, amb una mentalitat, va ser com obrir-s-hi, com se t’obrien com unes portes... després ja va canviar eh, es va... va continuar sent el Grec però amb una altra gent, ho van portar... sí... d’una altra manera. Però aquell primer, per mi que era joveneta, ‘bueno’, i la possibilitat de tenir la meua pròpia paradeta i vendre coses! Vull dir que, les coses que fas tu amb les mans. Algunes les muntàvem, altres les muntàvem, però ‘bueno’. És clar, tot això ho recordo com un any màgic, sí. Jo en alguna assemblea (d’actors i directors) també hi havia participat, sense intervenir per suposat, però ‘m’empapava’ de tot aquell moviment. Reivindicaven molt i com ‘algo’, màgic, ‘ademés’ és que en un escenari com el Teatre Grec, a l’estiu, vull dir... jo me va, me va impactar i me va obrir jo què sé com, com portetes o finestretes. Ara més detalls tampoc... ara hauria de, ‘d’immersir-me’ en aquell... ‘bueno’, i a part també estava amb gent coneguda i me n’anava amb... ‘llavorens’, perquè jo també estava a un grup de teatre, però re... de barri eh... vull dir sí, de barri. Doncs és clar, tot això portava, saps... era màgic.

És interessant comprovar el canvi de dinàmiques i la dedicació de temps lliure a l’oci i la cultura que es va anar donant amb el pas del temps, ja que en els primers anys de franquisme tant l’assistència a concerts o a trobades culturals com el Grec, i més de la manera com va néixer, era totalment impensable, ja que

les dones obreres es dedicaven, sobretot, a tenir cura de la família i a ocupar-se en feines precàries per sobreviure. Hi havia poc temps per a l'oci i, sobretot, per a reunions que posaven en qüestió el règim en uns primers anys de silenci polític absolut. A més a més, també es pot comprovar com les dones van prenent el seu terreny a un espai que és alhora recreatiu i reivindicatiu amb absoluta —aparentment— normalitat, participant de la vida pública d'una manera més habitual a mesura que passaven els anys i les noves generacions de joves començaven a fer vida fora dels límits familiars. Una naturalitat impensable per les seves pròpies mares.

Sortim al carrer! les dones del Poble-sec a les manifestacions i altres esdeveniments reivindicatius.

Una de les transformacions més interessants de l'espai públic en les dècades dels seixanta i els setanta, sobretot en la proximitat de la mort de Franco i després de la seva defunció, va ser la proliferació de la lluita popular a l'espai públic a través d'actes i manifestacions.¹⁷ Manifestacions que, sovint, acabaven amb càrregues de la Policia Nacional, els "grisos". La participació en aquest tipus d'actes cada vegada era més transversal, per bé que hi participaven persones de diferents procedències i perfils socials, culturals i fins i tot ideològics, però coincidien en el rebuig al règim franquista, a la seva política i les execucions que es dictaven i es portaven a terme, com van ser les del Procés de Burgos i la de Salvador Puig Antich, per esmentar-ne algunes de les que van tenir més ressò.

Els testimonis recollits evocuen diferents perspectives sobre les mobilitzacions i les vivències de la seva participació segons les seves circumstàncies personals, que a vegades impossibilitaven una implicació més gran que la desitjada. CA (1940) explicava que el seu marit havia anat a alguna manifestació però que, degut a la seva edat i responsabilitats, pensava que no era gaire apropiat arriscar la seva integritat física si rebia els cops de la Policia Nacional:

Ara, me'n recordo una vegada el meu home se'n va anar amb un amic a una manifestació i em va dir 'Mira noia, jo...' —estaven 'aixins'— 'Van arribar dos grisos i els van començar a apallissar... vull dir, jo ja, ja a la meua edat ja no puc, perquè es van posar a córrer, van entrar a una entrada, saps allò que passava, i va dir 'Ha de ser gent més jove', perquè no sé quina edat teníem, ja es considerava pare de família i devia pensar... Vull dir, ho vam viure moltíssim però una miqueta ho vivíem des de... mirant-ho, perquè no... però l'esperit de, de... d'això sí que li teníem molt i altres coses d'aquestes.

Altres, com VE (1951), recordaven l'angoixa de trobar-se per casualitat al mig de les corredisses posteriors a les manifestacions sense haver-hi participat, fins i tot

17. La lluita dels moviments socials, en especial del sindicalisme, va ser molt rellevant, com s'explica als articles de Carme Molinero i Pere Ysàs "Movimientos sociales y actitudes políticas en la crisis del franquismo" i de Pere Ysàs "Entre l'alarma i el desconcert. Els franquistes i la 'crisi de desembre' de 1970".

estant embarassada. Les pallisses a plena llum del dia, les condemnes a mort de dissidents, la mort a la pressó de sindicalistes com Cipriano Martos i la certesa de la pràctica de tortures a la comissaria de la via Laietana feien córrer a qui es trobava davant d'aquell escenari, traient les forces d'on fossin.

Jo havia corregut, no per gust no, inclús embarassada de la meua filla ja. Jo treballava, no treballava, quan estava al taller treballant, els dissabtes les botigues, com t'he dit el meu cunyat va posar botigues, i el dissabte a la tarda quan hi havia molta feina, en èpoques de Nadal i tot això, 'pues' jo també anava a la botiga i me'n recordo que a la plaça Catalunya, un dia sortint del treball tindre que córrer, tindrem que anar-me'n cap a un altre cantó perquè hi havia corredisses de la policia. Una altra vegada recordo anar a passejar amb el meu 'nòvio' 'allavorens', trobar-me al mig del metro, on hi ha l'estrella a la Plaça Catalunya, amb un policia al costat 'nostro' perquè també hi havia corredisses, i nosaltres espantats i tot sí sí. En aquella època... o sigui això... això ja era l'any 74 eh, o sigui que... Clar, encara no havia mort, va morir el 75, l'any que va nàixer la meua filla i per això ho sé segur. Sí, sí, sí sí encara, sense 'volguer-hi' anar... no, no érem dels que anàvem davant però ens hi havíem trobat.

Un testimoni diferent va ser el de MTI (1947), que a vegades assistia a manifestacions encara que ja tenia les seves filles. Segons explicava, va ser amb els anys que va prendre consciència política i, de tant en tant, volia participar d'alguna manifestació acompanyada de les seves amigues. D'aquesta manera, subvertia (sense ser-ne conscient) el seu rol d'esposa i mare i assistia a un acte polític en el qual es reclamava l'amnistia, clarament en contra el règim i el que aquest representava. Les subversions que representaven una actuació tan personal com política a la vegada eren múltiples, i el més interessant és la naturalitat amb la qual es van portar a terme, sense qüestionar-se si era correcte o no assistir a una manifestació amb les seves circumstàncies familiars. Igualment, en la seva entrevista remarcava la seva condició de mare, cosa que planteja el dubte de si un home amb aquelles mateixes circumstàncies també ho posaria en relleu. Normalitzar l'assistència a manifestacions de mares de família en un règim que havia encasellat les dones en el seu rol d'esposes i mares des de tots els àmbits possibles (jurídic, cultural, social, etc.) era un acte de resistència i contestatari d'una gran rellevància, a pesar de la poca reflexió que, com a mínim en aquell moment, les mateixes protagonistes poguessin observar.

Pues m'importava bastant sí,, tal com quan era petita passava olímpicament, menys en lo de la Falange del col·legit i el Cara al Sol, als anys 70 i 'algo', hi havia una mani, jo ja estava casada amb les dues nenes i alguna vegada m'havia escapat a alguna mani eh. Una vegada me'n recordo d'una que hi va haver a la Diagonal amb 'còcteles' Molotov que vam haver de córrer que no me'n recordo per què era, em sembla que era per demanar l'Amnistia total, que em sembla que va ser quan van matar l'últim que va matar Franco... El

Puig Antich sí... suposo que vaig anar a aquella manifestació per... Sí, crec que era l'amnistia, i era a la Diagonal que ens van començar a tirar, que eren els d'allòs... els d'allò¹⁸, els de la manifestació tirant còctels Molotov i els grisos van vindre, però com érem noies i 'aixís' ens vam posar a la paret com si estiguéssim 'asustades'... No ho recordo ben bé, però em sembla que del barri no eren... Sí, vam passar com si fóssim gent del carrer que te'ls trobes a sobre saps i dèiem 'No, aquí no!' Com que no estàvem fixades ni res doncs... Quan vam veure que venien els grisos a cavall, a cavall, ens vam posar a una botiga... però aquelles noies jo no me'n recordo, perquè a tot això que t'estic explicant vaig fer un curs de maquillatge i de massatges, perquè jo era molt inquieta, i suposo que aquelles noies devien ser d'aquell 'puesto' perquè sinó no sé si hi hagués anat, no me'n recordo, perquè és clar això...

En els últims anys del règim franquista l'agitació als carrers va estar marcada per les condemnes a mort del Procés de Burgos i de Salvador Puig Antich, militant de l'organització anarquista *Movimiento Ibérico de Liberación* (MIL). El rebuig contra la pena de mort de Puig Antich va ser força popular, per bé que estaven enviant al garrot vil una persona jove. Van ser moltes les manifestacions convocades i portes a les quals es va trucar per intentar evitar l'execució, fins i tot la del Papa d'aquell moment, Pau VI, que es va posar en contacte amb Franco perquè l'indultés.¹⁹ El record d'aquests fets encara és present entre les dones entrevistades per a la recerca, com per exemple EM (1956) i LV (1959), que eren molt joves quan van executar Puig Antich:

Això va ser una gran putada perquè tothom demanava que això no passés de cap de les maneres. Amics meus van anar a protestes i a manis i jo sí que vaig participar en alguna cosa però no vaig anar al carrer tampoc... ens pensàvem que allò que no podria ser però va passar sí. (EM, 1956).

Sí i tant, que hi va haver un abans i un després amb això. Jo crec que va ser quan la gent va obrir els ulls que va dir 'ostres què fort!' i això sí que se sabia, que era una injustícia i que estava sent molt injust, brutal, que aquest tio... va ser molt vivencial, es va viure molt a la vora el fet que matessin a un tio jove i d'allò, va crear d'un abans i un després..." (LV, 1959).

El 20 de novembre de 1975 es va publicar la defunció de Francisco Franco, el dictador que havia dirigit el país amb mà de ferro des de la finalització de la Guerra Civil, l'1 d'abril de 1939. Des de la guerra hi havia un sector de la població que s'oposava frontalment al règim, encara que la por a la repressió i el silenci polític imposat feien difícil qualsevol tipus de pronunciament públic. Amb els anys, les generacions més joves que també s'oposaven al règim, fos per conviccions pròpies, fos per pertànyer a una família del bàndol dels vençuts, van començar

18. Es refereix a la Policia Nacional, els "grisos".

19. Fins i tot es va crear un comitè de solidaritat amb els presos del MIL, que editaven fulletons per informar sobre la situació de tots els represaliats d'aquella organització (De Vargas, 2018: 268 i ss).

a manifestar la seva disconformitat de manera més pública i clara, fos a les manifestacions o a les aules, encara que els valgués un suspens acadèmic. Per part de les dones entrevistades, la gran majoria d'elles explicaven que van estar molt contentes per la mort del dictador, amb alguna reserva que manifestava que “no està bé” (en termes morals) alegrar-se de la mort d'una persona. Per mostrar aquestes reaccions, s'ha escollit el testimoni d'una de les dones grans de la mostra, que va viure la Guerra Civil d'una manera molt cruenta, i una de les dones més joves, que no va viure la Guerra:

Ai, amb molta alegria! Tothom la va viure molt: els que no érem franquistes amb molta alegria, que va sortir ‘Franco ha muerto’ ens va fer riure molt, cada cop que el veiem, ara no surt gaire, però cada vegada que el veiem ens fa riure.” (AG, 1928).

Pues... No ho sé si ho puc dir aquí, la mort o la casi mort estava al Born fent una festa, al novembre em sembla que era, gent de l'Assemblea que quedava estàvem fent una festa ‘aixís’ i tothom es ‘columpiava’ en el ‘columpio’ i brindava... això sí que ho recordo molt, que estava al Born.” (EM, 1956).

Amb la mort de Franco es va iniciar el viratge cap al règim democràtic, sobretot a partir de la l'aprovació de la *Ley para la Reforma Política* del 1977, impulsada per l'aleshores president del Govern espanyol, Adolfo Suárez. Però no només canviava la política institucional, sinó que el carrer també impulsava i consolidava el caràcter contestatari dels últims anys de franquisme, on les dones també hi van participar activament, com a agents actius de la Transició.²⁰ Com recordava MF (1958), qui era molt jove en aquell moment, ho va viure molt intensament i, a vegades, amb preocupació que hi tornés a haver una altra guerra:

El temps de silenci havia acabat una mica al cap de dos anys o tres d'haver mort Franco, que ja es començava a parlar més ‘liberalment’, però jo recordo uns fets que no sé exactament quins fets eren, no sé dir-te... em sembla que va ser quan volien aprovar, que encara no es va aprovar, el Partit Comunista, per un cantó, i encara no s'havien fet les primeres votacions. Per un cantó hi havia els militars, no estic parlant del 23F que això va ser més endavant, però per un cantó hi havia els militars, per un altre hi havia els que volien ja aprovar el Partit Comunista, el Partit Socialista, que sí es va aprovar ‘enseguida’, i la revolta que veiem no. I jo recordo un comentari d'un company, dels grans, d'allà Sant Domènec que va dir ‘aquest menjador que és molt gran hi podem fer una paret al mig i darrere posar-hi provisions perquè si torna a ‘estellar’ una Guerra Civil ens posem al darrere tu, i ja s'ho faran!’ perquè es veia ne-

20. Un dels esdeveniments més importants pel moviment feminista durant la Transició van ser les *Jornades Catalanes de la Dona* del 1976, que es van celebrar al Paranimf de la Universitat de Barcelona els primers dies de maig. En aquest “conclave” hi van participar dones de diferents organitzacions polítiques i sindicals, així com del món de la cultura i de les associacions de veïns de diferents barriades de Barcelona i altres localitats catalanes. Es van debatre diferents qüestions com les cures, els barris, el treball, etc. Van ser uns dies de debat feminista on els homes hi van tenir una presència testimonial i com a mers espectadors. Pel que fa a la mostra de dones entrevistades, tot i que algunes van tenir notícia de l'esdeveniment en aquell moment, cap hi va participar.

gre: clar, nosaltres ja ens havíem declarat de quin cantó estàvem perquè ja s'havia dit que allà hi havia l'Assemblea de Catalunya, era una parròquia d'esquerres, 'rojo separatistas', sí, catalanistes...

Perquè la Transició havia pres el seu camí i els canvis polítics estaven a l'ordre del dia. Una política que havia sigut cosa d'homes i les dones, segons els estereotips de l'època, no hi havien de prestar atenció. Aquesta era la idea que en tenien les companyes del curs de català que estudiava JB (1944) en aquell moment, que ho explicava d'aquesta manera:

Sí clar, la Transició estava fent el curs aquest i hi havia aquesta directora de l'aula de cultura que ens va començar amb això de la Transició. I anàvem a les reunions que es feien aquí al barri i així per 'explicantse'. Jo aquí he conegut alguns polítics com el Saura, que era d'aquí l'Hospitalet, aquesta era del PSUC, o sigui que... Ens va dir que les dones havíem 'd'involucrantse' perquè nosaltres li dèiem que d'això no hi enteníem, que eren coses d'homes, i ens va dir 'No no, per què no?' I ella ens va començar que havíem d'estar al dia de tot i sí sí, això sí.

La implicació política de les dones trencava l'estereotip de les dones que promulgava la *Sección Femenina* i el règim. Per tant, interessar-se pels esdeveniments i participant activament en les mobilitzacions, en les possibilitats de cadascú, era una de les millors maneres per subvertir i trencar la cotilla personal, cultural, laboral i familiar que s'havia imposat des del *Nuevo Estado* i que no era cap novetat social, ja que el patriarcat venia, i ve, de lluny. Així, com deia Gramsci, era més necessari que mai que les dones prenguessin partit per viure. Viure la seva vida i la de tota la societat.

Viure la sexualitat. tabús i silencis que perduren, l'ajuntament de barcelona com a servei públic

La sexualitat femenina va ser una altra de les qüestions reprimides durant el règim, convertint el dret al propi cos i les agressions sexuals en un tabú i en responsabilitat última de les dones, culpabilitzant-les de qualsevol conducta que es desviés del dogma catòlic, tant en la "puresa" de la seva sexualitat com en el dret a decidir lliurement si ser mare o no. Els grans canvis que hi va haver en aquesta matèria des dels primers anys de *Nuevo Estado* fins a la dècada dels setanta van afectar a dones de totes les edats, tot i que les obreres van ser les més perjudicades.

La repressió sexual va ser molt intensa durant tota la dictadura, però en els primers anys aquesta repressió va ser més intensa. Aquest canvi es va comprovar a través del testimoni de dues dones que van treballar d'assistent social en el període estudiat. D'una banda, MR (1922) va treballar exercint aquesta professió en una empresa de grans dimensions, INDO, que pertanyia als germans Cottet, i

MC (1942), que va treballar a barriades i per l'Ajuntament de Barcelona. Malgrat la repressió, la realitat dels dos àmbits va ser completament diferent, per bé que els dos relats pertanyen a moments i àmbits diferents: el primer explica els primers anys de franquisme en una empresa privada, on prevalia la moralitat dels propietaris, i el segon la dècada dels setanta en un servei de l'Administració pública, en concret en un servei territorial del consistori barceloní.

Per contraposar els dos escenaris, ens basarem en els testimonis de les informants. En el primer cas, MR (1922) explicava en la seva entrevista que els patrons de l'empresa en la qual treballava eren molt conservadors i no volien problemes en cas d'embaràs d'una treballadora soltera. Embarassos que eren conseqüència d'abusos sexuals, a vegades per part de companys de la mateixa empresa, que patien dones que migraven soles i malvivien en pisos en els quals convivien amb altres treballadors i que, generalment, destacaven per la seva manca d'higiene.

Hi vaig estar molts anys i a mi em venien problemes molt greus, molt! Per exemple una noia que estava a un 'puesto' i dormien a una habitació amb matalassos, o ni això, amb mantes i allà homes joves, dones... i quan podien doncs mira, feien d'elles el que volien, i més d'una va tindre una criatura... més d'una... i aquestes noies tenien molts de problemes, molts, clar. 'Llavon-ses' me donaven uns diners, cada mes em donaven diners i si alguna noia necessitava 'algo', lo que fos, 'pues' ho comprava, l'ajudava i aleshores passava comptes amb la Direcció fins que em van dir 'Margarita, no ens passi més comptes, estem en plena confiança seva. Vostè presenti la nota i deixi estar els diners.' Aleshores cada mes passava els comptes a la Tresoreria i em donaven els diners i els administrava. Aquell que se li va cremar la casa perquè no sé què van fer amb la llum que quan se'n va anar hi havia foc, els vaig tindre que ajudar molt, l'altre doncs que tenia la mare malalta i no sé 'bueno', casos bastant greus, la que tenia una criatura i el pare no en volia saber res... 'bueno', casos molt greus i vaig patir molt, perquè jo soc molt patidora. Total aquestes noies era aquell temps. (...) 'Bueno', hi havia una noia que vivia a darrere dels 'cuartels' de 'Lepanto' que hi havia unes barraques, que ara ja no hi són, pues hi havia una noia que es deia Madalena Chavarrío, o 'algo' així es deia, aquella noia vivia a una barraca i sempre tenia polls, que a mi me'n va encomanar més d'un, doncs sí que no netejaven, i aquesta noia va quedar en estat, esperava un fill, i va vindre Don Fernando i em va dir 'Margarita, haig de parlar amb vostè, m'han dit que hi ha una noia que està en estat... pues no la vull, no la vull eh, que si aquesta noia és casada jo no la vull... no no, no pot ser.' I li dic 'Miri Don Fernando, si un dia aquesta noia quan 'dongui' a llum no la vol, aquesta noia serà (així mateix li vaig dir) se n'anirà a fer de puta a la Rambla' i em va respondre 'Ai Margarita, no em digui aquestes coses!' 'Doncs així mateix, aquesta noia ha de menjar, el pare de la criatura no en vol saber res i aquesta noia està treballant aquí eh!' 'Però Margarita no la puc tenir aquí perquè jo...' 'Bueno vostè mateix, si aquesta noia quan aquesta noia pareixi si se'n va al carrer, se n'anirà a fer de puta!' Així li vaig dir, i era molt catòlic, ui! Bueno, al final la va deixar una temporada però ella va acabar marxant. (...) Vaig tindre que lluitar

bastant eh... i amb això que si una dona donava llum ja no venia a treballar... carai, em vaig trobar amb bastants de casos, com el cas d'una que vivia amb la seva germana i va donar llum (la germana), doncs quan estava a la clínica el cunyat es va posar al llit amb ella, va quedar en estat i què faig amb el 'crio'? 'Pues' el va deixar a la Maternitat. Com aquella que el seu pare la viola quan tenia uns quinze anys, ja era dona, la viola, la va violar varies vegades i s'ho va quedar sempre, portava allò dintre i pobreta tenia 'nòvio' i li va dir que això ho havia d'explicar, així que va venir i m'ho va explicar amb unes llàgrimes, pobreta! El que li havia quedat allò a dintre era la violació del pare. Doncs 'llavons' el que vaig fer després va ser cridar a la mare, que va quedar muda. 'Bueno', l'empresa tenia també 'abogat', tenia un senyor 'abogat', una bellíssima persona, el Sr. Torres, i li vaig dir 'Miri Sr. Torres, passa això amb una noia' 'Això s'ha de denunciar, ja li buscaré un advocat' i hi va enviar la mare, la nena aquesta que encara era joveneta, bé, no era cap nena perquè ja tenia 20 o 22 anys, i l'advocat li va dir que això s'havia de... i la mare va dir que no que no, que no volia que anés a la presó i que li fessin res. Total, que va quedar absolt. Ella 'llavonses' també ja va passar temps, es va casar amb aquest noi i ja se'n va anar de l'empresa. Després una altra que va tenir una criatura amb el 'nòvio' i quan va tindre la criatura no en va voler 'sapiguer' res. Els pares van agafar aquella criatureta i la van posar com si fos... li van donar els noms dels pares i és clar, no era fill, o sigui que el seu germà era fill d'ella. Van passar uns quants anys, aquesta noia es va casar i 'llavons' va reclamar el fill als pares, 'llavons' se'n va anar i no vaig preocupar-me més.

El relat de MR (1922) descriu una realitat ben crua que patien les dones en els primers anys de postguerra: abusos sexuals per part de familiars i companys de feina, maternitats forçades i, normalment, desemparades per la mateixa família i/o el sistema. El cas de MR (1922), que ajudava les treballadores després de qüestionar els plantejaments dels propietaris de l'empresa i amb l'avantatge de tenir la seva confiança per actuar segons el seu criteri. La informant no es va casar i va poder seguir amb la seva activitat laboral fins a la jubilació, cosa que li va permetre poder ajudar moltes dones durant molts anys, sobretot en els més durs de la primera postguerra.

L'àmbit de l'empresa privada va ser un espai en el qual la sexualitat de les dones i els abusos que podien patir, sobretot si es donava un embaràs no desitjat, podien suposar un problema, tal com s'explica en el relat anterior. L'estat civil de les dones també era una qüestió rellevant, perquè quan es casaven havien d'abandonar la seva feina i, a partir d'aleshores, la seva vida ja no entrava en conflicte amb interessos empresarials. D'aquesta manera, els embarassos i els possibles abusos o casos de violència de gènere quedaven a l'espai privat de la llar i les opcions de trobar socors es reduïen.²¹

En l'àmbit legal, la sexualitat de les dones estava penalitzada, cosa que fomentava la seva reprovació moral i social. La *Ley de 1941, para la protección de*

21. Això no vol dir que totes les dones que patien les situacions descrites i treballessin tinguessin l'ajuda d'una assistent social com MR (1922), ja que es pot pensar que es tractava d'un cas excepcional.

la natalidad contra el aborto y la propaganda anticoncepcionista prohibia la venda d'anticonceptius i l'avortament, fos espontani o realitzat de manera expressa. En aquest sentit, l'Església tenia molt pes en el control de la natalitat i el nacionalcatolicisme també intervenia en una qüestió tan íntima com aquesta. Segons el testimoni de JC (1948), fins i tot en la dècada dels setanta les dones casades havien d'anar a un ginecòleg de confiança perquè els receptés la pastilla anti-conceptiva, perquè el preservatiu era "cosa de fulanes" (sic).

La implicació de les seus territorials de districte dels serveis socials de l'Ajuntament de Barcelona en els anys setanta va ser molt important per trencar les dinàmiques que relegaven la sexualitat de les dones al silenci i la clandestinitat, fet que posava en risc la seva integritat física, la salut i fins i tot la vida. MC (1942) va treballar d'assistent social a la seu territorial de l'Eixample i ho recordava d'aquesta manera:

Això va ser quan jo vaig entrar jo aquí al 73, doncs devia ser al 74, una cosa 'aixís', i... i jo, estava prohibit el 'aborto'. 'Llavons' venien a mi gent, i 'llavons' jo no escrivia si no li feia a ell, li deia on podien fer 'l'abort', que tenien que pagar, però sabies que no eren 'curanderos', però jo aquí me jugava el lloc. Perquè clar, jo estava fent una cosa que estava, que estava prohibit, però a mi me pujava l'Ajuntament. Clar, tenia un recolzament, perquè clar jo depenia del centre de serveis socials de l'Eixample. Jo allà vaig estar no sé em sembla un any o dos 'hasta' que allò va passar a Sanitat i jo vaig estar en allà. I a mi m'agradava la feina, perquè tu feies una feina que sabies que feia falta que es fes, però clar també tenies l'altra gent que sabies que no podien pagar i que anaven a 'curanderos', però clar... Però jo aquella feina em va agradar, em va agradar molt... Que cada un individualment digués el que volgués, estigués a favor o no, però havia molta gent que ho necessitava, i sobretot la gent que tenien molts fills, perquè clar, jo em trobava amb la classe sobretot obrera, que els homes no volien, això aquí eh, que els homes no volien que les dones prenguessin 'anticonceptives'. Clar, 'llavons' tenien molts fills i l'única forma era no tenir-los.

Reivindicar el dret al propi cos de les dones per davant de les creences religioses i particulars de la gent va ser un primer pas per garantir, clandestinament, l'exercici del dret a decidir tenir fills o no, en un context en el qual les dones —generalment— no tenien veu ni vot en la qüestió sexual, tal com explicava la informant. En un temps on la llei i el sistema patriarcal els anava en contra, trobar el suport de l'Administració va poder ser una via de subversió a allò que estava establert: la maternitat obligatòria.

Els temps canviaven, però les veritables transformacions les van protagonitzar les mateixes dones subvertint l'ordre establert i travant estratègies de supervivència per viure unes vides més dignes que el destí que els marcava el règim franquista. La Transició i la lluita al carrer dels moviments feministes van fer possibles grans canvis, però avui dia encara hi ha molta feina per fer.

Conclusions.

Els canvis legislatius sobre educació i treball són el teló de fons dels canvis socials i culturals en relació amb la vida de les dones, però la importància recau en el canvi de mentalitat de les mateixes dones i de les famílies, puntes de llança en les transformacions que hi va haver a finals del franquisme i el principi de la Transició. Així mateix, el canvi de mentalitat en el treball és molt més lent, algunes han d'abandonar el seu lloc de treball malgrat que ja no hi estan obligades per llei, fet que comporta la dependència econòmica del marit, reclusió a la llar i al barri, cosa que no passa a les dones que no contreen matrimoni, ja que poden seguir la seva trajectòria professional sense impediments.

Amb el pas dels anys aquesta tendència va canviant i cada vegada són més les dones que segueixen treballant a l'empresa encara que es casin. Igualment, el fet d'assolir un nivell d'estudis superior permet a les dones accedir a feines més ben qualificades i remunerades, cosa que també trenca el seu estancament al barri, ja que accedeixen a feines que es troben a altres barris i la seva socialització quotidiana cada vegada és més diversa. Les més perjudicades eren les dones que van contraure matrimoni, per bé que la seva expulsió del mercat de treball no només els impedia desenvolupar una professió, sinó que els limitava la llibertat de socialització fora del cercle familiar i les limitava a la tasca de cures. Aquesta limitació de la llibertat també era econòmica, ja que en no treballar fora de casa tampoc tenien un salari propi, tot i que, si treballaven, la legislació també preveia que el marit pogués cobrar el salari si així ho volia. Aquest tancament respecte a la "reclusió" del primer espai públic que és el barri l'assoleixen a través del treball sobretot les dones més joves de la mostra, tot i que l'oci, la cultura i la reivindicació política de la darrerria del franquisme i el principi de la Transició també hi tenen molt a veure, i on també hi participen dones de totes les edats i, cada vegada més, de tota condició personal i familiar, trencant els estereotips de gènere de l'època franquista.

Com s'ha pogut comprovar, l'oci va ser un instrument de socialització normalitzat de les dones més joves de la mostra respecte a nois de la mateixa edat. Fos l'esplai o l'agrupament escolta, compartien espai de joc més enllà de la separació per raó de sexe que es donava als centres educatius. En aquest sentit, l'institut també va ser un espai on van coincidir nois i noies en la dècada dels setanta, la qual cosa va normalitzar la presència de noies de famílies obreres en els estudis superiors. L'institut va ser un dels primers espais de politització de les dones més joves, algunes de les quals venien de famílies també polititzades o, en altres casos, eren les mateixes mares les que assistien a recitals reivindicatius o manifestacions polítiques. Les dècades dels seixanta i setanta impliquen un inici de trencament del silenci polític imposat, sobretot quan van condemnar a mort el militant del MIL Salvador Puig Antich o empresonar membres de l'Assemblea de Catalunya. El carrer i els recitals de membres d'Els Setze Jutges van esdevenir espais de llibertat, també per a les dones, desobeint els mandats de gènere i corrent, si era l'ocasió, davant dels "grisos" per evitar la repressió policial.

Finalment, cal esmentar la important implicació dels serveis socials de l'Ajuntament de Barcelona per començar a treballar, encara que fos subvertint

les lleis, l'exercici de les dones al seu propi cos, per informar-les de qüestions tan rellevants com la sexualitat i intentar, amb els pocs mitjans que tenien, fer més digna la vida de les joves dels barris, lluitant dia a dia contra prohibicions moralitzants que posaven en risc la vida de dones i joves.

Els carrers també van ser de les dones. Unes dones que sostenien la vida i que a través de la quotidianitat, la feina, els estudis, el temps lliure, la cultura i la reivindicació política van ser un agent més de participació social de tot allò que va passar en els últims anys de franquisme i els primers de la Transició. Elles també comptaven, també hi eren, també tenien ganes de canviar el món que les envoltava. I així va ser com, vencent obstacles legals, socials, culturals i fins i tot familiars que, a poc a poc, van tornar a agafar les regnes, subvertint el destí de “esposa y madre abnegada” que el règim havia escrit per a les dones.

Bibliografia.

- DE VARGAS, Ricard (coord.). *Salvador Puig Antich, 45 anys després*. Barcelona: Descontrol Editorial, 2018.
- ESPEITX, Elena; CÁCERES, Juanjo. “La Memoria de la escasez alimentaria en la Barcelona de la posguerra (1939-1953)”. *Studium, Revista de Humanidades*, núm. 16 (2010), p. 163-187.
- FERRER, David. “Els Setze Jutges, 50 anys després”. Segell, 2012.
- FIUZA, Alexandre Felipe. “La censura musical en las décadas de 1960 y 1970 durante la dictadura franquista. Un examen de la documentación del MIT”. A: IBARRA, Alejandra (coord.). *No es país para jóvenes*. Granada: Instituto Valentín Foronda, 2012, p. 43.
- FLECHA, Consuelo. “Desequilibrios de género en educación en la España Contemporánea: : causas, indicadores y consecuencias.” *AREAS: Revista Internacional de Ciencias Sociales*, núm. 33 (2014), p. 49-60.
- GRANA, Isabel. “Las mujeres y la segunda enseñanza durante el franquismo”. *Historia de la educación*, núm. 26 (2017), p. 257-278.
- HARTMANN, Heidi. “Marxismo y feminismo: un matrimonio mal avenido. Hacia una unión más progresiva.” *Zona Abierta*, 20 (1980), p. 85-113.
- MOLINERO, Carme; SARASÚA Carmen. “Trabajo y niveles de vida en el Franquismo. Un estado de la cuestión desde un perspectiva de género”. A: BORDERÍAS, Cristina (ed.). *La Historia de las Mujeres; perspectivas actuales*. Barcelona: Editorial Icària. <http://hdl.handle.net/2072/41530>
- MOLINERO, Carme; YSÁS, Pere. “Movimientos sociales y actitudes políticas en la crisis del franquismo”. *História contemporánea*, núm. 8 (1992).
- OFER, Inbal. “La legislación de género de la Sección Femenina de la FET. Acortando distancias entre la política de élite y la de masas”. *Historia y Política*, núm. 15 (2006), p. 219-240.
- ORTIZ, Manuel. “Mujer y dictadura franquista”. *Aposta: Revista de Ciencias Sociales*, núm. 28 (maig 2006), p. 1-26.
- RUIZ, Rosario; NIELFA, Gloria. *¿Eternas menores?: las mujeres en el franquismo*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2007.
- VELO, Elisabet. “Gènere i treball al Poble Sec (Barcelona) 1960-1975”, tesi doctoral, 2014.
- YSÁS, Pere. “Entre l’alarma i el desconcert. Els franquistes i la «crisi de desembre» de 1970.” *Recerques: història, economia, cultura* 50 (2005).

Recursos electrònics:

- Web Instituto Nacional de Estadística: <http://www.ine.es>



ARXIU HISTÒRIC
DE LA CIUTAT
DE BARCELONA

L'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona va dedicar la setzena edició del Congrés d'Història de Barcelona, celebrat el 27 i 28 de novembre de 2019, a impulsar i actualitzar les recerques, el debat i el coneixement al voltant dels 40 anys de les primeres eleccions municipals democràtiques després del franquisme.

Barcelona Quaderns d'Història, número 27, recull les ponències i comunicacions presentades en aquest congrés.

Mary Nash
Martí Marín Corbera
Rafael Quirosa-Cheyrouze
Marina Subirats Martori
Oriol Nello
Marc Andreu
Xavier Domènech Sampere
Josep Maria Martí Font
Carles Santacana i Torres
Joaquim Nadal i Farreras

27

Barcelona
Quaderns
d'Història



Ajuntament
de Barcelona